

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE KAPİTÜLASYONLARIN
KALDIRILMASI MESELESİ**

DOKTORA TEZİ

İlyas AK

Danışman: Doç. Dr. Murat HANİLÇE

TOKAT-2023

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Murat HANİLÇE danışmanlığında hazırlamış olduğum “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi” adlı Doktora tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

14/07/2023

İlyas AK

JÜRİ KABUL VE ONAY

İlyas AK tarafından hazırlanan “**Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 14/07/2023 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Üye (Başkan): Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Üye : Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN

Üye : Doç. Dr. Murat HANİLÇE

Üye : Doç. Dr. M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TEMİZ

ONAY

14/07/2023

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET
OSMANLI DEVLETİ'NDE KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI
MESELESİ

AK, İlyas

Doktora, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat HANİLÇE

Temmuz 2023, xiv + 322 sayfa

Kapitülasyonlar, bir devletin başka bir devlete ayrıcalıklar sağlaması anlamına gelir. Bu ayrıcalıklar genellikle siyasi, ekonomik, adli ve hukuki alanlarda belirli hak ve muafiyetleri içerir. “Kapitülasyon rejimi” Osmanlı Devleti kurulmadan önce de uygulanmıştır. Daha önceden uygulanan bu sistemi Osmanlı yönetimi, ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda genişleterek kullanmaya devam etmiştir. Devlet 16. yüzyıldan itibaren ülkeye yabancı tüccar çekerek onların iş yapabilmesini kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Bunun için yabancı devletlere ticaret yapma izni verilmiştir. Bu, devletlerin Osmanlı topraklarında kendi yasalarını uygulama hakkını elde etmeleri anlamına gelmektedir. Antlaşmalar ile Batılı devletler, ticaretlerindeki vergi ve diğer mali kısıtlamaların çoğundan muaf tutulmuştur. Ayrıca Batılılar, Osmanlı topraklarında ikamet ve seyahat etme, kendi dillerinde okul açma, konsolosluk mahkemelerinde yargılanma, din ve geleneklerini rahatça uygulama gibi kişisel ve hukuki ayrıcalıklar da elde etmiştir. Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla ticaret yollarını canlı tutmayı, Avrupa devletlerinde üretilen ve ihtiyaç duyduğu mamullere kolayca erişim sağlamayı ve nakit akışına her zaman muhtaç olan hazinesini gümrük vergileriyle doldurmayı hedeflemiştir. Ayrıca Katolik Hristiyan Avrupa’yı parçalamak gibi siyasi amaçlarla da kapitülasyonlar verilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında 17. yüzyılın sonunda başlayan siyasi, askerî ve mali yönden geri kalma süreci, Avrupa ile arasındaki güç ilişkilerinin önemli ölçüde değiştiği 19. yüzyılda tamamlanmıştır. Osmanlı aleyhine çalışan Batılılar, bu süreçte daha kolay ve kısa zamanda sonuç elde etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ise bu zaman diliminde kapitülasyonları sınırlandırmak ve kendi ekonomik çıkarlarını korumak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çalışma ile Osmanlı Devleti’nin 16. yüzyılda verdiği

ilk kapitülasyon antlaşmasından başlayarak yaklaşık dört asırlık bir süreçte kapitülasyonların Osmanlı siyasi, mali, adli ve hukuki yapısında yol açtığı zafiyetleri bir bütün olarak tespit etmeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu tezde kapitülasyonlarla beraber, kapitülasyonlara karşı Osmanlı bürokrasisinin ve aydın kesimin refleksine de yer verilmiştir. Çalışma kapitülasyonların kaldırılma sürecini bir mesele olarak ele alarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemine dair yapılacak çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca kapitülasyonlar konusunu ele alan tarihçilerin yanı sıra, farklı disiplinlerin yararlanabileceği bir çalışma olması hedeflenmektedir.

Araştırma, kapitülasyonların tarihsel bir perspektiften incelenmesini ve Osmanlı Devleti'nde meydana getirdiği suistimal ağının anlaşılmasını amaçlamaktadır. Çalışma boyunca kapitülasyon sisteminin kökeni, gelişimi ve yaygın kullanım nedenleri anlaşılmaya çalışılarak rejimin devletlerin güç dengeleri üzerindeki etkileri analiz edilmiş ve kapitülasyonların sonuçlarına ilişkin örnekler incelenmiştir. Tez özellikle kapitülasyonların, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki etkilerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Kapitülasyonlar, İmtiyaz, Ecnebi.

ABSTRACT**THE QUESTION OF ABOLITION OF CAPITULATIONS IN THE OTTOMAN
EMPIRE**

Ph.D. Thesis, Department of Contemporary History

Ak, İlyas

Supervisor: Assoc. Prof. Murat HANİLÇE

July 2023, xiv + 322 pages

Capitulations mean that a state grants privileges to another state. These privileges usually include particular rights and exemptions in political, economic, judicial and legal domains. “The capitulation regime” was implemented before the foundation of the Ottoman Empire. The Ottoman administration continued to use this system by expanding it in line with its economic and political interests. The empire aimed to attract foreign merchants to the country and facilitate them to conduct business from the 16th century. To this end, foreign states were granted trade licence. This meant that the states acquired the right to apply their own laws in the Ottoman territory. Western states, with the treaties, were exempted from most of the taxes and other financial restrictions on their trade. Western citizens also acquired private and legal privileges such as the right to reside and travel in Ottoman territory, to open schools in their own languages, to be tried in consular courts and to practice their religion and customs freely. The Ottoman Empire aimed to keep the trade routes alive through capitulations to provide easy access to the goods produced and needed by the European states and to fill its treasury, which was always in need of cash flow with customs duty. Capitulations were also granted for political purposes such as breaking up Catholic Christian Europe.

The political, military, and financial decline of the Ottoman Empire against the West, which began at the end of the 17th century, reached its peak in the 19th century, when power relations between the Ottoman Empire and Europe changed radically. Western states operating against the Ottoman Empire started to get results in a shorter time and easier way in this period. The Ottoman Empire, on the other hand, made various attempts to limit the capitulations and protect its own economic interests in this period.

This study aims to identify and evaluate the weaknesses that capitulations caused in the Ottoman political, financial, judicial and legal structure over a period of approximately four centuries, starting with the first capitulation treaty granted by the Ottoman Empire in the 16th century. This thesis addresses the identification and evaluation of capitulations as well as the responses of bureaucracy and intelligentsia of Ottoman Empire to the capitulations. The study also aims to contribute to the studies on the last period of the Ottoman Empire by addressing the process of abolition of capitulations as a question. Furthermore, this study is intended to be research that can be used by other disciplines as well as historians who are interested in the issue of capitulations.

This study aims to examine capitulations from a historical perspective and to understand the network of abuses that they caused in the Ottoman Empire. The study seeks to understand the origin, development and reasons for the widespread use of the capitulation system, to analyse the impact of the regime on the balance of power between states and to examine examples of the consequences of capitulation. In particular, the thesis focuses on the effects of the capitulations in the last periods of the Ottoman Empire.

Keywords: The Second Constitutional Monarchy, the First World War, Capitulations, Privilege, Foreigner.

ÖNSÖZ

İnsanoğlu tarih sahnesine çıktığı andan itibaren uluslararası ilişkilerde meydana gelen olaylar ve yapılan antlaşmalar, kültürlerin etkileşimi ve evrensel bir tarihin inşası bakımından hayati önem taşımıştır. Bu bağlamda kapitülasyon antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere tanıdığı ayrıcalıklı hak ve muafiyetler sistemini ifade etmiştir. Yabancı devletlere sunulan bu özel haklar, 16. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar sürmüş ve etkileri uzun yıllar boyunca hissedilmiştir.

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyıldan itibaren kapitülasyonların etkilerini azaltmak, ekonomik ve siyasi krizleri çözmek için reformlar yapmaya başlamıştır. Bu reformlar arasında, yabancıların daha az ayrıcalıklı olmalarını sağlamak için kapitülasyonların kaldırılması, hiç olmazsa yeniden düzenlenmesi de vardır. Kapitülasyonların ekonomiyi olumsuz etkilemesi, yabancı devlet vatandaşlarının ülkede ayrıcalıklı konuma gelmesi ve devletin egemenlik haklarının kısıtlanması gibi etkenler, kapitülasyonların kaldırılması konusunu önemli kılmıştır. Bu olumsuz sonuçların farkında olan Bâbîâli, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitülasyonların kaldırılmasını ana gündeminden biri hâline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin, Batılı devletlerle kapitülasyonların kaldırılması için yürüttüğü müzakereler sonuçsuz kalmıştır. 19. yüzyılın ortalarında başlayan bu girişim, 1914 yılında sonuçlanmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması meselesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde hükûmetlerin ve aydın kesimin en önemli sorunlarından biri hâline gelmiştir. Böylece bu çalışmanın amacı, kapitülasyonların kaldırılması meselesinde yaşanan gelişmeleri, ana tema olarak irdelemek şeklinde ortaya çıkmıştır.

Çalışma giriş kısmıyla beraber, üç bölüm olarak kurgulanmıştır. Giriş kısmında çalışmanın kuramsal çerçevesi ve faydanılan kaynaklara değinilmiştir. Ayrıca 1536 yılından 19. yüzyıla kadar geçen zaman diliminde kapitülasyonların tarihi altyapısından ve ekonomiye olan etkisinden bahsedilmiştir.

Birinci bölümde meşrutiyetin ikinci kez ilanı ile başlayıp 1914 yılına kadar süren ve “illet, mikrop ve büyük bela” olarak adlandırılan kapitülasyonların, devletin iç işlerinde oluşturduğu zafiyet daha çok kişisel, adli, hukuki ve idari yönden ele alınarak

değerlendirilmiştir. Ayrıca bürokrat ve aydın kesimin kamuoyunda bu mesele üzerine yazdığı makaleler, arşiv kaynaklarıyla desteklenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Tanzimat Dönemi'nden Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen zaman diliminde, Bâbîâli'nin Batı karşısında mali yönden geri kalması ve bu süreçte kapitülasyonların etkisi üzerinde durulmuştur. Bu geri kalmışlık açıklanmaya çalışılırken, iç reaksiyonların yani fikir adamlarının, bu “kötü gidişat” karşısındaki tepkilerini dile getirdiği ve “devleti kurtarmak” için sultana ve hükûmete tavsiyeler verdiği basın göz ardı edilmemiştir.

Üçüncü bölümde, kapitülasyonların kaldırılma süreci ve kaldırılmasından sonraki uygulamalar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken, yabancıların kapitülasyonlardan önceki ve sonraki durumu karşılaştırılmıştır. Bu bölümde kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı basınında yaşanan coşkuyla, yabancı kamuoyunda yaşanan endişeye yer verilmiştir. Ayrıca kapitülasyonsuz yeni hayat ve uygulanmak istenen millî iktisat politikasından bahsedilmiştir. Nihayetinde Millî Mücadele Dönemi ve Lozan Barış Konferansı'ndaki kapitülasyonlar meselesine değinilerek çalışmanın bu bölümü tamamlanmıştır. Sonuç bölümünde elde edilen bulgular üzerinde durulmuştur.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın hazırlanması sırasında, bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorlukların aşılabilmesi birden fazla yol göstericinin çaba ve gayretleriyle mümkün olmuştur. Bunların en başında akademik danışmanım ve bundan sonra kendisinden daha çok şey öğreneceğim, Doç. Dr. Murat HANİLÇE hocama sunduğu katkılardan ötürü minnattarım. Her zaman yanımda olarak bana destek olan Prof. Dr. Besim ÖZCAN, Doç. Dr. M. Yasin TAŞKESEN LİOĞLU, Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN ve Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK hocalarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca tezi okuyarak önerilerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TEMİZ hocama ve çalışmayı baştan sona okuyup esere yazınsal yönden katkılar sunan Arş. Gör. Dr. Pamuk Nurdan GÜMÜŞTEPE'ye teşekkürlerimi sunarım. Çalışma esnasında The National Archives'te bulunan ve belgeleri bana ileten Doç. Dr. Cem DOĞAN'a teşekkür ederim. Nihayetinde üzerimde emeği olan tüm hocalarımla, her zaman yanımda olarak bana destek olan aileme minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME	i
JÜRİ KABUL VE ONAY.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Mahiyeti ve Kaynakları	1
II. Kapitülasyonların Tarihi Altyapısı ve Osmanlı Ekonomisiyle İlişkisi.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM: ADLİ, HUKUKİ, İDARİ AYRICALIKLAR VE KAPİTÜLASYONLAR.....	20
1.1. Kişisel, Adli ve Hukuki Ayrıcalıklar	20
1.1.1. Ecnebler Meselesi.....	21
1.1.2. Pasaport (Seyahat Hürriyeti)	40
1.2. Konsolos Ayrıcalıkları	49
1.2.1. Konsolos Meselesi.....	58
1.2.2. Konsoloshane Çalışanları	69
1.3. Koruma Ayrıcalıkları	77
1.3.1. Gayrimüslim Vatandaşın Korunması	77
1.3.2. Berat (Mahmi) ve Vatandaşlık Değiştirilmesi Sorunu	81
1.4. Ekonomik Ayrıcalıklar ve Kapitülasyonlar.....	89
1.4.1. İmtiyaz Verilmesi	89
1.5. İdari Ayrıcalıklar	93
1.5.1. Yabancı Postaneler	93
1.5.2. Yabancı Okullar ve Kapitülasyonlar	98
1.6. Kapitülasyonların İstanbul Türk Basınına Yansıması (1908-1914).....	101
1.6.1. İstanbul Türk Basınında Ecnebi Vatandaş Konusu	101
1.6.2. İstanbul Türk Basınında Kapitülasyonlar	109

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİ'NDE EKONOMİ VE KAPİTÜLASYONLAR..... 119

2.1. Kapitülasyonların 19. Yüzyıldaki Seyri ve Osmanlı Ekonomisine Etkisi... 119

2.1.1. Dış Borçlar ve Yabancı Sermaye 124

2.2. Kapitülasyonlar ve Ecnebi Tüccarlar 135

2.3. Yeni Osmanlıların Devlet Ekonomisine ve Yabancı Müdahalesine Karşı Muhalefeti 137

2.4. Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaret Politikasına Aydın Kesimin Sunduğu Bazı Reçeteler..... 148

2.5. İstanbul Türk Basınında Kapitülasyonlar ve Yazarların Ekonomik Çözüm Önerileri (1908-1914)..... 154

2.5.1. Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası 155

2.5.2. Türk Yurdu 157

2.5.3. İştirak Dergisi 161

2.5.4. Sırâtı-müstakîm/ Sebîlürreşâd..... 164

2.5.5. Kapitülasyonlara ve Osmanlı Ekonomisine Hiciv 168

2.5.6. İlmi-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası 175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI MESELESİ 182

3.1. Kapitülasyonların Kaldırılması 182

3.2. Kapitülasyonların Kaldırılmasının Türk ve Dünya Basınına Yansıması... 193

3.2.1. İstanbul Türk Basını 193

3.2.2. Büyük Britanya Basını 198

3.2.3. Fransız Basını 207

3.2.4. Amerikan Basını 210

3.2.5. Alman Basını 214

3.2.6. Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve İtalyan Basınları..... 218

3.3. Kapitülasyonların Kaldırılmasından Sonraki Uygulamalar 220

3.3.1. Yabancı Postanelerin Kapatılması..... 228

3.4. Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan'da Kapitülasyonların Kaldırılmasından Sonra Yapılan Değerlendirmeler 231

3.5. Dönemin Coşkusu Yansıtan Bir Risale: “Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram” 238

3.6. Yabancı Müdahalesinden Kurtuluş: “Türkiye Türklerindir” 241

SONUÇ 256

KAYNAKÇA 261

EKLER	298
ÖZGEÇMİŞ	322

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1854-1914 Yılları Arasında Alınan Dış Borç Kalemleri ve Harcama Alanları	130
Tablo 2. Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (1880-1913).....	131
Tablo 3. Osmanlı Topraklarına Giren Yabancı Sermayenin Yatırım Alanlarına Göre Dağılımı	132
Tablo 4. Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Kişi Başına Düşen Yıllık Gelir (1820-1913)	133
Tablo 5. 1849-1920 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Kurulan Osmanlı Ya Da Esas Faaliyeti Osmanlı Ülkesinde Olan Yabancı Anonim Şirket Sayısı.	246

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Mizah Basında Osmanlı Devleti’nin Sömürülmesinin Hicvedilmesi.	169
Şekil 2. Kapitülasyonların Eleştirilmesi	169
Şekil 3. Yatırım Alanlarının ve İdari Görevlerin Yabancılar Verilmesinin Tenkit Edilmesi	170
Şekil 4. Reji Kurumunun Hicvedilmesi.....	170
Şekil 5. Avusturya Mallarının Boykot Edilmesi.	172
Şekil 6. Avusturya Fesinin Boykotajı.....	172
Şekil 7. Dış Borçların Hicvedilmesi	173
Şekil 8. Maliye Nazırı Cavit Bey’in Dış Borç Bulma Çabasının Eleştirilmesi.....	173
Şekil 9. Maliye Nazırı Cavit Bey’in Dış Borç Bulma Çabasının Eleştirilmesi.....	173
Şekil 10. “Türkiye Türklerindir” Sloganıyla Yabancı Müdahalesinin Tenkit Edilmesi.	173
Şekil 11. Yerli Sermayenin Himaye ve Teşvik Edilmesi	173
Şekil 12. Osmanlı Bütçesinin Hicvedilmesi.	174
Şekil 13. Osmanlı Bankası’nın Hicvedilmesi.....	174
Şekil 14. Anadolu İnsanın Müşkül Durumunu Yansıtan Bir Karikatür.	174

KISALTMALAR

ad.	: Aded
age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
agt	: Adı geçen tez
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.	: Devre
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
drl.	: Derleyen
dznl.	: Düzenleyen
ed.	: Editör
Evr.	: Evrak
H.	: Hicri
hzl.	: Hazırlayan
İ.	: İnikad
İç.	: İçtima
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Madde
No.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

R.	: Rumi
s.	: Sayfa Sayısı
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

I. Araştırmanın Mahiyeti ve Kaynakları

Bu araştırma, kapitülasyonların tarih boyunca devletler arasındaki ilişkilerde rolünü ve Osmanlı Devleti'nde oluşturduğu etkileri incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışmanın amacı kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nde mali, adli ve hukuki yönden oluşturduğu zaafiyeti, meşrutiyetin yeniden ilanından kapitülasyonların kaldırılmasına kadar geçen sürece (1908-1914) yoğunlaşarak irdelenmesi şeklinde tanımlanabilir. Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların kaldırılması tarihsel açıdan önemli bir süreçtir ve bu konuda yapılan araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve hukuki yapılanması ile Avrupalı devletlerle olan ilişkilerini anlamak için kritik bir rol oynamaktadır. Ancak yüzyıllık süreçleri bir kalemde değerlendirmek pek kolay değildir. Bundan dolayı araştırmanın II. Meşrutiyet sonrasına odaklanmasının birkaç nedeni olmuştur. Meşrutiyetin iadesiyle beraber gazete, dergi/mecmua yayımı arttığı için Türkçü, Liberalist ve İslamcı hareketler başta olmak üzere hemen hemen her kesimden kapitülasyonlara yönelik eleştiriler gelmiştir. Bu eleştirilerin yanı sıra fikir insanları, devletin bu mesele karşısında nasıl bir yol izlemesi gerektiğine ilişkin çözüm önerilerini basın yoluyla paylaşmıştır. Bu fikir insanlarının görüşleri, dönemin ruhunu anlayabilmek adına önemli ayrıntılar sunmuştur. Ayrıca meşrutiyetin yeniden ilanı ile beraber, Meclis-i Meb'ûsân ve A'yân yeniden açıldığı için bu meclisteki üyelerin kapitülasyonlarla ilgili yaptığı konuşmaları da takip edebilme imkânı elde edilmiştir. Diğer nedense Kırım Savaşı'ndan meşrutiyetin yeniden ilanına kadar geçen sürede, Bâbıâli'nin kapitülasyonları kaldırma isteğinin siyasi arenada etkisiz kalmasıdır. Ancak meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Osmanlı hükûmetleri, kapitülasyonların kaldırılmasını şiddetli bir şekilde arzulamış ve bunu gerçekleştirmek için girişimde bulunmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin dış siyasetini belirlemiştir. Bu siyaset çerçevesinde kapitülasyonları kaldırmak için hükûmet tarafından yapılan teşebbüsler, oldukça ehemmiyete haizdir. Çalışmanın 1914 yılına yoğunlaşmasının temel sebebi, Bâbıâli'nin 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonların kaldırılmasını bir nota ile yabancı elçiliklere bildirmesidir.

Araştırma konusu doğal olarak 1908 yılında başlayıp 1914 yılında bitmemiştir. Bu bağlamda öncelik-sonralık ilişkisi kurabilmek ve konuyu daha anlaşılabilir hâle getirebilmek adına, bu tarihlerden geriye veya ileriye doğru gidişler olmuştur. Ayrıca bazı

arşiv belgeleri vasıtasıyla konuyu daha iyi aktarabilmek adına, 18. yüzyılın ilk yarısına kadar giden atıflarda bulunulmuştur. Tüm bu gerekçelerden ötürü meşrutiyetin yeniden ilanından önce kamuoyu ve mütefekkir kesimin ekonomi ve yabancı müdahalesi hakkındaki görüşleri, ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Bununla beraber kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra hükûmetin uyguladığı politikalarla, kamuoyunun görüşüne yer verilmeye çalışılarak, kapitülasyonlardan sonraki durum ortaya koyulmaya çalışılmıştır. 1908 yılından itibaren rejim ve iktidar mücadelesi veren İttihadçıların, özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında hem gerçekleştirmek istedikledikleri hem de mecburi olarak kapitülasyonlara bir reaksiyon olarak uyguladıkları millî iktisat ve millîleştirme politikası konusunu açıklayabilmek için çalışmanın tarih sınırlandırmasının 1923 yılına kadar uzatılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada kapitülasyonların yabancılara getirdiği ayrıcalıklar da irdelenmiştir. Aydın ve bürokrat kesimin 1908 ile 1914 yılları arasındaki dönemde bir nevi bağımsızlık çabası için giriştiği mücadele, tezin ortaya koymaya çalıştığı önemli bir unsurdur. “Bağımsızlık çabası” hususu öyle mühim ki kapitülasyonların kaldırıldığı gün “bayram günü” ilan edilmiştir. Dönemin gazeteleri incelendiğinde Osmanlı Devleti, kapitülasyonları kaldırmakla emperyalist devletlere karşı mücadele kazanmış, yeni hayatın eşiğinde hür bir devlet olarak simgelenmiştir.

Bu araştırmada temelde şu sorulara cevap aranmıştır:

Kapitülasyonlar hangi alanları kapsamaktadır ve sınırlılıkları nedir? Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti’nde ne zaman uygulanmaya başlamıştır? Yabancılara hangi ayrıcalıklar sağlanmıştır? II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası, Osmanlı aydını ve kamuoyunun bu konudaki düşüncesi nedir? Osmanlı tebası ayrıcalıklardan faydalanmak için neden yabancı devlet vatandaşlığına geçmiştir? Osmanlı Devleti tebasındaki bu zemin kaymasını durdurabilmek için hangi önlemleri almıştır? Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti’ni yarı sömürü bir devlet hâline mi getirmiştir? Osmanlı Devleti kapitülasyonları uzun bir süre neden kaldıramamıştır? Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra yerine hangi argümanlar konulmuştur?

Kapitülasyonların, Türkiye’deki tarih çalışmalarında şimdiye kadar üzerinde yeterince durulmayan konulardan olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda çalışan hukukçular, kapitülasyonların adli ve hukuki durumunu değerlendirirken, iktisatçılar daha çok

ekonomik boyutunu ele almaya çalışmıştır. Tarihçiler ise genellikle kapitülasyonların kaldırılması ve Lozan Barış Konferansı'na yoğunlaşmıştır.

Araştırmaya konu edinilen kapitülasyonların kaldırılması meselesi ortaya konulmaya çalışılırken kullanılan en temel kaynakların başında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli fonlar gelmektedir. Arşiv belgelerinden yabancıların hukuksal ve adli ayrıcalıkları ile bu ayrıcalıkların Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde oluşturduğu zafiyet, belgeler yardımıyla tespit edilmiştir. Yabancı vatandaş ve konsolosların kapitülasyonları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak çıkardıkları hadiseler karşısında, Osmanlı kolluk kuvvetleri ve mülki amirlerinin çaresizliği yine arşiv belgeleriyle tespit edilmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda kapitülasyonlar meselesiyle ilgili gelişmeleri takip edebilmek için de Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden faydalanılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayımlanan mecmua ve gazeteler, Osmanlı kamuoyu ve münevverlerinin kapitülasyonlar konusundaki düşünce ve panoramasını yansıttığı için bu süreli yayınlardan fazlasıyla istifade edilmiştir. Zira kapitülasyonlar hakkında makale kaleme alan müellifler sıradan kişiler değildir. Konuyu ele alan önemli kişilerin başında dönemin sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa gelmektedir. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi, Adliye Nâzırı Müşaviri Kont Ostrorog, Hüseyin Cahit, Parvus Efendi ve Maliye Nâzırı Cavid Bey gibi önemli devlet adamlarıyla okullarda devletler, idari ve ticaret hukuku okutan hocalar bu konuda görüşlerini basın ve yazdıkları risaleler yoluyla aktarmıştır.

Kapitülasyonlarla ilgili yararlanılan bir diğer kaynak, Meclis-i Meb'ûsan ve A'yân zabıt cerideleridir. Bu iki meclis üyelerinin kapitülasyonlar hakkındaki düşünceleri, çeşitli oturumlardaki tartışmaları ve üyelerin meseleyi ele alış biçimleri, bu cerideler sayesinde takip edilebilmiştir. Bunların yanı sıra Canik Mutasarrıfı Mehdi Fraşerli, Mekteb-i Hukûk'ta devletler hukuku ve ticaret öğretmenliği yapan Ali Şehbaz gibi kişilerin kaleme aldığı dönemde yazılmış eserlere de müracaat edilmiştir. Bu eserlere ek olarak özellikle kapitülasyonların kaldırılmasını yabancı basından takip edebilmek ve yabancıların bu konudaki görüşlerini görebilmek için özellikle Büyük Britanya, Fransız ve Amerikan basınından faydalanılmıştır. Nihayetinde Düstur'a, Muâhedât Mecmuası'na, tâlimatnâmelere, hatıralar ve araştırma eserlere müracaat

edilerek çok geniş bir bibliyografya ile bu konu açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan arşiv belgeleri, döneminde yazılan kitap, gazete ve mecmualardan elde edilen bilgiler daha anlaşılır olsun diye, sadeleştirilerek günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu sadeleştirme işlemi gerçekleştirilirken bilgilerin anlam bütünlüğünün korunmasında hassas davranılmıştır.

II. Kapitülasyonların Tarihi Altyapısı ve Osmanlı Ekonomisiyle İlişkisi

Kapitülasyonlar, bugünkü kamu hukuku ve devletle rarası hukuk anlayışına göre, ayrıcalık mahiyetindedir. Günümüzde, bağımsız devletlerin böyle ayrıcalıklar tanınması ana hukuk esaslarına aykırı sayılmaktadır. Bağımsız devletler, elçilik ve konsolosluk görevlileri hariç, kendi ülkelerinde bulunan yerli yabancı herkesin o memleketin ceza kanunlarına ve mahkemelerine boyun eğmesini, devletin vazgeçilmez haklarından biri saymaktadır.¹

Kapitülasyon kelimesi köken olarak; Latince “baş” manasına gelen “caput”tan türeyen: “capitulum” daha sonra da “capitolazione” kelimesine dayanmaktadır. İstilah olarak “bir kumandan müdafaa ettiği mevki ve emri altında bulunan askerî düşmana bırakacak olunca, teslim şartlarını² havi olarak düzenlenen senede Fransızcada “kapitülasyon” denilmektedir.³ Yani anlaşmazlık yaşayan iki taraf arasında yapılan antlaşmaya, “kapitülasyon” kavramını kullanmak için insan güçlü bir dürtü duymaktadır. Aslında bu terimin asıl etimolojisi Latince “capitulum” (bölüm) kelimesine dayanır nedeni ise bu belgeler çeşitli maddelere veya bölümlere ayrılıyordu.⁴ Terimin resmî olarak bir antlaşmayı ifade etmek için ilk kez kullanılması, 1275 yılında Yunan

¹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri*, C. 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 6.

² Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın belirttiğine göre, “kapitülasyon” kelimesi Fransa ile yapılan 1740 tarihli antlaşmayla beraber kullanılmaya başlandı. Bu tarihten sonra yabancı devletler ile Doğu memleketleri arasında yapılan antlaşmalara bu ad verildi (Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk Mukâyese ve Kavânîn Mecmûası*, No. 14, Selanik Matbaası, İstanbul 1326, s. 1; Ayrıca kapitülasyon kelimesi son dönem Osmanlı aydınları ve günümüzde yapılan birçok çalışmada Fransızca, “capitulation” kelimesine “teslim olma” anlamı verilmesi tartışmalıdır. Kapitülasyonlar, 18. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında kararlaştırılan antlaşma niteliğini almasıyla, kelime bu biçimde anlaşılmış görünmektedir. Oysaki “ahidnâme”, padişahın tek taraflı olarak “ahit” (yemin) ile verdiği güvenceleri içeren bir çeşit “berat” veya “nişan”dır (Halil İnalcık, “Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticâret”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Ağustos, Eylül, Ekim 2003, Yıl: 6, S. 24, s. 60).

³ Ahmed Reşid, “Kapitülasyonlar”, *Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 37, Temmuz-Ağustos 1928, s. 3.

⁴ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C. III, Suraiya Faroqhi (ed.), Fethi Aytuna (çev.), İstanbul 2011, s. 355.

İmparatorunun Cenevizlilerle ilgili bir antlaşma maddesinde, “capitula” olarak bahseden bir bildiri yayınlamasıyla başladı. Bu çalışmaya konu olan kapitülasyon teriminin manası, “Osmanlı topraklarında daimî surette veya geçici olarak oturan Hristiyan Devlet vatandaşlarına bahşolunan müsaadeler ve imtiyazları kapsayan, Osmanlı Devleti’nin rıza ve muvaffakatı ile imzalanan antlaşmalar”⁵ şeklinde tanımlanabilir. Kapitülasyonlar kısmen yazılı antlaşmalardan kısmen de örfî haklardan oluşurdu. Sadece devletlerin diplomatik ilişkileriyle değil, bireylerin kişisel durumlarını da kapsardı.⁶

İslam dünyasında kapitülasyon imtiyazları için en çok kullanılan terimler: “imtiyâzât⁷-ı ecnebiyye”, “ahidnâme⁸-i hümayun”, “şurût”⁹, “uhûd”, “amân/nâme”¹⁰ dir. Bu maddeleri kapsayan belge “ahidnâme” olarak adlandırılmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde harbi¹¹ statüsündeki Batılılara imtiyazlar tanınırken daima İslam hukuku, özellikle de Hanefi mezhebinin esasları uygulanmaktaydı. Kapitülasyon yenilenmek

⁵ Ali Reşad-Macar İskender (çev.), *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları*, Dersaadet 1330, s. 10.

⁶ Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey -Its History, Origin, and Nature-*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1933, s. 2.

⁷ Sözlükte “ayrıcılık, üstünlük” anlamına gelen imtiyâz kelimesi (çoğulu imtiyâzât) bir devletin kendi ülkesinde bulunan yabancı zümre, kişi, kurum veya devletlere verdiği bazı iktisadi hak ve ayrıcalıkları ifade etmektedir (Cengiz Kallek, “İmtiyâzât”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 242). Bu tabir arşiv belgelerinde, “imtiyâzât, imtiyâzât-ı sabika, imtiyâzât-ı kadime, imtiyâzât-ı atika, imtiyâzât-ı şahsiye” olarak da karşımıza çıkmaktadır.

⁸ Ahidnâme, “Bir işi üzerine alıp söz verme, taahhüd, sözleşme, mukavele”, “resmî emir veya rica” anlamlarını kapsayan Arapça “ahd” ile Farsça “name” (mektup, kitap) kelimelerinden meydana gelen birleşik bir isimdir (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 163); Ayrıca ahidnâme, Osmanlı Devleti’nde yabancı devletlere verilen ticari imtiyazları veya sulh antlaşmalarını kapsayan belgedir. Klasik devirde yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar ve verilen imtiyazlar için “ahidnâme” tabiri kullanıldığı hâlde 19. yüzyılda aynı kökten gelen karşılıklı ahid anlamındaki “muahede” tercih edilmiştir. Diplomatik bakımdan ahidnâme, padişaha ait ferman ve beratlarla olduğu gibi Allah’ın adı ile Hz. Peygamber ve dört halifenin adları zikredilip Allah’ın yardımı, Hz. Peygamber’in şefaatinin davet rüknüyle başlamaktadır. Bunun altında da padişahın tuğrası yer almaktadır. Bazı ahidnâmelerde ise “unvan” denilen ve padişahın sıfatlarının sayıldığı kısma geçilmeden önce, beratları hatırlatan “nişân-ı şan-ı şerîf-i âlişân-ı sultânî...” veya buna benzer bir başlangıç formülü bulunmaktadır. Bu da yabancılara bazı haklar veren ahidnâmelerin, bir cins berat kabul edildiklerinin ifadesidir (Mübahat S. Kütükoğlu, “Ahidnâme” *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 537); Osmanlı ahidnâmelerini üç gruba ayrılabilir: 1. Teslim olan şehre verilen ahidnâmeler (sulh ahidnâmeleri: Galata ve Yanyalıya verilenler gibi) 2. Kapitülasyonlar 3. Eflak ve Boğdan gibi vasal devletlere verilen ahidnâmeler (Nejdet Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomáticasında Berat Formu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 277).

⁹ Sözlükte “şartlar, maddeler” anlamına gelen kelime, Latinceye “capitula” (şartlar, maddeler, fasıllar) diye çevrilmişti (İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2010, s. 1179).

¹⁰ Teslim hâlinde mal ve canların dokunulmayacağına dair harbilere verilen güvence. Eminlik, korkusuzluk, müsaade demek olan Arapça “eman” kelimesinden gelmektedir (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1993, s. 55).

¹¹ Osmanlı Devleti ile savaş hâlinde bulunan ve aralarında henüz antlaşma yapılmamış olan devletlerin vatandaşları hakkında kullanılan bir tabirdir (Mehmet Zeki Pakalın, *age*, s. 738).

istendiğinde veya yeni bir kapitülasyon düşünüldüğünde, Şeyhülislâm'dan fetva alınmaktaydı. Yine aynı şekilde kapitülasyon himayesine sahip bir “müste'men”¹² ile bir Müslüman arasında anlaşmazlık çıkarsa, konuyla ilgili fetva istenmekteydi.

Başlangıçta kapitülasyonlar, toplumlar arası ilişkilerde ve ticari faaliyetlerde, başka bir ülkede bulunan yabancı vatandaşların, kendi ülkelerindeki haklarından aynen faydalanması şeklinde ortaya çıktı.¹³ Kapitülasyonlar günümüzde en genel tabiriyle, Hristiyan devletlerin vatandaşlarının, İslam ülkelerinde sahip oldukları hakları düzenleyen antlaşmalar olarak adlandırılmaktaydı. Oysaki kapitülasyonlar, İslamiyet'ten önce de vardı. Örneğin M.Ö. 1294-1244 yılları arasında Mısır'ın Memphis kentine yerleşen Fenikelilere kendi tapınaklarında dua etme hakkı verilmişti. Bizans ise Venediklilerle beraber, diğer İtalyan şehir devletlerinin vatandaşlarına ayrıcalıklar tanımıştı. Batı Roma'nın yıkılmasından sonra İspanya'daki Vizigotlar da yabancı tüccarlara imtiyazlar vermişti.¹⁴

13. yüzyılda, çeşitli İtalyan kolonilerinin Filistin, Suriye ve İstanbul'da düzenli bir biçimde çalışan konsolosları vardı. İstanbul'da Cenevizliler, Venedikliler ve Pizalıların kendi limanları, mahalleleri ve hatta özel mahkemeleri bulunmaktaydı. İstanbul'un Latin krallarına karşı kazanılan zaferde, Yunanlılara yaptıkları yardımlara duyulan minnettarlığın göstergesi olarak İmparator Mihail Paleologos, Galata Mahallesi'nin egemenliğini Cenevizlilere bıraktı.¹⁵

¹² Müste'men sözlükte, “güvenmek, emin olmak” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen ve “kendisine eman verilen kimse” (veya “eman isteyen kimse” anlamındaki müste'men) anlamına gelmektedir. Bu kelime terim olarak İslam ülkesine (Dârülislâm) eman alıp giren yabancı gayrimüslimi (harbî) ifade etmek için kullanılır (Ahmet Özel, “Müste'men”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 140); Kapitülasyonlar ilişkisi açısından “müste'men tüccar”, kapitülasyonlarla çeşitli imtiyazlara mazhar olmuş ve Osmanlı ülkesinde ticaret yapan yabancı tüccara denilmekteydi.

¹³ Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 4; İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların verilmesini: Doğu ile Batı'nın yaptığı savaşlardan ötürü, milletler arasında ilişkilerin artmasına bağlamaktaydı. İki asır devam eden bu savaşlar neticesinde Doğu'ya gelen Avrupalıların bazılarının dönmeyerek iskelelerde kaldığını ve buraları yurt edindiğini belirtmekteydi. Bunların Doğu'ya yerleşmelerinin Avrupa ile İslam ülkeleri arasında ilişkilerin kurulmasına sebep olduğunu belirten yazar, böyle daimî ilişkilerin oluşmasının o zamanlar bir devletin diğer bir devlete bazı imtiyazlar tanımlamasına sebep olduğu şeklinde belirtmekteydi.” Bk. Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, Hilal Matbaası, No. 13, Dersaadet 1326, s. 5.

¹⁴ Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s. 13.

¹⁵ Mahmud Esad, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, Ahmet Öylek (çev.), Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 11.

Orta çağlar boyunca Avrupa ile Asya arasındaki ticarete egemen olan İtalyanlar, Bizans Devleti döneminde elde etmiş oldukları ayrıcalıkları, Anadolu Selçukluları döneminde de sürdürebilmek için imtiyaz antlaşmaları yapmaya çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Anadolu Selçuklu sultanları Venediklilerle, Kıbrıs Krallığı'na 1207'de ticari imtiyazlar tanıdı. Aydınoğlu Hızır Bey'de 1348 yılında Mukaddes İttifak ile (Papalık, Venedik, Kıbrıs ve Rodos Şövalyeleri) barış antlaşması imzaladı. Bunun sonucunda bir Anadolu beyliği tarafından bir Latin devletine en eski imtiyaz verilmiş oldu.¹⁶ Böylece Bizans'tan sonra Selçuklularca da tanınan bu ticari haklar ve ayrıcalıklar, İlhanlı Devleti ve beylikler döneminde geçerliliğini korudu ve nihayetinde Osmanlı Devleti'ne bir miras olarak kaldı.¹⁷

Mahmut Esat Bozkurt, yukarıda bahsedilen tarihî süreci şöyle özetlemektedir:

“Hakikaten, kapitülasyon müessesesi, Batı Türklerinin bir icadı değildi. Batı Türkleri fetih ettikleri bölgelerde, bu müesseseyi bulmuşlardı. Yoksa Politis gibi bazı yazarların anladığı veya anlamak istediği gibi bu müessese Hristiyanlar tarafından Müslümanlara veya Türklere karşı bir “modus vivendi” şartı olarak kabul ettirilmiş değildi.”¹⁸

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların daha önce yürürlükte olan bir uygulamanın devamı olduğunu belirterek bu konuda şunları aktarmaktaydı:

“Mevcut olan kapitülasyonların esası pek eskiydi. Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti ile vücut bulmamıştı. Aksine, Osmanlı Devleti bu kapitülasyonların esasını hazır buldu. Daha doğrusu Osmanlı Devleti'nin bu esaslar hoşuna da gitmişti, diyemeyeceğim; çünkü bunları kolaylıkla kabul etmemiş, birçok yerlerini tadil etmiş, daire-i imtiyâzâtı dava etmişti. Fakat maalesef zamanın efkârından çıkamamıştı.”¹⁹

“Osmanlı Devleti kapitülasyonları ilk kez hangi tarihte verdi?” sorusunun cevabı hakkında, araştırmacılar arasında bazı anlaşmazlıklar vardır. Halil İnalcık ilk kapitülasyonun, Osmanlı Devleti'nin 1352 yılında Rumeli'ye geçtiğinde, Cenevizlilere verildiğini ileri sürmektedir. Bu ilk kapitülasyonların verilmesinin Venedik ile savaş hâlinde olan Cenevizliler ile kurulan dostane ilişkinin bir neticesi olduğunu

¹⁶ Halil İnalcık, *agm*, s. 247.

¹⁷ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.7.

¹⁸ Mahmud Esad, *age*, s. 103.

¹⁹ Hakkı Paşa, *agm*, s. 5.

düşünmektedir.²⁰ Ali Çankaya 1365'te Sultan I. Murad ile Ragusa (Dubrovnik) Cumhuriyeti arasında yapılan ticaret antlaşmasını, verilen ilk kapitülasyon antlaşması olarak kabul etmektedir.²¹ Ali Reşad genel ve beynelmilel mahiyete sahip ilk kapitülasyon antlaşmasının 1535 yılında Fransa'ya verildiği görüşündedir.²² Ticaret ve Nâfia Nâzırlığı (Mayıs 1909- Eylül 1909) ve Hariciye Nâzırlığı (1912-1913) yapmış köklü bir Ermeni aileden gelen Gabriyel Noradukyan Efendi, ilk kapitülasyonların Şubat 1535 tarihinde verildiği fikrindedir.²³ Ayrıca birçok Avrupalı yazar da Şubat 1535 yılını referans göstermektedir.²⁴

İsmail Hami Danişmend, ilk kapitülasyonların iddia edildiği gibi 1535 yılında imzalanmadığını belirtmekteydi. Çünkü Danişmend, kapitülasyonların imzalandığının öne sürüldüğü günlerde Kanuni Sultan Süleyman ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın Bağdat'ta olduğunu belirterek, Fransa'ya kapitülasyonların ilk defa 1536²⁵ yılında verildiğini dile getirmekteydi. İsmail Soysal 1536'da Fransa'ya verilen kapitülasyonların ilk defa mütekabiliyet esası üzerine, iki taraflı bir antlaşmaya dayanan ve ileride başka milletlere verilecek olanlara numune teşkil etmesi itibariyle oldukça önemli olduğunu vurgulamaktaydı. Ayrıca Sosyal, sanki 1536 kapitülasyonlarıyla Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir nevi devletler hukuku tesisi yoluna gidildiğini aktarmaktaydı.²⁶ Bu çalışmada, başka devletlere verilen yabancı imtiyazlara örnek teşkil ettiği için 1535/1536 tarihli Fransızlara verilen kapitülasyonlar, bir başlangıç tarihi olarak ele alındı. Ancak sürekli 1535/1536 tarihini birlikte vermek yerine Kanuni Sultan Süleyman,

²⁰ Halil İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Dergisi Düşünce Dergisi*, Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, Yıl: 4, S. 17, s. 24.

²¹ Ali Çankaya, "Kapitülasyon'lar", *Türk Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, C. XXI, Ankara 1974, s. 232.

²² Ali Reşad ve Macar İskender, *age*, s. 11.

²³ Gabriel Noradounghian Efendi, *Recueil D'actes Internationaux De L'empire Ottoman (1300-1789)*, E. Dentu, Libraire- Éditeur, Paris 1897, s. 83.

²⁴ Naoum Y. Yantcheff, *La Bulgarie Et L'Étranger La Nationalite Bulgare Etude comparative entre la loi bulgare et les lois de la Turquie, de la Grèce de la Serbie, etc. Le Régime Des Capitulations*, Lausanne 1892, s. 50; J. -C. Aristide Gavillot, *Essai Sur Les Droits Des Européens En Turquie Et En Égypt Les Capitulations Et La Réforme Judiciaire*, E. Dentu, Libraire- Éditeur, Paris 1875, s. 8; M. Albert Desjardins, *De L'origine Des Capitulations Dans L'empire Ottoman*, Alphonse Picard, Éditeur, Paris 1891, s. 11.

²⁵ 1536 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonların ilk defa mütekabiliyet esası üzerine, iki taraflı bir antlaşmaya dayanması ve ileride başka milletlere verilen kapitülasyonlara örnek teşkil etmesi önemlidir. 1536 kapitülasyonlarıyla Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir nevi devletler hukuku tesisi yoluna gidildiğini için bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk kapitülasyon olarak bu tarih esas alınmıştır. 1536 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonun önemi hakkında bk. İsmail Soysal, "Türk-Fransız Diploması Münasebetlerinin İlk Devresi", *Tarih Dergisi*, C. 3, S. 5-6, 1953, s. 63-94; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 182-184.

²⁶ İsmail Soysal, *agm*, s. 77-78.

İbrahim Paşa ve Forest'in İrakeyn seferinden dönüş tarihi konusundaki iddiaları da göz önüne alınarak, sadece 1536 tarihinin verilmesi uygun bulundu. Kapitülasyonların başlangıç tarihi üzerinde dahi böylesine anlaşmazlık olduğu için bu çalışmada, kapitülasyonların tarihi menşei konusunda biraz daha ayrıntıya girilerek, meselenin tarihi konusundaki süreç aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Venedik konsoloslukları, 14. yüzyıl ortalarında Selçuk (Ayasuluk) ve Balat'ta tesis edilmişti. Sultan I. Bayezid zamanında bu yerler Osmanlı hâkimiyeti altına girdi ve Sultan daha önce Aydınogullarının bu devlete verdiği imtiyazların devamını onayladı. 1361 yılında Edirne, Osmanlı Devleti tarafından fethedildi. Venedik bu tarihten itibaren sultandan, kapitülasyon elde etme girişiminde bulundu. Sultan Yıldırım Bayezid, Venedik'e hububat ihracatını yasaklamak veya müsaade etmek suretiyle, ticaret imtiyazını diplomatik bir silah olarak kullandı. Ankara Savaşı sonrasında Fetret Devri'nde saltanat iddiasında bulunan şehzadelerden her biri, Venedik ile antlaşmanın önemini biliyordu. Süleyman Çelebi fiilen Venedik'in desteğini arkasına almak için 1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine kayda değer ayrıcalıklar verdi.²⁷

Sultan Yıldırım Bayezid, İtalyan kolonilerini haraçgüzar statüsüne indirme siyaseti izlemişti. Fatih Sultan Mehmed de bu politikayı devam ettirdi. İstanbul'u fethettiği zaman kendisini Bizans'ın yasal varisi olarak gördü ve Bizans'ın birçok uygulamasını aynen devam ettirdi. Ayrıca Sultan, İstanbul'un fethedilmesinde işbirlikçi olan Cenevizlilere, bir ahidnâme bahşetti.²⁸ Bu ahidnâmenin Grekçe asıl metninde, Fatih Sultan Mehmed askerî birlikler getirip surları tahrip etmeyeceğine, Cenevizlilerin İstanbul'da kendi kanunları ve adetleri çerçevesinde ve kethüdaları idaresinde yaşayacaklarına söz verdi. Ancak Edirne'ye hareketinden önce Pera'yı ziyaret eden Sultan, fikrini değiştirerek şehrin güvenliği gerekçesiyle civardaki bazı surları yıktırdı. Böylece ahidnâmenin bir maddesi uygulanmadı.²⁹

²⁷ Halil İnalçık, "İmtiyâzât", *DİA*, C. 22, TDV Yayınları İstanbul 2000, s. 248.

²⁸ Fatih Sultan Mehmed'in 1453 tarihli ahidnâmesinde yemin kısmı şu şekildedir: "Yeri göğü yaratan Perverdigâr hakkıçün ve Hazret-i Rasûl'ün- Aleyhi's-salât-ü ve's-selâm-pâk münevver mutahhar rûhiçün ve Yedi Mushâf hakkıçün ve yüzymirdörtbin peygamberler hakkıçün ve dedem rûhiçün ve babam rûhiçün benim başım için ve oğlanların başıçün ve kuşandığım kılıç hakkıçün" (Halil İnalçık, *Essays in Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 336-341).

²⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2018, s. 169.

Sultan I. Selim, Suriye ve Mısır'ı fethedince Osmanlı dış politikasında kapitülasyonların yeri daha da belirgin hâle geldi. Sultan Selim 1517'de Memlûk sultanları tarafından Venedik'e verilen kapitülasyonları yeniledi. Ayrıca Fransızlar da önceden Memlûklu sultanlarından almış oldukları imtiyaz fermanını ibraz ederek, bu imtiyazların yürürlükte kalmasını diledi. Sultan Selim buna müsaade etti.³⁰

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransa kralı yakın ilişki kurduğu Osmanlı Sultanı'ndan yararlanmanın yoluna baktı. İbrahim Paşa ile 1535/1536 yılında görüşen Fransız elçisi De la Forest, bir kapitülasyon taslağı yazdı. Bu taslak iki ülke arasındaki dostluk ve ticaret münasebetlerini tanzim ve tespit etmekteydi. Ayrıca bu vesika kapitülasyon ahidnâmelerinin de ilkiydi.³¹ Ancak bazı yazarlara göre bu taslak metin İbrahim Paşa'nın idamı dolayısıyla, sultan tarafından tasdik edilmemişti.³²

Bu taslak metnini özetleyen Hammer sonuç olarak bu ahidnâmenin, makbul tutulan ve güçlü iktidar sahibi İbrahim Paşa'nın bir eseri olduğunu savunmaktaydı.³³ Rouillard ise 1536'da imzalanan bu antlaşma taslağının Fransız uyruklarına pek çok ayrıcalıklar yanında ticaret serbestliği, vergi kolaylığı, din özgürlüğünün sağlanması, Osmanlı yasalarına tabi olmama ve Fransızlara kutsal yerlerde koruyuculuk güvencesi verdiğini belirtmekteydi. Ayrıca planlanan bu taslak Hristiyan bir kralla, Sultan arasında yapılan dindışı bir siyasal antlaşmaydı.³⁴

Osmanlı Devleti 1540 yılında Venedik Devleti'ne bir ahidnâme verdi. Sadrazam Lütfi Paşa, Venedik Dojuna yazdığı mektupta, yapılan bu antlaşmaya riayet edilmesini istemekte ve kendilerine ihsan olunan bu nimetin kadrini bilmelerini tavsiye etmekteydi.³⁵

³⁰ Ahmed Reşid, *agm*, s. 16.

³¹ Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsiyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934, s. 405.

³² Bu ilk kapitülasyon antlaşmasının Türkçe aslı bulunamamıştır. Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki Fransızca tercümesinin kenarında şöyle bir açıklama vardı: “Bu metin, aslı Türkçeden 1581 Temmuz’unda İstanbul’da Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı Müteferrika ile Fransa sefareti tercümanı tarafından tercüme suretiyle meydana getirilmiş ve 1782 senesinde Büyükelçi Saint-Priest tarafından Paris’e Dışişleri Bakanlığına gönderilmiştir (İsmail Soysal, *age*, s. 77): Bu metin Comte de Sain-Priest tarafından, 1777’de d’Aramon’un evrakı arasından bulunmuştu (Halil İnalcık, “İmtiyâzât”..., s. 248).

³³ J. Von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Ata Bey (çev.), C. V., İstanbul 1330, s. 60.

³⁴ Zeki Arıkan, “1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 27, S. 37, 2005, s. 16.

³⁵ Ahidnâmenin tam metni için bk. M. Tayyip Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri”, *Belleten*, C. 1, S. 2, 1964, s. 121-220.

Osmanlı bürokrasisi, başta İstanbul olmak üzere şehir piyasalarına mal akışı sağlayan tüccarların oynadığı önemli rolün bilincindeydi. Devletin 16. yüzyılda sınırları genişledi, Suriye ile Mısır'ı topraklarına kattı. Bu fetihlerle uzun mesafeli ticaretin ve ticaret yollarının denetimi daha da önem kazandı. Osmanlı ülkesinde olmayan malları getiren yabancı tüccarlara, özel bir ilgi gösterildi. 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyonlar olarak anılacak imtiyazlar, işte bu gibi kaygılardan kaynaklanmaktaydı.³⁶

1489 yılından beri Kıbrıs'ı elinde tutan Venediklilere karşı, Osmanlı Devleti 1570'te harekete geçti Nitekim Kıbrıs, Mısır ve Suriye'nin fethiyle önemli bir hâl almıştı. Suriye ve Anadolu sahillerine yakın bulunan ve tüccarların gelip geçtiği gemilere saldıran Kıbrıs adasının elde edilmesi zaruret olarak görülüyordu. Osmanlı Devleti, Kıbrıs'a saldıracağından Venedik Devleti'ni kuşkulandırmamak için eski muahede antlaşmasını yeniledi. Ayrıca Osmanlı bürokrasisi, Fransa ile iyi ilişkilerin tesisine önem veriyordu. Fransa'ya da bir kapitülasyon bahşedildi. Bu imtiyazlar sayesinde Fransız ticareti hızla gelişti. Diğer Avrupa devletleri Fransız bayrağı altında Osmanlı Devleti ile ticaret edebiliyorlardı. Bu tacirler İspanyol, Katalan, Portekiz, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalılardı.³⁷

Sultan kapitülasyon vermekle, ayrıcalık isteyen devletten bazı siyasi avantajlar elde etmeyi amaçlıyordu. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Fransa'ya verilen kapitülasyonlar ekonomik avantaj sağlama arayışının yanısıra, Batı Avrupa'da Habsburglara karşı müttefik bulma kaygısının da bir ürünüydü. Böylece, Hristiyan dünyası içinde müttefik edinme fırsatı öngörülüyordu. Mesela, Venedik'e kapitülasyonlar vererek bu devlet tarafsızlaştırılıyor ve güçlü donanmasını haçlı zihniyetindeki Papaların emrine vermesi zorlaştırılıyordu. Osmanlı Devleti, Avrupa ile ticari ilişkileri sayesinde kalay, kurşun ve çelik, barut ile kimyasal maddeler ve özellikle de altın ve gümüş sikkeler gibi nadir veya stratejik öneme haiz malları ya da seçkinler zümresinin tükettiği kaliteli yünlüler, mücevherler, kristal eşya, aynalar ve saatler gibi lüks emtiayı elde edebiliyordu. Ayrıca ticaretin yol açtığı gelir kaynakları bu dönemde oldukça önemli sayılıyordu. Hazine, gümrük vergilerinden sağlanan büyük miktarda nakit akışına her zaman muhtaçtı.

³⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 88.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi C. III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.10.

Bu nedenlerden ötürü Osmanlı sultanları, kapitülasyonların hükümlerine uyulmasına dikkat etmekteydi. Kapitülasyon güvenceleri kanunların üzerindeydi. Sultan, yerel makamlara kapitülasyon maddelerine titizlikle riayet edilmesini emretmekteydi.³⁸

Osmanlı Devleti 16. yüzyılda kapitülasyon sahibi devletler olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu.³⁹ Ancak Osmanlı bürokrasisi, Fransa'ya kuşku ile bakmaya başlayınca, İngiliz tüccarlar kendilerini göstermeye başladı. 1553 yılında Anthony Jenkinson adlı bir İngiliz tüccar, Kanuni Sultan Süleyman'dan bir "nişan-ı şerif" daha doğrusu bir ticaret müsaadesi almayı başardı. Bu ticaret imtiyazıyla Anthony Jenkinson, Osmanlı limanlarına uğrayarak, İngiliz gemilerine ticaret eşyası yüklenmesi ve boşaltılması, Fransızların ve Venediklilerin sahip oldukları imtiyazlardan faydalanılması, mutad gümrük vergisinden fazla hiçbir vergi alınmaması ve hatta Fransız ve Venedik konsoloslarına ayrıca harçlık ödememesi gibi mühim ayrıcalıklardan yararlandı.⁴⁰

İngiliz tüccarların Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri kesintiye uğrayınca, Edward Osborne ve Richard Staper adlı iki Londralı tüccar kendi temsilcileri olan William Harborne'u, 1578'de İstanbul'a gönderdi. Harborne, bir taraftan ticari faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da sarayda nüfuz sahibi bürokratlarla münasebetler kurdu. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın doktoru Salamon, Sultan III. Murad'ın hocası Sadeddin Efendi ve Divân-ı Hümayun tercümanlarından Mustafa Çavuş bunların başında geliyordu. Nihayetinde Harborne, 1579 Mart'ında Sultan'dan, Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazılmış bir mektupla İngiltere'ye döndü. Bu mektupta Sultan Murad, üç İngiliz tüccarı için kapitülasyonlar bahşediyordu. Mektupta tüccarlara, ticaret yapmak için izin verildiği, hangi yolla gelirlerse gelsinler İngiliz tüccarlarına zorluk çıkarılmayacağı, gümrük vergisini ödeyip ellerine mühürlü temessük aldıktan sonra kendilerine ve eşyalarına dokunulmayacağına dair beyler, kadılar, reisler ve iskele eminlerine emir verildiği yazılıydı.⁴¹ Kraliçe Elizabeth 25 Ekim 1579 tarihli cevabi mektubunda, ticari

³⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, Halil Berktaş (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 238.

³⁹ M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s. 128-130.

⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Enstitüsü Yayınları, Ankara 1953, s. 10.

⁴¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürüne Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 10.

imtiyazların bütün İngiliz vatandaşlarına verilmesini istedi. Nihayetinde Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580’de İngiltere’ye benzeri kapitülasyonlar tanındı.⁴²

16. yüzyılda İran ipeği, Baharat ve İpek Yolu için şiddetli mücadele eden devletler açısından kapitülasyonlar daha önemli bir hâle geldi. İngiliz ve Hollandalılar bu yüzyıl biterken yalnız Hint Okyanusunda değil aynı zamanda Akdeniz’de ticari ve deniz üstünlüklerini kurdular. Bu iki devletin Akdeniz’e gelişi, Levant ticaretinde Fransa’yı ikinci plana düşürdü.⁴³

Avrupa devletleri arasındaki bu mücadeleler sonucunda, “en imtiyazlı millet (en ziyâde müsaadeye mazhar millet)”⁴⁴ maddesi kapitülasyonlarda yer almaya başladı. Avrupalı devletler sürekli kapitülasyonlara yeni maddeler eklettirerek ticari imtiyazlarını genişletmekteydi. Lello tarafından 1601’de elde edilen İngiliz kapitülasyonlarında, 17 yeni madde bulunmaktaydı. Bu maddeler arasında İngiltere’nin “en imtiyazlı millet” konumu onaylandı. Hollandalılar, İngiliz bayrağı altına konuldu. Ayrıca altın, gümüş ve para gümrük vergilerinden muaf tutularak serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer bir önemli madde, İngilizlerin yüzde üçlük gümrük vergisine tabi tutulmasıydı. Bu durum yüzde beşlik orana tabi olan diğer devletleri de İngiliz bayrağı altında ticarete teşvik etti.⁴⁵

Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonlar denen bu barut fıçısına girmesinin başlıca nedeni, 16. yüzyıl ve daha sonraki dönemde, Osmanlı Devleti için bir padişah fermanı ile tüccarlara imtiyaz ve tekel hakkı tanınmanın çok olağan, âdi bir iş olarak görülmesiydi. Zira Osmanlı Devleti’nden önce Bizans da, Venedik ve Ceneviz tüccarlarına ticari imtiyazlar vermişti. Hatta 16. yüzyıla kadar Avrupa’da da aynı usul vardı. Mesela, Venedik tüccarları ile Almanya’nın kuzeyinde yer alan ve Baltık kıyılarında bulunan Hansa Birliği’ndeki tüccarlara, İngiltere tarafından verilmiş kapitülasyonlar vardı.

⁴² Akdes Nimet Kurat, *age*, s. 181.

⁴³ Halil İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasenetiyle”, *Belleten*, C. 15, S. 60, 1951, s. 675.

⁴⁴ Kapitülasyonlarda sıklıkla karşımıza çıkan bu terim, bir antlaşmaya taraf olan her bir devletin başka antlaşmalarla başka devletlere verdikleri imtiyazları ve yararları birbirlerine de tanıyacıklarını beyan etmeleriydi. Mesela Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan ve içerisinde “en çok gözetilen ulus kaydı” bulunan bir antlaşma sayesinde Osmanlı Devleti, İngiltere Devleti’ne daha önemli bir imtiyaz verdiğinde, bu ayrıcalıktan Fransa Devleti de faydalanıyordu. Bu sayede Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yeniden bir antlaşma yapılmasına gerek kalmıyordu (Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 65).

⁴⁵ Halil İnalcık, “İmtiyâzât”..., s. 249.

İngiliz kralları, Venedikli tüccarlara imtiyaz vererek Osmanlı sultanları gibi karşılığında hazinelerine gelir sağlamıştı. Lehe ticaret dengesi siyaseti açısından yerli endüstrinin geliştirilmesi elzem olduğu anlaşıncı, İngiliz kralları bu kapitülasyon imtiyazı verilmesinden gelen hazine gelirlerini kaybetmişti. Krallar, tüccarların ve endüstricilerin isteğini yapmağa mecbur olmuştu.⁴⁶

Osmanlı devlet yöneticileri böyle bir toplum sınıfının baskısı altında olmadıklarından, kapitülasyonlar konusunda bunun tam tersi yönünde davrandı. Kendisinden önceki devletlerin verdikleri imtiyazları tanımakla kalmayıp, Batı Avrupa ticaretinin Akdeniz sularında görünüşünden sonra onlara daha geniş haklar tanıyan yeni ticaret imtiyazları verildi. Çünkü sınıf çıkarından ziyade, hazine çıkarı böyle gerektiriyordu.⁴⁷

Sultan I. Ahmed'in 1603 yılında tahta geçmesi Fransa Kralı IV. Henry'ye, kapitülasyonları yeniletip genişletmesi için uygun bir fırsat sundu. Fransa özellikle, Venediklilerle İngilizlere verilen sancak ayrıcalıklarından rahatsız olmakta ve bunları geri aldırabileceğini ummaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile Fransa arasında 20 Mayıs 1604 tarihinde İstanbul'da bir barış, ticaret ve kapitülasyon antlaşması yapıldı. Bu antlaşmada Fransa'yı temsil eden Comte de Breves, Sultanı etkilemek amacıyla bir "cemile" olsun diye, 1615 yılında Paris'te bir sayfası Türkçe, karşı sayfası Fransızca olmak üzere dünyada basılan ilk Türkçe tam metin kitabı Sultana takdim etti.⁴⁸

Sultan IV. Mehmed, 5 Haziran 1673 tarihli altıncı kapitülasyon antlaşmasıyla Fransızlara dinsel ayrıcalıklar tanıdı. Ayrıca bu kapitülasyonlar ile Fransız tüccarlarından ithal ve ihraç ettikleri malları üzerinden eskiden beri alınan yüzde beşlik gümrük vergisi yüzde üçe indirildi.⁴⁹

⁴⁶ Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, C. II, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1975, s. 82.

⁴⁷ *age*, s. 82-83.

⁴⁸ Kitabın Türkçe başlığı şudur: "*Fransa Padişahı İle Âl-i Osman Padişahı Mabeyninde Münakid Olan Ahidnamedir Kizikrolunur.*" Bu kitap, Estienne Paulin basımevinde kitap biçiminde bastırılıp, İstanbul'da padişaha sunuldu. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Türker Acaroğlu, "Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap", *Belleten*, C. 50, S. 197, 1986, s. 507-530.

⁴⁹ Necdet Kurdağ, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981, s. 26.

18. yüzyılda Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'ne askerî üstünlük sağlamasına paralel olarak, başta Fransızlar⁵⁰ olmak üzere diğer Avrupa devletleri⁵¹ bu kapitülasyonları ikili antlaşmalar gibi yorumlamaya başladı. Bu noktaya kadar, kapitülasyon bahşedilen devletin, “ahde vefa” gösterip göstermediğinin, dolayısıyla kapitülasyonun geçerliliğini yitirip yitirmediğinin takdiri, tamamen sultana aitti. Ayrıca her sultan tarafından şahsen tanınan kapitülasyonların haleflerince yenilenmesi şarttı. Bu durum yeni hükümdara değişiklik olanağı veriyordu.⁵² Ancak bu 1740 yılında Fransızlara verilen ve 85 maddeden oluşan kapitülasyon fermanıyla değişti.⁵³

1739 yılında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında Belgrad Antlaşması'nın yapılmasında önemli rol oynayan Fransa, 1740 yılında “en mükemmel ve en geniş” kapitülasyonu almayı başardı.⁵⁴ Fransa, 1740 tarihli antlaşma ile hak ettiğinin ötesinde ödüllendirilmiş ve deniz ticaretinde çok geniş imtiyazlara sahip olmuştu.⁵⁵ Bu antlaşmayla Fransa imtiyazları genişletildi. Ayrıca bu antlaşma kapitülasyonlar kavramına yeni bir boyut kazandırdı. Artık kapitülasyonlar daimî olmayan durumdan çıktı, karşılıklı bağlayıcılığı olan antlaşma hâline geldi. Çünkü kapitülasyonların sultan değiştikçe yenilenmesi kararı kaldırılarak kapitülasyonlar kalıcı bir hâle getirildi. Yani o

⁵⁰ Fransa'ya 1740 yılına kadar verilen kapitülasyonlar şunlardır: Kanuni Sultan Süleyman tarafından verilen 1536 tarihli, Sultan II. Selim'in IX. Charles'a verdiği 1569 tarihli 18 maddelik; Sultan III. Murad'ın, III. Henri'ye 1581 yılında verdiği 32 maddelik, Sultan III. Mehmed tarafından verilen 1597 tarihli; Sultan I. Ahmed'in 1604 yılında IV. Henry'ye verdiği 55 maddelik, Sultan IV. Mehmed'in 1673 tarihli XIV. Louis'e verdiği 55 maddelik ve Sultan I. Mahmud'un 1740 tarihinde XV. Louis'e verdiği 84 maddelik kapitülasyon (Hakkı Paşa, *agm*, s. 2-5; Ali Çankaya, *agm*, s. 233; Kurdakul, *age*, s. 25).

⁵¹ Fransa'dan başka kapitülasyon verilen devletler şunlardır: Sultan III. Murad 1575'te Venedik Cumhuriyetine, 1578'de Toskana Krallığı'na; 1579 yılında İngiltere ve Hollanda'ya, 1580 ve 1593 tarihlerinde Venedik Cumhuriyetine kapitülasyonlar vermiştir. Sultan III. Mehmed 1598'de Hollanda Krallığı tacirlerine ve 1603 tarihlerinde Venedik Cumhuriyeti'ne; Sultan I. Ahmed 1605'te Venedik Cumhuriyeti'ne, 1606'da İngiltere Kralı I. James'e, 1612'de Hollanda Krallığı'na, 1615'te Avusturya'ya; Sultan II. Osman 1618'de Venedik Cumhuriyeti'ne, 1622'de İngiltere Kralı I. James'e; Sultan IV. Murad 1624'te Venedik Cumhuriyeti ve İngiltere Kralı I. James'e, 1634'te Hollanda Krallığı'na; Sultan İbrahim 1640'ta Venedik Cumhuriyeti'ne; 1641 yılında İngiltere Kralı I. Charles'e; Sultan IV. Mehmed 1662 ve 1675'te İngiltere Kralı II. Charles'e; 1665'te Ceneviz Cumhuriyeti'ne; 1668'de Hollanda Krallığı'na; 1670'te Venedik Cumhuriyeti'ne; 6 Mart 1678'de Lehistan Krallığı'na; Sultan III. Ahmed 1711'de Rusya'ya, 1712'de Hollanda Krallığı'na kapitülasyonlar vermiştir. Ayrıca 1737'de İsveç, 1756'da Danimarka, 1761'de Prusya, 1782'de İspanya, 1825'te Sardunya, 1830'da Amerika Birleşik Devletleri, 1838'de Belçika, 1843'te Portekiz, 1854'te Yunanistan ve 1858 yılında Brezilya'ya kapitülasyonlar verilmiştir. Philip Marshall Brown, *Foreigners In Turkey Their Judicial Status*, Princeton University Press, Princeton 1914, s. 41; Ali Çankaya, *agm*, s. 233

⁵² Halil İnalcık, *age*, s. 239.

⁵³ Hakkı Paşa, *agm*, s. 1.

⁵⁴ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 18, Sıratımüstakîm Matbaası, Dersaadet 1326, s. 403.

⁵⁵ *Muâhedât Mecmûası*, C. 1, Cüz: 1, Hakikat Matbaası, 1294, s. 7.

güne kadar Fransa'ya tanınan imtiyazlar kurumsallaştırıldı.⁵⁶ Bu antlaşma, hem daha önce yapılan antlaşmaları yeniledi hem de onları sonsuza kadar tasdik etti.⁵⁷

Osmanlı Devleti başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlere, toprakları üzerinde serbest ticaret yapabilme imtiyazı verdi. Fakat Karadeniz verilen bu imtiyazların dışında tutulmuştu. Daha 15. yüzyılda Rusyalı tüccarlar Azak ve Kefe'de ticaret yapıyordu. Bu tüccarlar ya şahsen aldıkları izn-i hümâyunla ya da Müslüman tüccarlardan temin ettikleri "isti'man" ile seyahat edebiliyordu. 1768'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı neticeleri itibariyle sadece Osmanlı Devleti için değil, Doğu siyaseti açısından Rusya için de bir dönüm noktasıydı. Savaş sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Ruslar, Akdeniz ve Karadeniz'de savaş ve ticaret gemilerinin serbestçe dolaşabilmesini talep etti.⁵⁸ Ayrıca deniz ve kara yoluyla gelen Rusyalı tüccarlar "en imtiyazlı millet" haklarından da faydalandı. İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Ruslara da verildi.⁵⁹

Rusya'ya verilen bu imtiyazlar, İngiltere ve Fransa'ya verilenlerden farklıydı. Sultanın İngiltere ve Fransa'ya tek taraflı olarak bağışladığı ahidnâmelere benzemiyordu. Bu ahidnâme iki tarafı bağlayan bir antlaşma idi. Ancak Karadeniz, Rus tüccar gemilerine pek alışık değildi. Rusya'nın Karadeniz'i zapt etmiş gibi bir hareket tarzı benimsemesi ve İstanbul'a Rus gemilerinin girip çıkması halk arasında tepkilere yol açtı. Ayrıca Kaynarca Antlaşması ile Eflak ve Boğdan halkına da bazı imtiyazlar verildi.⁶⁰

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, Osmanlı vatandaşı olan Ortodoks Hristiyanlarının koruyuculuğu sıfatını kazandı. Bu antlaşma konsoloslara en geniş haklar tanıyan⁶¹ ve bu konuda daima müracaat edilen bir antlaşmaydı.⁶² Ayrıca Osmanlı Devleti,

⁵⁶ Mehmet Emin Elmacı, *age*, s.20.

⁵⁷ Reşat Ekrem, *age*, s. 436.

⁵⁸ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 526.

⁵⁹ *Muâhedât Mecmûası*, C. 3..., s. 259.

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C. I, Şevki Nezihi Aykut (hızl.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 114.

⁶¹ 18. yüzyılda diplomatik dokunulmazlık kavramı hâlâ tam gelişmemişti. Diplomatik dokunulmazlık ne evrensel olarak kabul edilmekte ne de uygulanmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nde Avrupalı konsoloslara, Avrupa'daki vatandaşlarına kıyasla daha çok ayrıcalıktan yararlanmaktaydı. Bu ayrıcalıklar kapitülasyonlarda ve konsolosluk beratlarında düzenlenmişti (Mauritd H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslara ve Berathılar*, Ali Çoşkun Tuncer (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 224.

⁶² Hakki Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadime", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 15, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326, s. 163.

Kırım'ın bağımsızlığını da kabul etmeye mecbur kaldı.⁶³ Rusya'nın kadim politikası olan sıcak denizlere inme politikasında Kırım önemliydi. Nihayet 1783'te Kırım'ı işgal eden Ruslar, Fransız ve İngilizlere verilen kapitülasyonlar çerçevesinde seksen bir maddelik antlaşma imzalamayı başardı.⁶⁴

16. yüzyıldan beri Fransa ve İngiltere, Karadeniz'e girmek ve ticaret yapmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş olsalar da Karadeniz, bir "Türk Gölü" hâline geldiği için Osmanlı bürokrasisi buna izin vermemişti. Ancak Rusya'ya verilen ayrıcalık gereğince "en imtiyazlı millet" statüsünden yararlanmak isteyen İngiltere ve Fransa, Karadeniz'e girmek hakkını istedi. İngilizler 1799 yılında bir nota ile Fransızlar ise Paris Antlaşması'na 1802 yılında eklenen, ikinci madde ile bu hakları elde etti.⁶⁵

Osmanlı Devleti, yabancı devletlere kapitülasyonlar vermiş ancak Avrupa devletlerinin yaptığı gibi yerli tüccar ve üreticileri güçlendirici merkantalist politikalar izlememişti.⁶⁶ Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin uyguladığı merkantalist politikalardan haberdardı. Naîmâ Efendi, 18. yüzyılın başlarında şunları söylemekteydi:

"Eski bilginlerin kitaplarında yazılıdır ki, düşman memleketinden gelen, belki başka devletin ikliminden hâsıl olan ihtişama ait mallara ve eşyaya düşkün olmak padişahlar için uygun değildir ki, onların rağbeti ile bu mallar revaç bulup memleketin parası ve malları, dışarıdan alınan mallar sebebiyle başka memlekete gitmeye... Daha ziyade kendi memleketinde hâsıl olan mallara rağbet etmek lâzımdır ki mal, memleketinden dışarıya dağılmaya, alınan gümrükler, ait olan devlete faydalıdır, diyenlere cevap veririz ki, başka memleketlerden mal getirüp satanlar, aldıkları parayı İslâm memleketi mahsulünden kendilerine lâzım olan eşyaya verirlerse dönüp dolaşıp akçe yine memlekette kalmış olur..."⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıla kadar yabancı devletlere verdiği kapitülasyonlar, Osmanlı ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmiyordu. Çünkü Osmanlı Devleti, bu imtiyazların kötüye kullanımını önleyecek bir güçteydi. Fakat bu yüzyıldan sonra Avrupalı güçler, daha fazla hak ve ayrıcalık elde etmek için zayıflayan Osmanlı

⁶³ M. Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 214.

⁶⁴ *Muâhedât Mecdûası*, C. 3..., s. 289.

⁶⁵ Halil İnalcık, "İmtiyâzât"... s. 250.

⁶⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 29.

⁶⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C. IV, Zuhuri Danışman (çev.), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 1826.

bürokrasisi üzerinde baskı ve tehdit uygulamaya başladı. Her geçen gün artan bu suistimal, 18. yüzyılın son yıllarında devletin ekonomisini ve siyasetini, Batı Avrupa'ya bağımlı hâle getirdi. Hatta Fransız elçisi Choiseul Gouiseul, 1788'de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmişti.⁶⁸

Özetle, Osmanlı Devleti 1536 yılından 18. yüzyıla kadar geçen sürede yabancı devletlere politik ve ekonomik sebeplerle kapitülasyonlar verdi. Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla dost ülkeleri, düşman ülkelere karşı desteklemek amacı gütmektedir. Bununla beraber, ticaret yollarını canlı tutmak, Hint Okyanusu gibi yollarla rekabet edebilmek amacıyla da kapitülasyon antlaşmaları imzaladı. Hatta 1580 yılında İngilizlere kapitülasyonlar, İngilizlerin tam Rusya stepleri üzerinden yeni bir ticaret yolu açmak için teşebbüse geçtikleri zaman verilmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla, yabancı tüccarlardan gümrük yoluyla gelir temin ederek hazinesini doldurmayı amaçlamaktaydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti, ticaret hacmini yüksek tutmayı tercih etmişti. Devlet ticaret gemileri ve tüccarların emniyetini sağlayarak, bir ticaret hürriyeti oluşturma hususunda gerekli tedbirleri aldı. Bunu kapitülasyon antlaşmalarının maddelerine de yansıttı. İlk dönem kapitülasyon antlaşmalarıyla Osmanlı Devleti, ülkeler arası ticareti geniş ölçüde kolaylaştırdı ve tüccarları emniyet altına aldı. Bu dönemde Osmanlı iktisat politikası, Avrupa'da öne çıkan merkantalist görüşten farklıydı. Devlet, Avrupalılar gibi ekonominin korunmasına yönelik politika izlemedi. Bunun yerine devlet, kapitülasyon antlaşmalarıyla yüksek hacimli uluslararası ticaretle ülkede bolluk sağlayarak, özellikle gümrüklerle hazineye gelir temin etmeyi amaçladı. Kapitülasyonların ilk fonksiyonu böylelikle tüccarlar için ticaret hürriyeti ve emniyetini sağlamak oldu. Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'ndeki Avrupalıların çoğu için "mübarek"ti. Batılı diplomatik yazışmalarda "mübarek kapitülasyonlar" ifadesi sıklıkla geçmekteydi. Bu ifadeyi 1731 yılında İstanbul'daki Şeyhülislâm'da bir mektubunda kullanmıştı. Büyükelçiler, konsoloslar ve tüccarlar hakları olarak gördükleri imtiyazlara arka çıkmak için ellerinden geleni yaptı. Diğer taraftan ahidnâmelerdeki belirsizliklerden yararlanarak kapitülasyon maddelerini kendi menfaatlerine göre yorumladılar.⁶⁹ Bu yorumlamanın Osmanlı adli ve mali yapısına verdiği zarar her geçen gün daha da arttı.

⁶⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi...*, s.183.

⁶⁹ Maurits H. van den Boogert Röportajı-Şiir Alkan, "Mübarek Kapitülasyonlar", *Atlas Tarih*, S. 75, Haziran-Temmuz 2022, s. 52-56.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticareti kendi topraklarına çekmek amacıyla ilk olarak Fransa'ya 16. yüzyılda verdiği kapitülasyonlar daha sonraki dönemlerde artarak hemen hemen bütün Batılı devletlere de tanınmıştır. Başlangıçta siyasi sebepleri de olan kapitülasyonların giderek ağırlaşması ve Batılı devletlerin sömürgeci zihniyetine hizmet eder boyutlara gelmesi iki önemli kırılma noktası sonrasında meydana gelmiştir. İlki daha önceleri padişahların şahsı adına verilen ve padişah değıştikçe yenilenmesi gereken anlaşmaların, 1740 tarihinden itibaren değışikliğe gerek duyulmadan sürekli hâle getirilmesidir. İkincisi ise 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıkların boyutları genişletilmiş ayrıca adli ve idari kapitülasyonların önü kontrol edilemeyecek şekilde açılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: ADLİ, HUKUKİ, İDARİ AYRICALIKLAR VE KAPİTÜLASYONLAR

1.1. Kişisel, Adli ve Hukuki Ayrıcalıklar

Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti, tarih boyunca birçok ulus ve medeniyetin kesişim noktası olmuştu. Osmanlı Devleti zengin tarihsel ve kültürel dokusuyla birlikte birçok farklı toplumun bir arada yaşadığı çok kültürlü bir yapıya sahipti. Bu çok kültürlü yapı ve yapılan antlaşmalar doğrultusunda yabancılar için kişisel, adli ve hukuki ayrıcalıklar tanınmıştı.

Kişisel kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin farklı uluslardan gelen yabancı vatandaşlara tanıdığı ayrıcalıkların bir parçasıydı. Yabancı tüccarlar, diplomatlar ve misyoner gibi kişiler, kendi ülkelerinin yasalarına tabi olma hakkına sahipti. Böylece yabancıların Osmanlı topraklarında rahatça yaşamaları teminat altındaydı. Adli kapitülasyonlar ise yabancı devlet vatandaşlarının Osmanlı mahkemelerinde yargılanma süreçlerine ilişkin ayrıcalıklardı. Bu ayrıcalık, yabancıların kendi ülkelerinin yasalarına göre yargılanma hakkını içermektedir. Adli kapitülasyonlar yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasında bazen eşitsizliğe yol açmaktaydı. Nitekim yabancılar, yerel halktan farklı bir yargı sistemi altında korunma ve haklar elde etme imkânına sahipti. Hukuki kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'ndeki yabancıların ticaret ve mülkiyet haklarına ilişkin ayrıcalıklar sağlamaktaydı. Bu ayrıcalıklar yabancılara mal alıp satma, mülk edinme ve taşınmazları miras bırakma gibi haklar içermektedir. Neticede bu durum, yabancıların Osmanlı topraklarında faaliyet gösterme ve ekonomik açıdan güvende olma isteğine cevap vermiş oldu.

Osmanlı Devleti'nden kapitülasyonlar elde eden her devlet, antlaşma maddelerini kendi menfaatine yarar sağlayacak şekilde yorumlamaktaydı. Bu durum kapitülasyonların genişleyerek hemen hemen her alana sirayet etmesine neden oldu. Ayrıca seyahat hürriyeti, kişi dokunulmazlığı, özel hayatın korunması gibi kişisel ayrıcalıklarla; yabancılara verilen ceza ve hukuk davalarına ilişkin hukuki muafiyetler ve yabancıları yargılayan konsolosluk mahkemelerinin olması, bu üç ayrıcalığın iç içe geçmesine sebep oldu. Bu karmaşıklığa kapitülasyonlara hayat veren nedenlerin başında gelen tüccarlara verilen imtiyazlar da dâhil edilebilirdi.

1.1.1. Ecnebler Meselesi

Osmanlı Devleti'nde ecneblerin hak ve özgürlükleri, istisnai bir sistem olan kapitülasyonlar üzerine temellendirilmişti. Bundan dolayı ecneblerin hukuki durumunun kapitülasyonlardan soyutlanmış şekilde incelenmesi mümkün değildi.⁷⁰ Yabancı kavramını,⁷¹ Tanzimat Dönemi öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı şekilde tanımlamak gerekmektedir. Tanzimat Dönemi'ne kadar olan süreçte “yabancı”, Dârülsilâm'a⁷² “aman” olarak giren “harbiyi” yani “müste'meni” ifade etmekteydi. 1869 tarihinde Tabiiyet-i Osmani Kanunnamesi'yle, Osmanlı tabiiyetinde bulunmayan bir kişi Müslüman olsun veya olmasın “ecnebi” olarak kabul edilmişti.⁷³ Bu kanunun gerekçesinde bazı gayrimüslim Osmanlı vatandaşının, bir müddetten beri pasaport alarak yabancılık iddiasında bulunmalarından şikâyet edilmekteydi. Devlet, bu tür suistimallerin önlenmesi adına Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir tabiiyet kanunu yapılmasına ihtiyaç duydu. Nihayetinde çalışmalar sonucunda 28 Ocak 1869 tarihinde, dokuz maddeden oluşan Osmanlı Tabiiyet Kanunu kabul edildi.⁷⁴

Osmanlı Tabiiyet Kanunu'na göre, ebeveyni ya da sadece babası Osmanlı vatandaşıysa o kişi vatandaş olarak kabul edilmekteydi. Ebeveyni yabancı olduğu hâlde

⁷⁰ Belkıs Konan, *Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. iv.

⁷¹ “Yabancı” kelimesi Türkçeye “yaban” olarak geçen, Farsça çöl, sahra, kır anlamlarına gelen “be/bi-yâbân” kelimesinden zuhur etmiştir (Yunus Emre Tekinsoy ve Murat Hanılçe, “Yabancı” Kavramı Üzerine Bir Deneme, *Osmanlı Devleti Hizmetindeki Yabancılar*, Murat Hanılçe ve Yunus Emre Tekinsoy (ed.), Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 19); “Yabancı” kelimesinin klasik tanımı, Devletler Hukuku Enstitüsü'nün 1892 yılında Cenevre Toplantısı'nda kabul edilmişti. Bu tanıma göre “Yabancı, bir devletin ülkesinde bulunup da o devletin uyrukluğunu iddiaya hakkı olmayan kimse idi.” Enstitünün bu klasik tanımı “uyruklu” kavramının çıkış noktası olarak benimsenmişti. Bk. Rona Aybay, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 13-14. Bu tanımda vatandaştan hareket edilirken, olumsuz bir ifade kullanılmaktaydı. Nitekim ülkede bulunup “vatandaşın sahip olduğu haklara sahip olmayan kişi yabancısıdır” yerine, “bulunduğu ülkenin vatandaşı olmayan kişi yabancısıdır” şeklinde ifade kullanılmıştı (Gülören Tekinalp, *Türk Yabancılar Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 6); Osmanlı Devleti ise kendi vatandaşı olmayan ve başka ülkelerden kendi ülkesine gelmiş olan kişileri “ecnebi” olarak tanımlamaktaydı. Ayrıca ecnebi kelimesi, “başka bir milletten veya yabancı bir devlet tebaasından olan kimse” olarak da tanımlanmaktadır. Bk. İlhan Ayverdi, *age*, s. 321; Bu dönem Osmanlı kayıtlarında iki deyim vardır: Osmanlı Devleti vatandaşı olmayanlar için “ecnebi”, nüfusa yazılan vilayetten değil de başka bir vilayetten olanlar için “yabancı” deyimleri kullanılmaktaydı. (M. Yasin Taşkesenlioğlu, “Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2020, s. 424). Bu çalışmada “ecnebi” veya “yabancı” deymi, Osmanlı Devleti vatandaşı olmayanlar için kullanılmıştır.

⁷² İslam dinî hükümlerinin geçerli olduğu memleketler hakkında kullanılır (Mehmet Zeki Pakalın, *age*, s. 399).

⁷³ Belkıs Konan, *age*, s. 1.

⁷⁴ İbrahim Serbestoğlu, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 29, 2011, s. 205.

Osmanlı topraklarında doğanlar, reşit olduğu andan itibaren üç yıl içerisinde Osmanlı vatandaşlığını talep edebilirdi. Reşit bir yabancı, eğer Osmanlı topraklarında beş yıl süreyle ikamet ederse, bizzat veya vekâletle Hariciye Nezâretine başvurarak vatandaşlığa geçebilirdi. Devlet, vatandaşlığa geçmek için gerekli şartları sağlamamış olan yabancıları istisnai bir durum çerçevesinde vatandaşlığına kabul edecekti. Osmanlı vatandaşıyken başka devlet vatandaşlığına geçenlere, vatandaşlık değiştirdikleri tarihten başlayarak yabancı olarak muamele edilecekti. Ancak Osmanlı hükûmetinden izinsiz vatandaşlık değiştirenlerin muameleleri yok hükmünde sayılacaktı. Böylece bu tür vatandaşlık değişiklikleri geçersiz sayılıp, kişiler hakkında Osmanlı vatandaşı muamelesi yapılabilecekti. Bu şekilde Osmanlı vatandaşlığından çıkartılmış kişiler, Osmanlı ülkesine geri dönemeyeceklerdi. Yabancı ile evlenen Osmanlı kadını, eşinin ölümünden sonra talep etmesi halinde üç sene içerisinde tekrar Osmanlı vatandaşlığına geçebilecekti. Vatandaşlıktan çıkmış veya çıkartılmış kişilerin çocukları küçük dahi olsa, vatandaşlıkta kalmaya devam edecekti. Aynı şekilde vatandaşlığa geçen yabancının reşit çocuğu babasından dolayı Osmanlı vatandaşı sayılmayacaktı. Osmanlı topraklarında ikamet eden herkes, Osmanlı vatandaşı olarak kabul ediliyordu. Yabancı olduğu iddiasında bulunanlarsa, bu iddialarını kanıtlamak zorundaydı.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlardan yararlanmak için yabancı devlet vatandaşlığına geçme eğiliminde olanlara karşı, Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun 5. maddesiyle şu hüküm getirilmişti: "Hükûmetten izin almaksızın yabancı uyruğuna geçen Osmanlılar, yine de Osmanlı sayılacaktır."⁷⁶ İtalyan hukukunda ise bir İtalyan uyruğu, eğer İtalyan hükûmetinin izni olmadan yabancı bir devletin vatandaşlığına geçerse vatandaşlığını, otomatik olarak kaybederdi.⁷⁷ Esasında tabiiyet, milliyet ve bağlılık kavramları 19. yüzyılda belirsizdi ve yeni yeni tanımlanmaya başlamıştı. Nitekim İngiliz vatandaşlığı kavramı 19. yüzyılda yoktu. Britanya'da ve Birleşik Krallık'ın egemen olduğu ülkelerin sınırları içinde doğan insanlar, İngiliz vatandaşı kabul edilirdi. Krala bağlılık İngiliz vatandaşlığının temeliydi. Osmanlı Tabiiyet Kanunu hükümleri, çoğu Batılı ülkenin tebaasını tanımlama biçiminden pek farklı değildi. Bu kanunun,

⁷⁵ *Düstur*, 1. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, 1289 s. 16-18; İbrahim Serbestoğlu, *agm*, s. 205.

⁷⁶ Vedat Raşit Seviğ, *Türkiye'nin Yabancılar Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981, s. 40.

⁷⁷ Frank Castiglione, 'Levantine' Dragomans in Nineteenth Century Istanbul: The Pisanis, the British, and Issues of Subjecthood", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 44, S. 44, 2014, s. 176-178-190-192.

Tanzimat'ın diğer pek çok yasal reformu gibi Batılılaşmanın bir ürünü olduğu varsayılabilir.⁷⁸

Osmanlı basınında Tabiiyet Kanunu ile ilgili birçok makale çıktı. *Hürriyet* gazetesinde 22 Mart 1869 tarihinde “Tabiiyet-i Osmâniyye” adıyla çıkan makale, yabancıların Osmanlı ülkesinde ne kadar ayrıcalıklı bir konumda olduğu sitemiyle kaleme alınmıştı. Makalede, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle yapmış olduğu iktisadi antlaşmalar sonucunda, yabancıların hukuki ve fiili olarak imtiyazlı bir konuma geldiği belirtilmekteydi. Ayrıca gazete, yabancıların askerlik yapmadıklarını ve muhtelif vergilerden muaf olduklarını aktarmaktaydı. Makale, konsolosların Osmanlı mahkemelerinde tercümanlık adı altında, yabancıların lehine yargılamalara müdahale etmesinden şikâyetçiydi. Ayrıca konsolosların işe karışmasına mukavemet eden Osmanlı memurlarının yönetimce azledilmelerinden de yakınılmaktaydı. Nihayetinde makale, “İş öyle bir dereceye geldi ki yabancı vatandaş, bâtılı hak edilecek bir hassasiyet kazandı” yorumunda bulunmaktaydı. Diğer taraftan haber Avrupalıların, tercüman ve yasakçı adıyla birçok kişinin himaye edilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Gazete Osmanlı ülkesinde yaşayanların, yabancı ülke vatandaşlıklarını usulen kanıtlamadıkça Osmanlı vatandaşı sayılacakları şeklindeki maddenin, daha önceden uygulanmaya çalışıldığını ancak bu hususta başarılı olunamadığını ifade etti.⁷⁹

Osmanlı Tabiiyet Kanunu ile ilgili değerlendirmelerde bulunan önemli isimlerden birisi Adliye Müfettişi Yusuf Ziya Bey'di. Ziya Bey, *Ceride-i Adliye Dergisi*'nde yayımlanan “İmtiyâzât-ı Ecnebiye ve Mesele-i Tabiiyet” başlıklı makalesinde, yabancı ülke vatandaşlarının eski antlaşmalarla hukuksal imtiyazlara sahip olduklarını dile getirdi. Müellife göre yakın zamana kadar bu tabiiyet meselesiyle ilgili hiçbir adım atılmadığından, bu konuda bir boşluk oluşmuştu. Yusuf Ziya Bey göre yabancılara ilk kapitülasyonlar verildiğinde, Osmanlı ülkesinde yabancılar pek nadir bulunmaktaydı. Ayrıca bu imtiyazlı kişiler Doğu ile Batı arasında ticari münasebetlerin sağlanması ve bunun devamı konusunda oldukça önemliydi. O dönemde bu durum her iki tarafın yararına olduğundan imtiyazların verilmesi olasıydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla kapitülasyonlar geri alınamaz bir hâle geldi ve zamanla yığın yığın

⁷⁸ Maurits H. Van den Boogert, “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 44, S. 44, 2014, s. 14.

⁷⁹ “Tabiiyet-i Osmâniyye”, *Hürriyet*, No. 4, 10 Mart 1285 (22 Mart 1869), s. 1-2.

yabancıların Osmanlı ülkesine gelmesiyle ülkede imtiyazlardan yararlanan yabancıların sayısında bir anda büyük bir artış oldu. Bu durum, ülkede muhtelif zorluklar ve karışıklıkların doğmasına neden oldu. İmtiyazlar öyle bir hâl aldı ki Osmanlı Devleti'nde yasaların kimleri bağladığı belirsiz hâle geldi ve artık yükümlülüklerden kurtulmayı amaçlayan herkes, yabancı bir devletin himayesi altında olduğunu iddia etmeye başladı.⁸⁰

Bu kanuna yabancı devletler çok geçmeden tepki gösterdi. Osmanlı vatandaşlık kanunu hükümlerinin tamamının veya bir kısmının milletlerarası hukuka aykırı olup olmadığı ve özellikle uluslararası hukuk tarafından tanınan hak ve imtiyazları ihlal edip etmediği konusunda, yabancı devletler aralarında istişarede bulundu.⁸¹ Avrupalılar bu kanunun, kapitülasyonlardan doğan imtiyazlarını olumsuz yönde etkilediğini düşünmekteydi. Yabancı devlet vatandaşlığına geçmek isteyen Osmanlı vatandaşı, kendi devletinden izin almak zorundaydı. Eğer izin alınmazsa Osmanlı vatandaşına uygulanan muamelenin aynısı bu kişilere de uygulanacaktı. Yabancı devletler ise bu kanunun hem kapitülasyon hükümlerine hemde uluslararası hukuka uygunluk çerçevesinde incelenmesi gerektiği konusunda ısrarcıydı. Bu itirazlar üzerine Osmanlı Devleti ve bazı yabancı devletler harekete geçti. Öncelikle bu kanunun geriye dönük olarak uygulanamayacağı bildirildi. Ardından Fransa ve Avusturya'dan kanunun kapitülasyonlar ve uluslararası hukuka aykırı olmadığına dair beyanlar geldi. Ancak Yunanistan ve Rusya'nın kanundan hoşnutsuzluğu gitmemişti. Zira her iki devlet bu kanun çıkartılırken kendilerine danışılmamasından dolayı tepkiliydi. Ayrıca kanunun geçmişe yönelik uygulanması endişelerini arttırmaktaydı. Osmanlı hükûmeti, kanunun geçmişi kapsamayacağına dair güvence verip bu devletleri yatıştırmaya çalışarak onları ikna etti.⁸²

Ahmed Cevdet Paşa, günden güne Avrupalıların Osmanlı Devleti'ne müdahalesinin arttığını ve özellikle bu durumun Kırım Muharebesi sebebiyle fevkalade çoğaldığını belirtmekteydi. İstanbul'da günlük meydana gelen ticaret davalarını, artık bir ticaret mahkemesinin⁸³ idare edemediğini aktarmaktaydı. Cevdet Paşa, yabancıların şer'i

⁸⁰ Yusuf Ziya Bey (Adliye Müfettişi), "İmtiyâzât-ı Ecnebiye ve Mesele-i Tabiiyet", *Ceride-i Adliye Dergisi*, No. 8, 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910), s. 291-298; Hasan Sırrı Bey, "Tabiiyet Hakkında Bazı Mütâlaât ve Kanun-i Osmânî", *İstişare*, 12 Teşrinisânî 1324 (25 Kasım 1908), No. 10, s. 433-437.

⁸¹ *Affaires Étrangères Documents Diplomatiques*, Imprimerie Impériale, Paris 1869, s. 69.

⁸² İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010, s. 41.

⁸³ Yabancılar ticaret mahkemelerini ekseriyetle tercih etmekteydi. Nitekim ticaret mahkemelerinin, Batı normlarına göre kurulmasına gayret edilmişti. Ayrıca bu mahkemenin üyeleri arasında hem İstanbul'da

mahkemeye gitmek istemediği, Müslüman aleyhinde gayrimüslimin ve zimmi⁸⁴ aleyhinde de “müste’men”in şهادetini şer’an dinlememek meselesinin ise Avrupalıların dikkatine fazla çarpar olduğunu dile getirmekteydi. Ayrıca Batılılar, Osmanlı mahkemelerinin⁸⁵ büyük çoğunluğunun hiç hukuk okumamış kişilerden oluşmasından memnun değildi. Avrupalılara göre bu durum mahkemelerde eğitilmiş ve bilgili kişilerin değil ancak lütuf veya makamı satın almayla gelerek unvan sahibi olan kişilerin oturmasından kaynaklanmaktaydı.⁸⁶ Bu gibi gerekçelerle Hristiyanlar şer’i mahkemede yargılanmalarına itiraz etmekteydi. Bundan dolayı bazı kişiler, Fransa kanunlarını Türkçe’ye çevirip nizâmiye mahkemelerinde Fransız kanunlarına göre hüküm vermek fikrindeydi. Paşa’nın bu duruma yorumu çarpıcıydı: “Eğer bir milletin esas kanunları böyle değiştirilirse bu karar, o milleti imha etme hükmünde olup bu durum caiz değildi.”⁸⁷

ikamet eden yabancı tüccarlar hem de Avrupa tüccarlarının yer alması sebebiyle, davaların çoğu yabancılar lehine sonuçlanmaktaydı. Mesut Karakulak, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları Buharlı Çoğunda Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 215.

⁸⁴ İslam hukukuna göre gayrimüslimler, İslam topraklarında halifenin teminatı altında dinlerini muhafaza ederek yaşamlarını sürdürebiliyordu. Müslüman olmayan ve cizye ile mükellef bu ehl-i kitap gayrimüslim vatandaşa “zimmi” adı verilmekteydi (Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 749).

⁸⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hâzır* adlı eserinin “Umur-ı Adliye” kısmında adli işler, mahkemeler ve şahsi hukuk gibi konularda çok çarpıcı bilgiler paylaştı. Abdurrahman Şeref’e göre bir devletin en mühim kuvveti iç işlerinde adaletti. Bu adalet hâkimler ve mahkemeler tarafından tesis edilirdi. Şeref Bey özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde adli işlerin gayet bozuk olduğunu ve bu bozukluğun ise kanunlardan değil kanuna itaatsizlik yüzünden ileri geldiğini iddia etmekteydi. Ayrıca yazara göre ülkede şahsi hukuk da yoktu. Yazar Sultan II. Abdülhamid döneminde “yürümesi hoşuna gidilmeyen birinin, ben yürümesini beğenmedim diye boynunun vurulduğunu” iddiasını bile aktarmaktaydı. Ayrıca kanuna itaatsizlikle beraber muhakeme usulünün olmadığını da ifade etmekle beraber şer’i mahkemenin de bozuk bir hâlde bulunmasından şikâyet etmekteydi. Ülkede Mekteb-i Nüvvab’ın olmadığını dile getiren müellif, 12 yaşındaki bir çocuğun beşik ulemalığından dolayı Süleymaniye müderrisi olmasından da ayrıca hoşnutsuzdu. Bununla beraber “şeriatın muhakeme usulü olmadığı için şer’i mahkemeye işi düşen adamın bıktığını ve bu mahkemedeki işin en az altı ay bir senede tamamlandığını” aktarmaktaydı. Müellif, şer’i mahkemede yalancı şahitlerin cirit atmasından ve mahkemenin istinafi olmamasından ötürü hâkiminin hükmünün kesin olmasından ayrıca rahatsızdı. Şer’i mahkeme için pek çok yerde müstakil bir binanın yoktu, İstanbul’da bile şer’i mahkeme için bir bina yapılmamıştı. Bununla beraber İstanbul’un en büyük kadılarından olan Galata kadısı bile medresede oturmakta idi. Abdurrahman Bey, halkın büyük bir çoğunluğunun hâkimlerin elinden yandığı için şu meşhur darbimeselin çıktığını bildirmekteydi: “Allah kimseyi hâkime ve hekime muhtaç etmesin. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Sultan II. Abdülhamid Dönemi’ni suçlama oldukça olağandı” iddiasında bulunan Abdurrahman Şeref’in eseri çarpıcıydı. Yazarın bu anlattıkları yabancıların şer’i mahkeme yerine kendi mahkemelerini tercih etmesini adeta haklı bir istek konumuna getiren mahiyetteydi. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Asr-ı Hâzır*, Müşterekü’l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1329, s. 428-435.

⁸⁶ Edward A. Van Dyck, *U.S. Consular Clerck At Cairo Ed. A. Van Dyck by Report for 1880, Cairo, Egypt, August 1880 Part I. -The Capitulations*, United States Department of State, 1881, s. 42.

⁸⁷ Cevdet Paşa, *age*, s. 63.

Yabancıların hak ve ayrıcalıkları, devletlerine verilen kapitülasyonlarda yer alan hükümler ile belirlendiğinden her yabancı, Osmanlı Devleti'nde aynı hak ve ayrıcalıklara sahip olmadığı söylenebilir.⁸⁸ *The Globe* gazetesi, kapitülasyonlardaki maddelere göre yabancıların ayrıcalıklarını şöyle açıklamaktaydı: “Düvel-i muazzamanın herhangi birinin tanınmış vatandaşı, sultanın topraklarında işlenen herhangi bir suçtan dolayı tutuklanamaz veya yargılanamazdı. Ayrıca sultanın tebaasından biriyle davası olursa da kendi elçiliği araya girerdi.”⁸⁹ *Western Mail* gazetesi Osmanlı ülkesinde ikamet eden yabancılara tanınan başlıca ayrıcalıkları şöyle sıralamaktaydı: “İkamet hürriyeti, mesken dokunulmazlığı, karada ve denizde seyahat hürriyeti, din hürriyeti, belirli teminatlar dışında mahallî yargıdan muaflık, adli ve hukuksal koruma.”⁹⁰ *The Western Chronicle* gazetesi ise yabancıların ikametgâhının dokunulmaz olduğu ve konsolosluk yardımı olmaksızın mahallî makamlarca yabancıların ikametgâhına girilemeyeceğini, kapitülasyonların birinci ilkesi olduğunu iddia etmekteydi.⁹¹

Genelde yabancılara özelde ise Fransızlara yabancı hukuku meselesindeki geniş ayrıcalıkları, kapitülasyon antlaşmaları vermektedir. 1740 kapitülasyonlarıyla yabancı vatandaşa verilen ayrıcalıklar sebebiyle, Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletleri sürekli karşı karşıya gelmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı son döneminde bu maddeler kapitülasyonlar çerçevesinde değerlendirildiğinde içerisinden çıkılması bir hayli güç istismar zincirine yol açmaktaydı.

Osmanlı Devleti ile Avrupalılar arasında yabancı vatandaş ile tüccarı koruyan antlaşmalar sürekli yapılagelmişti. Pasarofça Antlaşması'nın 13. maddesinde yer alan “(Tüccarlar) Memâlik-i Mahrûse'ye kendi hâllerinde gidip gelip alışveriş edip lazım gelen gümrüklerin verdiklerinden sonra rencide olunmayıp himâyet ve sıyânet olunalar”⁹² şeklindeydi. Nitekim İbrahim Hakkı Bey, Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ve Avusturya ile olan Pasarofça Antlaşması'nın hep vatandaşa ilişkin hükümler içerdiğini belirtmekteydi.⁹³ Ancak 1740 kapitülasyonunda yabancılara, Osmanlı ülkesinde sınırsız

⁸⁸ Belkıs Konan, *agt*, s. 2.

⁸⁹ *The Globe*, No. 37, 201, 12 Eylül 1914, s. 4.

⁹⁰ *Western Mail*, No. 14,138, 12 Eylül 1914, s. 6.

⁹¹ “Turkish Capitulations What They Are”, *The Western Chronicle*, 22 Eylül 1923, s. 3.

⁹² *Muâhedât Mecmûası*, C. III..., s. 108.

⁹³ İbrahim Hakkı, *Hukûk-ı Düvel*, Cihan Matbaası, İstanbul, s. 103. (Not: Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'ndan temin edilen bu eserde tarih bilgisi bulunmamaktadır).

bir özgürlük sunuldu. Yabancı suç işlemeyi bırakın, katil dahi olsa tercüman ve konsolusu olmadan sorgulanamayacaktı. Bu maddeler ve uygulamalar Osmanlı egemenliğini ve hukukunu zedeleyici nitelikteydi.⁹⁴

Yabancılik iddiası, Osmanlı Devleti'nin eksikliklerinden dolayı zamanla genişledi. Bu konuda, esasa dokunulmadan farklı yorumlara girilmemesi gerekmektedir. Sadece yazılı olan ahkâm maddelerinin uygulanması şarttı. Kapitülasyonları zararlı hâle getiren en önemli etken yorum meselesiydi.⁹⁵ Osmanlı tarihinin son döneminde kapitülasyonların bir mesele hâline dönüşmesinde en büyük etkenlerin birisi, her devletin kendi menfaatine göre kapitülasyon maddelerini yorumlamasıydı.

Beyrut, İzmir ve İstanbul gibi Levant şehirlerinde yaşayan yabancılar ilk zamanlarda aslında zararsızdı. Yabancıların eskiden mahalleleri ayırdı ve yalnız limanlarda bulunur ve halkın arasına karışmazlardı. Hatta mahalle ve sokaklarının kapıları akşam olunca kapanırdı. Hakkı Paşa bu konuda şunları eklemekteydi: “Gelip kâğıt bile imza etmezlerdi. Tercümanlar aracı olurdu. Bir yabancı Mısır Çarşısı'na gelip on paralık bir şey alamazdı. Osmanlıdan bir adam aracı olmalıydı. Seyahat ise ne mümkün... İstanbul'un birçok mahalleleri bile yabancı yüzü görmemişti. Bu kadar ayrılık olduğuna göre yabancıların imtiyaz aramaları tabii idi.”⁹⁶

Osmanlı ülkesine gelen yabancıların sayısının artmasıyla, Osmanlı hükûmeti ile Avrupalı devletler arasında vatandaşlarının hukuksal durumu ile tabiiyet meselesinin doğması kaçınılmaz oldu. Ayrıca bu mesele her geçen gün Osmanlı Devleti aleyhine büyüdü. Yabancı vatandaşların bazı kanunlardan muaf tutulması, adliye ve idari işleri zor duruma soktu.⁹⁷ Oysaki devletler hukukunun kazandırdığı gelişmeye en büyük delil, devletlerin iç işlerine karışılmaması düşüncesinin yerleşmesiydi. Ona göre her devletin kendine özgü işleri istediği gibi tanzim ve tertibe hakkı olduğu düşüncesi herkes tarafından kabul görmekteydi. Devletler iç işlerini düzenlerken, kendi içinde bulunan yabancıların da hukuklarını dikkate almalıydı. Bir devlet kendi içindeki yabancıların

⁹⁴ Bk. EK-18.

⁹⁵ Hakkı Paşa, *agm*, s. 1.

⁹⁶ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 13, Hilal Matbaası, İstanbul 1326, s. 9-10.

⁹⁷ Mehmed Arif, “Memleketimizde Tebaa-ı Yunaniyye'nin Mevki-i Kanuniyeleri”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 3, Hilal Matbaası, Dersââdet 31 Mayıs 1325 (13 Haziran 1909), s. 190.

hukukunu gözetirse, bu devlete dışarıdan müdahale edilmemesi kuralı benimsenmeliydi. Fakat eskiden böyle bir durum olmadığından, devletlerin iç işlerine karışılmaktaydı. Hatta bir devletin iç işlerinde yaptığı bir düzenleme yabancı bir devletin aleyhinde ise bu durum müdahaleye bahane oluşturmaktaydı.⁹⁸ Nitekim bu bahaneyi de Avrupalı devletler, kapitülasyon muahadelerine dayandırmaktaydı. Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin hukuk özgürlüğünün olmasını istemekle beraber devletler arası hukukun sınırı hakkında, devletlerin istiklalinin ayakaltına alınmaması ve hukuk-ı beşeriyenin pâyimâl edilmemesi hususları üzerinde durmaktaydı.⁹⁹

Seyyid Tahir *Kapitülasyonlar* adlı eserinde, Osmanlı Devleti'nin yabancılara birçok hukuk ve imtiyazlar bahsettiğini ancak bu imtiyazları Osmanlı Devleti'nin ihdas etmediğini belirtmekteydi.¹⁰⁰ Hasan Fehmi Paşa, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı eserinde; her memlekette yabancı vatandaşın devletler hukuku kaideleri ve imzalanan antlaşmalar hükümlerine uygun muamelelerde bulunduğunu aktarmaktaydı. Fehmi Paşa, Osmanlı Devleti'nde yabancılara bu usullerce muamele edildiğini belirtmekteydi. Ayrıca yazar Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'nın kendi ülkesinde bulunan yabancılara eşit antlaşma şartları usulünce muamele ettiği hâlde, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında kapitülasyonların bazı maddelerinin yabancılara adli imtiyazlar tanınmasından sitem etmekteydi. Bu durumun, Avrupa'nın hiçbir yerinde cari olmadığını belirtmekteydi.¹⁰¹

Osmanlı devlet adamlarını ve aydınını rahatsız eden yargısal kapitülasyonlar meselesi, konsoloslara geniş yetki verilmesiyle ortaya çıktı.¹⁰² Konsolosların yetkileri özellikle hukuk ve ceza davalarında belirlemekteydi. Adliye Nezâreti 1880 yılında istinaf mahkemesi savcılarına yönelik kaleme aldığı bir yazıda, Osmanlı Devleti ile yabancılar arasında meydana gelen hukuk ve ceza davalarının görülmesinde yabancı vatandaşların bağlı oldukları devlet tercümanlarının mutlaka bulunması gerektiğini bildirmekteydi. Zira bu kapitülasyonların getirdiği bir teamüldü.¹⁰³ Kapitülasyonlar gereğince, yabancı

⁹⁸ *age*, s. 122.

⁹⁹ Hakkı Paşa, *Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1303, s. 80.

¹⁰⁰ Seyyid Tahir, *Kapitülasyonlar*, Sancakçıyan Matbaası, 1329, s. 2.

¹⁰¹ Hasan Fehmi, *Telhis-i Hukûk-u Düvel*, Mahmud Bey Matbaası, Dersâdet 1312, s. 172.

¹⁰² Bk. 1740 kapitülasyonunun 53, 63, 65 ve 70 maddeleri.

¹⁰³ “16 Rebiü'l-ahire Sene 97 Tarihiyle Adliye Nezâretinden Bil-Cümle Vilâyâ- Mehâkim-i İstinâfiyeleri Müddei Umûmîlerine Yazılan Muharrerat Sûretidir”, *Ceride-i Mehâkim*, No. 39, 6 Nisan 1880, s. 306.

birisinin yargılanması esnasında mensup olduğu konsoloshane memurunun katılması şarttı. Konsoloshane memuru bulunmazsa yabancı vatandaş sorgulanamazdı. Ayrıca hakkında muamele dahi yapılamaz ve bir karar verilemezdi.¹⁰⁴ Kısaca yabancılar hakkında uygulanmak istenilen tedbir ve icraatın tamamı doğrudan doğruya, sefir ve konsoloslar marifetiyle gerçekleştirilebilirdi.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti'ne dayatılan adli nitelikteki kapitülasyon hükümlerinin uygulama biçimi, uyuşmazlık taraflarının tebaa durumlarına göre değişmekteydi. Hukuki anlaşmazlığın bir Osmanlı ve yabancı arasında veya iki yabancı arasında olması durumlarında farklı teamüller uygulanmaktaydı. Bununla beraber ihtilaf konusu hukuk, ceza veya ticaretle ilişkiliyse, birbirinden farklı hükümler uygulanmaktaydı.¹⁰⁶

Kapitülasyonlar hükümlerince aynı tebaaya mensup iki yabancı arasında meydana gelen her türlü hukuk ve ceza davaları, kişilerin mensup oldukları konsolosluk mahkemesinde görülürdü. Eğer olayda iki farklı tebaaya mensup yabancı vatandaş varsa, hakkında dava açılan şahsın bağlı olduğu konsoloshane mahkemesinde dava görülürdü. Bu mahkeme, üç farklı azadan oluşan bir komisyondan meydana gelmekteydi. Bu azaların ikisi davalı, birisi ise davacının mensup oldukları sefarete mensuptu. Bu komisyondan çıkacak karar istinaf ve ceza keyfiyetleri davalının tabi olduğu konsoloshane mahkemesine aitti. Ancak Osmanlı vatandaşı ile yabancı vatandaş arasında cereyan eden hukuk ve ceza davalarına, Osmanlı mahkemeleri bakardı. Bu davaların görülmesi esnasında konsolos, tercüman veya konsolos vekili hazır bulunurdu. Yine Osmanlı vatandaşı ile yabancı vatandaş arasında ticaret ve hukuk davalarında, meblağı bin kuruşa kadar olan ticari davalar, ikinci ticaret mahkemesinde; hukukla ilgili davalarsa, hukuk mahkemelerinde görülmekteydi. Davanın büyüklüğüne göre hukuk ve ceza mahkemelerinde tercüman hazır bulunduğu hâlde dava görülürdü. Bin kuruştan fazla hukuk ve ceza davalarıyla, icar ve isticar davaları İstanbul'da birinci ticaret meclisinde görülürdü. Burası da karma mahkeme olup bir reis ve dört azadan oluşurdu. Bu azaların ikisi, yabancının bağlı olduğunu sefaretten olurdu. Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Hukûk mezunlarından Mehmed Memduh'a göre bu mahkenin teşekkülü ve yargılama usulü

¹⁰⁴ Mehmed Arif, *agm*, s. 193.

¹⁰⁵ Ali Şehbaz, *Mufasssal-ı Hukûk-ı Düvel*, C. 2, Dersâdet Matbaa-i Jirayir Keteon, Dersâdet 1325, s. 227.

¹⁰⁶ Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Adalet Yayınevi, Ankara 2013, s. 69.

kanuna aykırıydı.¹⁰⁷ Avrupalılar vatandaşlarını koruma mevzusunu o kadar abartmışlardı ki karma mahkemeler kurulmadan önce, Osmanlı hükûmetinin Hristiyanlar tarafından işlenen suçlara karşı dava açması neredeyse imkânsızdı.¹⁰⁸

Sultan ve Osmanlı bürokrasisi yabancıların yargılanması meselesine azami hassasiyet göstermekteydi. Fransa'ya verilen 1740 kapitülasyonları gereğince, Fransızlar ve Fransa'nın himayesinde olanlar arasında kan, yaralama veya herhangi bir kötülük meydana gelmesi durumunda, elçilerine veya konsoloslarına mutlaka haber verilmesi istenmekteydi. Bâbîâli, Fransızlar arasındaki davaların kapitülasyon maddeleri gereğince, kendi "ayinleri" üzerine görülmesini talep etmekteydi. Osmanlı yerel makamlarınca davalara, herhangi bir müdahalede bulunulmaması da özellikle talep edilmekteydi. Maddeler uyarınca eğer dava yerel mahallî hükûmet huzurunda İslami gerekçelere uygun olarak çözülmek istenirse, Osmanlı kadı ve zabiti bulundukları mahalde elçilerin ve konsolosların veya konsolos vekillerinin huzurunda davayı görmeliydi. Ayrıca kadıların, şer-î şerife ve ellerine verilen kapitülasyonlara aykırı olmamak için durumu dikkatle teftiş ettikten sonra Osmanlı Devleti ile Fransa arasında akit olunan kapitülasyonlara uygun olarak davayı görmesi istenilmekteydi.¹⁰⁹

Suç işleyen yabancı vatandaşın yargılanması hususunda konsolos veya elçiler, kapitülasyon maddelerini ileri sürerek, Bâbîâli ile vilayetlere sürekli takrirler göndermekteydi. Nitekim 2 Şubat 1820 tarihli Hatt-ı Hümayun, İstanbul'da oturan İspanya Fevkalade Murahhası Orta Elçisi tarafından Bâbîâli'ye yazılan taleple ilgiliydi. İspanya murahhası, Osmanlı Devleti ile yapılan ticaret antlaşmasının altıncı maddesini ileri sürerek; İstanbul'da oturan ya da geçiş izni bulunan İspanya vatandaşlarının hiçbirisinin hapsedilemeyeceğini belirtmekteydi. Eğer böyle bir hapis vakası olursa, İspanya elçi ve konsolosunun bu kişiyi talep ederek gereken cezanın ancak kendi makamlarınca verilebileceği hususlarına dikkat çekmekteydi.¹¹⁰

İngiltere Devleti Fevkalade Murahhas Büyük Elçisi 1819 yılında önemli bir siyasi nota kaleme aldı. İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin ülkelerinde yabancılara karşı

¹⁰⁷ Mehmed Memduh, *Kapitülasyon Yâhûd Memâlik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Haiz Olduğu İmtiyâzât*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersâdet 1327, s. 6-8.

¹⁰⁸ Par M.B.C. Collas, *La Turquie En 1861*, Librairie A. Franck, Paris 1861, s. 37.

¹⁰⁹ BOA, A.DVN.NMH, Dosya No: 42, Gömlek No: 8 (42/8 veya 42-8), leff (/), H. 29 Muharrem 1285 (22 Mayıs 1868).

¹¹⁰ BOA, HAT, 488/23965-B, H. 17 Rebîülâhir 1235 (2 Şubat 1820).

uyguladığı muamelenin kıyaslanması açısından bu belge dikkate değerdı. Zira belgede, İngiltere'nin kendi ülkesinde bir suç işleyen İslam vatandaşına karşı uyguladığı muamele ile Osmanlı Devleti'nin İngiliz vatandaşına karşı uyguladığı usuller mukayese edilebilmektedir. İngiltere'de bir Müslüman suç işlediği zaman hemen tutuklanıp cezası verilmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nde bir İngiliz kan dökse dahi, İngiltere'nin elçi ve konsolosu hazır olmadıkça suçlunun tutuklanmayacağı dile getirilmektedir. Ayrıca metnin sonunda ahidnâmeler gereği ve Osmanlı kanunlarınca, ülkede suç işleyen İngiliz vatandaşlarının cezalandırılmayacağından bu duruma aykırı hareket edilmemesi istenilmektedir.¹¹¹

Yabancılik iddiasında bulunan şahıslar, pasaportla veya başka bir delille bunu kanıtlamalıydı. Çünkü devlet buna göre muamelede bulunacaktı.¹¹² Ayrıca bir yabancı Osmanlı olmak isterse Bâbîâli, bu durumu yabancıların kendi ulusal yetkililerine bildirmek zorundaydı. Böylece geçişin düzgün bir şekilde yapıldığına ikna olabilirlerdi.¹¹³ Nitekim ülkede bulunan İngiliz, Avusturyalı, Fransız, Alman, İtalyan, Amerikan ve Yunan vatandaşları¹¹⁴ suç işlediğinde, haklarında nasıl bir işlem uygulanacağı 12 Aralık 1872 tarihli bir belgede ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktaydı. Bu takrime göre aynı tebaanın birbiri hakkındaki anlaşmazlıkları, kendi elçileri veya konsoloslarının huzurunda adetleri üzere görülüp, bu duruma Osmanlı kadı ve zabıtları müdahale etmeyecekti. Yabancı kan dahi dökse kendi elçileri veya konsolosları olmadıkça dava görülemeyecekti. Bu durum sadece düvel-i muazzama devletleri için geçerli değildi, kendi bayrakları altında korudukları vatandaş için de geçerliydi. Yunan vatandaşı “en imtiyazlı millet” imtiyazına sahipti.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nde bir yabancıların yargılanması meselesinde akla gelen ilk örneklerden birisi şüphesiz Belçikalı Edward Jorris'in yargılanmasıydı. Edward Jorris 21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid'i öldürmek amacıyla Yıldız'da patlayan suikastın tertipçileri arasında yer almaktaydı. Bazılarına göre Jorris, suikastın elebaşısıydı.

¹¹¹ BOA, HAT, 488/23965-G?, H. 6 Rebiülâhır 1324 (2 Şubat 1819).

¹¹² BOA, HR.HMŞ.İŞO, 194/14, R. 26 Kânunuevvel 1326 (8 Ocak 1911).

¹¹³ Sir Andrew Ryan, *age*, s. 26.

¹¹⁴ *Meclis-i Â'yân*'da, Osmanlı Devleti'nden ayrılan Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgar vatandaşlarına diğer yabancılara verilen ayrıcalıkların tanınıp tanınmayacağı tartışma konusu olmuştu. Bk. MAZC, D. 1, C. 2, İç. 3, İ. 41, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911), s. 70-75.

¹¹⁵ BOA, C.HR, 93/4630, H. 11 Şevval 1289 (12 Aralık 1872).

Belçikalı Edward Jorris, soruşturma kapsamında suçunu itiraf ettiği için çıkarılacağı mahkemece idam cezasına çarptırılmasına kesin gözüyle bakılmaktaydı. Ancak Amerika ve Belçika büyükelçileri sahip oldukları kapitülasyon hükümlerine dayanarak, yakalanan şahısların ancak kendi mahkemelerinde yargılanabileceklerini savunmaktaydı. Büyükelçiler suikast elebaşılarının yargılanıp ceza almalarını istememekteydi. Bu sebepten mahkeme kararından bir gün önce Belçika'nın İstanbul büyükelçisi, Bâbîâli'ye başvurarak 3 Ağustos 1838 tarihli antlaşmaya istinaden Jorris'in iadesini isteyeceğini bildirdi. Büyükelçiye göre, olay tamamen aydınlandığı için Jorris'in artık Osmanlı ülkesinde tutulmasının faydası yoktu ve eğer Jorris mahkûm edilirse, cezasını çekmek üzere Belçika'ya iade edilmeliydi. Belçika hükûmeti de Jorris'in iadesi konusunda ısrarcı davranarak, Osmanlı yargısına müdahil olmak istemekteydi. Bu ısrar Bâbîâli ile Belçika arasında diplomatik kriz çıkmasına neden oldu. Bâbîâli, Osmanlı Devleti'ni bombalı araba ile tanıştıran ve sultanın canına kasteden teröristi Belçika'ya iade etmek istememekteydi. Ancak hükûmet çok direnmeden Jorris'e pasaportunu vererek Avrupa'ya gönderdi.¹¹⁶ Sultanı öldürmek amacıyla suikast tertip eden ve suçunu itiraf ederek sabitleştiren bir yabancının yargılanması ve cezasını çekme meselesinde dahi Batılı devletler, kapitülasyon maddelerine dayanarak müdahale etmekteydi.

Yabancıların yargılanması olayı, Osmanlı yerel mahkeme ve yöneticilerini oldukça zor durumda bırakmaktaydı. Zira bir yabancı suça karışırsa önce yerel makamlar kendi arasında yazışmaktaydı. Daha sonra İstanbul'dan, "bu hususta nasıl muamele edilmesi gerektiğine dair" görüş talep edilmekteydi. 16 Ağustos 1910 tarihli bir belge, Halep vilayetinde iki İngilizin tutuklanması ve kapitülasyonların yorumlanmasıyla ilgiliydi. Bâbîâli Hukûk Müşavirliği'nden çıkan cevabi yazıda; Halep vilayetinde yabancı şüphelinin tutuklanması ve hapsedilmesi mevzusunun karıştırıldığını aktarmaktaydı. Ayrıca kapitülasyonlarda bir yabancının konsolosun aracılığı olmadıkça hâkim huzuruna götürülemeyeceği yani Osmanlı kadı ve zabitanın kendi başına bir yabancıyı tutuklayamayacağının açık olduğu belirtilmekteydi. Osmanlı mahallesinde yabancılara

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamit'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Erhan Afyoncu (hızl.), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 115-132; İhsan Burak Birecikli ve Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermeni Komitacıların Sultan Abdülhamid'e Karşı Düzenlemiş Oldukları Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIII, S. 67-68-69, 2007, s. 399-424.

istimlâk hakkı veren protokol maddeleri¹¹⁷ usulüne göre, suçüstü yakalanan yabancı devlet vatandaşı tutuklanmalı ve derhâl bağlı olduğu konsolosluğa haber verilmeliydi. Bazı konsoloslar eğer bir vatandaşı tutuklarsa, kendilerine teslim edilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Eğer kendilerine teslim edilmezse mahkemeye tercüman göndermeyeceklerini, tercüman gönderilmedikçe de kovuşturma ve yargılamanın yapılamayacağı, yapılırsa bile bunun hukuksuz olacağını iddia etmekteydi.¹¹⁸

“Şüpheli veya hüküm giymiş bir yabancı hapsedilebilir mi?” sorusu gelince; bir yabancıyı tutuklamanın ve onu Osmanlı hapishanesine koymanın şartı, devletlerle yapılan antlaşmadan antlaşmaya farklılık göstermekteydi. Mesela Pasarofça Antlaşması ile Avusturyalıların hapsi, kendi memurları ve şehbenderlerine bırakılmıştı. Avusturya Devleti 1878’de bu hakkından vazgeçti.¹¹⁹ Ancak Rusya sefareti, “en imtiyazlı millet” usulünce hakkın bir kere kazanılmış olduğunu ve bu haktan feragat etmeyeceğini belirtti. Amerika elçisi dahi 1830 antlaşmasının 4. maddesini yanlış yorumlayarak, Amerikalı suçluları kendisi cezalandırma ve hapsedme konusunda ayak direktmekteydi. Ayrıca diğer bazı elçilikler de Osmanlı hapishanelerinin kanunlara uygun olmadığını ileri sürerek suçluları kendi hapishanelerine koymak niyetindeydi. Bâbîâli Hukûk Müşavirliği, yabancı sefirlerin kapitülasyon maddelerini yanlış yorumlayarak, ayrıcalıklara daha geniş anlamlar verdiklerinden ve bundan dolayı kapitülasyonların sürekli genişlemesinden yakınmaktaydı. Ayrıca Müşavirliğe göre, kapitülasyon maddeleri sıkı sıkıya sınırlandırılmalıydı. Zira bu milletin faydası için zaruriydi. Osmanlı hukukunun her yerde müdafaa edilmeye çalışılmasından ötürü, bahsedilen mütalaanamedeki görüşün bu sebepten dolayı verildiği bildirilmekteydi.¹²⁰ Nitekim yabancıların yargılanması konusunda bir hukuk birliği yoktu. Bazen ayrı tabiiyetteki yabancılar arasındaki davalara Türk mahkemeleri bakardı. Bu mahkemelerde yabancıların bağlı oldukları konsolosların tayin ettiği tercümanların bulunması şarttı. Suçu işleyen konsolosluk mahkemesinde yargılandığı haller de vardı. Ceza davasında tercüman gelmemiş veya bırakıp gitmiş

¹¹⁷ Bk. “İstimlâk-ı Emlak Nizamnamesine Bağlı Ek Protokol.”

¹¹⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 127/7, 13 Ağustos 1912.

¹¹⁹ Bk. *Düstur*, 1 Tertip, 4. Cüz, 13 Ocak 1878 s. 348; “Avusturyalı suçlu İstanbul’da ise hapishâne-i umûmîyede, taşralarda ise vilâyât-ı merkez hapishânelerinde ikmâl-i müddet cezâiye etmelerine dâir fi 9 Muharrem sene 95 tarihli tezkiredir.”

¹²⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 90/41, R. 3 Ağustos 1326 (16 Ağustos 1910).

veyahut kararı imzalamamışsa dava olduğu gibi kalırdı. Tutuklama ise konsoloshanelere aitti. Tercüman olmadıkça bir yabancı sokakta dahi tutuklanamazdı.¹²¹

Beyrut vilayeti, Halep vilayeti gibi Amerikalıların nasıl yargılanması gerektiği konusunda bilgi talep etmekteydi.¹²² Bu kez durum oldukça farklıydı. Zira bu sefer cinayet Amerika’da işlenmişti. Bir Amerikan, Osmanlı vatandaşını New Jersey’de öldürmüş ve sonrasında Osmanlı toprağı olan Kahire’ye firar etmişti. Amerika sefareti bu durumu Osmanlı yetkililerine bildirdi ve firarinin tutuklanarak bir an önce yargılanmasını Osmanlı makamlarından istedi. Mısır adliye memurlarından bu firariyi yakalaması için girişimde bulunmaları istenildi.¹²³ Artık firari hakkında adli takibat başlatılacak ve firarinin suçunu sabit kılan evrakınsa, Amerikan sefareti haber verilmesi lüzumu gerekecekti.¹²⁴ Bu olay kafalarda birçok soru oluşturmaktaydı. Osmanlı vatandaşını öldüren bir kişi neden Osmanlı topraklarına firar etti? Firari, elçi veya konsolosunun kapitülasyonlar hükümlerince himaye edilerek yargılatılmayacağını mı düşündü? Bu sorular akıllara gelen ilk sorulardı. Ancak bunun cevabı hiçbir zaman tam olarak bilinemedi.

Taşrada karma mahkemeler yalnız İzmir, Beyrut, İskenderiye ve Kahire’de mevcuttu. Mevcut olmayan yerlerde ise bu davalara ticaret ve hukuk mahkemeleri bakardı. Osmanlı Devleti ile yabancı vatandaş arasında bin kuruşa kadar olan hukuk ve beşyüz kuruşa kadar olan nakdi ceza davaları konsolosun huzuruna gerek olmaksızın görülebilmekteydi.¹²⁵ Bin kuruştan fazla olmayan davalara; konsolosun ikametgâhı dokuz saat¹²⁶ veya daha uzak mesafede olursa¹²⁷ kura-i ihtiyar meclisleri (kanun teşkilatı

¹²¹ Aysel Çelikel ve Günseli (Öztekin) Gelgel, *age*, s. 44.

¹²² BOA, HR.HMŞ.İŞO, 126-11/10, 18 Haziran 1911.

¹²³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 126-11/1, R. 13 Teşrinievvel 1325 (26 Ekim 1909).

¹²⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 126-11/3, R. 27 Kânunuevvel 1325 (9 Ocak 1910).

¹²⁵ BOA, DH.MUI, 150/25, R. 8 Ağustos 1306 (20 Ağustos 1890).

¹²⁶ Dokuz saat mesafe konusunda, yerel makamlar ile elçilikler arasında bazen anlaşmazlıklar olmaktaydı. Nitekim Fransa elçiliği bir Fransız vatandaşı, konsolosun ikamet yerine dokuz saatten fazla uzak bir mesafede bulunmasına rağmen mahkemede tercümanının bulunmasına müsaade edilmediğini ve tercümansız mahkemenin başladığını iddia etmekteydi. Ayrıca tren olan yerlerde mesafenin daha az zamanda katedilebileceği için bu yerlerde görülecek davada tercümanın hazır bulunup bulunmayacağı konusunda tereddütler vardı. Bu tereddüt konusunda yerel makamlar, görüş istemekteydi. Dokuz saatlik mesafenin eskiden beri yayan olarak hesaplanmasından dolayı uzaklığın yayan olarak hesaplanması gerekliliği yönünde Adliye Nâzırı Müsteşarı fikir beyan etmekteydi (BOA,HR.İD, 851-52/1, R. 11 Mayıs 1330 (24 Mayıs 1914)).

¹²⁷ Yabancıların konutuna girme konusunda Osmanlı yerel makamları tereddüte düşmekteydi. Örneğin At Canbazı Kumpanyası direktörü Avusturya vatandaşı, iki Osmanlı vatandaşından borç alıp geri ödemediği için mallarına ihtiyaten haciz konulmuştu. Ancak Konya’da Avusturya konsolosu bulunmadığı için

gereğince yalnız 150 kuruş veyahut bu miktar kıymete haiz davalara bakabilirdi) ile kaza bidâyet mahkemelerinin, tercüman veya vekili hazır bulunmadan davayı görmeye yetkisi vardı.¹²⁸ Ayrıca yabancı vatandaşlara bildirilen tebligat konsoloshanesi aracılığıyla gerçekleştirildikten sonra yabancıların konutuna girilebilirdi.¹²⁹

Kapitülasyonlar, Osmanlı ülkesinde suç işleyen bir yabancının bağlı olduğu devletle Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirmiş ve bu durum devletler arasında birçok tartışma yaratan konuların başında gelmişti. Muhtelif tarihlerde farklı uygulamalara rağmen Halil Cemalettin-Hrant Asadur'a göre bu durum üç başlık altında özetlenmekteydi:

1.si: Osmanlı zabitanı sokak, han, gazino, otel ve tiyatro gibi umuma açık olan yerlerde doğrudan doğruya yani konsolos veya elçiliğe haber vermeksizin zanlıyı derdest edebilirdi. Ayrıca suç delili olabilecek, alet ve eşyaya el koyabilirdi. Bu durumu zanlının bağlı olduğu konsolosluğa bir zapt varakası tanzim ederek süratle haber vermek suretiyle yapmalıydı. Bir yabancı aynı tebaadan birine karşı suç işlerse bu davayı kendi konsolosları görecekti. Yabancı ile Osmanlı vatandaşı arasındaki davalarsa Osmanlı mahkemelerinde görülmeliydi. Lakin bu mahkemede tercüman veya konsolosun hazır bulunması şarttı. Dava görüldükten sonra suçlunun Osmanlı hapisanesi mi yoksa kendi hapisanesinde mi tutulmasıysa ayrı bir tartışma konusuydu.

2.si: Yabancı şahıs suçüstü yapılamamış sokakta veya kamuya açık yerde bulunup kaçmaya çalışırsa, Osmanlı zabitanı derhâl ve tercümanı hazır olmaksızın zanlıyı tutuklayabilirdi. Eğer kaçma ihtimali ortadan kaldırılmışsa, doğrudan tutuklamak yerine mensup olduğu devlet konsolosuna haber edilerek, tercüman veya kavas geldikten sonra tutuklama yapılmasını tercih edilmeliydi.

3.sü: Bir yabancı zanlıyı, meskeninde yakalamak ve tutuklamak için mesken, konsolosun bulunduğu yerde veyahut mensup olduğu konsolosluğundan dokuz saatten daha az mesafedeyse, konsolos veya göndereceği konsolosluk çalışanının hazır

Avusturyalı vatandaşın meskenine girilip girilmeyeceği konusunda tereddütler oluşmuş ve konu Konya İstinaf Mahkemesi savcısına sorulmuştu (BOA, HR.İD, 851/51, R. 25 Haziran 1328 (8 Temmuz 1912).

¹²⁸ Mehmed Memduh, *age*, s. 8.

¹²⁹ Mehmed Arif, *agm*, s. 192.

bulunması gerekmektedir. Ancak konsolos veya konsolosluk çalışanından biri gelinceye kadar zanlının meskeninin etrafında nöbet tutmak gibi tedbirler alınabilirdi.¹³⁰

Bu konu hakkında Mehdî Fraşerli'nin *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası* adlı eserinden bir örnek şöyleydi: 1890'lı yıllarda İngiliz vatandaşı Coello adında bir Proteston misyoner, hafif meşrep gençlerimizden biriyle müştereken, İslam dinine aykırı “âsâr-ı tahririyle” zanlı sayıldığından polis tarafından sokakta derdest edilerek merkeze getirildi. 24 saat zarfından tevkif altına alınması üzere İngiliz İstanbul sefiri, bu durumu şiddetli bir şekilde protesto etti. Hariciye Nezâreti sefaretin bu iddiasını reddederek bir nota tebliğ etti. 24 Haziran 1879 tarihli bu nota bazı kanun meseleleriyle ilişkiliydi.

Bu notada şunlar ifade edilmekteydi: “Polis; bir cinayet veya suç ile töhmet altında kalan her şahsı ister yerli ister yabancı olsun Osmanlı kanunlarına göre tutuklama hakkına sahiptir. Yabancıların mesken haricinde tutuklanması antlaşmanın hiçbir fıkrasıyla yasak olmadığı gibi özel bir usul de gerektirmez. Tutuklanan şahıslar yabancı olduğunu iddia ettiğinden, polisin vazifesi mensup olduğunu söylediği devletin konsolosuna haber vermekten ibaret olup bu tedbir tutuklunun tutuklandığı mahalden dokuz saatten fazla olmadığı takdirde, 24 saat zarfında icra olunmak lazımdır. Konsolos veya vekili gelinceye kadar cezalandırma ertelenmek üzere gerekirse de polis bir zabt varakasıyla şahsı tutuklunun yanında bulunan eşyayı zabt etmek hakkına sahiptir.”¹³¹

Osmanlı Devleti'nde yabancı vatandaşların hukuksal ayrıcalıkları, Osmanlı kolluk kuvvetlerinin yabancı bir vatandaşın dükkânına direkt girip arama ve teftiş yapmasına karşı en büyük engeldi. Osmanlı Devleti'nde yabancı bir dükkân sahibinin işletmesi tercümansız veya konsoloshane görevlisi olmadan teftiş edilemez veya aranamazdı. Hatta işyeri sahibi dükkânının aranmasını istese bile bazı durumlarda aranamazdı. Bu duruma örnek teşkil eden ilginç bir aranamama olayı 1902 yılına aitti. Bu tarihte Sultan Beyazıd civarında askerî misafirhane mahallinde Rus vatandaşı kitapçı Abbas Ağa vardı. Abbas Ağa'nın dükkânında yasak eserlerden olan *Tabirname*, *Yıldızname*, *Köroğlu*, *Şah İsmail* ve *Âşık Garip* gibi yasaklı kitapların satıldığı tespit

¹³⁰ Halil Cemalettin-Hrant Asadur, *Ecâ nibin Memâlik-i Osmâniye'de Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye*, İstanbul Hukuk Matbaası, 1331, s. 462-464.

¹³¹ Mehdî Fraşerli, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası*, Matbaa-i Cemil, Samsun, 1325, s. 181.

edildi. Matbaalar Müfettişi Rıza Efendi, Maârif Nâzırına bu konuda nasıl muamele edilmesi gerektiğini sordu.¹³² Kitapçı Abbas Ağa, Rus vatandaşı olduğu için tercüman olmadıkça dükkânı teftiş edilemezdi. Ayrıca daha önce bu tarz girişimler olmuş ve engelle karşılanmıştı. Nihayetinde yasak kitapları alenen satan bu kitapçıdaki kitapların Zaptiye ve Dâhiliye Nezâretince usulen toplanmasına karar verildi. Zaptiye Nezâreti araştırma yapması için bir müfettiş görevlendirdi.¹³³ Bunun üzerine işyerine gidilerek, Hacı Abbas’a dükkânının teftiş edilmek istenildiği söylendi. Kitapçı Abbas bu durum karşısında dükkânı arayabileceklerini belirtti. Ancak Zaptiye Müfettişi Sait Bey, “Bu durumu kapitülasyonlara aykırı bulduğundan Nâzır Paşa Hazretleri’nden izin almadıkça bir şey yapmam” diyerek aramayı reddetti. Sait Paşa “eğer matbaasının teftişini isterseniz kitapçı engel olmaya çalışsa dahi, zorla arattırırım çünkü matbaasına ruhsat verildiği zaman, Osmanlı vatandaşı gibi muamele edileceğine muvafakat ederek senet dahi vermiştir” demekle, işyerinde pekçok yasaklı eser bulunan kitapçının dükkânını aramayı reddetti.¹³⁴ Büyük ihtimalle kolluk kuvvetlerine sık sık kapitülasyonlara aykırı hareket edilmemesi istenildiğinden, Sait Paşa başını ağrıtaçağını düşündüğü bir olaya girişmek istememekteydi.

Matbaalar Müfettişi Rıza Efendi’nin, Maârif Nezâretine yazdığı bir jurnale göre, Hakkaklar Çarşı’nda İran tebaasına mensup Hacı Hüseyin Efendi; *Köroğlu*, *Âşık Garip*, *Seyyit Battal Gazi* ve *Şah İsmail* gibi¹³⁵ yasaklı kitaplar satmaktaydı. Ancak Hacı Hüseyin Efendi, İran tebaasına mensup olduğu için bu kitapların toplatılmasına karşı çıkacağını belirttikten sonra Maârif Nezâretinden bir karar çıkartılmasını talep etmekteydi.¹³⁶ 25 Mayıs 1902 tarihinde Nezâret-i Maârif-i Umumiye Encümeni Teftiş ve Muayene Dairesi’nden çıkan belgede; yukarıda adı geçen ve yasaklı olan kitapların, Hacı Hüseyin Efendi’nin dükkânından toplanarak, Maârif Nezâretine gönderilmesi, Zaptiye

¹³² BOA, MF.MKT, 670-11/1, R. 19 Eylül 1318 (2 Ekim 1902).

¹³³ BOA, MF.MKT, 670-11/2, R. 25 Eylül 1318 (8 Ekim 1902).

¹³⁴ BOA, MF.MKT, 670-11/3, R. 9 Teşrinievvel 1318 (22 Ekim 1902); Hüseyin Cahit Bey, köşe yazısında bu duruma benzer bir olayı şöyle anlatmaktaydı: “Birtakım sahtekârların ve dolandırıcıların kapitülasyonlardan ne suretle faydalandıklarını uzun uzadıya anlatmaktansa son günlerde meydana gelen bir olayı örnek verelim. Kitapçılardan birinin kitabını, diğer bir kitapçı taklit eder. Kitabın sahibi işten haberdar olur ve kitapların Beyoğlu’nda bir mücellit nezdinde bulunduğu bilgisini alır. Dükkâna gider ve bu taklit kitapları görür. Fakat bu kişi yabancı olduğundan gerekli işlem derhâl yapılamaz. Konsolosluktan memur getirilinceye kadar kitapların başka yere nakledilmiş olduğu görülür. Takibattan ise bir faide olmaz. Bk. Hüseyin Cahit, “Türkiye ve Uhûd-ı Atika”, *Tanin*, No. 742, 11 Eylül 1326 (24 Eylül 1910), s. 1.

¹³⁵ BOA, MF.MKT, 629-5/1, H.18 Safer 1320 (27 Mayıs 1902).

¹³⁶ BOA, MF.MKT, 629-5/3, R. 12 Mayıs 1318 (25 Mayıs 1902).

Nezâretinden istenilmekteydi.¹³⁷ Nitekim ülkede bulunan İran vatandaşları suç ve kabahat işlemleri halinde doğrudan doğruya Osmanlı kanunlarına bağlıydı.¹³⁸

Osmanlı Devleti kolluk kuvvetleri yabancıların mesken ve dükkânına girip teftiş etme konusunda sıkıntı yaşadığı gibi belediyeler de bu meselede sorun yaşamaktaydı. Öyle ki yabancı umumhaneleri dahi teftiş edilememekteydi. Nitekim Emrâz-ı Zühreviyye Hey'et-i Teftişyesi'nde şu rapor sunulmuştu: Tanzimat-ı Hayriye'den ve özellikle de Kırım Muharebesi'nden sonra Avrupalılar memleketimize yoğun bir şekilde gelmeye başladı. Osmanlı hükûmeti, yabancıların zorlamasıyla umumhanelerin açılmasına göz yumdu. Ancak umumhaneler halk sağlığını tehdit eder duruma gelince, bu gibi mahallerde bulunan kadınların ve oralara müdâvim olanların sağlıklarını korumak ve aynı zamanda hastalığın yayılmasını önlemek gündeme geldi. Bunun için alüfteganın daimî olarak kontrol edilmesi hem hükûmetin hem de belediyenin ilk günden beri aklındaydı. Ancak İstanbul'da bulunan yabancı vatandaşların bir kısmı, bu konuda yapılacak sıhhi tedbirlerden dolayı şahsi hürriyetlerinin sınırlandırılacağını beyanıyla kapitülasyonlara istinaden bir hayli müddet zorluklar yaşandığını¹³⁹ bildirmekteydi. Nitekim Galata'da bulunan umumhanelerdeki fahişelerden, Fındıklı'daki Rusya sefaret vapurlarının tayfalarıyla diğer elçilik vapurlarının tayfalarına frengi hastalığı yayılmıştı.¹⁴⁰

Yabancı vatandaş konusunda diğer bir sorun taşınmaz mallar konusuydu. İslam hukukunda taşınır mallar üzerinde mülkiyet hakkı konusunda Müslüman, yabancı veya gayrimüslim vatandaş ayrımı söz konusu olamazdı. Taşınmaz mallar konusunda yabancı vatandaş ve tüm Müslümanlar satın alma hakkı konusunda eşit sayılırdı. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim vatandaşların taşınmaz üzerinde mülkiyet hakkı vardı. Ancak yabancıların taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı söz konusu olamazdı. Eğer böyle bir mal edinirse zimmî durumuna geçer, diye bir kural vardı. Ancak bu durum uygulamada işlevsel değildi ve gayrimüslimler, ellerindeki mülkü yabancılara devretmekteydi.¹⁴¹

¹³⁷ BOA, MF.MKT, 629-5/3, R. 12 Mayıs 1318 (25 Mayıs 1902).

¹³⁸ BOA, A.MTZ (05), 15-B-66/3, H. 26 Muharrem 1320 (5 Mayıs 1902).

¹³⁹ Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 4, Kavânîn, Nizamât ve Talimât-ı Sıhhiye-i Belediye, Arşak Garoyan Matbaası, Dersâdet 1331, s. 283.

¹⁴⁰ BOA, DH.MKT, 350/71, leff 2, R. 24 Kânunusânî 1310 (5 Şubat 1895).

¹⁴¹ Vedat Raşit Sevig, *age*, s. 156.

1867 Tarihli *İstimlâk-i Emlâk Nizamnâmesi*'ne göre, Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıların, ülkede taşınmazlar üzerinde üç istisna dışında mülkiyet hakkını elde edebilecekleri kabul olundu. Bu istisnalar şunlardı:

a. Hicaz arazisi üzerinde yabancılar taşınmaz mal elde edemezdi.

b. Osmanlı ülkesindeki taşınmazlar konusundaki davasını, kapitülasyonlara rağmen Osmanlı mahkemelerinde görülmesini kabul etmeyen yabancı devlet vatandaşı bu hakkı elde edemeyecekti. Devletlerle bu koşul için protokol yapıldı.

c. Osmanlı Devleti'nden izin almadan yabancı bir devletin uyruğuna geçmiş kimselerin bu haktan yararlanamayacakları ve bu kişilerin hukuki durumlarının özel bir kanunla düzenleneceği belirtildi.¹⁴² Ömer Lütfi Barkan bu kanunla ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlerin, ülkeyi tam bir müstemleke hâline sokmak için yaptıkları müdahale ve tazyiklerle, bu husustaki sinsi ve ısrarlı hulûl politikasına karşı devletin ümitsizce mücadele ettiğini belirtmekteydi.¹⁴³

İstimlâk-ı Emlâk Nizamnâmesine Bağlı Ek Protokol ve 1867 tarihli kanunla, taşınmaz mal edinme açısından Osmanlı vatandaşları ile yabancılar, eşit duruma geldi. Bununla beraber önceden kapitülasyonlarla sağlanmış olan imtiyazların korunması sözü de verildi. Bilindiği üzere yabancıların konutları müdahaleden uzaktı. Bu konutlara ancak konsolos veya tercüman huzurunda girilebilirdi. Ancak konsolosluga dokuz saatten uzak olan ecnebinin meskenine cinayet, cinayete teşebbüs, yangın, hırsızlık, silahlı isyan ve kalpazanlık gibi önemli olaylarda gecikmeden doğacak zararı önlemek adına, yerel idarecilerin talebi ve köy ihtiyar meclisinin üç üyesi ile girilebilirdi. Bu gibi durumlarda konsolos ve tercüman şartı aranmayarak yabancıların konut dokunulmazlığı alanı biraz kısıtlanmaya çalışıldı.¹⁴⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti bazı yerlerde toprakları vakıflaştırarak, yabancıların mülk edinmesini önlemeye çalıştı. Fakat vakıf kurumunun ve idari teşkilatın

¹⁴² *age*, s. 157; *Düstur*, 1. Tertip, s. 230.

¹⁴³ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 351.

¹⁴⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 194/20, H. 7 Recep 1326 (5 Ağustos 1908).

artık çok zayıflaması ve etkili olmaması sebebiyle tam olarak bu konuda da başarılı olunamadı.¹⁴⁵

Yabancılar yargılama ve cezanın infazı konusunda da birçok ayrıcalığa sahipti. Osmanlı yargıçları yabancılar arasındaki davaya karışmazdı. Bu müdahale etmeye hakları olmadığı anlamında değil, prosedürün bir parçası olarak görülmekteydi. Yargıçlar davet edilmedikçe davaya müdahale etmezdi. Ülkede bulunan yabancılar tamamen dokunulmaz değildi. Yabancı vatandaşlar özellikle Osmanlı vatandaşının ölümüne sebep olursa yönetim, yabancıları konsoloslarına teslim etmeyerek cezalarını hükûmet hapishanelerinde çekmesini isterdi.¹⁴⁶ Diğer taraftan kapitülasyonların farklı zamanda farklı uygulamaları ve karışıklığı karşısında, başta Osmanlı kolluk kuvvetleri olmak üzere bürokrasi, suça karışan yabancılar nasıl muamele edecekleri konusunda tereddüt yaşamaktaydı.

1.1.2. Pasaport (Seyahat Hürriyeti)

Batılılar denizcilik ve ticarete ilerlediğinden, gizemli olarak gördükleri Doğu ile hem seyahat hem de ticaret yapma arzuları arttı. Avrupalılar bulundukları yerden kalkıp Çin, Hindistan, İran veya Osmanlı Devleti gibi farklı gördükleri devletlere misyoner, diplomat, tüccar, hacı, asker, serüvenci, bilgin ve turist gibi farklı amaçlarla gelmeye başladı. Osmanlı ülkesine gelenler dil öğrendi ve el yazmalarını okumaya başladı. Kitabelerin kopyasını çıkarmakla kalmayıp bunları Avrupaya taşıdı. Ülkede bulunan ibadet ve sanat yerleriyle ilgili gözlemde bulundular. Ülkeye gelen bilgin, misyoner, tüccar, diplomat ve serüvenci herkes, merak ettiği konuyla ilgilendi. Tüccarlar, ticaretin Batı Avrupa'dan iyi para getirdiğini çabucak öğrendi. Diplomatlar ise Osmanlı sultanı ve mahiyetindekilerle iyi ilişkiler kurmak için bilgi ürünlerini armağan etti. Karşılığında kapitülasyonları kabul ettirdi ve Osmanlı ülkesinde kendilerine kişisel haklar ve seyahat hürriyeti konusunda birçok ayrıcalık sağlandı.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Tuba Akar ve Mehtap Ergenoğlu, “19. Yüzyılda Yabancıların Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyeti Edinmelerine Bir Kalkan Olarak Toprakların Vakıflaştırılması: Mersin Örneği”, *Osmanlı’da İktisadi Hayat ve Vakıflar*, Kerem İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can (ed.), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 180.

¹⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1073/45, R. 11 Nisan 1322 (24 Nisan 1906).

¹⁴⁷ Sonja Brentjes, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı Avrupalı Gezinler ve Bilimsel Çalışmalar”, *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 251.

Osmanlı ülkesine Batıdan gelen seyyahların sayısı özellikle 16. yüzyıldan itibaren artmaya başladı. 16. yüzyıldaki bu yoğun merak, yerini 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’ni inceleme ve tanımaya bıraktı. Nihayetinde Osmanlı ülkesinde seyahat etmek isteyen yerli ve yabancı herkes, bir yerden başka bir yere gitmek için seyahat tezkiresi almak zorundaydı. 16. yüzyılda “yol hükmü” denilen bu belge 19. yüzyılda “mürur tezkiresi”¹⁴⁸ adıyla anılmaya başladı.¹⁴⁹

Bu belgeleri görevli kişilere gösterdikten sonra seyahat serbestçe yapılabilirdi. Bu yol emrinden en çok yabancı tüccarlar faydalanmaktaydı. Yabancı tüccarların yanı sıra patentesi olan gayrimüslimlerin dışarda işi varsa, kendisine yol müsaadesi alınmakta ve seyahati süresince görevliler tarafından “müste’men tüccar” muamelesi gösterilmekteydi. Hatta bazı tüccarlar, bulunduğu bölge dışına dahi çıkmayıp bu yol tezkeresini beyan ederek, “müste’men tüccar” gibi ticari faaliyetlerini yürütmekteydi. Böylece taşrada yapılan kontrollerde “beratlı tüccarlar”¹⁵⁰, hediye ve rüşvetle görevlilerin takibinden sıyrılmış oluyordu. Bununla beraber yol emri, istismar mekanizmasının önemli bir unsuruydu. Fransa maslahatgüzarı bu konuyla ilgili Paris’e verdiği jurnalinde, “işte suistimalin kendisi” demektedir. Aslında yol emrinin usulüne uygun bir şekilde kullanılmayıp, suistimal edildiğini yetkililerin bilmemesinin imkânı yoktu. Özellikle kapitülasyonların yabancılara tanıdığı haklardan ötürü Bâbîâli bu durumu önlemek için girişimde bulunmamaktaydı.¹⁵¹ Yabancı devletler, tüccarlarının Osmanlı ülkesinde serbestçe ticaret yapabilmeleri ve seyahat edebilmeleri için kapitülasyon antlaşmalarına bu hususu bilhassa koydurmuştu.

¹⁴⁸ Bk. Mübahat Kütükoğlu, “Mürur Tezkiresi”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 32, İstanbul 2006, s. 60; Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’-i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri” *Belgeler*, C. XV, S. 19, Ankara 1993, s. 170-181.

¹⁴⁹ Yabancı devlet gemilerinin Osmanlı limanlarından faydalanmaları için gerekli müsaadelerin verilmesi, verilen izinlerin takibi Düvel-i Ecnebiye Evrakı ve Defterlerinde bulunmaktadır. Bk. BOA, A.DVN.DVE; BOA, A.DVNS.DVE.d.; Yabancı ve yerli ticaret gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçişleri için verilen fermanların kaydı da İzn-i Sefine Defterlerinde yer almaktadır. Bk. BOA, A.DVN.İZN.d.

¹⁵⁰ Beratlı Tüccar, Osmanlı Devleti’nde ticaretle uğraşmasına müsaade edilen reaya veya yabancı tacir demektir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Berat”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 523); Beratlı Tüccar, 18. yüzyıldan itibaren, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından Avrupa devletlerinin himayesine girerek müste’men tüccar gibi iç ve dış ticarete imtiyazlı bir şekilde ticaret yapan kimselere denirdi (*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Hayriye Tüccarları*, S. Atilla Sağlamçubukcu (ed.), İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 67).

¹⁵¹ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 31-32.

Kanuni Sultan Süleyman ile I. Fransuva arasında olan ve Fransa'ya verilen kapitülasyon ahidnâmesinde Fransızlara seyahat izni verilmişti: "...İki hükümdar tebaasından olan veya kendilerine haraç veren bütün tüccarlar, eşya ve adamlarını alarak iki devlet arazisi dâhilinde emniyetle oturmaya, dolaşmaya ve ahali ile ilişki kurmaya serbestti. İki taraf ahalişi iki devletin hüküm ve nüfuzuna tabi bütün denizlerde silah ile donatılmış veya donatılmamış gemiler içinde bulundukları hâlde serbestçe ve emniyetle icra-yı seyrü sefer edebileceklerdi." İngilizlerin Akdeniz sahasında boy göstermesiyle yapılan 1580 yılındaki ahidnâmede "İngiliz tebaası, Osmanlı ülkesinde serbestçe ticaret yapabilecek, âdet ve kanun üzere gümrük vergisini verdikten sonra şahıslarına ve mahiyetindeki hiç kimseye müdahale ve taarruz edilmeyecektir"¹⁵² maddesiyle İngilizler de bu hakka kavuşmaktaydı.

Avusturya ile yapılan Pasarofça Muahedesinin 13. maddesinde yer alan madde Avusturyalıların seyahatiyle ilgiliydi: "Tüccarlar iki taraf topraklarında önceki verilen ahidnâmeler mucibince güvenli ve emniyetli olarak kendi hâllerinde ticaret edebilirler. Ayrıca Roma İmparatorunun patent ve himayesinde olarak Hristiyan tüccar ve halk, Osmanlı ülkesinde kendi hâllerinde gidip gelip alışveriş edebilirler. Gümrük vergisini verdikten sonra ise rencide ve remîde olunmayıp, himayet ve siyanet olunalar."¹⁵³ Bu ve buna benzer ayrıcalıklar zamanla Rusya, Avusturya, Hollanda gibi pek çok devletle yapılan kapitülasyon antlaşmalarıyla, çok az değişikliklerle diğer devletlere de verildi. Nihayetinde 1740 yılındaki kapitülasyon antlaşmasında seyahat hürriyeti, "Fransız tüccarları ve adamları, Fransa elçisi ve konsoloslarının ilan kâğıdı üzerine yazılmış mürurnameleriyle gezecekler; emniyet ve rahatları için memleketin âdeti üzerine kıyafetlerini giyeceklerdi. Bunlar cizye vesair diğer vergilerden muaf olup güvenlikleri hususunda mümkün olan yardım gösterilecektir"¹⁵⁴ şeklinde yer aldı.

Osmanlı ülkesine girişte uygulanan usulleri daha iyi anlayabilmek için seyahatnamelerden birkaç örnek vermek konuyu biraz daha aydınlatacaktır. M. Stephan Shulz¹⁵⁵, Doğuya yaptığı seyahati sırasında 1752-1753 yıllarında İzmir ve İstanbul'a da

¹⁵² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*..., s. 22.

¹⁵³ Nihat Erim, *age*, s. 67-68.

¹⁵⁴ Reşat Ekrem, *age*, 405-406-434.

¹⁵⁵ M. Stephan Shulz'un ölüm ve doğum tarihleri bilinmemektedir. Shulz ileride Doğu'ya seyahat yapmayı planladığı için çocuk yaşlarda Arapça, İbranice ve Yunanca öğrendiği yazdığı kitaplardan tespit edilebilir. Shulz, Doğu seyahatine çıkmadan önce Yahudileri Hristiyanlığa döndürmek için kurulmuş bir kuruluşa

geldi. 1752'nin sonlarında İzmir'e gelen Shculz, seyahat tezkiresi almak için İstanbul'a gitti ve 1753'ün mart ayında İzmir'e dönebildi. Seyyah İzmir'e dönüşünü şöyle anlatmaktaydı: "5 Nisan 1753 günü öğleye doğru İzmir Limanı'na demir attık. Bir süre sonra eşyalarımızı bir hana götürmek üzere gümrükten çıkacakken, gemideki gümrük görevlisi bizi çağırdı ve pasaportlarımızı görmek istedi. Ben de ona İstanbul'daki Hollanda konsoloslüğundan aldığım pasaportu verdim. Tabii pasaportu okuyamadığı için bir süre gemide ve daha sonra *haraçlıkta* beklemek zorunda kaldım."¹⁵⁶ Shculz'un aksine 1814 yılında İstanbul ve Çanakkale'ye seyahat eden Edward Raczynski'nin seyahat ettiği gemi Arnavutköy'e demirlediğinde, kimse çıkıp pasaportunu sormadı.¹⁵⁷ Henry Christmast ise 1851 yılında Haliç'te kıyıya çıkma zamanı geldiğinde pasaportunu kontrol için herhangi bir Osmanlı memurunu göremedi. Christmast'a ancak Destuniani tarafından işletilen *De l'Europe* adlı kalacağı otele ulaştığında pasaportu soruldu. Pasaportlar 20 kuruş karşılığında mühürlenerek kendilerine birkaç gün içinde teslim edildi. Bazı kişiler limandan elde edilen kârın ne sultana ne de devlete gittiği düşüncesiyle, limanı işleten tüccara kâr bırakmamak için bu tarz farklı uygulamalarda bulunmaktaydı.¹⁵⁸

Ludwig Ross, Ocak-Şubat 1845'te İzmir'e bir seyahat gerçekleştirdi. Asya'nın beyni dediği İzmir'e gelişini seyyah şöyle aktarmaktaydı: "...giriş izni alır almaz, kayıkla önce pasaport, sonra da gümrük kontrolüne gittik. Türk gümrükçü ilk valizimi açtırdı ve ondan sonra eğer diğerlerini açtırmak istemiyorsam beş kuruş vermem gerektiğini söyledi. Ben de ona iki kuruş önerdim ve beğenmezse diğerlerini de açabileceğini söyledim."¹⁵⁹

Gotthold Schulz Labischin'in Nisan-Mayıs 1908 tarihindeki İzmir seyahatini anlatırken, "İzmir Başkonsolosumuz, değerli insan Dr. Mordtmann'ın girişimi sonucu pasaport kontrolünden kurtulduklarından" bahsetmekteydi.¹⁶⁰ Seyyahların da belirttiği

bağlı olarak yirmi yıl Avrupa'da çeşitli görevlerde bulundu. Bu kuruluşun yöneticiliğini D. Callenberg yapmakta ve merkezi Halle'de bulunmaktaydı. Shulz 1752-1756 yılları arasında Doğu'ya yaptığı seyahatinde Suriye başta olmak üzere İstanbul, Ege ve Akdeniz kıyılarıyla Mısır'da bulunmuştur. Bk. İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 54.

¹⁵⁶ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996, s. 60.

¹⁵⁷ Edward Raczynski, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyâhat*, Kemal Turan (çev.), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 21.

¹⁵⁸ Henry Christmast, *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, Mustafa Özbaş (çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012. s. 14-15.

¹⁵⁹ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 86.

¹⁶⁰ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XX. Yüzyıl I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 23.

üzere Osmanlı ülkesine gelindiğinde pasaport kontrolü yapılmaktaydı. Ancak konsolos veya sefirler, kendi vatandaşlarını zaman zaman pasaport kontrolünden muaf tutmaktaydı. Seyahat için başvuruda bulunup izin alan kişilerse ellerinde elçilikten aldıkları yazı ve sultandan aldıkları yol emri ile seyahat etmekteydi. Seyahat eden kişi her geçtiği yerde, görevlilere bu belgeleri gösterip mürur tezkiresi almaktaydı. Osmanlı yöneticileri seyahat eden yabancılara yardımcı olunması, korunmaları, ihtiyaçlarının sağlanarak rencide edilmemesi konusunda yerel idari görevlileri uyarmaktaydı. Bu durumda yabancılar rahatça seyahat edebilmekteydi. Eğer yabancının bu rahatını bozacak herhangi bir girişim olursa, vatandaşı olduğu ülkenin konsoloslugu derhâl müdahale ederek durumu yetkililere bildirmekteydi.¹⁶¹

Fransa'nın İstanbul'da oturan maslahatgüzarı Bâbîâli'ye verdiği resmî yazıda: Selanik'te Fransa konsolosu mahiyetinde ikamet etmek üzere Fransız bir kişinin, İstanbul'dan Selanik'e varıncaya kadar denizde, karada veya ikamet ettiği bir yerde hiç kimse tarafından rencide olunmamasını ve kapitülasyonlar gereğince korunmasını talep etmekteydi.¹⁶² Yine Sicilyateyn Elçisi Kostantino, Galata'da oturan Sicilyateyn tüccarlarından Nikola İstiyo'ya, İstanbul'dan İzmir'e yapacağı seyahat esnasında ahidnâmeler gereğince tüccarın himayet ve siyanet edilmesini istemekteydi.¹⁶³

Seyahat izin belgelerinde, seyahat eden kişinin adı, amacı, nereye gideceği ve mahiyetinde kaç kişinin bulunduğu yazılmaktaydı. Kişinin, geçeceği yol güzergâhındaki görevlilerden yolcuların korunması, rencide edilmemesi ve sorunsuz bir şekilde gidecekleri yerlere ulaştırmaları istenilmekteydi. Eğer ahidnâmelerin aksine hareket edilirse, görevlilerin cezalandırılacağı bildiriliyordu.

10 Şubat 1841 tarihinde *Men-i Mürur Nizannâmesi* çıkartıldı. Bu nizamnâmenin beş, sekiz ve dokuzuncu maddeleri yabancılarla ilgiliydi. Bu maddelerde “müste'men”lerden kara yoluyla gelecek olanların sınırlarda veyahut ikamet edecekleri yerlerdeki görevlilere, İstanbul'a gelenlerin İhtisap Nezâretine ellerindeki pasaportları imzalattırmaları şarttı. Deniz yoluyla gelinmişse Haliç'te gemide bekleyip, gelecek olan

¹⁶¹ BOA, C.HR, 67/3343, H. 29 Şaban 1208 (1 Nisan 1794); BOA, AE.SMST.IV, 17/1275, H. 13 Cemâziyelevvel 1223 (7 Temmuz 1808); BOA, AE.SABH.I, 52/3683, H. 14 Rebiülevvel 1201 (4 Ocak 1787).

¹⁶² BOA, C. HR, 2/86, H. 19 Muharrem 1326 (22 Şubat 1908).

¹⁶³ BOA, AE.SSLM.III, 163/9749, H. 3 Şevval 1214 (28 Şubat 1800).

memura pasaportları imza ettirmeleri gerekmekteydi. Eğer imzasız pasaportlu biri olursa ve bu kişi dost devlet vatandaşıysa kançılaryası¹⁶⁴ tarafından İhtisap Nezâretine gönderilmekteydi.¹⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yabancı pasaportu zamanla, bir suistimal vasıtası hâline dönüştü. Ahmed İhsan Bey, Beyoğlu Belediye Müdürlüğü yaptığı sırada bu istismar ağından bir hayli şikâyetçiydi. Bu sırada kendisine en insaflı davranan Fransa Konsolosu ise sefarethanelere yakın olan Galatasaray'ın yanından Tophane'ye inen Yeniçarşı Sokağı'ndaki bazı uygunsuz evlerin kapatılmasını istemekteydi. Tokgöz bu isteği uygun görerek, evleri boşalttırmaya başladı ancak en başta pasajın arkasında Fransız vatandaşının işlettiği bir Amerikan Oteli vardı. Bu kişi oteli boşaltmak istemeyince, Fransa konsolosu ile konuşan Tokgöz, otelde işlenen suç, suçüstü halinde yakalamak için anlaştı. Bu işi İsviçreli müfettişe havale etti. Plana göre dairenin Fransızca kâtabi ihtiyar bir Ermeni, akşam takılacağı bir kızla Amerikan Oteli'ne gidecek ve akabinde İsviçreli müfettiş ile bir sivil Fransız konsolos görevlisiyle suçüstü yapılarak durum tespit edilecekti. Tertip edildiği şekilde plan uygulamaya konuldu ancak Fransız otelci, suçüstü yapılacağını anlamış olacak ki cebinden bir Amerikan pasaportu çıkarttı. Böylece Fransa konsolos görevlisi bu kişiye müdahale edemedi. İsviçreli müfettiş, ertesi gün Tokgöz'e olayı anlatırken “Kapitülasyon belası kaldıkça burada hiç iş görülmez!” demektedir.¹⁶⁶

Osmanlı son döneminde pasaportun getirdiği ayrıcalıklardan sadece yabancılar değil, Osmanlı Türkü olan kişiler de faydalanmaktaydı. Nitekim Halit Ziya Uşaklıgil de *Kırk Yıl* adlı eserinde, özellikle İzmir'de birçok Türkün kapitülasyonlardan yararlanmak için, ceplerinde birkaç yabancı devletin pasaportunu taşıdıklarını ve işlerine geldikçe bunları kullandıklarını belirtmekteydi.¹⁶⁷ Bazı yabancılarla farklı amaçlarla Osmanlı vatandaşlığına geçmekteydi. Nitekim Avusturya-Macaristan Devleti vatandaşlarından birçok kızın Osmanlı vatandaşı sıfatıyla şehbenderliklerinden pasaport aldıktan sonra

¹⁶⁴ Konsoloshanelerde vatandaşlara ait işlerin yürütüldüğü yer (İlhan Ayverdi, *age*, s. 617).

¹⁶⁵ Hamiyet Sezer, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, 2003, s. 110-114.

¹⁶⁶ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, Necati Tonga (hızl.), Çolpan Kitap, Ankara 2020, s. 296-297.

¹⁶⁷ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1987, s. 353.

İstanbul'a gelerek fuhuşhanelerde çalıştıkları tespit edildi. Bundan dolayı bu gibi amaçla İstanbul'a gelen kişilere Osmanlı pasaportu verilmemesi istenildi.¹⁶⁸

Kişi dokunulmazlığı içerisinde yer alan seyahat hürriyeti (pasaport meselesi), mahmi¹⁶⁹ meselesiyle de ilişkiliydi. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa pasaport meselesiyle ilgili, askerî levazımın nakli için Lipoşka kazası ahalisinin katırlarının kiralandığını ancak hayvanlar telef olduğu için hakettikleri ücreti alamayan halktan 200-300 kadar hanenin, Avusturya himayesine geçerek “tekâlîf-i mîriyye” vermez olduğundan bahsetmekteydi. Ahmed Cevdet Paşa, bu durumu çözmesi için Binbaşı Hafız Efendi'yi, Lipoşka kazasına gönderip ne kadar alacakları varsa ödeyip ahaliyi hükûmete ısındırmayı amaçladı. Nitekim bu girişimler faydalı oldu ve Avusturya vatandaşı olarak himaye edilen ahali den bazıları, Avusturya'dan aldıkları pasaportları yırtmaya, kimi de Osmanlı vatandaşı olduklarına dair senetler vermeye başladı. Dalmaçya ahalisinden bazıları da Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek Osmanlı topraklarına yerleşti.¹⁷⁰

Osmanlı ülkesinde kendi vatandaşının komşu ülke pasaportuyla gezmesi ve yabancılık iddiasında bulunması, özellikle Yunanistan'ın bağımsız olmasından sonra bir hayli arttı. Nitekim bu durum arşiv belgelerine asayiş sorunu olarak yansdı. Konuyla ilgili bir rapor hazırlayan Polis Genel Müdür Yardımcısı şu hususlar hakkında bilgi verdi: “Memalik-i Müstevliye ahalisinden ve Osmanlı tebaasından olup, burada ikamet ederken memleketlerini bir ay ziyaret edip dönenler veya doğrudan doğruya Memalik-i Müstevliye'den gelen kimseler, Yunan pasaportlarıyla seyahat etmektedir. Ayrıca bu kişiler Yunan pasaportuna istinaden, Yunan vatandaşı olduklarını ileri sürmektedir. Bu vatandaşlık keyfiyeti ise inzibat işlerinde nasıl muamele edileceğine dair tereddütlere yol açmaktadır.”¹⁷¹ Polis Genel Müdür Yardımcısı böylece, Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarının bir aylık seyahatla yabancılık iddiasında bulunarak durumu suistimal ettiğini raporlamaktaydı.

¹⁶⁸ BOA, HR.TH, 343/92, H. 15 Muharrem 1325 (28 Şubat 1907).

¹⁶⁹ Mahmi kelimesi Arapça olup, himaye yani korumaktan gelmektedir. Korunan, gözetilen, birinin himayesi altında bulunan kimselere mahmi denilmekteydi (İlhan Ayverdi, *age*, s. 758).

¹⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, Cavid Baysun (yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 15-16; Şevki Nezihi Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa (1238-1312/1823-1895) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma Ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 69.

¹⁷¹ BOA, DH.İD, 62-9/7, R. 17 Mart 1330 (30 Mart 1914).

Osmanlı hükûmeti pasaport istismarını önleyebilmek amacıyla 15 Şubat 1867 tarihinde ülkeye giriş ve çıkışlarla, seyahat edenlerin memleket tezkeresi almalarını öngören *Pasaport Nizamnâmesi*’ni yayınladı. Bu nizamnâme ile yanında pasaportu olan bir yabancı, Osmanlı toprakları sınırları içerisinde seyahat ettiğinde ayrıca “mürur tezkeresi” de almak mecburiyetinde tutulmaktaydı. Ayrıca pasaport işlemlerinin nasıl yapılması gerektiği ayrıntılı olarak belirlenmekteydi. Böylece Osmanlı ülkesine gelen yabancıların bir Türk konsolosluğundan vize almaları şart koşuldu. Yabancılar, kara yoluyla gelmişse sınırda, deniz yoluyla gelmişse limanda pasaportunu göstermek zorundaydı. Bu kişiler, Osmanlı makamlarına başvurarak ne kadar süre ikamet edeceklerini beyan ettikten sonra oradan ikamet kâğıdı alarak belediye idaresine mühürletmekle zorunlu tutuldu. Ayrıca pasaportlu yabancılara verilecek tezkire bir yıl geçerli olacak ve 15 yaşından küçük çocuklarla eş için ayrı bir tezkere istenmeyecekti. Pasaportsuz veya başkasının pasaportu; sahte ad ve benzeri belgelerle seyahat edenlere yapılacak işlemler ve verilecek cezalar nizamnâmede ayrıntılarıyla yerini aldı.¹⁷²

Pasaport uygulamasına yönelik ikinci olarak yürürlüğe giren yönetmelik, 1884 *Pasaport Nizamnâmesi* idi. Nizamnâme dört bölüm ve 20 maddeden oluşmaktaydı. İlk bölüm “Ahkâm-ı Umûmiyye” adında olup, pasaporta dair genel hükümlerin yer aldığı 1-6 arasındaki maddelerden oluşmaktaydı. İkinci bölüm, pasaportun ne şekilde alınacağına dair hükümlerin yer aldığı “Pasaportların Sûret-i İstihsâli” adıyla 11 maddeden ibaretti. Üçüncü bölüm yabancılarla ilgili hükümleri açıklayan “Ecnebilere Ait Muâmelât” başlığı altında olup 11-16 arası maddelerden mürekkepti. Son bölüm ise cezai yaptırımlarla ilgili olan “Mücâzât” başlığı altında yer alan 16-20 arasındaki maddeleri kapsamaktaydı. Nizamnâme 1884 yılının şubat ayında ilan edilmesine rağmen, metnin bütünüyle uygulanması yabancı devletlerin muhalefetlerinden dolayı gecikti.¹⁷³ Hatta İngiltere ve

¹⁷² *Düstur*, 1. Tertip, C. 1, “Pasaport Odası Nizamnâmesidir”, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289, s. 776-779; Musa Çadircı, *agm*, s. 178; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 243.

¹⁷³ “Ecnebilere Ait Muamelat” Osmanlı Devleti’ne gelmek isteyen yabancıların yapmaları gereken işlemlerle ilgiliydi (11. m.). Bu maddeye göre, Osmanlı Devleti ile dost olan yabancı devlet vatandaşlarından Osmanlı toprağına gelmek isteyenler, usulüne uygun bir pasaport taşımak mecburiyetindeydi. Ayrıca ellerindeki pasaportları yabancı devletlerde bulunan Osmanlı sefir ve şehbenderlerinden birine vize ettirmeleri gerekmekteydi. Eğer pasaport sahibinin geldiği yerde Osmanlı Devleti’nin sefir ya da şehbenderi yoksa mensup ve tabi olduğu devletin vizesi yeterli olmaktaydı. Bununla beraber pasaport sahibinin Osmanlı Devleti’ne geldiği güzergâhta, Osmanlı şehbenderi varsa, pasaportunu orada vize ettirmesi gerekmekteydi. Vize işleminin ücreti ise 20 kuruştı.

12. m.: Osmanlı ülkesine pasaportsuz gelen yolculara yapılacak işlemler hakkındadır.

13. m.: Osmanlı Devleti’ne karadan ve denizden gelen yabancıların pasaport kontrolüne ilişkindir.

Rusya *Pasaport Nizamnâmesi*'nin yabancı vatandaşa ait olan bazı hükümlerine sefaretleri vasıtasıyla itiraz ettiği için bir komisyon dahi kuruldu.¹⁷⁴

1894 tarihli *Pasaport Nizamnâmesi*, 1884 tarihli nizamnâmeyi yürürlükten kaldırdı. 1894 tarihli nizamnâme incelendiğinde, yabancıların ülkeye giriş ve çıkışı konusunda 1884 tarihli nizamnâme ile aynı hükümleri içerdiği görülmektedir.¹⁷⁵ 1911 tarihli *Pasaport Kanunu*'nun 13. maddesi yabancıların pasaportu olmaması halinde uygulanacak usul ve ihraç etme durumunu düzenlemekteydi.¹⁷⁶ 2 Mart 1915 tarihli *Pasaport Kanun-ı Muvakkat* ile Osmanlı topraklarına girmek ve çıkmak için yabancıların pasaport göstermeleri zorunlu tutuldu. Yine 20 Kasım 1918 tarihinde düzenlenen *Pasaport Kanunu*'nda yabancıların ülkeye giriş ve çıkışlarında pasaport gösterme zorunluluğu vardı.¹⁷⁷

Pasaport meselesi *Meclis-i Meb'ûsan*'ın gündemine de taşındı. *Sicilli Nüfus Kanunu Layihası*'nın 5. madde görüşmesinde hükûmetin bu konudaki teklifi şöyleydi: “Yabancı vatandaşı olup gerek tahrir esnasında tahrir mevkiinde bulunanlar ve gerekse sonradan gelenlerin, gösterecekleri pasaportları, defter-i mahsusaya kaydedilerek ellerine bir ikamet tezkiresi verilecektir. Bunlardan Osmanlı Devleti'nin topraklarından çıkacakların ellerinde bulunan tezkireleri, zabıta memuru tarafından alınarak, kayıtları düzenlenmek üzere nüfus idarelerine verilecektir.” Hükûmetin bu teklifi karşısında Besarya Efendi: “Bendeniz zannediyorum ki, yabancılar bu maddenin uygulanmasına engel olmayacaklardır. Evet, kapitülasyonlar münasebetiyle, Osmanlı Devleti dâhilinde serbest olarak seyahat etme hakları vardır. Bunun yerine bir ikamet tezkiresi veriliyor ki, daha kolay bir şekilde seyahat edecekler. Ayrıca, Lozan şehrinde bir haftadan fazla oturanlar kendi pasaportlarını polis idaresine vererek, karşılığında bir ikamet tezkiresi almaktadır. Romanya'da da bu ikamet tezkiresi vardır. Yoksa bu, şimdi bizim icat ettiğimiz bir şey değildir” demektedir. Besarya Efendi sözlerini şöyle sonlandırmaktaydı:

14. m.: Osmanlı ülkesine gelen yabancıların ikamet prosedürleriyle ilişkindir.

15. m.: Gemi görevlileriyle deniz seyahati yapanlarla ilgili ikamet işlemlerine ilişkindir (*Düstur*, 1. Tertip, Zeyl 4, Matbaa-i Amire, İstanbul 1298, s. 4-8; Alim Baki Akkoç, *Osmanlı Devleti'nde Pasaport Nizamnameleri ve Bunların Uygulamadaki Boyutları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 60-64).

¹⁷⁴ BOA, Y.A.RES, 33/19, leff 1, R. 26 Temmuz 1302 (7 Haziran 1886).

¹⁷⁵ *Düstur*, 1. Tertip, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1530-1535.

¹⁷⁶ *Düstur*, 2. Tertip, C. 3, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1330, s. 462-467; Belkıs Konan, *agt*, s. 34.

¹⁷⁷ *agt*.

“Bu maddenin kabulünden önce, yabancılara müracaat edilmeli. Yani Hariciye Nezâreti, sefirler ile müzakereye girişmeli. Yoksa bu durum kapitülasyonlarda yabancılara tasdik edilmemiş bir hakkı onlara vermek demektir. Yani kapitülasyonlara yeni bir madde ilave etmek demektir ki, bu da menfaatimize uygun değildir.”¹⁷⁸ Besarya Efendi’nin dediği gibi Lozan şehrinde veya herhangi bir yerde, bir haftadan fazla oturanlar yabancı devlet pasaportu alarak vergiden muaf olmak veya suçtan kaçmak gibi farklı amaç taşıyordu. Osmanlı mahkemelerinde başlayan davalarda, kişi artık yabancı pasaport taşıdığı için mahkeme tercümansız veya konsolos olmadan devam edememektedir.

1.2. Konsolos Ayrıcalıkları

Konsolos, vatandaş ve tüccarlarının hak ve ticari menfaatlerini koruyan ve bulunduğu memleket makamlarınca da tanınarak idari ve ticari görevleri bulunan memura verilen bir isimdir.¹⁷⁹ Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıların himaye altına alınarak çıkarlarının korunması ve gözetilmesi ahidnâmeler gereğince, konsolos ve elçi marifetiyle sağlanmaktaydı. 1716 yılında İstanbul’a Fransız elçisi olarak gelen Marki de Bonnac, dinin ve Kudüs’teki kutsal yerlerin himayesi, vatandaşlarının yaptıkları ticaretin korunması ve kralının çıkarlarının üstün tutulması gibi üç büyük işin sorumluluğunu yüklendiğini söylemekteydi.¹⁸⁰

Osmanlı Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra sınırları, Karadeniz ve Akdeniz sahillerine ulaşınca, denizlerde önemli menfaatleri olan Venedik, Ceneviz ve Milano gibi İtalyan devletleri, diplomatik ilişki kurmak için elçi göndermeye başladı. İlk girişim Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed ile 1408’te barış antlaşması yapan Venediklilerden geldi. Akabinde 15. yüzyılın birinci yarısında Edirne’ye, 1494 yılında da İstanbul’a Milano elçisi geldi. Cenevizlilerse 1451’de Fatih Sultan Mehmed’e bir elçi yolladı. İstanbul’da ilk daimî elçilik, 1454 yılında Venedik Cumhuriyeti tarafından kuruldu. Akabinde bunu 1475’te Lehistan, 1497’de Rusya, 1525’te Fransa, 1528’de Avusturya, 1583’te İngiltere

¹⁷⁸ MMZC, D. 1, C. 1, İç. 3, İ. 16, 11 Kânunuevvel 1326 (24 Aralık 1910), s. 208-211.

¹⁷⁹ M. Tayyip Gökbilgin, “Konsolos”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 836.

¹⁸⁰ M. Charles Schefer, *İstanbul’da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac’ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, Ali Şevket Bizer (çev.), Mustafa Daş (hazl.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 165-166.

ve 1612’de Hollanda’nın açtığı elçilikler takip etti. Osmanlı Devleti ise bu karşı devletlerde daimî elçiliğini ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren açmaya başladı.¹⁸¹

Osmanlı Devleti’nde, bugünkü manada konsolosluk teşkilatı ve hükümleri ilk defa Fransa ile Kanuni Sultan Süleyman zamanında hayata geçirildi. Zaten kapitülasyonların tanımı konsolosları da içine alacak şekilde şöyle yapılmaktaydı: “Osmanlı Devleti’nde yabancıların hâl ve mevkilerini ayıran ve kapitülasyon adıyla yâd olunan usul, konsolosların yargı ve özellikle vatandaşlarına ilişkin adli uygulamalarda teftiş, himaye ve nezâret hakkına sahip olmasıdır.”¹⁸² Bu tanımdan ötürü konsolos, idare ve koruması altında bulunan vatandaşlarının herhangi bir zarara uğramaları hâlinde, mahallî makamlara bu durumu şikâyet edebilirdi. Ayrıca konsolos kendi vatandaşları arasındaki anlaşmazlıkları çözme ve vatandaşlarının terekesine sahip çıkarak vasiyetnamesini yerine getirebilme hakkına sahipti.¹⁸³ Ancak veraset konusunda konsoloslar ile yerel idareciler arasında ihtilaf söz konusuydu. Bununla beraber konsolos kendi vatandaşına, şahsi yiyecek ve giyecek de tedarik edebilirdi. Diğer taraftan konsololuğa bağlı gemiler, hiçbir şekilde zapt ve müsadere edilememekteydi. Konsolosun resmî sıfatı bulunduğu süre boyunca, hak ve yetkileri de sınırlandırılmamaktaydı.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisindeki bir yere konsolos kabul etmesi için, konsolosun ahit altına girmiş olması lazımdı. Eğer konsolos kabulüne dair bir antlaşma varsa, o çerçevede konsolos kabul olunmaktaydı. Antlaşmalarda konsolosların ayrıcalıkları ve şahsi muafiyet meselesi konusu, pek açık değildi. Kapitülasyonlarda bu ayrıcalıklar belirsiz bir şekilde bırakılmıştı. Bundan dolayı bazı meseleler muğlak olduğu gibi bazı meseleler de ihtilaflıydı. Bundan ötürü kapitülasyon maddeleri keşmekeşte kalarak halledilememekteydi. Ayrıca bazı uygulamalar teamül olarak kalmıştı. Bu teamüllerden konsolos hakkındaki maddeler de etkilenmişti. Nitekim bu maddeler mübahis sırası ile yazılmış ve incelenmemişti. İlk kapitülasyonlarda sadece bazı sözler yazılmıştı. Zaten ilk kapitülasyon antlaşmaları verildiği zaman konsolosların sayısı oldukça azdı. Konsoloslar o zaman sahil yerlerde Frenk mahallelerinde oturmaktaydı.

¹⁸¹ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *DİA*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 8-9.

¹⁸² İbnüzzıya, “Muâhedâtımız (1): Kapitülasyonların Tarihi”, *İstışare*, S. 2, 12 Eylül 1324 (25 Eylül 1908), s. 56.

¹⁸³ BOA, HR. MKT, 24/77, H. 3 Cemâziyelevvel 1265 (27 Mart 1849);

¹⁸⁴ BOA, C.HR, 96-4760/2, H. 25 Muharrem 1258 (8 Mart 1842); BOA, HR.TO, 39/64.

Ayrıca o dönemde birtakım vergiler de yoktu. Bu yüzden konsolosların hükûmet ile işi çok az olduğu için birçok ayrıcalık düşünülmeden verilmişti.¹⁸⁵

Bir devletin başka bir ülkede konsoloshane veya sefarethane açabilmesinin öncelikli koşulu, vatandaşlarına yarar sağlamasıydı. Ancak bir devlet o ülkede, konsoloshanesi bulunan başka bir devletten kendi vatandaşlarını himaye etmesini de talep edilebilirdi. Mesela, Osmanlı Devleti'nde İsviçre'nin ne elçisi ne de konsolosu vardı. Osmanlı Devleti'nde İsviçrelileri, Fransa himaye ederdi. Bununla beraber İsviçreliler, Fransa ile yapılan antlaşma maddelerinden faydalanırdı. Böylece Fransızlara verilen imtiyazlar İsviçrelilere de verilmiş sayılırdı.¹⁸⁶ Ayrıca vatandaşının menfaatine yarar sağlamayan yerde sırf stratejik konumundan ötürü bazı devletler, konsoloshane açma talebinde bulunabilmekteydi. Örneğin A devleti Osmanlı topraklarındaki A şehirde konsoloshane açmak istediğinde, Osmanlı Devleti bunu uygun görmezse, hemen A devleti, A şehirde B devletinin konsoloshanesi var, bundan dolayı benim de konsoloshane açma yetkim var diyerek, Bâbîâli'yi tazyike başlardı. Oysaki Avrupa'nın güçlü devletlerinde durum böyle değildi. Nitekim Almanya, bir ticaret yeri olan Alsas-Loren'de hiçbir devletin konsolosunu kabul etmemekteydi. Müttefikî olan Avusturya'nın burada konsoloshane açmasını dahi istememekteydi. Böylece Avusturya'dan hemen sonra Fransa'nın, konsoloshane açmak için talepte bulunması engellenmekteydi.¹⁸⁷

Osmanlı Devlet kaidesine göre, memurların idaresi olmayan yerde, konsolos kabul edilmezdi. Hiçbir yerde yazılı olmayan bu kural bir gelenektir. Osmanlı memuruna karşı, yabancı memurun kudretli görünmesi iyi değildi. Sancak merkezinde bulunan konsolosların debdebesi, mutasarrıf ve validen yüksek olmamalıydı. Nitekim onların maaşı dolgundu. Bir konsolosun, validen daha gösterişli olmaması gerekmekteydi. Ayrıca Mekke, Medine, Arabistan ve Hicaz civarında konsoloshane açılmasına müsaade edilmemekteydi. Kaza, nahiye ve köylerde de konsolos bulunmazdı. Ancak bu kesin bir kural değildi. Nitekim Alasonya'da Yunan konsolosu vardı. Çünkü burası hudut üzerinde

¹⁸⁵ Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 19, Sırâtımüstakîm Matbaası, İstanbul 1326, s. 491-492.

¹⁸⁶ İbnüzzîya, "Muâhedâtımız VIII: Fransa Kapitülasyonları IV", *İstişare*, S. 10, 12 Teşrînisânî 1324 (25 Kasım 1908), s. 451-452.

¹⁸⁷ Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", No. 18..., s. 410-412

bulunduğundan, konsolos vatandaşlarının işleriyle uğraşmaktaydı. Yine Fransa'nın Ereğli'de ticari menfaatlerinden ötürü bir konsolosu vardı.¹⁸⁸

Osmanlı Devleti Fransa'dan sonra İngiltere ile 1580 yılında yaptığı ahidnâme gereğince İskenderiye, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Trablus-Şam ve diğer yerlere konsolos tayin edebilmesine onay verdi. Flemenkler 1612 kapitülasyonlarının 32. maddesinde Mısır, İskenderiye, Halep, Trablusşam, Sayda, Kıbrıs, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Cezayirgarp, Mora ve İzmir'de konsolos bulundurma hakkını elde etti. Aynı şekilde Avusturya Devleti de 1615 muahedesiyle, Akdeniz iskelelerinde konsolos bulundurma yetkisini elde etti. Rusya 1783 kapitülasyonunun 25. maddesi ile Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesinde yer alan "Rusya lüzumlu olan her yerde, bazı muafiyetlere haiz konsolos veya vekilleri bulunabilir" ibaresiyle, konsoloshane açmayı başardı.¹⁸⁹ 1736 yılında Prusya, 1756'da Danimarka, 1843'te Portekiz ile imzalanan ahidnâmelerde "en imtiyazlı millet" ibaresi gereğince, diğer devlet konsolosları nerede bulunursa, bu devletler de bu yerlere konsolos tayin etme hakkını elde etti.¹⁹⁰

Konsoloslar sürekli politikayla uğraştığı için konsoloshane açılması talebinde bulunulduğunda, hassas davranılmaktaydı. Bir devletin, Osmanlı ülkesinde konsoloshane açabilmesi için oranın ticaret yeri olması şarttı. Konsoloshane ticaretin olduğu liman ve sahil gibi yerlerde açılmalıydı. Eğer limandan uzak iç bölgelerde konsoloshane açılmak isteniliyorsa, burası da mutlaka bir ticaret merkezi olmalıydı. Bu yerler haricinde siyasi çıkarlar amacıyla konsoloshane açılmak isteniliyordu. Nitekim Yunanistan, Rum ilinin birçok yerine konsolos tayin etmek istemekteydi. Ayrıca Yunanistan'ın, hiç vatandaşı bulunmayan ilgisiz yerlerde dahi, konsoloshane açma talebi vardı. Osmanlı Devleti ise bu haksız istekleri "Livada konsolosunuz var ya o baksın" diyerek reddetmekteydi.¹⁹¹

1740 ahidnâmesi Fransa'nın Osmanlı ülkesinde konsolos tayin usulünü düzenleyen bir antlaşmaydı.¹⁹² Ayrıca bu antlaşmayla Fransız elçi ve konsolosları,

¹⁸⁸ *agm.*

¹⁸⁹ M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s. 836-840; M. Cavid Baysun, "Balyos", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 291-295.

¹⁹⁰ Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 18..., s. 401-413.

¹⁹¹ *agm*, s. 410.

¹⁹² 1740 ahidnâmesinin 25. maddesi Fransa'nın Osmanlı ülkesinde nerelere, nasıl adamlardan konsolos tayin edebileceğini belirten madde idi. Bu madde tahlil edildiğinde üç önemli sonuç ortaya çıkmaktaydı. Öncelikle Fransa Devleti, bu maddede geçen sahil yerleriyle, başka yerlerin iskelelerine konsolos tayin

diledikleri tercüman ve yasakçıları seçebilecekleri.¹⁹³ Konsoloshane çalışanları vergiden muaf olacak¹⁹⁴ ve hiçbir şekilde bunlara müdahale edilmeyecekti. Eğer kusurları olursa, bunların cezasını vermek de sadece konsolosa aitti.¹⁹⁵ Vasiyetname işleri de konsoloslar ve onların gönderdikleri konsoloshane çalışanları marifetiyle halledilecekti. Osmanlı sosyal ve adli hayatına müdahalede konsoloslara, çok geniş yetkiler verilmişti. Ayrıca kapitülasyon maddelerini kendi menfaatlerine göre yorumlayan elçi ve konsoloslar, bu antlaşmalarla Osmanlı kamusal alanında neredeyse muhalefet etmediği hiçbir nokta bırakmadı.

Rusya ile 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması elçi ve konsoloslarla ilgili önemli maddeler içermektedir.¹⁹⁶ Nitekim Rusya, Osmanlı topraklarında dilediği

edebilecekti. Akabinde tayin olunacak konsoloslar, önceden tayin edilmiş konsolosların yerine gönderilecekti. Yani yeni konsoloshane kurulmayıp, konsolos gönderilmeyecekti. Nihayetinde tayin olunacak konsolos da işinin ehli olacaktı. Konsolosun işinin ehli olup olmadığını teftiş etmek göreviyse, Osmanlı Devleti'nin değil, Fransa'nın bir göreviydi. Eğer cahil ve işin ehli olmayan biri konsolos olarak tayin edilirse, değiştirilmesi istenebilirdi. Nitekim devletin kendisine husumet besleyen birinin konsolos olarak tanımama hakkı vardı (İbnüzzîya, "Muâhedâtımız XII: Fransa Kapitülasyonları VII", *İstişare*, S. 16, 1 Kanunisani 1324 (14 Ocak 1909), s. 740); Ahmed Reşid 1740 kapitülasyonlarının 25. maddesine göre, Fransa'nın konsolos tayin etme hakkının sınırlandırılmadığını yazmaktaydı. Eğer bir devlet diğer bir devletin toprağında konsoloshane açmak istiyorsa, "menafi-i müteayyine-i meşruası"nın olması gerekmektedir. Konsoloslar hangi devlete mensup olursa olsun, aynı sınıf mensubiyetine ait konsoloslar arasında önce ve sonra gelme kaidesi geçerliydi. Sefirler; Sefir-i Kebir, Orta Elçi, Mukim Elçi ve Maslahatgüzer olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı. Aynı şekilde konsoloslarda; konsolos, general konsolos, konsolos vekili ve konsolos memuru olmak üzere dört kısma ayrılmaktaydı (İbnüzzîya, "Muâhedâtımız VI: Fransa Kapitülasyonları II", *İstişare*, S. 7, 23 Teşrinievvel 1324 (5 Kasım 1908), s. 311); Bazı yazarlar Fransa vatandaşının iktisadi menfaatleri ve başka devletlerin konsoloslarının olmadığı bir yerde, Fransa'nın konsolos tayini teklifini reddetme görüşündeydi (İbnüzzîya, "Muâhedâtımız XII: Fransa Kapitülasyonları VII", *İstişare*, S. 16..., s. 740).

¹⁹³ Bk. EK-19.

¹⁹⁴ Konsolos ipek ticaretiyle ilgileniyorsa öşrünü vermekle mükellefi, yine tuz vergisini vermem diyemezdi. Konsolosların vergi muafiyeti için bk. Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 21-22, Tanin Matbaası, Dersâdet 1327, s. 641-666; Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 23-24, Tanin Matbaası, Dersâdet 1327, s. 769-888.

¹⁹⁵ Kapitülasyonlar gereğince aynı devlet vatandaşı olan yabancı ülke vatandaşlarının hukuk ve ceza davalarına, kendi konsolosluğundaki mahkeme bakmaktaydı. Bu yetki mutlakti. Ancak gayrimenkulle ilgili davalara Osmanlı mahkemeleri bakmaktaydı. Aynı devlet uyruğu olmayan iki yabancı arasındaki hukuk ve ticaret davaları, bu iki devlet konsolosluklarından seçilmiş üç üyeden oluşan bir karma adli komisyonda görülmekteydi (Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat Ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 328).

¹⁹⁶ Bu maddeler şunlardır:

5. m.: Rusya'nın, İstanbul'da daimi bir elçisi olacak ve elçiye, Bâbîâli nezdinde en muteber devletin elçisine gösterilen muamele gösterilecekti.

9. m.: İstanbul'da oturan Rusya elçilerinin hizmetinde bulunan tercümanlar her ne milletten olursa olsun, kendilerine itibar edilecekti.

11. m.: Rusya Devleti tarafından lüzum görülen yerlerde vatandaş olsun veya olmasın, konsolos ikamesine müsaade edilecek ve Osmanlı Devleti, Rus konsoloslarına dost olan diğer devletlerin konsolosları gibi itibar edecekti. Antlaşma metni maddeleri için bk. *Muâhedât Mecmûası*, C. III..., s. 254-232.

yere konsolosluk açma hakkını elde etti. Ayrıca Rus elçisine “en imtiyazlı millet” hakkının verilmesiyle, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin elçilerine verilen ayrıcalıklardan faydalanma hakkını elde etti.

Konsolosların görevleri iki kısma ayrılmaktaydı. İlk kısım, kapitülasyonlar mucibince kendi vatandaşları üzerinde himaye hakkıydı. Konsoloslar bu hak gereğince vatandaşları adına aracı olur veyahut mahkeme huzurunda hazır bulunurdu. Buna Fransızca “assistance consulaire” denmekteydi. Yani bu “muavenet-i şehbenderi” huzur hakkı demekti. Konsolosların kendi vatandaşları üzerinde doğrudan doğruya uyguladıkları görevleri de idari ve adli olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Çünkü konsolosların vatandaşlarından bazılarının evrakını düzenlemek gibi idari vazifesi olduğu gibi yabancı vatandaş üzerinde yargılama hakkı olan hukuk hakkı da vardı. Bu hukuk hakkı diğer devletlerce sınırlandırılmıştı. Hatta birçok yerde konsoloslar, bu haktan yoksundu. Fakat Osmanlı Devleti’nde konsolosların hâkimiyet hakkı vardı.¹⁹⁷ Ayrıca konsolos, ülkede bulunan bazı şahısların tutuklanarak hapsedilmelerini talep edebilirdi.¹⁹⁸

İbnüzzîya Efendi, *İstişare* dergisinde kaleme aldığı tefrikasında: 1740 kapitülasyonun 15. maddesini “şu muzır ahdimiz” olarak tanımlamaktaydı. Müellif maddeyi belirttikten sonra bu durumdan şöyle yakınmaktaydı: Bir Fransız diğer bir Fransız Adliye Nezâretinin kapısının önünde veya bir Osmanlı mahkemesinin içerisinde öldürse bile, katili biz yargılayamayacağız. Onu Fransa konsolosu alacak, Fransa hâkimlerine verecek, Fransız mahkeme usulüne göre yargılama yapılacak ve Fransa kanun ve ceza hükümlerine uygun olarak suçluya ceza verilecek veya verilmeyecekti. Bu cinayetin memleket asayişinde hâsıl ettiği tesir içinse biz, sessiz duracağız. Cinayeti gören ve işitenlerin tesirâtı ise yanlarına kar kalacaktı.”¹⁹⁹

Konsoloslara bu tarz ayrıcalıklar kapitülasyonlarla verilmişti. Rusya ile yapılan Edirne Antlaşması’nın 7. maddesine göre konsolos vatandaşından yolsuz, serseri adamlar

¹⁹⁷ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 21-22..., s. 657.

¹⁹⁸ BOA, A.MTZ.(04), 72-65/1, R. 20 Mayıs 1317 (2 Haziran 1901).

¹⁹⁹ İbnüzzîya, “Muâhedâtımız XIII: Fransa Kapitülasyonları IX”, *İstişare*, S. 18, 14 Kânunisânî 1324 (27 Ocak 1909), s. 826.

varsa bunların te'dibini Osmanlı hükûmetinden talep edebilirdi.²⁰⁰ Bu durumda devlet, kendi ülkesindeki yabancı vatandaşı ancak kendisi isterse te'dip edebilirdi.

Ahmed Reşid konsolosların geniş yetkilerinden rahatsızdı. Yazar “zorba misafirlere” ilişkin işlerde, devletin müdahaleye hakkı olmadığını bildirmekteydi. Bununla beraber yabancı davalarının görülmesi esnasındaki tüm aşamalarda, tercümanın bulunma zorunluluğuna değinmekteydi. Yazar, bu tercümanların vazifesinin tercümanlıktan ibaret olmayıp, adeta tercümanın bir hâkim sıfatı takınmasından yakınmaktaydı. Nitekim tercümanın kasten hazır bulunmadığı davalar görülemezdi. Eğer ticaret davası ise buna muhtelit mahkemeler, yani içinde yabancı hâkimin bulunduğu mahkemeler bakabilirdi.²⁰¹

Kapitülasyonlarla konsoloslara verilen imtiyaz ve muafiyetlerin, sefirler payesine çıkartılmasından rahatsızlık duyulmaktaydı. Nitekim başka ülkelerde yabancıların, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi ayrıcalıkları pek yoktu. Fransa'da yabancı konsoloslar ticari borcundan dolayı hapsedilebilir, Amerika'da ise konsoloslar “heyet-i müttehede mahkemelerinde” yargılanabilirdi. İngiltere'de konsolosların hiçbir adli imtiyazları yoktu.²⁰² Ayrıca İngiltere, konsoloslardan temettü vergisi alma teşebbüsünde dahi bulunmuştu. Fakat Avrupa devletlerinin çoğunluğunda konsolosların bir hayli muafiyeti vardı. Mesela Almanya'da konsoloslar, yaralamadan dolayı tutuklanamazdı. Ancak cinayetten ötürü tutuklanabilirdi. Bu cihetle devletler hukuku, konsolosların şahsına birçok muafiyet sağlamıştı. Ayrıca birçok devlet, konsoloslar için dokunulmazlık hakkı tanımıştı. Bununla beraber konsolosların cinayet işlediği kesinleşmedikçe hiçbir sebep ile tutuklanamayacakları kuralı genellikle kabul olunmuştu. Konsolosların ikametgâhına girilemezdi.²⁰³

²⁰⁰ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 23-24..., s. 784.

²⁰¹ Ahmed Reşid, *agm*, s. 25.

²⁰² İbnüzzîya, “Muâhedâtımız XII: Fransa Kapitülasyonları VII”, *İstişare*, S. 16..., s. 741.

²⁰³ İbrahim Hakkı Paşa, Avrupa Devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin de; İngiltere'ye verdiği 1675 tarihli kapitülasyonların 25. maddesiyle (...İngiltere'nin tayin ettiği konsoloslar asla hapis olmayalar ve evleri mühürlenmeyip kendileri aranmayalar...) konsolosların dokunulmazlığı ve ikametgâhına girilemeyeceğini söz vermişti. Yine 1680 yılında Flmenk'e, 1740 yılında Fransa'ya, 1756'da Rusya'ya ve 1761'de Prusya'ya verilen kapitülasyonlarla bu ayrıcalık diğer devletlere sağlandı. Ancak suç işlediğinde kaçmaması için konsolosun ikametgâhının civarına asker konulabilirdi. Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 19..., s. 492-494.

Osmanlı Devleti'nin konsoloslara tanıdığı bu ayrıcalıklar karşısında, Avrupalı devletlerinin Osmanlı konsoloslarına ne derece ayrıcalık verdiği konusu kıyaslama yapabilmek için önemli bir husustur. İngiltere ile yapılan 1809 antlaşmasında İngiltere'deki Osmanlı konsoloslarının mevkiinden bahsedilmişti. Ayrıca bu antlaşmayla İngiltere, “Osmanlı konsoloslarının yargılama yetkisi olacak mı?” sorusunu kendisine sorarak bu yönün anlaşılamadığını belirtmekteydi. Prusya, Osmanlı ülkesinde konsoloslarına ne gibi imtiyazlar verilmişse o ayrıcalıkları aynen, Prusya'daki Osmanlı konsoloslarına vermişti.²⁰⁴ Sicilyateyn de 1740 tarihli bir sulh antlaşmasıyla, Osmanlı konsoloslarına bazı imtiyazlar verdi. Yunanistan ile yapılan antlaşmalarla iki tarafın tebaası, aralarında oluşan hukuk davalarında konsolosların yargılama hakkına serbestçe müracaat edebilirdi. Buradaki Yunanlılar Yunan konsolosuna, Yunanistan'daki Osmanlılar da Osmanlı konsolosuna müracaat edebilirdi. Fakat Yunanistan'a “en imtiyazlı millet” ibaresinin olması, bu durumu değiştirmekteydi. Bu, Yunanistan'da Osmanlı konsoloslarının ceza işlerinde yargılama yetkisi yok demekti. Zira umumen ceza işleri yerel mahkemelere aitti. Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların etkisiyle yabancı vatandaşın ceza işleri, konsoloslarının yargılama yetkisine tabiydi.²⁰⁵

“Osmanlı Devleti'nde yabancı konsoloslar yargılanabilir mi?” sorusuyla anlaşılmaz birkaç kapitülasyon maddesiyle cevaplandırılmaktaydı. İngiltere'ye verilen ahidnâmenin 5. maddesinde “İngiltere konsoloslarının her ne tür davası olursa olsun südde-i saadetime²⁰⁶ arz olunup, İngiltere elçileri cevabını vereler” ibaresiyle; konsoloslarının davasının elçiliklere bildirilip, elçinin davaya bakarak karar vermesi veya Osmanlı hükûmeti ile müzakere etmesi gerektiği anlaşılmaktaydı. Yine Fransa kapitülasyonlarının 16. maddesinde; Fransa konsoloslarıyla davası olanların “asitane-i saadetimde istimâ' oluna” denilmekteydi. Ayrıca Fransa kapitülasyonlarının 48. maddesiyle konsolosların yargılanmasında, konsolos tercümanı gelirse, konsolosun mahkeme huzurunda bulunması şart değildi. Prusya'ya verilen kapitülasyonla konsolos

²⁰⁴ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 14..., s. 10-12.

²⁰⁵ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 15..., s. 166-175.

²⁰⁶ Konsoloslar hakkında dava olursa İstanbul'da (Dîvân-ı Hümâyûn'da) görüleceği kapitülasyon maddelerinde yazılıydı. 1675 senesinde İngiltere'ye verilen ahidnâme-i hümâyunda “konsolosların ne tür davaları olursa, südde-i saadetime arz olunup İngiltere elçileri cevap vereler” denilmekteydi. Bk. BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77/5, leff 6, R. 13 Teşrîisânî 1329 (26 Kasım 1913).

ve tercümanların “Dört bin akçeden ziyade olan davaları (hukuk ve ticaret davaları anlaşılmalıdır) “asitane-i saadetimde görüle diye” yazılı bir ibare vardı. Bunlar konsolosların yargılanmasıyla ilgili ahidnâmelerde geçen en önemli maddelerdi.²⁰⁷

Konsolosların yargılanmasına Osmanlı hükûmeti baksa da buna vilayet mahkemeleri yetkili değildi. Bundan anlaşılıyor ki bunların yargılanmasına Dîvân-ı Hümâyûn veya Bâbîâli Divânı bakardı. Eskiden bu adı alan mahkeme Bâbîâli’de olur ve bu mahkemede Şeyhülislâm, Sadrazam, İstanbul Efendisi, Kâhya Paşalar ve Çavuş bulunurdu. Fakat Osmanlı son döneminde Dîvân-ı Âli’nin yerini hangi mahkemenin aldığı bilinmediğinden, bu maddelerin uygulanması mümkün olmamaktaydı. Bunun yerine mahkemenin kâim olacağı hakkında sefaret ile Bâbîâli arasında görüş farklılığı vardı. Sefaretler, “asitane-i saadetimde” tabirinden yabancı konsoloslarını, Osmanlı mahkemelerinin yargılamaya yetkileri olmadığı sonucunu çıkarmaktaydı. Osmanlı Devleti ise vilayet mahkemelerinin buna yetkileri yok ise de İstanbul’daki mahkemenin buna hakkı olduğunu iddia etmekteydi. Bu kapitülasyonlardaki mahkeme tabiri açıklanmadığı için döneminde bir konsolosun yargılanmasına bakılamamaktaydı. Ayrıca, konsolosa mahkeme tarafından celpname çıkarılsa bile, bunu sefaretler çoğu zaman kabul etmemekteydi.²⁰⁸

Osmanlı Devleti’nde konsolos ve konsoloshane çalışanlarının faydalandığı imtiyazlardan, Müslüman bir devlet olan İran’ın da faydalanıp faydalanamayacağı hususu Mısır Hidivi tarafından Bâbîâli’ye soruldu.²⁰⁹ Bu soru karşısında Bâbîâli, Osmanlı Devleti’nde bulunan İran konsolosu, konsolos vekili, memurları ile tercüman ve kavaslarının diğer devletlerin müstahdemleri ve memurları gibi imtiyaz ve muafiyetlerinin olduğunu ve “en imtiyazlı millet” olan yabancı devlet memurlarının nail oldukları imtiyaz ve müsaadeye nail olmaları lazım geleceğini belirtti.²¹⁰

²⁰⁷ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 20, Tanin Matbaası, Dersââdet 1327, s. 562-565.

²⁰⁸ *age.*

²⁰⁹ BOA, A.MTZ. (05), 15-B-66/1, leff 1, R. 22 Nisan 1318 (5 Mayıs 1902).

²¹⁰ BOA, A.MTZ. (05), 15-B-66/2, R. 15 Nisan 1318 (28 Nisan 1902); Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan R. 8 Kânunuevvel 1291 (20 Aralık 1875) tarihli mukaveleye göre: Osmanlı ülkesinde bulunan İran vatandaşı cinayet ve kabahatle ilgili tüm suçlarda doğrudan doğruya Osmanlı kanun ve nizamlarına aracısız tabi idi. İranlı ile Osmanlı vatandaşı arasında ticaret ve hukuk davaları Osmanlı mahkemesinde görülecekti. İran bu mahkemenin görülmesi esnasında tercüman bulundurabilirdi. İran esnafı, Osmanlı esnafının verdiği vergilerle mükellefti. Esnafla ilgili hukuksal konularda da Osmanlı mahkemelerine bağlıydı. “İranlılar arasındaki her tür dava İran konsolosluğunda görülebilecektir” gibi maddeler

1.2.1. Konsolos Meselesi

Osmanlı ülkesinde bulunan elçi ve konsoloslar, kendi vatandaşlarını konsoloshane çalışanı olmadan tutuklatmaz ve kolluk kuvvetlerini vatandaşlarının konutuna sokmazdı. Konsolos ve elçiler, vatandaşlarının kendi mahkemelerinde yargılamasını ve vatandaşlarının suçu hapishanelerinde çekmesini istemekteydi. Nitekim Galata civarında fuhuşhanelerin etkisiyle vukuatları artmıştı. Fransız vatandaşı Josef Maryani de Şeftali Sokak'ta, Romanya vatandaşının umumhanesine giderek Avusturya vatandaşı fahişeyi revolver kurşunlarıyla yaraladığı gibi Rus vatandaşı kasabı da sol gözünden yaralamıştı. Osmanlı ülkesinde aynı anda birçok vukuatı gerçekleştiren Josef, tutuklanarak konsoloshanesine teslim edildi.²¹¹ Çünkü olaydan etkilenen Osmanlı vatandaşı olmadığı için Osmanlı yargısı olaya dâhil olamadı. Bu görevliler ise kendi vatandaşlarıyla ilgili her şeye müdahil olmaktaydı. Nitekim Yunan elçiliği, vatandaşı Kosti Petropulu'nun Galata'daki gazinosunda kız çalgıcıların müzik çalabilmesi için Şûrâ-yı Devlet'ten ruhsat alma isteğini bildirmekteydi.²¹² Konsolos ve elçiler tüm bu isteklerinin dayanağını kapitülasyonlara dayandırmaktaydı. Ayrıca konsoloslar yaptıkları eylemlerle Osmanlı hukuk sistemi içerisinde zafiyet oluşturarak adeletin işleyişini engellemekteydi.

Konsolosların ufak bir meseleyi, nasıl bir diplomatik kriz hâline getirdiğinin en acı örneklerinden birini, Edirne Vali Muavini Ebubekir Hâzım Tepeyran anlatmaktaydı. Olay şöyle geçmekteydi: “Fransa’nın Edirne Konsolosu Mösyö Albert Pinar, akşam vaktinde sokaktan geçerken, 15 yaşındaki bir Türk çocuğu kendi bahçelerindeki erik ağacındaki eriği düşürmek için dört santimetrelik bir ağaç parçası fırlattı. Ancak bu ağaç parçası oradan geçmekte olan konsolosun bindiği faytonun açık körüğüne çarparak ayağının yanına düştü. Konsolos tamamen tesadüfi olan bu olayı, kasti bir vahşilik eseri sayarak valilikten şu isteklerde bulundu;

1. Babasıyla beraber çocuk hemen tutuklanmalı.

içermekteydi. Bu maddelerden anlaşılacağı üzere İran’a verilen “en imtiyazlı millet” ibaresi, Fransa ve İngiltere’ye verilenle bir değildi. Nitekim bir Fransız cinayet işlese dava tercümanlıktan görülemezken, İran vatandaşı tercümanlıktan mahkeme huzurunda yargılanabilecekti. Vergi meselesinde de birçok İngiliz başta temettü olmak üzere vergiden muafken, İran vatandaşı vergiye mükellefi. BOA, A.MTZ. (05), 15-B-66/5, H. 26 Muharrem 1320 (5 Mayıs 1902).

²¹¹ BOA, ZB, 373/107, R. 14 Haziran 1322 (27 Haziran 1906).

²¹² BOA, ŞD, 2417-35/1-2, R. 18 Teşrinievvel 1294 (30 Ekim 1878).

2. Vali Vekili ve Vali Yardımcısı resmî üniformalarını giyip konsolosluğa gelerek derhâl özür dilemeli.

3. Konsolosluk önüne bütün okul çocukları sıraya dizilerek, çocuklar ve hocaları karşısında vali vekili çocuklara, böyle vahşice hareketlerde bulunmamaları gerektiği konusunda tavsiye vermeli.

4. Resmî vilayet gazetesinde bu olay bütün ayrıntılarıyla anlatılarak, kendisinden özür dilenmeli.

Albert Pinar'ın bu istekleri üzerine baba ve çocuk hemen hapsedildi. İki üç gün sonra Vali Vekili Akif Paşa resmî üniformasını giyerek Albert Pinar'dan özür diledi. Nihayetinde Dedeâğaç gazetesinin ilk sayfasında vali vekilinin tarziyesi yayımlandı. Bu durum diğer konsolosları da kolayca özür almak arzusuna sevk etti. Bu olaya benzer bir misal daha vermek gerekirse, Avusturya'nın Başkonsolosu Mösyö Dukari'nin halefi olan genç bir konsolos, bir çocuğun diğer bir evin çatısındaki güvercine attığı ufak taşın konsolosluk panjurlarından birine çarpması üzerine sanki bomba atılmış gibi telaşla istediği özürü Edirne Vali Vekili'nden almıştı.²¹³

Tepeyran'dan aktaracağımız son olay 1896 yılında Dedeâğaç ve Tekirdağ'da yapılan cephane, dinamit ve silah kaçakçılığıyla ilgiliydi. Bu silahlar Avrupa ve İstanbul'dan vapurlarla özellikle de Lloyd vapurlarıyla taşınmaktaydı. Bu vapurların acentalığını üstlenen Alman ve Avusturya devletlerinin konsolosu, bunları kolayca sahile çıkarabilmekteydi. Ancak konsolosların kendilerine mahsus ve gümrük vergilerinden muaf olan eşyalarının, beyanname ile gümrük dairesine bildirilmesi usuldü. Bununla beraber içinde ne olduğu dışından anlaşılmayan kaplarla getirilen malların lüzum görülünce açtırılması da mümkündü. Bu kaçakçılıkta Osmanlı gümrük memurlarının ihmali veya müsamahasının olduğu muhakkaktı. Nihayetinde konsolosluk kavasının hususi kayıkla vapura gelerek, “Konsolos Bey'e ait meyvedir” diye vapurdan çıkarıp gümrüğe uğramadan sahildeki konsolosluğa götürmek istediği sepetlerden, 25 revolver ve yüzlerce fişek çıktı. Ancak Tepeyran bu işin sonunda, kaçakçı konsolos ajana, gümrük memurlarına ne muamele edildiğine dair bilgisinin olmadığını aktarmaktaydı.²¹⁴

²¹³ Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, Elips Kitap, Ankara 2020, s. 164-165.

²¹⁴ *age*, s. 183-185.

Fransız konsolosunun bir Osmanlı paşası tarafından tahkir edilerek²¹⁵ Cezayir'in kaybedilmesi olayı, Osmanlı Devleti için konsolos meselesinin diplomatik bir krize dönüşmesinin vahim bir örneğiydi.²¹⁶ Diğer taraftan 1908 yılında Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan Devleti'nin Bosna Hersek'i ilhak etmesinden dolayı başka bir diplomatik bir kriz yaşadı.²¹⁷ Aynı yıl içerisinde Avusturyalı askerler, İstanbul'da Osmanlı sancağına hakaret etti. Kasım 1908'de Zaptiye ve Hariciye Nezâretleri ile Sadrazamlık makamı arasındaki yazışmalardaki konu Galata'da, Mumhane Caddesi'nde 125 numarada bulunan²¹⁸ Yanko'nun birahanesinde²¹⁹ yaşanan olaydı. Birahane geçiren olay, Avusturya sefareti ma'yyet vapuru'nda²²⁰ görevli altı asker ile bir Bulgarın,

²¹⁵ İbnüzzıya, "Muâhedâtımız X: Fransa Kapitülasyonları VI", *İstişare*, S. 12, 27 Teşriniasâni 1324 (10 Aralık 1908), s. 549.

²¹⁶ Ercüment Kuran, "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü", *Tarih Dergisi*, C. 3, S. 5-6, 1953, s. 54-62; İbnüzzıya, *agm*, s. 549.

²¹⁷ Avusturya Devleti, emperyalist düşüncelerle Bosna-Hersek'i topraklarına katmak istemekteydi. Ancak bu fırsatı Berlin Antlaşması'nın 25. maddesiyle elde edemedi. Bu madde, Avusturya'nın Bosna-Hersek'e yerleşmesini sağladı. Bu maddeye göre Bosna-Hersek eyaletleri, Avusturya yönetimine bırakılmaktaydı. Fakat hukuk yönünden Avusturya'ya katılmadığından Bosna-Hersek görünürde, Osmanlı eyaletleri olarak kalmaktaydı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla, Osmanlı devlet adamları dış siyaseti ihmal etmişlerdi. II. Meşrutiyet'in yarattığı bu siyasal kargaşa ortamından yararlanan Avusturya, Ekim 1908'de Bosna-Hersek topraklarını ilhak ettiğini ilan etti. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 214-218.

²¹⁸ BOA, BEO, 3428/257030, leff 1, H. 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1908).

²¹⁹ BOA, BEO, 3434-257482/2, R. 20 Teşrinievvel 1324 (2 Kasım 1908).

²²⁰ Ma'yyet vapurları, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki yabancı elçiliklerin, Osmanlı karasularında bulundurdıkları askeri gambotlardır. Bu vapurlar ve içlerindeki silahlı askerler elçilerin buyruğundaydı. Bu vapurlardaki askerler birçok asayiş sorunu yarattı. Ma'yyet vapuru askerleri özellikle meyhane ve kahvehane gibi eğlence yerlerinde asayiş suçu işlemekteydi. Nitekim İstanbul'da 1908 yılında Almanya sefareti ma'yyet vapuru mürettebatının yaptığı vukuat bununla ilgiliydi. Zaptiye Nezâreti olayı şöyle jurnallemekteydi: Almanya sefareti ma'yyet vapuru mürettebatından bir çavuş ile iki nefer, geçen Kânunusâni'nin altıncı günü akşamı sarhoş oldukları hâlde, Bahçekapı Nizâmiye Karakolhânesi önünde nöbet tutan Asâkir-i Şâhâne efradından Taşköprülü Hasan bin Ahmed'in elindeki tüfengi almaya çalışmıştı. Karakolhanenin üç adet camını da kırmışlardı. Osmanlı kolluk kuvvetleri bu durumu rapor ederek, suçluların te'diblerini istemekteydi. Bu suçluları cezalandıracak olan Almanya sefareti ise silahı elinden alınmak istenen asker ile olaya şahit olan güvenilir kişilerin ifadelerini Hariciye Nezâretinden talep etmekteydi. BOA, ZB, 313/21, leff 1, R. 24 Nisan 1324 (7 Mayıs 1908). Başka bir olay ise Zaptiye Nâzırının Hariciye Nezâretine yazdığı jurnalde tespit edildi. Bu jurnalde Zaptiye Nezâreti, Fransa sefareti ma'yyet vapuru mürettebatından birkaç neferin gece saat 12 civarında yaptığı olayı aktarmaktaydı. Fransız askerler sarhoş oldukları hâlde Galata'da İhsan Bey'in gazinosunun altı adet camını kırdıkları gibi Ahmed adındaki birini de yüzünden yaralamışlardı. Zaptiye Nezâreti bu hareketi yapanlar hakkında gerekenlerin yapılmasını talep etmekteydi. BOA, HR. TH, 327/53 leff 1, 6 Aralık 1905). Ayrıca Fransız üç asker sarhoş hâlde Büyükdere'de Yanyalı Aleksî'nin kahvehanesine giderek limonata içtikten sonra bardakları kırmış ve kahveci çırağı Todori'yi de sol gözünden yumrukla darp etmişlerdi. BOA, HR.TH, 258/69, R. 4 Ağustos 1318 (17 Ağustos 1901). Yine elçiliklerin ma'yyet vapuru mürettebatına mensup askerlerin Galata semtinde sarhoş ve saldırgan hâlde dolaştıklarına dair birçok asayiş kaydı mevcuttu. BOA, HR.TH, 316/10, 11 Mart 1905.

Osmanlı sancağını kavga dövüş indirerek, sancağı yırtıp ayaklarının altında çiğnedikleri ve münasebetsiz²²¹ hakaret ettikten sonra firar etmeleriyle ilgiliydi.²²²

Bu olayı Rum tebaasından olan birahane sahibi Yanko veled-i Andrey a ile olaya şahit olan Osmanlı vatandaşı birkaç kişi, Galata Polis Merkezi'ne giderek durumu zabıtaya anlattı.²²³ Bunun üzerine suçluların tespit edilmesi için zabıta bir inceleme başlattı ve kapitülasyonlar gereğince suçu işleyenler Avusturya askerî olduğu için, Avusturya Sefareti bu konuda bilgilendirildi.

Bu “çirkin” suçu işleyen ve Avusturya Sefareti'nin emrinde çalışan Taurus vapuru askerleri, derhâl yakalanıp cezalandırılmalıydı.²²⁴ Ancak iki tarafın yaptığı incelemeler sonucunda, olay hakkında tuttukları rapor oldukça farklıydı. Osmanlı kolluk kuvvetleri, birahane sahibi ve olaya şahit olan Osmanlı vatandaşlarının beyanları doğrultusunda, Avusturyalı askerlerin Osmanlı sancağına münasebetsiz hareketlerde bulunduklarını rapor etti. Avusturya süvarilerinin yaptığı tahkikat neticesindeyse: “Adı geçen birahane sahibi Osmanlı sancağına taarruz edenleri teşhis ve tayin edemeyeceğini ifade etmekteydi. Ayrıca asker sayısı altı kişi olmayıp üç kişiden ibaretti ve bu kişilerin de olaydan haberleri dahi olmadığı teyit edilmişti.”²²⁵ Bu iki farklı rapor sonucunda Hariciye Nezâreti tahkikatta görülen bu uyuşmazlığın çözülmesi için yeniden tahkikat yapılmasını istedi ve bu görevi Avusturya Konsoloshanesi/Sefareti'ne verdi.²²⁶

Avusturya Sefareti olayı şöyle raporladı: Avusturyalı asker sayısı altı değil üç kişidir. Bu kişiler Galata'da Yanko'nun birahanesinde bulunmuştu. Ancak bir aralık içilen şeylerin fiyatından dolayı sivillerle birahane garsonları arasında başlayan ağız kavgası, kavgaya dönüşünce bu kişiler birahanedan ayrılmıştı. Bu durum birahane sahibi tarafından da açıkça belirtildi. Birahane sahibi, zabıta memurlarının oraya üç kişi ve hatta üç sivil dahi çıkıp gittikten sonra gelmiş olduklarını ve birahane de bulunan Osmanlı bayrağını yerinden kaldırmış olan şahısları teşhis edemeyeceğini ifade ettiği gibi

²²¹ BOA, BEO, 3434-257482/3, 11 Kasım 1908.

²²² BOA, BEO, 3434-257482/1, H. 20 Şevval 1326 (15 Kasım 1908); BOA, BEO, 3428/257030, leff 1, H. 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1908).

²²³ BOA, BEO, 3428-257030/1, H. 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1908).

²²⁴ BOA, DH.MKT, 2653-47/1, H. 15 Şevval 1326 (10 Kasım 1908).

²²⁵ BOA, BEO, 3434-257482/3, H. 17 Şevval 1326 (12 Kasım 1908).

²²⁶ Aynı Belge.

Avusturyalı üç kişinin dahi bu bayrak meselesinden kesinlikle kendilerinin haberlerinin olmadığını bildirmişti.²²⁷

Osmanlı Polis memurlarının ifadeleriyle, Avusturya Sefareti'nin bu olay hakkındaki raporu birbirine tamamen zıttı.²²⁸ Osmanlı Devleti'nin başkentinde yaşanan bu olay neticesinde iki tarafında olayı farklı anlatması, meseleyi iyice çıkmaza sokmuştu. Ayrıca olayın yeniden soruşturulması işi, Osmanlı makamlarına değil Avusturya makamlarına verilmişti. Devlet, olay sonucunda yaşanan gelişmeleri ve ifadeleri kendi polisinin raporlarını esas almayıp/alamayıp, olayın yeniden soruşturulması için konuyu Avusturya Sefareti'ne havale etmişti. Yazışmalara göre bu olay Avusturya makamlarının verdikleri rapor doğrultusunda gerçekleşmişti. Eğer bu olayda askerlerin suç ve kabahatleri tespit edilirse askerler hakkında işlem yapılacağı bildirilmekteydi. Ayrıca, Osmanlı sancağının şan ve şeref-i âlîsi ile uygun olmayan birahane gibi yerlerde sancak asılması uygun olmadığından, bu durumun bazı kötü davranışlara sebebiyet vermekte olduğu için resmî günlerden başka, Osmanlı sancağının birahane gibi yerlere asılmaması istenilmekteydi.

Yukarıdaki duruma benzer neredeyse aynı şart ve durumlara sahip olan bir vaka, henüz çok geçmeden 1911 yılında yaşadı. 1911 yılında Osmanlı Devleti ile İtalya, Trablusgarp konusunda anlaşamadıkları için artık savaşa tutuşma noktasındaydı. İki devletin henüz birbirlerine silah çekmeden önceki son bir yılı oldukça şiddetli ve diplomatik krizlerle geçmişti. Bu kritik dönemde Manastır'da İtalya konsolosu tarafından Osmanlı sancağının kaldırılması krizi yaşandı.

Şubat 1911'de Manastır'da yabancı devlet konsolosları tarafından Şark Oteli'nde bir balo düzenlendi.²²⁹ Bu baloya konsolosların yanı sıra vali ve askerî kumandan paşalar da katıldı.²³⁰ Baloda konsolosların mensup oldukları devletlerin bayrakları önceden konulmuştu. Ancak İtalya konsolosu Bernardi, Osmanlı sancağını kaldırttı.²³¹ Bernardi Osmanlı sancağını kaldırtmakla yetinmeyip Osmanlı sancağına hakaret etti.²³² Baloda

²²⁷ BOA, BEO, 3434-257482/3, H. 20 Şevval 1326 (15 Kasım 1908).

²²⁸ Aynı Belge.

²²⁹ BOA, BEO, 3856-289184/1, R. 1 Şubat 1326 (14 Şubat 1911).

²³⁰ BOA, BEO, 3861-289516/3, R. 29 Kânunusânî 1326 (11 Şubat 1911).

²³¹ BOA, BEO, 3856-289184/1, R. 1 Şubat 1326 (14 Şubat 1911).

²³² BOA, BEO, 3879-290853/11, R. 24 Şubat 1326 (9 Mart 1911).

davetli olarak bulunan ve olaya şahit olan, Manastır Valisi bu durumu hemen İstanbul'a bildirdi.

Bu durum üzerine Hariciye Nezâreti, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği yazıda, konsolosun Osmanlı sancağına karşı suç işlemediğini, konsolosun Manastır vilayetiyle iyi ilişkiler içerisinde bulunduğunu, sancağın kaldırılması olayının ise otel garsonunun, konsolos Bernardi'yi anlamamasından meydana geldiği görüşündeydi.²³³

Konsolosun olay hakkında sefarete göndermiş olduğu layiha ile Bulgar konsolosu tarafından verilen şهادetnameye göre olay şöyle gerçekleşmişti: İtalya konsolosu balodan bir gün önce balo yerini ziyaretinde, Osmanlı bayrağının gayet küçük, buruşuk ve renginin solmuş olduğunu görmüş ve bu durum dikkatini çekmişti. Yerine daha münasibinin asılmasını istedi. Bunun üzerine Konsolos, Osmanlı bayrağının değiştirileceğini düşünerek kaldırttı. Balo gecesi Bernardi, Osmanlı sancağının konulması için her ne kadar ısrar etmiş ise de vaktinde yetiştirilememişti. Mesele bundan ibaret olup yoksa adı geçen kişinin, Osmanlı bayrağına karşı hakaret etme fikri hiçbir zaman hayalinden geçmemiş ve vilayetle de iyi ilişkileri olduğundan buna hiçbir sebep de yoktu. Otel garsonunun, konsolosun Osmanlı sancağını kaldırtarak yerine yenisinin konulması ifadesini anlamamış olduğunu beyan etmesi üzerine, meselenin kabahat sayılmasının münasip olacağı mütalaasındaydı.²³⁴

İtalyan konsolosunun Osmanlı sancağını kaldırtması ve tahkir etmesi olayında tüm suç otel garsonun yanlış anlamasına yüklendi. Konsolos özür dilediği için konunun kapanması istendi.²³⁵ Hariciye Nezâreti ayrıca, olayın sıcaklığının devam ettiğini “efkâr-ı umûmiyenin heyecanlı olduğunu ve bazı kişilerin konsoloshaneyi taşlamak teşebbüsünde bulunduklarını haber alınması üzerine tedbir aldıklarını bildirmekteydi.” Bunlara ek olarak İtalya sefiri izahat verdiği için “Hatta bu izahat tarziye sayılabilecek derecede bulunmuş olduğundan” meselenin tekrar açılmamasını tavsiye etmekteydi.²³⁶

Manastır'da yayım hayatına yeni başlayan *Süngü* gazetesi arşiv belgelerinin aksine bu olay hakkında çok farklı iddialarda bulunmaktaydı. Gazete, baloda Osmanlı

²³³ BOA, BEO, 3856-289184/1, H. 14 Safer 1329 (14 Şubat 1911).

²³⁴ BOA, BEO, 3861-289516/2, R. 29 Kânûnusâni 1326 (11 Şubat 1911).

²³⁵ BOA, BEO, 3872-290333/1, H. 23 Rebîülevvel 1329 (24 Mart 1911).

²³⁶ BOA, BEO, 3879-290853/2, R. 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911).

sancağını kaldırtan ve hakaret eden Konsolos Bernardi'nin azlini talep etmekteydi. Yazının devamında gazete, "İtalya yoksa Trablusgarp vilayetini kendi çiftliği mi zannetti? Osmanlılar memleketlerini istedikleri gibi yönetebilmelidir. Bununla beraber Trablus'daki kükürt madenleri imtiyazını mutlaka İtalyanlara ne için vermek mecburiyetinde olalım? Ve bunu bu suretle talep etmek ne demektir?"²³⁷ diyerek çarpıcı soru ve iddialarda bulunmaktaydı. Aslında gazete, İtalyanlara imtiyaz verilme meselesinde haklıydı. Nitekim Osmanlı Devleti 29 Eylül 1911 tarihinde İtalyanlara cevap olarak verilen notada, her türlü ticari imtiyaza hazır olunduğunu belirtmekteydi.²³⁸

Süngü gazetesi olayın peşini bırakmayarak, "Bayrak Mes'elesi Ne Oldu?" başlıklı haberinde, valiye serzenişlerini aktaran bir yazı kaleme aldı. Bu yazıda olayın iç yüzünü açıklamaktan hayâ ediyoruz denilmekteydi. Ayrıca olayın örtbas edildiği, halkı tatmin edici bir açıklama yapılması gerektiğini, aksi takdirde her şeyi apaçık yazarak hakikati açıklayacakları dile getirilmekteydi.²³⁹

Manastır Valisi, Dâhiliye Nezâretine sebepsiz yere sancağımıza hakaret eden Konsolos Mösyö Bernardi'nin bir an evvel değiştirilmesini isteyen bir yazı kaleme aldı. Bernardi hakkında henüz muamele yapılmadığı için halkın müteessif, heyecanlı bulunduğunu ve bazı kişilerin konsoloshaneyi taşıyarak, camlarını kırma teşebbüsünde bulunduklarının haber alındığını bildirmekteydi. Vali, eğer halk böyle bir yola başvurursa "Tüm konsoloslarca bize hak verilen sancak meselesinde, eğer durum böyle devam ederse hakkın kaybolacağını" aktarmaktaydı. Ayrıca Osmanlı sancağına hakaret eden konsolos değiştirilmediği için *Süngü* gazetesinin de konunun üzerine gittiğini ve halkın yeniden galeyana geldiğini bildirmekteydi. Vali, konsolosa bazı kişiler tarafından saldırı yapılmasının muhtemel olduğu için Bernardi'nin bir an evvel değişmesini talep etmekteydi.²⁴⁰

Bu olayda bir tarafta İtalya'nın Trablusgarp'ta gözü olması ve diplomatik bir kriz çıkararak fırsat kollaması diğer tarafta da kapitülasyonlar çerçevesinde yaptığı antlaşmalarla neredeyse tüm diplomatik krizlerde haksız duruma düşecek olan Osmanlı

²³⁷ BOA, BEO, 3879-290853/4, H. 09 Rebûlâhîr 1329 (09 Nisan 1911).

²³⁸ Nurdan İpek Şeber, "Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaaya Yansımaları", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 238.

²³⁹ BOA, BEO, 3879/290853/5, H. 09 Rebûlâhîr 1329 (09 Nisan 1911).

²⁴⁰ BOA, BEO, 3879/290853/6, R. 24 Şubat 1326 (9 Mart 1911).

Devleti vardı. Çıkacak krizden imtina eden Osmanlı makamları yazışmalarında, Manastır'da Osmanlı sancağının kaldırılması ve tahkir edilmesi meselesinde tüm suçu, Konsolos Bernardi'yi yanlış anlayan otel garsonunda buldu. Ya da bulmak istedi. Ayrıca İtalyan sefiri özür dilediği için olay uzatılmadan kapatılmalıydı. İtalya ile anlaşmazlığın tırmanmasından kaçınan Osmanlı Devleti'ni yabancı sefirler, çaresiz bırakmaktaydı. Osmanlı coğrafyasında hatta başkentinde, yabancıların işlediği bir suçta Osmanlı kolluk kuvvetleri müdahale edemedi. Osmanlı kolluk kuvvetleri suçu tespit edip raporlasa dahi kapitülasyon antlaşmaları çerçevesinde²⁴¹ suçu işleyen tarafın raporunu kabul etmek zorunda kaldı.

Konsolosların fiili olarak suça karışması ve Osmanlı Devleti'nin bu asayiş sorunu karşısındaki çaresizliği karşısında birçok örnek mevcuttu. “Konsolos Mayer” meselesi de bu minvaldeydi. Ebü'l-Hüseyin Aralık 1909'da Taberiye civarında bulunan bir köye geldi. Bu köyde Fransa vatandaşı Yakup'un dükkânına gelerek, birkaç kişinin huzurunda, asılı bulunan revolveri satın almak istedi. Yakup'un oğlu İshak, revolver silahını indirdikten sonra silah patladı ve kurşun Ebü'l-Hüseyin'in gözüne isabet etti. Ebü'l-Hüseyin orada hemen vefat etti. Bu olay üzerine Ebü'l-Hüseyin'in evlatları, İshak ve babası Yakup'tan şikâyetçi oldu. Mahkeme İshak ve Yakup adına çıkarttığı celpnameyi, Fransa konsolos memuruna gönderdi. Fransa Konsolosu Mayer bu olaydan yıllar sonra yanına Yakup ve İshak'ı da alarak bu hadise hakkında görüşmek üzere kaymakamlığa gitti.²⁴²

Konsolos Mayer, kaymakamlığa vardığında kaymakamın rahatsızlığından dolayı daireye o gün gelemeyeceğini öğrendi. Buna kızan Konsolos Mayer, Tahrirat Kâtibi'nin odasına girerek Arapça, “Osmanlı Devleti maskara” dedikten sonra müstahdemleriyle beraber daireden çıkarken holde, Osmanlı tebaasına mensup Şalom'u gördü. Konsolos, Şalom'u da yanında götürmek istedi ancak Şalom buna direndi. Bunun üzerine konsolos memuru revolverini, Kavas Mustafa ise kılıcını çekti. Nihayetinde konsolos ve

²⁴¹ Burada kapitülasyon maddelerinin yanı sıra askerî ve ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünü de eklememiz gerekmektedir. Avrupa siyasi arenasında güçsüz olan devlet, kapitülasyonların zararlarını bile bile ülkede uygulanmasına engel olamadığı gibi kapitülasyonları kaldırma girişimi de her defasında sonuçsuz kalmıştır.

²⁴² BOA, HR.HMŞ.İŞO, 77-5/10, R. 13 Teşrinisâni 1329 (26 Kasım 1913).

mahiyetindekiler kaymakamlık dairesinden Şalom'u da zorla alarak çıkıp gitti. Bu olay Beyrut Valiliği ve Hariciye Nezâretinden duyulunca Mösyö Mayer'in azli talep edildi.²⁴³

Konsolos Mayer, kaymakama yazmış olduğu Fransızca varakada, Şalom'u yanında götürdüğünü itiraf etti. Ancak Şalom'un Osmanlı vatandaşı değil, Fransız vatandaşlığına mensup olduğunu beyan etti. Bununla beraber Mayer, kendisinin ve kavasının silah çekmediklerini söyledi. Ayrıca konsolos, konsolos memurunun memuriyete devam etmesinin mümkün olmadığını da yazdı. Bu durumda bir kişiyi alıkoyan konsolosun ancak azli talep edilebilirdi. Fakat burada yine kapitülasyonlar devreye girdi.²⁴⁴

Ahidnâmeler gereğince bir konsolos ve konsolos vekillerinin davası ancak İstanbul'da görülebilirdi. Nihayetinde bu zamana kadar hiçbir konsolosun davası, Osmanlı mahkemelerinde görülmemişti. Bu yüzden dava hakkında tereddütler vardı. Nitekim bu davayı kendi elçileri görerek veya görmeyerek, konsolos ve Kavas Mustafa'ya kendi kanunlarına göre ceza verecek veya vermeyeceklerdi. Bu olayları anlatan evrakın sağ tarafında âdet olduğu üzere, Fransa ve İngiltere'ye verilen kapitülasyonlardan bahsedildikten sonra şu madde not düşüldü: “konsoloslar asla hapis olunmaya”, “konsolosların yargılanma ve cezası elçilerine verile.”²⁴⁵

Yaşanan bu olayda Konsolos Mayer, hükûmet dairesine giderek Osmanlı Devleti'ne hakaret etti. Konsolos bununla yetinmeyip hükûmet dairesi içerisinde silah çekti. “Konsolos ve Kavas Mustafa yargılandı mı? Yargılandıysa cezası ne oldu?” soruları cevapsız kaldı. Ayrıca bir Osmanlı vatandaşı zorla alıkonuldu. Alıkoyan kavasın adı Mustafa, kuvvetle muhtemel Müslümandı. İsminden tahmin edilebileceği üzere, zorla alıkonulan Osmanlı vatandaşı ise muhtemelen Yahudi idi. Konsolosun, bir adamı öldürme vakasına karıştığı için imtiyazlardan istifade ederek koruduğu vatandaşları Yakup ve İshak Müslüman'dı. Görüldüğü üzere kapitülasyonlarla, Osmanlı vatandaşlığından yabancı vatandaşlığa bir kayma ve bunun etkisiyle konsolosların da müdahalesiyle tebaa olaylarında bir keşmekeşlik hâkimdi.

²⁴³ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-5/9, R. 13 Teşrînisâni 1329 (26 Kasım 1913).

²⁴⁴ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-5/9, R. 13 Teşrînisâni 1329 (26 Kasım 1913).

²⁴⁵ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-5/10, R. 13 Teşrînisâni 1329 (26 Kasım 1913).

Kavaslar sadece konsolosların yanında asayiş bozmamaktaydı. Münferit olarak da asayiş suçu işlemekteydi. Nitekim Rusya kaçılarıyası kavaslarından Yahya Ağa ara sıra sarhoş olarak Zaptiye Nezâretine gidip oradaki nöbetçilere defeatle hakaret etmekteydi. Kendisi bu husus üzerine uyarılmasına rağmen o hakaretlerinden vazgeçmedi. Aynı kişi Rus vatandaşı olan Ermeni Karabet'i de Zaptiye Nezâretinden zorla alıp götürmeye cüret etmişti. Yakup Ağa buna engel olan memurlara bağırıp çağırarak nezâret içerisinde hakaretine devam etmesini Zaptiye Nâzırı Muavini, Hariciye Nezâretine bildirmekteydi.²⁴⁶ Kavaslar sadece Osmanlı makam ve vatandaşlarına karşı asayiş suçu işlememekteydi. Nitekim Rusya elçiliği konsoloslarından Ali Bey ile ismi meçhul diğer kavas ve iki Rus askerî, Galata'da Şerbethane Sokağı'nda Osmanlı vatandaşı olan Malika'nın umumhanesine gidip ordaki fahişelerden Rus vatandaşı Roze'nin eşyasını umumhane sahibinin itirazına rağmen alıp götürmüşlerdi. Ayrıca Ali Bey ve arkadaşı bununla kalmayıp Avusturya vatandaşı bir kadını da rehin almışlardı.²⁴⁷

İngiltere'nin Musul ve Sis Konsolosu seyahat esnasında Hari Köyüne geldiğinde bazı kişiler tarafından yakalanarak eşyası çalındı. Konsolos buna karşılık, köyün ileri gelenlerine ait birkaç tüfekte üç hançeri zorla alarak köyle çatışmaya girdi. Daha sonra zorla alınan bu tüfekte üç hançerin iadesi için aşiret reislerinden Mirza Ali, yanına birkaç kişiyi alarak bu silahların iadesini istedi. Ancak bu görüşme esnasında konsolos sebepsiz yere revolveriyle Mirza Ali'yi öldürdü. Bu vahim olay karşısında nasıl muamele edileceği hakkında yorum üst makamlara sorulmaktaydı.²⁴⁸ Alman Devleti'nin Beyrut Konsolosu ise bisikletle Osmanlı vatandaşıdan birini yaraladığı iddiasıyla hakkında celpname düzenlenerek sefarete gönderildi. Sefarethane bu kişi yabancı vatandaşı olduğu için bu zatın yargılanmasının ancak bağlı olduğu konsolosluk mahkemesine ait olduğunu bildirmekteydi. Belge konsoloshane memurlarının, Osmanlı vatandaşı aleyhinde meydana gelen suçlardan dolayı konsoloshane mahkemelerinde yargılanma keyfiyetinin kapitülasyonlara uygun olmadığı şeklinde devam etmekteydi.²⁴⁹

Fransız L'action Française gazetesi kapitülasyonda esas, “yabancıların kendilerine karşı açılan davaları, konsolosun önüne getirme hakkının tanınmasıdır”

²⁴⁶ BOA, HR.TH, 344/69, R. 6 Mart 1323 (19 Mart 1907).

²⁴⁷ BOA, HR.TH, 262/74, R. 5 Kânunuevvel 1317 (18 Aralık 1901).

²⁴⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 77-5/4, R. 19 Ağustos 1328 (1 Eylül 1912).

²⁴⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 77-5/2, 12 Şubat 1912.

demektedir.²⁵⁰ *Daily Herald* gazetesi yabancılara, konsolos temsilcileri tarafından yönetildiği için sistemin istismara açık olduğunu ve düvel-i muazzama temsilcileri tarafından bu sistemin suistimal edildiğini açıkça söylemekteydi.²⁵¹ *The Northern Chronicle and General Advertiser for the North of Scotland* kapitülasyon maddelerine göre, konsolosun müdahalesi olmaksızın hiçbir yabancı uyruklu vatandaşın tutuklanamayacağını ve Osmanlı vatandaşı ile yabancı arasında bir dava olursa, konsolosun bulunmadığı davanın görülmeyeceğini vurgulamaktaydı. Haberin devamında, yabancı devlet vatandaşları arasında veya aynı devletin vatandaşı arasında çıkan meselelerde, “Osmanlı sarayının yetkisi yoktur” denmekteydi. Son olarak “Yabancıların eğer bir cezai işlemi söz konusu olursa, kapitülasyonlar rejimine uygun olarak, yabancı devlet kendi kanunlara göre bir konsolosluk mahkemesinde yargılar” açıklamasında bulunulmaktaydı.²⁵²

Kapitülasyonlardan rahatsız olan Bâbîâli, ilk kez münasebet kuracağı devletlerin kapitülasyonlardan faydalanmasını önlemek arzusunda idi. Bundan dolayı hükûmet, devletler hukukuna ve karşılıklılık esasına dayanan konsolosluk sözleşmelerini yapılmasını şart koşmaktaydı. Bâbîâli devletler hukukuna uygun, karşılıklılık esasına dayanan ilk konsolosluk sözleşmesini 1896 yılında Sırbistan ile gerçekleştirdi. 1856-1909 yılları arasında Hollanda, Bavyera, Japonya, Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve Norveç’le konsolosluk sözleşmesi imzalandı. 1909-1914 yılları arasında Bulgaristan, Brezilya, Arjantin, Meksika, Şili ve Venezuela ile imzalanan konsolosluk sözleşmelerinde, karşılıklılık ve devletler hukuku tabirleriyle hiçbir şekilde bu devletlerin kapitülasyonlardan yararlanamayacağı ibaresi vardı.²⁵³

Osmanlı Devleti, konsolosluk mukavelesi ile yaptığı antlaşmalarda, gemilerde olan yabancı vatandaş veya askerler eğer suç işlerse, o suçlular yerel memurlar tarafından yargılanmadığı gibi bunların soruşturulması ve yargılanması hususu mutlaka geminin mensup olduğu devletin konsolos veya diğer memurları tarafından yürütülmesini kabul etti. Bu tarz mukavelelerin bazı maddeleri kapitülasyon mahiyetinde olup yabancı

²⁵⁰ *L’action Française*, No. 265, 22 Eylül 1914, s. 1.

²⁵¹ *Daily Herald*, No. 751, 12 Eylül 1914, s. 2.

²⁵² *The Northern Chronicle and General Advertiser for the North of Scotland*, No. 1759, 16 Eylül 1914, s. 3.

²⁵³ Yasemin Saner Gönen, *agm*, s. 12-17.

devletler bundan istifade ederek hem kendi asker ve vatandaşlarını korumakta hem de devletin iç işlerine müdahale etmekteydi.²⁵⁴

1.2.2. Konsoloshane Çalışanları

Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyon ayrıcalıklarından, kavas²⁵⁵ ve sefaret tercümanı (dragoman)²⁵⁶ gibi konsoloshane çalışanları da faydalanmaktaydı. Bu görevliler yabancı, gayrimüslim veya Osmanlı vatandaşı arasından seçilebilirdi. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki ilk tercümanlar sadece Türkçe ve İtalyanca bilmekteydi. Osmanlı Devleti daha fazla kolaylık sağlamak için Fransa Kralı'ndan yazışmalarını İtalyanca yazmasını bile istedi. İtalyanca o dönemde Osmanlı sarayında bir tür diplomatik dildi.²⁵⁷

²⁵⁴ Antlaşmanın metni şöyleydi: “Tarafeyn-i müteâhidinden birinin tüccâr-ı sefâini diğerinin liman veya sularında bulunup da işbu sefineler derûnunda sefinenin kendi tâkımından olan bir veya birkaç nefer ile yine ol tâkımın diğer bir veya birkaç mülâhî beyninde veyâhûd yine ol bândıra altında bulunan diğer bir sefine tâifesinin bir veya birkaç adamları veya kendi milletlerinden bulunan bazı yolcular meyanında birtakım if’âl-i sâire vukûa geldiği hâlde o misüllü mücrimler me’mûrîn-i mahalliye taraflarından muaheze ve muhâkeme olunamayıp bunların istintâk ve muhâkemeleri husûsu mutlaka sefinenin mensûp olduğu devletin konsolos veya sâir me’mûrlarına aid ve râcî’ olacaktır ve kesân-ı merkume beyninde tekevvün edecek herdürlü nizâ’ ve ihtilâflar hakkında dahi işbu usûle riâyet olunacaktır.” (*Devlet-i Âliyye ve Yunanistan Konsolosluk Mukâvelesi*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1317, s. 12). Osmanlı Devleti özellikle son döneminde kendisinden yeni ayrılan veya ticari ilişkileri fazla olmadığı devletlerle yaptığı antlaşmalarda, kapitülasyon vermemeye dikkat etmekteydi. Bu devletlerin, Avrupalı büyük güçlere verilen kapitülasyon antlaşmalarından yararlanmalarını engellemek için maddeler dahi bulunmaktaydı. Sırbistan ile yapılan 1896 tarihli konsolosluk mukavelesinin 7. maddesine bu engel şöyle yansıtılmıştı: “Sırp tebaası memalik-i şâhâne kavânin ve mehâkim-i Osmâniye’ye tâbî’ olacaklar ve Sırp general ve konsolosları ve konsoloslar ve konsolos vekilleri ve konsolos me’mûrları elyevm düvel-i sâire general konsolosları ve konsolos vekilleri ve konsolos me’mûrlarının uhûd-ı kadîme mucibince kendi tebaaları hakkında icrâ ettikleri hakk-ı kazâyı hâiz olmayacaklardır. Mevâdd-ı hukûkiye ve cezaiye hakkında sâdir olan i’lâmâtın icrâsı münhasıran me’mûrîn-i Osmaniye’ye âid olacaktır. *Convention Consulaire Conclue Entre La Turquie Et La Serbie*, Typographie & Lithographie Osmanie, Constantinople 1896, s. 6.

²⁵⁵ Kavaslar, yabancı sefaret ve konsoloshaneyi koruyan kişilerdir. Kavaslara, yasakçı da denilmekteydi (Mehmet Zeki Pakalın, “Kavas”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 215); Elçilerin ve konsolosların güvenliğini ilk zamanlarda Yeniçeriler sağlamaktaydı. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla elçi ve konsoloslar bu görevi yapacak kişileri seçme yoluna gitti. Kavaslar çoğunlukla Müslümanlar arasından seçilmekteydi (Yasemin Saner Gönen, *agt*, s. 184).

²⁵⁶ Dragoman, yabancı elçiliklerin tercümanlık işini gören kimsedir. Çalışmada bu ad sadece tercüman olarak anılacaktır (Mehmet Zeki Pakalın, “Dragoman”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I...*, s. 478). Osmanlı Devleti’nde tercümanlık kurumun tam kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 14. yüzyıl sonlarından itibaren mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Başka bir iddia ise bu memuriyet Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulduğudur. Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 175-181.

²⁵⁷ François Alphonse Belin, *Des Capitulations et des traités de la France en Orient (Extrait du contemporain, Revue d’Economie Chrétienne, 1869)*, Chez Challamel Ainé, Libraire-Editeur, Paris 1870, s. 62.

Tercümanların Osmanlı toplumunda sahip oldukları itibar ve imtiyazları oldukça fazlaydı. Bu ayrıcalıklar Osmanlı Devleti'nin son döneminde daha da arttı. Her ne kadar bu imtiyazların niteliği her devletle ayrı ayrı yapılan antlaşmalarla belirlenmiş olsa da bu ayrıcalıklar az çok birbirine benzerdi. Konsolos ve tercümanlara verilen imtiyazlar çok eskiden Dîvân-ı Hümayun Tercümanlarına verilen ayrıcalıklara dayanmaktaydı. Dîvân-ı Hümayun Tercümanları başlangıçta²⁵⁸ diğer Hristiyan tebaaya müsaade olunmayan sakal bırakmak dört hizmetkârı olmak,²⁵⁹ ata binmek ve kürk giyinmek gibi ayrıcalıklara sahipti. Osmanlı son dönemine gelindiğindeyse, elçi ve konsolos dilediği tercüman ve kavası seçebilirdi. Ayrıca konsoloshane çalışanları hapsedilmezdi. Bu kişilerin eğer kusurları olursa cezaları elçi ve konsolosu tarafından verilmesi gerekmekteydi. Tercüman ve kavasın vergi muafiyeti olduğu gibi bunlara Osmanlı kolluk kuvvetleri müdahale edemezdi.²⁶⁰

Osmanlı son devrinde 18. ve özellikle 19. yüzyıla ait belgeler, bu imtiyaz ve muafiyetlerin çok daha fazla genişlediğini göstermekteydi. Başta tercüman ve konsolosun vergiden muaf olduğu belirtilmesine rağmen 19. yüzyılın başlarında İngiltere ve Fransa ile imzalanan antlaşmalarla, Osmanlı vatandaşı olup elçinin sarayında hizmet eden yalnız 15 neferin vergiden muaf olunması şeklinde bir hüküm getirilerek vergi muafiyeti genişletildi. Ayrıca konsolos ve tercümanın kullandıkları eşyalar ve tükettikleri içki ve yiyecekleri dışarıdan temin ettiklerinde, eskiden olduğu gibi gümrük ve bac vergisi istenmemekteydi. Fransa konsolos ve tercümanıya ona tabi olanlar sıra sıkıp, taşradan şarap getirdiklerinde rencide edilmemesi arzulanmaktaydı. Yine konsoloshane çalışanlarının pazardan narh üzere zahire veya mal aldıkları zaman, kendilerine hesap sorulmaması ve kendileriyle tartışmaya girilmemesi beratlar da yer alan ayrıcalıklar arasındaydı. Bu çalışanlara verilen imtiyazlar o kadar genişletildi ki tehlike durumunda

²⁵⁸ Bu görevin 16. yüzyıl başlarından itibaren mevcut olduğu bilinmektedir. Bu vazifeyi ilk zamanlar Müslümanlığı kabul etmiş Hristiyanlar yapmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı vatandaşı Rumlardan dil bilinler bu göreve getirilmeye başlandı (Orhonlu, *agm*, s. 176-178).

²⁵⁹ Tercümanın hizmetinde bulunan kişi sayısı tam olarak bilinmemektedir. Mehmet Demiryürek, "Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri (1600-1800)", *Kebikeç*, S. 30, 2010 s. 100.

²⁶⁰ Bk. EK-20.

veya kendilerini gizlemek istedikleri zaman, Müslüman gibi giyinmelerine ve silah kuşanmalarına dahi izin verildi.²⁶¹

İstanbul Kadısı,²⁶² İzmir Mollası²⁶³ ve Gelibolulu Naibi²⁶⁴ gibi Osmanlı idari görevlilerine yazılan belgelerde sık sık, ahidnâmelere aykırı olarak konsoloshane çalışanlarından cizye veya başka adla, âdete aykırı vergi talep etmemeleri istenilmekteydi. Bu konuda sultan, görevlilere antlaşmalara riayet edip muhalif hareketlerden kaçınmalarını tenbihlemekteydi. Yabancıların davalarında konsolos ve vekilleri hazır bulunmadıkça davanın görülemeyeceği konusu, neredeyse tüm belgelerde vurgulanmaktaydı. Muahedeye aykırı hareketlere müsaade edilmeyeceğine dair uyarı da belgenin sonunda daima yerini alırdı. Eğer bir Fransızın suçlu olduğu düşünülürse, elçinin görüşünün alınması istenilirdi.²⁶⁵ Ayrıca konsoloslar, Osmanlı kadı ve yetkililerin ahidnâmelere aykırı olarak konsoloshane çalışanlarıyla, vatandaşlarının işlerine karışmaması yönünde sık sık takrirler vermektedir.²⁶⁶

Osmanlı Devleti 1863 yılında yaptığı antlaşma gereğince, yerliden hiçbir kimsenin konsolos vekili veyahut memuru olamayacağı yönünde karar aldı. Konsolos ile general konsolos yerliden tayin olunmayacaktı. Çünkü daha küçük memurun tebaadan olması arzu edilmemekteydi.²⁶⁷ Ancak zaruri durumlarda iki taraf da uygun görürse geçici olarak Osmanlı vatandaşı, yabancı konsolos vekil veya memuru olarak tayin olunabilirdi.²⁶⁸

Dragomanlar yabancı temsilciler ile Osmanlılar arasında çok çeşitli amaçla kullanılan dürüst, ya da düşmanlarının iddia ettiği gibi ikiyüzlü simsarlardı. Dragomanlar, büyükelçinin ve elçilik personelinin sağ kolu idi.²⁶⁹ Tercümanlar ikinci derecedeki Osmanlı mahkemelerinde vatandaşıyla ilgili kamu ve hukuk davalarındaki duruşmalara

²⁶¹ Kemal Çiçek, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları”, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 179-182.

²⁶² BOA, A. DVNS.MHM.d, 120/108, H. 29 Ramazan 1125 (19 Ekim 1713).

²⁶³ BOA, A. DVNS.MHM.d, 124/285, H. 10 Muharrem 1130 (14 Aralık 1717).

²⁶⁴ BOA, A. DVNS.MHM.d, 124/311, H. 29 Recep 1130 (28 Haziran 1718).

²⁶⁵ BOA, HAT, 488/23965, H. 22 Rebîülevvel 1235 (8 Ocak 1820).

²⁶⁶ BOA, AE.SABH.I, 308/2673, H. 12 Cemâziyelevvel 1198 (3 Nisan 1784).

²⁶⁷ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 18..., s. 413.

²⁶⁸ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 19..., s. 404.

²⁶⁹ Frank Castiglione, *agm*, s. 173.

katılır ve çeşitli idari birimlerde, özellikle gümrük dairelerinde ve Zaptiye Nazırlığında, vatandaşlarının haklarını korurdu. Ayrıca vatandaşlarına sorgu hâkimleri tarafından gerçekleştirilen sorgulamada yardımcı olurdu. Kıdemli dragomanlar ise sıklıkla buluşup ortak konuları tartışırdu. Bu görüşmelerden çok sayıda hukuki kararlar birlikte, Bâbıâli ile yapılan ve büyük ölçüde elçiliklerden gönderilen benzer notlardan oluşan yazışmalar çıkıyordu. Kapitülasyon güçleri diğer konularda görüşleri ne olursa olsun, kapitülasyonları kendi çıkarları doğrultusunda kullanma konusunda ortak tavır takınmaktaydı.²⁷⁰

Fransa Devleti başta olmak üzere Avrupalı devletler, ilk zamanlarda genellikle Osmanlı vatandaşı tercüman tercih ederken, daha sonra Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşlarından tercüman istihdam etmeye başladı. İngiltere ise 18. yüzyılda Osmanlı vatandaşı olan ve İtalyanca konuşan Timonis ve Pisanis ailelerinden tercüman seçmekteydi.²⁷¹

Konsoloslar hizmetine yerli bir tüccar aldıkları zaman, resmî sıfatlarının tasdik olunması ve geçici koruma tanınarak imtiyazlardan yararlanması için yerel hükûmete müracaat edilirdi. Yerel hükûmet ise şahsın tercüman olmasında bir mahzur olup olmadığını araştırır ona göre onaylar veya onaylamazdı.²⁷² Tercüman, görevlerini yapmakta mensup olduğu sefir ve konsolosa bağlı ve ona karşı sorumluydu. Mahallî hükûmete açıktan açığa husumetkârane hareket eden tercümanı, devlet istemeyebilirdi. Eğer tercüman suç işlerse mensup olduğu devletin vatandaşına tabi olduğu usul uygulanmaktaydı. Ayrıca, tercüman ve kavaslık gibi hizmetlerde bulunacak şahıslar, memleket lisanını tanıyan ve bilen adamlar arasından seçilmeliydi.

Konsolosların tayin etmek istediği kavas veya tercüman bazen yerel makamlarca onaylanmamaktaydı. Nitekim Adana Alman Konsolosu Buke'nin tayin etmek istediği kavas, polis müdürünce uygun görülmedi. Bunun üzerine Buke, Adana Valisi'ne mektup yazarak polis müdürüne hakaret etti. Ayrıca gazeteye verdiği demeçte, Devleti küçük düşürücü beyanlarda bulundu. Bunun üzerine Adana Valisi, polis müdürü hakkında hakaret içerikli takriri aynen geri almadığı takdirde, resmî ilişkiyi keseceğini bildirdi.

²⁷⁰ Sir Andrew Ryan, *age*, s. 1-19-22.

²⁷¹ Michael Talbot, "Petitions of the Supplicant Ambassador: British Commercial Representations to the Ottoman State in the Eighteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 46, S. 46, s. 163-191.

²⁷² İbnüzzıya, "Muâhedâtımız VIII: Fransa Kapitülasyonları IV", *İstişare*, S. 18..., s. 824.

Bununla beraber Vali, konsolosun kendisinin nasıl bir memlekette ve nasıl bir hükûmetin idaresi karşısında bulunduğunu anlamak ve bundan sonra bunun gibi münasip olmayan hareketin tekrarına meydan vermemek üzere Hariciye Nezâreti ve mensup olduğu Alman sefareti vasıtasıyla tebligat gönderilmesini talep etti.²⁷³ Konsolosun tayin etmek istediği kavas ve tercüman genellikle yerel makamlarca onaylanırdı. Bu örnekte görüldüğü üzere nadir de olsa tayin edilecek kişi uygun görülmeyp reddedildiğinde, olay siyasi krize dönüşmeye meyyal olmaktaydı.

Konsoloshane çalışanlarından kavas, tercüman veya diğer çalışanlar hangi devletin hizmetinde bulunuyorlarsa, bu hizmette bulundukları müddetçe o devletin vatandaşı derecesinde hukuksal ayrıcalıklara sahip olmaktaydı. Sefaret tercümanları hakkında bu yolda özel bir nizamnâme yoktu. Sadece 1740 kapitülasyonlarının 43. maddesinde “Fransızlara bahş olunan muafiyetlerden elçilerin hizmetinde olan tercümanlar da faydalanacaktır” maddesi vardı. Ahidnâmelerle tercümandan kavasa kadar genişletilen bu ayrıcalıklar, Osmanlı hükümlerine hakkına büyük saldırıydı.²⁷⁴

Konsolos veya elçiliğin himayesine zamanla, para karşılığında bile girilebilir olmuştu. Bu durum yabancı vatandaş ile Osmanlı vatandaş arasındaki anlaşmazlık meselesinin artmasını beraberinde getirdi. Kudüs Mutasarrıfı Hariciye Nezâretine gönderdiği yazıda, yabancı vatandaşların davasını eğer mahallî hükûmet görürse, tercümanın davada hazır bulunmasının ahidnâme gereğince lazım olduğunu bildirmekteydi. Ancak kişi Osmanlı vatandaşı ve konsoloshane çalışanıysa, yabancı vatandaş gibi tercümanın hazır bulunup bulunmayacağı konusunda ihtilaflar vardı. Hariciye Nezâreti bu soruya, “eğer konsoloshane çalışanları yabancı vatandaşıysa tercüman bulundurmak lazım gelir; eğer konsoloshane çalışanları Osmanlı vatandaşıysa tercüman bulunmaksızın dava görülebilir” yönünde görüş bildirdi.²⁷⁵ Osmanlı arşiv kayıtlarına konsoloshane çalışanlarıyla ilgili birçok mesele yansımıştı. Bu mesele devletin zafiyetinin bir göstergesiydi.

Konsoloshane çalışanlarıyla ilgili meselelerde Batılılar, ahidnâme maddelerini referans alarak Osmanlı Devleti’ne sık sık takrirler vermektedir. Rusya, 1780/1781 tarihli

²⁷³ BOA, DH.EUM.THR, 97-82/1-3-5, R. 19 Temmuz 1326 (1 Ağustos 1910), R. 18 Temmuz 1326 (31 Temmuz 1910), R. 17 Temmuz 1326 (30 Temmuz 1910).

²⁷⁴ İbnüzzîya, *agm*, s. 823-824.

²⁷⁵ BOA, HR.MKT, 201-97/1, H. 26 Zilhicce 1273 (17 Ağustos 1857).

antlaşmanın 15. maddesinde yer alan “Rusya halkı hakkında riayet olunan tüm muafiyetlerden Rusya elçileri ve konsoloslarının hizmetinde olan tercümanlar da yararlanır” kaidesi gereği görevlilerin yargılanamayacağını belirtmekteydi.²⁷⁶ Bâbiâli Hukûk Müşavirliğinden çıkan bir belgede, Bitlis ve Sis konsolosluğu tercüman ve kavasının, Bitlis bidâyet mahkemesince hapislerine hüküm verilmesi ve yargılamaları esnasında tercümanın hazır bulunmasının İngiltere sefaretine bildirilmesi içerikliydirdi.²⁷⁷

1863 *Konsolosluk Nizamnâmesi*’nin 11. bendine göre, “konsoloshane çalışanlarının ayrıcalıkları veya korunması, sadece kişinin kendisi ve hizmette bulunduğu süre ile sınırlandırılarak, bu ayrıcalıkların varislerine geçip, ailelerini kapsamasının önüne geçilmek istendi.”²⁷⁸ Nitekim Fransa tercümanı Yanaki veled-i Kostantito’nun oğullarından, ahidnâmelere aykırı olarak cizye gibi vergilerin istenilmemesi talep edilmekteydi.²⁷⁹ Yani tercümanın oğulları, babasının yararlandığı ayrıcalıklardan yararlanmaktaydı. Nizamnâme ile bu gibi durumların önüne geçilmeye çalışıldı. Osmanlı arşiv kayıtlarındaki 1910 tarihli belge, bu nizamnâme maddesinin tam aksi niteliğindeydi. Nizamnâmede konsolosların imtiyazlarından, müstahdemlerinin hayatta olduğu sürece faydalanabileceği aktarıldıktan sonra bu kişilerin ölümüyle beraber ayrıcalığının biteceği vurgulanmaktaydı. Ancak bu belgeye göre, kavas bir Osmanlı vatandaşı öldürmüştü. Bu hâlde yargılama usulü, kişi öldüğü için iki Osmanlı vatandaşı şeklinde değerlendirilmeliydi. Bu durumda yargılama esnasında tercümana da ihtiyaç yoktu. Lakin kaidelere muhalif olarak, davaya tercüman da iştirak ederek başlanmıştı. Akabinde dava görülürken, tercüman mahkemeden çıkıp gitmişti.²⁸⁰ Bunun üzerine davanın görülmesine devam edildi. Zira davada tercümanın bulundurulmasına gerek yoktu. Ancak emsal teşkil etmemek şartıyla bu davada eğer sefaret de uygun görürse, tercümanın bulundurulması uygun görülmüştü.²⁸¹ Yine Midilli İspanya Kavas’ının öldürülmesinden dolayı görülecek dava esnasında bu mahkemede de tercüman bulundurulmak istenilmekteydi.²⁸² Bu

²⁷⁶ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-5/2, R. 13 Teşrînisânî 1329 (26 Kasım 1913).

²⁷⁷ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77/5/3, R. 21 Şubat 1324 (5 Mart 1912).

²⁷⁸ *Düstur*, 1. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, Dersââdet 1289, s. 775.

²⁷⁹ BOA, C.HR, 3/117, H. 16 Recep 1209 (6 Şubat 1795).

²⁸⁰ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-8/5, R. 6 Şubat 1325 (19 Şubat 1910).

²⁸¹ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-8/5, R. 04 Şubat 1325 (17 Şubat 1910).

²⁸² BOA, HR. HMŞ.İŞO, 77-8/10, R. 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910).

kayıtlardan anlaşılacağı üzere konsoloshane çalışanlarının vefatından sonra bazı girişimlerle ayrıcalıklarının devam ettiği söylenebilmektedir.

Konsoloshane çalışanlarından özellikle tercümanlar, bazı zamanlarda adeletin sağlanmasına mâni olmaktaydı. Nitekim İngiliz vatandaşı Mirza Mehmed, Kerbela’da bir kıza tecavüz ederek öldürmekle suçlanmaktaydı. Sanığın sorgusu için tercümanın hazır bulunması gerekmektedir. Ancak konsoloshaneden tercüman istenildiği hâlde tercüman gönderilmediği gibi sanığın hasta olduğu belirtilerek konsoloshaneye teslim edilmesi istenilmekteydi. Yetkililer bu gibi cinayetle suçlanan sanıkların kesinlikle serbest bırakılmamasına önem vermektedir.²⁸³ Başka bir olay da Selanik’te gerçekleşti. Selanik şehir istasyonunda vazife başındaki Tavaslı Mustafaoğlu İsmail’i darp ederek yaralayan İtalyan vatandaşı Oğle Foskolo’ya, altı aylık hapis kararı verildi. Tercüman ise karar zabıtını imzalamadan ortadan kaybolarak adaletin işleyişini engelledi. Konsolos ve tercümanlar yargı kararlarının uygulanmasında zorluklar çıkarmaktaydı.²⁸⁴

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nde oluşturduğu bu zafiyetten, sadece elçi/konsolos ve burada çalışanlar ile yabancı askerler değil, Osmanlı bürokrat ve vatandaşları da yararlanmaktaydı. Nitekim dört defa sadâret makamına getirilen Kâmil Paşa, Rodos’a sürülmek istenilince, hayatını tehlikede görerek İzmir İngiliz konsoloslughuna iltica etti. İngiltere hükûmeti ileride Paşa’nın incinmeyeceğine dair resmî teminat almadıkça bırakılmayacağını Yıldız Sarayı’na bildirdi. Yapılan yazışmalar neticesinde Kâmil Paşa kendisi, evlatları ve yakın akrabalarının ileride incinmeyeceğine dair teminat aldıktan sonra İstanbul’a döndü.²⁸⁵ Diğer taraftan bazı Osmanlı vatandaşları da suça karıştığı zaman, Osmanlı kolluk kuvvetlerine teslim olmamak için sefarethanelere sığınmaktaydı. Sefarethaneler ise bu suçluları genelde teslim etmemekteydi.

1912 tarihinde Dâhiliye ile Hariciye Nezâretleri arasındaki yazışmalarla Zaptiye varakasinda yer alan bir olay, yukarıda anlatılan durumu açıklayıcı nitelikteydi. Eylül ayının başında, Beyoğlu’nda Alkazar Birahanesi’nde bir kişi, birahane garsonlarına revolver teşhir etmişti yani silah göstermiş veya çekmişti. Kendisine silah çekilen garsonlardan biri, gayet üzgün bir şekilde, Tepebaşı polis mevkiine gelerek durumu polise

²⁸³ BOA, DH.MKT, R. 8 Mayıs 1321 (21 Mayıs 1905).

²⁸⁴ BOA, HR.TH, 356/82, R. 12 Kânunuevvel 1323 (25 Aralık 1907).

²⁸⁵ Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-*, Sanat Basımevi, Ankara 1954, s. 212-215.

anlattı. Ardından kendisine çekilen silahı da buraya teslim etti.²⁸⁶ Bunun üzerine şikâyet edilen kişi yakalanarak Tepebaşı mevkiine getirildi.²⁸⁷ Bu arada Flemenk Sefarethanesi kavaslarından olduğunu belirten sivil elbiseli²⁸⁸ Mahmud ile bir arkadaşı polis merkezine gelerek, bu yakalanan şahsın kendi arkadaşlarından olduğunu bildirerek, salıverilmesini talep etti.²⁸⁹

Sefarethaneden geldiklerini söyleyen ve sefarethaneden aldıkları emir üzerine konuştuklarını belirten bu kişiler, komiser yardımcısından bu olaydan dolayı özür dilediler. Ayrıca adliyeye sevk edilen suç aleti revolver silahın zabıtaca, adliyeden geri istenilerek kendilerine iade edilmesinin, baş tercümanın arzusu olduğunu söylediler.²⁹⁰

Komiser yardımcısı bu talepler üzerine, sefarethaneden geldiklerini söyleyen kişilere, kendi sefirlerinin merkeze müracaat etmesi gerektiğini beyan etti. Ancak bunlar taleplerinde ısrar ederek silahın sahibi “Ben seni tanımam, komiserini, memurunu, hatta polis müdürünü bile tanımam; nerede benim tabancam, tabancamı geri veriniz” gibi sözlerle bağırmaya ve çağırmaya başladı. Bu sebeple Tepebaşı mevkii önünde izdiham oluştu. Komiser yardımcısı bu durumu anlatmak ve nasıl muamele yapılacağı konusunda görüş almak için üst makama telefon açmak istediysen de o kargaşada telefon çalındığı için bunu yapamadı.²⁹¹

Bu izdihamdan yararlanan Mahmud ve arkadaşı, silah çeken kişiyi zorla kaçırmaya teşebbüs ederek kişinin, Beyoğlu merkezine nakli sırasında memurlara hücum etti ve suçluyu ellerinden alarak Flemenk Sefarethanesi’ne götürdü.²⁹² Ancak Flemenk Sefareti’nde bağırış, çağırış devam edince, o sefarete mensup olmadıkları anlaşılmış ise de bu kişiler burada da izdiham yaratmaya başladı.²⁹³

Osmanlı kolluk kuvvetleri bunun üzerine, sefaretten bu kişileri istedi ancak sefir “veremem” kelamından başka söz etmedi. Bunun üzerine zaptiye, zor kullanmanın devletler hukuku ve devletler arası ilişkilerde iyi olmayacağını, bu gibi ufak sorunların

²⁸⁶ BOA, DH.H, 64-7/4, H. 28 Şevval 1330 (10 Ekim 1912).

²⁸⁷ Aynı Belge, leff 1, R. 28 Eylül 1328 (11 Ekim 1912).

²⁸⁸ Aynı Belge, leff 4, H. 28 Şevval 1330 (10 Ekim 1912).

²⁸⁹ Aynı Belge, leff 2, R. 10 Eylül 1328 (23 Eylül 1912).

²⁹⁰ Aynı Belge, leff 3, R. 20 Eylül 1328 (3 Ekim 1912).

²⁹¹ Aynı Belge, leff 4, H. 28 Şevval 1330 (10 Ekim 1912).

²⁹² Aynı Belge, leff 5, R. 6 Eylül 1328 (19 Eylül 1912).

²⁹³ Aynı Belge, leff 4, H. 28 Şevval 1330 (10 Ekim 1912).

devletler arasında büyük bir hadise meydana getirebileceği düşüncesiyle, itidalli davranmaya karar verdi. Kriz yaşanmaması için durumun, diplomasiyle halledilmesinin daha münasip olacağı temennisiyle suçlu hakkında muamele yapılmadı. Yalnızca suçlunun tabancası ile beş fişek teslim edildiğini bildiren zapt varakası tutuldu.²⁹⁴

1912 yılında meydana gelen bu olay, kapitülasyonların konsolos ve konsoloshane çalışanlarına verdikleri ayrıcalıkların bir sonucuydu. Ayrıca sefarethane, konsoloshane ve burada çalışanlarla ilgili olaylarda, kolluk kuvvetlerinin “nasıl muamele edeceği” konusunda tereddütleri vardı. Bu gibi durumlarda inisiyatif almayarak daima bir üst makama, bu konuda nasıl muamele etmeleri gerektiği konusunda görüş talep edilmekteydi. Sonrasında diplomatik kriz yaşanmaması için olay ya ört bas edilir ya da suçlu durumu fırsat bilerek sefarethaneye sığınır. Sefarethane ise çoğunlukla suçluyu Osmanlı kolluk kuvvetlerine teslim etmez ve suçlunun suçu yanına kâr kalırdı. Ancak devlet hükümlerini haklarını engelleyen konsolos,²⁹⁵ tercüman²⁹⁶ ve kavas²⁹⁷ gibi çalışanların dokunulmazlıklarını zaman zaman kırarak, suç ve kabahatleri hâlinde hapsedirdi.

1.3. Koruma Ayrıcalıkları

1.3.1. Gayrimüslim Vatandaşın Korunması

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin idari ve dinî yapılanmalarının sistemli hâle getirilmesi, 1453 yılından sonra gerçekleşti. Fatih Sultan Mehmed Devri’nde sistemleştirilmeye başlanılan uygulamalar, Sultan I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde devam eden fetihlerle birlikte daha somut ve kapsamlı bir hâle evrildi.²⁹⁸ Ülkede yaşayan gayrimüslimler, Osmanlı millet²⁹⁹ sistemine göre yönetildi. Millet kelimesi İslam literatüründe din ile eş anlamlı olmasının yanında, klasik dönemden

²⁹⁴ Aynı Belge.

²⁹⁵ BOA, C.HR, 103/5104, H. 6 Zilhicce 1215 (20 Nisan 1801).

²⁹⁶ BOA, HR.MKT, 6 Zilhicce 1274 (18 Temmuz 1858).

²⁹⁷ BOA, MVL, 410/27, H. 21 Şaban 1279 (11 Şubat 1863).

²⁹⁸ Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi -Osmanlı’dan Cumhuriyet’e-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 27.

²⁹⁹ Millet kelimesi, “din, ibadet etmek veya ibadet yerleri” manasına gelmektedir. Bu kelime, Kur’an-ı Kerim’de “din”i karşılamakta olup müşrikler ile Musevi, Hristiyan ve Müslümanları ifade etmek için de kullanılmıştır. Millet kelimesinin zıttı “*al-zimma*”, İslamiyetin himayesi altında olan gayrimüslimleri ifade eden “*ahl al zimma*” yerine kullanılırdı. Bundan bir de “*millî*” şekli meydana gelmiş ve “*zimmi*”nin zıddı olarak kullanılmıştır. Frantz Buhl, “Millet”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 317.

itibaren dinî grupları ifade etmek için de kullanılmaktaydı. 16. ila 18. yüzyıllara tarihlenen arşiv belgelerinde “Millet-i Ermeniyân, milel-i selâse, papanın milleti” gibi tabirler geçmekteydi. 19. yüzyıldan önce millet kelimesinin dinî bir topluluğu ifade etmek için kullanıldığı, hatta sadece ülkede yaşayan dinî grupları değil, Dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmekteydi. Sultanlar, Avusturya büyük dukaları ve Alman İmparatoru gibi Hristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları, o milletin reisi olarak düşünmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman’ın Avusturyalı Ferdinand’a gönderdiği namesinin elkap kısmında “milletü’l-mesîhiyye ve tâifetü’n-Nasrâniyye” deyimleri geçmekteydi. Bu namede hem millet hem de taife kelimeleri yer almaktaydı. 19. yüzyılda millet kelimesi müstakil olarak her gayrimüslim topluluk için kullanılmış ve dinî bir aidiyeti ifade eder olmuştu.³⁰⁰

Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler, özel hukuku ilgilendiren işlerde kural olarak kendi dinî kurallarına tabiydi. Bunların başında, mehir, velayet, evlilik, boşanma ve nafaka gelirdi. Gayrimüslim cemaatin din adamları, özel hukuk içine giren aile hukuku ile ilgili hukuksal sorunları üstlenmişlerdi. Bu durum belgelerde “akdi nikâh, fesh-i nikâh ve münaziün fih olan iki zimmî arasına başkasının girmemesi, akd-i nikâh ve fesh-i nikâh maddelerinde münazaa eden iki zimmî mabeynlerinin rızalarıyla ıslah ve iktiza ederse kiliselerinde ayinleri üzerine yemin verdikte” şeklinde formüle edilmişti. Bundan dolayı zaman zaman dinî liderler nikâhlara müdahale edilmemesini devletten talep etmekteydi. Aile hukuku davaları, cemaat mahkemeleri tarafından kendi dinlerine uygun olarak halledilirdi. Ancak cemaat mahkemelerinin vermiş oldukları hukuku uygulamak, Osmanlı yetkililerin göreviydi. Eğer gayrimüslimler isterlerse, davaları Osmanlı mahkemelerinde görülürdü. Uygulamada, gayrimüslimlerin evlenme ve boşanmada mali yükümlülüklerden çıkan sorunlar için şer’î mahkemelere başvurdukları da tespit edildi. Bunun dışında, kendi dinlerine göre eşlerinden boşanamayan Katolik gayrimüslimlerin de Osmanlı mahkemelerini tercih ettikleri vakalara rastlanılmaktaydı.³⁰¹ Gayrimüslimler özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallarına ve kamu hukuku alanındaysa İslam hukukunun Müslüman olmayanlara ilişkin kurallarına tabi tutulmaktaydı. İslam ve Osmanlı kamu hukuklarında

³⁰⁰ İlber Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 30, İstanbul 2005, s. 66.

³⁰¹ Belkıs Konan, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 64, S. 1, 2015, s.175-176.

Müslim ile gayrimüslim vatandaşlara farklı kuralların uygulanması, kısmen İslam hukukundan kısmen de yabancı devletlerin müdahalesinden kaynaklanmaktaydı.³⁰² Her dinî grubun adli, idari, mali ve hatta cezai bakımdan kendi ruhani reislerinin idaresi altında bir sistemde yönetilmeleri, gayrimüslimlere devlet içinde otonom ve yarı otonom bir statü sağlamaktaydı.³⁰³

Avrupa ülkeleri, Otuz Yıl Savaşları ile dinsel azınlık çatışmalarını bitirdi. Bunun bir sonucu olarak hem güçlendiler hem de Avrupa dışındaki Hristiyanları korumaya yöneldiler. Çünkü Avrupa ile sınır olan Osmanlı Devleti'nde şeriat düzeni Batılılara yabancı ve ters gelen bir hukuk düzeniydi. Ayrıca Avrupa devletleri zayıf Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan azınlıkları korumayı bahane ederek etki alanlarını genişletmeye başladı. Bu koruma, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Sorunu³⁰⁴, nun çıkmasına yol açtı. Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin Avrupa vesayeti altına girmesine neden oldu. Ayrıca Avrupalılar birbirlerini dengelemelerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin ömrünü yapay olarak uzattı. Bu sorun Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimlerin korunması tarihinin ta kendisi oldu.³⁰⁵

Osmanlı hukukunda, zimmîlerin hak ve mülkiyetlerini belirleyen İslam hukuku dışındaki kaynaklar arasında kapitülasyon antlaşmaları önemli bir yer tutmaktaydı. Fransızlara 1604 kapitülasyonu kutsal yerlerde koruyuculuk hakkı verildi. 1740 tarihli kapitülasyon antlaşmasının 2, 15, 30, 47, 48 ve 81. maddeleri bu konu açısından oldukça önemliydi. Bu antlaşmanın 2. maddesi: “Fransızlardan Kudüs-ü Şerîf ziyaretine gelip gidenlere ve Kamame adlı kilisede olan ruhbanlara müdahale ve taarruz olunmaya”³⁰⁶ şeklindeydi. Bu madde, 1604 yılında Fransa'ya verilen kutsal yerlerin koruyuculuğu hakkının devamı niteliğindedir. Ayrıca kutsal yerlerde Katoliklerin ayinlerine müdahale edilmemesi de belirtilmekteydi. 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'nda Katolik din

³⁰² Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 1.

³⁰³ Ramazan Erhan Güllü, *age*, s. 32.

³⁰⁴ Doğu Sorunu, Türklerin Avrupa'dan özellikle de Sava ve Tuna'dan güneye doğru inen büyük yarımadadan atılması şeklinde tanımlanabilir (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, Yurd Akul Fincancı (çev.), Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 18); Doğu Sorunu kavramı, 19. yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının neticesinde topraklarının paylaşılması anlamındaki bir miras kavgası şeklinde de tanımlanabilir (Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, *DİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 353).

³⁰⁵ Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 21.

³⁰⁶ Abdullah Niyazi, *age*, s. 3.

adamlarının kiliselerini tamir etmelerine ve ayinlerinin engellenmeyeceğine dair madde bulunmaktaydı. Yine iki taraf tüccarları, bundan önceki ahidnâmeler gereğince himaye edilecekti. Bundan önce imzalanan muahedelerin bu antlaşmaya ters düşmeyen maddeleri aynen geçerli kaldı.³⁰⁷

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, zimmîlerle ilgili olan veya olduğu iddia edilen bir antlaşmaydı.³⁰⁸ Rusya, Ortodoks tebaanın kendi tarafından himaye edilmesi hakkını Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. ve 14. maddelerine dayandırmaktaydı. Böylelikle Rusya, Ortodoks tebaayı himaye bahanesiyle, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânını elde etti. Bu itibarla Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı-Rus ilişkilerinin bir dönüm noktasını teşkil etmekteydi.³⁰⁹ Oysaki maddeler bu konuda açık değildi. Ancak maddeler muğlak olduğu için Rusya, kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmekteydi. Bu antlaşmanın 7. maddesiyle “Devlet-i Aliyye Hristiyan dinini ve kiliseleri kaviyyen siyanet” edecekti. 14. madde ile de “Rus elçiliğine Galata'da umumi bir Ortodoks kilisesi yapmak hakkı tanındı ve Rus elçisine de bu kilisenin ve hizmetkârlarının yararına Bâbîâli nezdinde, isteklerde bulunmağa izin verildi.”³¹⁰ Bâbîâli de bu istekleri iyi niyetle karşılayacaktı.³¹¹ Bu kilise ve Rusya'nın onu himaye etme ve temsilciliğini yapma hakkı, Rus hükûmetlerinin sonraki yıllarda Rum Ortodoks Kilisesi'ni, hatta sultanın hâkimiyeti altındaki Rum Ortodoks halkını himaye etme hakkını dayandırdığı iddiasının temelini oluşturdu.³¹² Osmanlı Devleti bu antlaşmayla Ruslara, Ortodoks gayrimüslimleri himaye hakkı vermemiş, yalnızca Rum Ortodoks dinini koruma ve müdahale etmeme sözü vermişti.³¹³ Bu antlaşmanın 8. maddesi “Rusya Devleti'nin gerek rahipler gerek başka tebaasından olanlar, Kudüs ve diğer ziyarette layık olan makamları ziyaret edebilirdi. Bu yolculardan gerek yolda gerek Kudüs'te hiçbir adla cizye ve haraç vergisi alınmayacaktı. Başka devletlerin tebaalarına verilmiş olan fermanlar, bunlar hakkında da tatbik

³⁰⁷ Reşat Ekrem, *age*, s.80.

³⁰⁸ Küçük Kaynarca Antlaşması için bk. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

³⁰⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 290-291.

³¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 28.

³¹¹ Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1990, s. 14.

³¹² Roderic H. Davison, “Küçük Kaynarca Antlaşması'nda ‘Dosografa’ Kilisesi”, Durdu Mehmet Burak (çev.), *Belleten*, C. 64, S. 239, s. 213.

³¹³ Gülnihal Bozkurt, *age*, s. 37.

olunacaktı. Osmanlı Devleti topraklarında her türlü müdafaa ve taarruzdan masun olup şeriat hükümleri gereğince himaye ve siyanet edilirler”³¹⁴ şeklindeydi. Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya’nın yanı sıra Avusturya’ya da kapitülasyonlarla bazı ayrıcalıklar tanıdı. Bu antlaşmaların hemen hepsinde Osmanlı Devleti’nin, Katolik din adamlarının ibadet hürriyetlerini sağlayacağına dair taahhütler vardı.³¹⁵

Beratlıların önemi azalmaya başlayınca, yabancı devletler tüm milletler üzerinde koruyuculuk hakkı öne sürdü. Fransızlar, Katolikler üzerinde, İngiliz ve Prusyalılar küçük Protestan ve bazen de Museviler üzerinde, Ruslar, ilk başlarda Rumlar ve 19. yüzyılın ilk döneminde Ermeniler üzerinde koruyuculuk hakkı iddiasında bulunmaya başladı. Osmanlı Devleti ise Avrupa’nın Osmanlı azınlıkları üzerinde bu himayeciliğe karşı koymak amacıyla, Hristiyan ülkelerdeki Müslüman toplumlar üzerinde aynı hak iddiasında bulundu.³¹⁶

1.3.2. Berat (Mahmi) ve Vatandaşlık Değiştirilmesi Sorunu

Tanzimat Dönemi’nde din kıstasına dayanan millet sistemi kaldırılarak yerine Osmanlı vatandaşı kavramı kondu ve hukuki statü farklılıklarına son verilerek, ülkede yaşayan herkesin aynı hukuk kurallarına tabi tutulması amaçlandı. Böylece devletin parçalanması ve dış baskılar engellenmeye çalışıldı. Hukuki bakımdan Tanzimat Fermanı’nın bir tamamlayıcısı sayılan Islahat Fermanı (1856), gayrimüslim uyrukların Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarını onaylamaktaydı. Ferman, yüz yıllardır hak ve görevler açısından Müslümanlarla belli çizgilerle ayrılmış olanların, eski haklarını açıkça belirtmekteydi.

Bâbîâli’yi kanunlaştırma hareketlerine yönelten nedenlerin başında acil sorunlar gelmekteydi. Bu sorunların ortak özelliği, çok hukuklu sistemin ürünü olmalarıydı. Meseleden ilki kapitülasyonlarla Avrupalı devletlerin, Osmanlı topraklarında bulunan vatandaşlarına tanımış olan adli ve mali ayrıcalıklardı. İkinci sorun Avrupalı devletlerin kendi vatandaşına kapitülasyonlarla tanıdığı imtiyazlardan yararlanma hakkını zamanla

³¹⁴ *Muâhedât Mecmûası*, C. III..., s. 258.

³¹⁵ Gülnihal Bozkurt, *age*, s. 35.

³¹⁶ Salâhi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé Sistemi ve Kötüye Kullanılışı” *Belleten*, C. 55, S. 213, s. 361.

bazı Osmanlı vatandaşlarına da tanınmasıyla doğan “berat/mahmi” sorunuydu.³¹⁷ Korunan bu kişiler, Osmanlı Devleti’nde yaşayan ve siyasal, ekonomik ve dinsel nedenlerden ötürü Avrupalı devletlerce himaye altına alınan Hristiyan ve Musevilerden oluşuyordu.³¹⁸

İlk başlarda, Osmanlı Devleti tarafından yabancı devletlerin elçilik ve konsolosluklarında görevli kişilere verilen berat, sağladığı ekonomik ve adli menfaatler sayesinde zamanla, bazı Osmanlı vatandaşlarının ilgi odağı hâline geldi. Avrupalı devletler de siyasi nüfuzlarını arttırmak veya ekonomik menfaat sağlamak maksadıyla “koruma patent”i” adında bir belge ortaya çıkararak, himaye tasarrufunu özellikle Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarına kadar genişletti. Öyle ki; 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı vatandaşı olan binlerce kişi mahmi sisteminin avantajlarından faydalanmak için vatandaşlıklarını değiştirme yoluna gitmişti.³¹⁹

18. yüzyılda ticari faaliyetleri artan Avrupalı devletler, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde konsolosluk sayısını arttırmak zorunda kaldı. Buna paralel olarak, mahallî idareciler ve tüccarlarla ilişkilerin sağlanması açısından gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tercüman olarak istihdam edilmeye başlandı. Herhangi bir elçi halktan birisini tercüman olarak istihdam etmek istediği zaman, Bâbîâlî’ye müracaat ederek, sultandan berat talep etmekteydi. Divân-ı Hümayun Beylikçi Kalemi’nden alınan her berat karşılığında bir ücret ödenmekteydi. Bu berat ücretleri yıllara göre değişiklik göstermekteydi. Mesela 1736 yılında Hollanda elçisi, Reisülküttâb’a 600 aslanlı dolar verirken, başka bir defasında sadece 60 aslanlı dolar verdiğini belirtmekteydi. Beratin elde edilmesinde dört kişinin rolü önemliydi. Bunlar Reisülküttâb, Beylikçi ve iki tezkireci idi. Alınan bu beratlarla isim hanesinin boş bırakıldığı, isimlerin sonradan ilave edildiği ve bu nedenle istismarın böyle başladığı ileri sürülmekteyse de incelenen ecnebi defterinden böyle bir uygulamanın devamlı olarak yapılmakta olduğunu kabul etmek biraz zordu.³²⁰

Beratlı tüccar olan gayrimüslim Osmanlı vatandaşı, böylelikle kapitülasyonların “müste’men tüccar” ve elçilik mensuplarına tanıdığı hak ve imtiyazlara sahip olmaktaydı.

³¹⁷ Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 6-9.

³¹⁸ Salâhi R. Sonyel, *agm*, s. 359.

³¹⁹ Belkıs Konan, “Osmanlı Devletinde Protégé (Koruma) Sistemi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 1, 2009, s. 169.

³²⁰ Ali İhsan Bağış, *age*, s. 25.

Bunlar her şeyden önce reayanın yükümlülüklerinden de kurtulmaktaydı. Ayrıca kendilerine has bir kıyafete sahip olarak, diğer zimmîlerden farklı bir giyime de kavuşmuş olmaktaydı. Daha sonra bazıları Frenkler gibi giyinmeye başladı.³²¹

Başlangıçta ajan, ev hizmetçileri, tercüman ile sefaret ya da konsoloslukun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar, zamanla konsolos veya sefirlerin alışveriş ettikleri esnaf ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı. Yabancılarla kapitülasyonla tanınan bu cazip haklar, tüccar zimmîleri de yabancı koruması altına girmeye itti. Berat alan kişi, ticari ve mali imtiyazlar elde etmekteydi. Beratlılar, konsolosluk işlerinden ayrılışları dahi, almış oldukları beratla hukuki durumdan istifade etmeye devam etmekteydi. Bununla beraber bu kişilerin aile üyelerinden tercümanlar türemeye başladı. Beratlılar böylelikle Osmanlı kanunlarına tabi olmadıkları için bazı vergileri ödememekteydi. Gümrük vergilerini ise diğer Osmanlı uyruklarına göre daha az vermemekteydi. Ayrıca beratlılar koruması altına girdiği devlete de vergi vermemekteydi. Askerlik yükümlülükleri de ortadan kalkmaktaydı. Tüm bunlarla beraber beratlılar, adı ya da siyasi suçlardan ötürü sorumlu tutulamamaktaydı.³²²

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesi, başta gayrimüslimler olmak üzere çeşitli kimselerin yabancı himayesine girmelerinde artışa sebep oldu. Bunun yanında Avrupalı devletlerin, Osmanlı topraklarındaki nüfuz mücadelesi gibi gelişmeler, devletin karşısına çözülmesi zor ve karmaşık birçok sorun getirdi. Bu sorunların en önemlileri arasında tabiiyet meselesi vardı. Nitekim İngiltere'nin Midilli Konsolosu Newton 1852 tarihli raporunda, "Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması altında olmak arzusu o kadar fazlaydı ki elde etmek için her yol deneniyordu" diye yazmaktaydı. Beratlı kişilere mahkeme önünde yabancı devlet vatandaşı gibi davranılmaktaydı. Bu durum Osmanlı Devleti'nde bir beratlı sınıfının doğmasına yol açtı. Sadece Avusturya'nın Boğdan'da 200 bin, Eflak'ta 60 bin beratlısı vardı. Kırım Savaşı esnasında İstanbul'daki İngiliz konsoloslu anılarında, İngiliz korumasında olanları "bir milyondan biraz az" olarak belirtmişti. Bir Amerikan diplomatı

³²¹ *age*, s. 26.

³²² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*..., s. 140.

sadece İstanbul’da 50 bin beratlı olduğunu yazmıştı. 1851 yılında ise 3.965 kişi İngiliz korumasına geçmişti.³²³

Osmanlı vatandaşına para karşılığı veya parasız berat ve koruma patenti vermeleri, devletin hâkimiyet alanını zayıflatmaları açısından ve kendilerine tanınan ayrıcalıkları suistimalde ne derece ileri gidebileceklerinin bir uç örneği idi. Bunun altında ekonomik çıkarlar bulunduğu altını çizmek gerekir. Şöyle ki, Avrupalı devletler beratları parayla dağıtmaktaydı. Bu konuda Fransa’nın 400.000 frank üzerinde, İngiltere’nin ise 2000-3000 pound arasında değişen paralar kazandığı bilinmekteydi.³²⁴ Bu beratlar, berat sahibine değerli ayrıcalık sağlamaktaydı. Bunu elde etmek için sultanın sarayındaki memurlara bile rüşvet verildiği iddia edilmekteydi. Berat verme meselesi öyle bir hâl aldı ki sultanın tebaası olan Ermeni ve Rumların, tüm ailelerine koruma patentleri verecek kadar ileri gidildi.³²⁵ Osmanlı Devleti ise vatandaşların yabancı vatandaşlığa geçiş ile tabiiyeti şüpheli bir kişi hakkındaki araştırmanın tasdik harcı için ücret almaktaydı.³²⁶ Elçiler bununla yetinmeyip, beratı ömür boyu ihsan etmeye cüret etti.

Osmanlı vatandaşları farklı amaçlarla yabancı devletlerin koruması altında olduklarını iddia etmekteydi. Nitekim Osmanlı vatandaşı oldukları hâlde İtalya’nın himayesi altında oldukları iddiasında bulunan ve İtalya’nın Bingazi konsolosu tarafından korundukları için Bünyaminoğlu Haim Hesan’ın oğlu İshak Hesan ile akrabaları, kendilerine müdahale edilmemesini istemekteydi.³²⁷ Bazı vatandaşlar, emlak ve arazi vergi ve borçlarını ödememek,³²⁸ askerlik yapmamak,³²⁹ suçtan kaçmak³³⁰ gibi çeşitli sebeplerle bir yabancı devletin korumasında olduklarını iddia etmekteydi.³³¹ Ayrıca bir kısım Osmanlı vatandaşı da meyhane gibi eğlence mekânı işletebilmek ve işletmesini Osmanlı kolluk kuvvetlerini denetiminden mahrum bırakabilmek amacıyla yabancı devletin himayesini tercih etmekteydi.³³² Dâhiliye Nezâreti vatandaşların, yabancı

³²³ *age*, 141.

³²⁴ Bilal Eryılmaz, *age*, s. 146.

³²⁵ James B. Angell, “The Turkish Capitulations”, *The American Historical Review*, Vol. 6, No. 2, 1901, s. 257.

³²⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 45-35/3, R. 20 Mart 1330 (2 Nisan 1914); BOA, İ.HR, 400/24, H. 1 Safer 1324 (27 Mart 1906).

³²⁷ BOA, HR.TH, 384/3, R. 16 Haziran 1304 (28 Haziran 1888).

³²⁸ BOA, HR.MKT, 365/73, H. 21 Recep 1277 (2 Şubat 1861).

³²⁹ BOA, HR.MKT, 853/19, H. 4 Ramazan 1291 (15 Ekim 1874).

³³⁰ BOA, HR.TH, 62/4, R. 8 Şubat 1301 (20 Şubat 1886).

³³¹ BOA, HR.MKT, 366/35, H. 25 Recep 1277 (6 Şubat 1861).

³³² BOA, A.MKT.UM, 325/93, 6 Safer 1275 (15 Eylül 1858).

mahmisi oldukları iddialarının doğruluğunu tespit edebilmek için araştırma yaptı. Vatandaşların mahmiyet iddiası meselesi yerel makamlarla sefaretler arasında anlaşmazlıklara da neden olmaktaydı. Nitekim kimi yetkililer himaye şartlarını taşımadığı için bu iddiada olanlara itiraz etmekteydi.³³³

Bu durumu fırsat bilen Fransa, Rusya ve Yunanistan'ın konsolosları görevlerini suistimal ederek, vatandaşı korumak suretiyle tabiiyet değiştirmeleri için onları teşvik etti. Özellikle Rusya, Rum ve Ermenilerin tabiiyet değiştirmelerinde etkin bir rol oynadı. Mesela, 1841 yılında Osmanlı vatandaşı sıfatıyla Türk mahkemesi huzuruna çıkan bir Hristiyan, davasının ertelenmesinden sonra ikinci duruşmaya, yanında Rus elçiliğinin tercümanı olduğu hâlde Rus vatandaşı sıfatıyla gelmekteydi. O zaman Odesa'ya on günlük bir seyahat ve bir Rus pasaportu, vatandaşlık değiştirmek için yeterliydi.³³⁴ Öyle ki henüz 1808 yılında bu yolla Rusya himayesine giren 120 bin Rum olduğu iddia edilmekteydi.³³⁵

Yunanistan kurulduktan sonra Osmanlı Rum tebaası, Atina'ya giderek, oradan Yunan vatandaşı olarak dönmekteydi. Böylece Rumlar, Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklardan yararlanarak, Osmanlı topraklarında yerleşmenin yolunu bulmuşlardı. Osmanlı Devleti'nde Yunanlı olduklarını söyleyen 300 bin kişiden 150 bininin Osmanlı ülkesinde, Osmanlı anne ve babadan dünyaya gelmiş oldukları bilinmekteydi. Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya gidip gelen gayrimüslim tüccar oranı 1800'lere kadar ortalama yüzde 80'in üzerindeyken, 1812'den sonra bu sayı giderek azalmaya başladı. 19. yüzyıl ortalarına doğru bu sayı, yüzde beşe kadar indi. Bunun nedenleri, gayrimüslim tüccarın yabancı devletlerin bayrağı altında ticaret yapmaları, Rusya'nın koruyuculuğu altına girme ve patenta alma gibi yollarla Osmanlı ticaretinin dışında kalmalarıydı.³³⁶

Dâhiliye Nezâretine 10 Eylül 1892 tarihinde yazılan belgede, Amerikalıların Osmanlı topraklarında sahip oldukları fevkalade imtiyazlardan faydalanmak için Ermenilerin, Osmanlı topraklarının her tarafından gizlice Amerika'ya firar etmesine iliskindi. Ermeniler, Amerika'da kısa bir süre kaldıktan sonra Amerikan sıfatıyla Osmanlı

³³³ BOA, HR.TO, 246/14, 26 Mayıs 1871.

³³⁴ Bilal Eryılmaz, *age*.

³³⁵ M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Kafkasya Hattında Osmanlı Hristiyanlarına Yönelik Rus Politikaları (1828-1878)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2021, s. 185.

³³⁶ Yasemin Saner Gönen, *agt*, s. 199.

topraklarına geri dönerek, Amerikalılara verilen imtiyazlardan faydalanmaktaydı. Ayrıca vatandaşlıktan çıkarak yabancı olduğu iddiasında bulunanların sayısında bir hayli artış olduğunun altını çizilmekteydi.³³⁷ Nitekim Cezayir-i Bahr-i Sefid’de de Yunanlılık iddiasında bulunanların sayısı çoğalmıştı. Devlet, yabancı konsoloslara verdiği muhtıralar ve çıkardığı kanunnameler ile bu durumun önüne geçemedi. Ancak bu durum 1914 yılının başlarında değişmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’nın arifesinde, vatandaşlıktan çıkma sorunu karşısında daha cesur önlemler almaya başladı. Gayrimüslim vatandaşların yoğun olarak yaşadığı Selanik’te bu durum daha ayrıntılı gözlemlenebilmekteydi. Ayrıca devletler vatandaşları kendi tarafına çekerek, Balkanlarda nüfus ve güç mücadelesi yapmaktaydı. Nitekim Osmanlı vatandaşlığından çıkan birçok gayrimüslim, Yunan ve Bulgar vatandaşlığına geçti. Konsoloslarının verdiği pasaportları alan gayrimüslimler, Osmanlı ülkesinde ticari ve iktisadi faaliyetlerde bulunmaktaydı. Nitekim Manastır ahalisinden Bulgarlar ile Selanik Musevilerinin Avusturya, İtalya ve İspanya devletleriyle iş görmek istedikleri bilinmekteydi. Balkan arazisi üzerinde nüfuz mücadelesi yapan düvel-i muazzama, vatandaşlık değiştirmek isteyenlere çok çabuk ve kolay bir şekilde tabiiyetine geçme imkânı tanımaktaydı. Bu geçişler karşısında reaksiyon olarak yöneticiler; kişilerin, sıfat ve hüviyetlerine dair şahadetname ve pasaport³³⁸ gibi vesikaların iyice araştırılmasını talep etmekteydi. Balkan devletleri ise tarih kayıtları göstermeyerek “Kaçlılara defterinin filan numarasında kayıtlı olan Selanik/Edirne doğumlunun filanın tebaasından olduğu” tarzında pasaport veya şahadetname düzenlemekteydi. Burada tarih belirtilmeyerek sıfat-ı ecnebilerin tasdiki hakkında 2 Haziran 1913 tarihli ve 333 numaralı tezkireye takılmamayı arzulamaktaydı. Nitekim tezkirede bu gibilerin şahadetname ve pasaportlarının onaylanmaması emredilmekteydi.³³⁹ Ancak bu vatandaşlıklarda da çok fazla kalmayan bazı gayrimüslimler, kapitülasyonların verdiği ayrıcalıklardan istifade etmek amacıyla imtiyazlardan daha fazla faydalanan devletin vatandaşlığına yöneldi.³⁴⁰

³³⁷ BOA, A.MKT.MHM, 733/43, R. 29 Ağustos 1308 (10 Eylül 1832).

³³⁸ BOA, DH.İD, 62-9/4, R. 5 Mayıs 1330 (18 Mayıs 1914).

³³⁹ BOA, DH.İD, 62-9/5, R. 2 Mart 1330 (15 Mart 1914).

³⁴⁰ BOA, DH.İD, 62-9/5, R. 16 Kânunusâni 1329 (29 Ocak 1914).

Osmanlı Devleti, yabancı pasaport taşıyarak yabancı sıfatıyla hareket edenlere karşı çeşitli önlemler aldı. Cihan Harbi'nin hemen öncesinde Selanik ve civar ahalisinden olup, Yunan hükûmetiyle antlaşma imzalanmadan önce bazı grupların, bundan sonra Osmanlı topraklarına gelmemesi, eğer gelirlerse Osmanlı vatandaşı sıfatıyla muamele olunması şartıyla Avusturya vatandaşlığına geçmelerine izin verildi. Ayrıca Hariciye Nezâreti tarafından bu kişilerin, Avusturya veya diğer bir devletin pasaportuyla Osmanlı topraklarına girmelerine ve yabancı sıfatıyla hareket edebilmelerine meydan bırakılmaması istenmekteydi.³⁴¹ Bunun için defter tutulmuştu. Bu defterde kişinin adı, babasının ismi, tarih ve doğum yeri, sanatı ve mezhebini ihtiva eden başlıklar vardı. Bu defterde Fatma Ulviye Hanım, Sabri ve Namık Kapancı gibi Müslüman şahısların yanı sıra Musevi, Katolik ve Ortodoks mezhebinden kişiler de vardı. Bunlar banker, komisyoncu, tacir, müteahhit ve eczacı gibi meslek erbaplarıydı. Bu kişiler Avusturya'nın çeşitli nahiye ve köyleriyle beraber Saraybosna'ya yerleşmişti.³⁴² Bunların artık Osmanlı topraklarına yabancı sıfatıyla gelmeleri kesinlikle yasaklanmıştı. Eğer gelirlerse kendilerine Osmanlı vatandaşına uygulanan muamele uygulanacaktı.

Devlet bu patentlerin verilmesini önlemek gayesiyle, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren tedbirler almaya çalıştı. 1722 yılında Sultan III. Ahmed tarafından çıkartılan bir fermanda Yahudi ve Hristiyan zimmîlere, ellerindeki patentlere dayanarak vergi muafiyeti sağlanmayacağı bildirildi. 19. yüzyıla gelindiğinde beratları kötüye kullanlar hâlen devam etmekte olduğundan, Osmanlı Devleti'nin tedbirler almaya devam ettiği görülmekteydi. Bâbîâli 26 Mart 1806'da Konsolosluklara “tercümanların görevleri dışında başka işlerle uğraşmamalarını” tembihleyen bir nota verdi, “aksi hâlde beratlarla tanınan ayrıcalıklara uyulmayacağını” bildirdi.³⁴³

Bâbîâli artık hileli yollarla vatandaşlık değiştirme işine son vermek istemekteydi. Bundan ötürü, 1840 yılından itibaren bazı önlemler almaya başladı. 1841 yılında Mustafa Reşid Paşa, yabancı devletlerin elçilerine gönderdiği resmî bir yazıda, vatandaşlık değiştirme konusunda Bâbîâli'nin aldığı kararları bildirdi. Buna göre, Osmanlı vatandaşı, başka bir devletin vatandaşlığına girerse, bunu ilan ettiği günden itibaren üç ay içerisinde, ülkeyi terk ederek vatandaşlık iddiasında bulunduğu devletin topraklarına veya istediği

³⁴¹ BOA, DH.MB.HPS.M, 12-62/2, R. 7 Nisan 1330 (20 Nisan 1914).

³⁴² BOA, DH.MB.HPS.M, 12-62/1, H. 10 Cemâziyelâhir 1332 (6 Mayıs 1914).

³⁴³ Belkıs Konan, *agm*, s. 181-182.

başka bir yere gitmeye mecbur olacaktı. Bu kişiler, akrabalarının mirasından mahrum kalacaktı. Sahip olduğu arazi ve emlakını, yukarıda belirtilen süre içerisinde Osmanlı vatandaşı olanlara satması gerekmekteydi. Vatandaşlık değiştirenlerin, Osmanlı vatandaşlığında kalacak çocukları, yabancı korumasından asla yararlanamayacaktı. Bâbîâli bu meseleye önlem aldıysa da vatandaşlık değiştirme sorununu çözemedi. Konsoloslar, Osmanlı Devleti'nden hiç dışarı çıkmamış Hristiyan vatandaşları hileli yollarla, vatandaşlık vesikaları tedarik etmeye ve konsoloshanedeki personelin sayısını arttırarak koruma hakkı tesisini sürdürmeye devam etti. Bâbîâli, 1860 yılında bu durumu çözmek için bazı tedbirler aldı ve Osmanlı vatandaşlığından çıkmak isteyenlerin ülkeyi terk etmelerini ve gayrimenkullerini satmaları gerektiğini bildirdi. 9 Ağustos 1863 tarihinde *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Bulunan Düvel-i Ecnebiyye Konsoloslukları Hakkında Tanzim Kılınan Nizamnâme* yayımlandı. Bundan sonra başkonsolos ile eyalette bulunan konsoloslar dört, başkonsolosluklara tabi konsoloslar üç, konsolos vekâletleri veyahut konsolosluk memurları ise ikişer yasakçı ve tercüman bulundurabilecek şeklinde bir sınırlama getirildi. Böylelikle Osmanlı vatandaşlarından tercüman ve diğer görevlilerin sayısı sınırlandırılarak geçici mahmi kavramı getirildi. Bu nizamnâme ile kişi görevde bulunurken imtiyazlardan faydalanabilecek ancak bu ayrıcalıklardan ailesi istifade edemeyecekti.³⁴⁴ Bu durum nizamnâmenin yayımlandığı tarihten önce koruma almış kişileri kapsamamaktaydı. Yani 9 Ağustos 1863'ten önce koruma elde edilmişse bu berat, kişilerin varislerine geçmeye devam edecekti. Amaç, bundan sonra koruma sistemindeki istismarı ortadan kaldırmaktı.³⁴⁵

Suistimaller devam edince Bâbîâli 1866, Nisan 1867 ve Temmuz 1867 yılında yabancı sefaretlere muhtıra gönderdi. Temmuz 1867 tarihli muhtırada, bundan böyle geçici mahmiler dışında hiçbir mahmiyi tanımayacağını kesin bir şekilde ifade etti.

³⁴⁴ Bu nizamnaye Bâbîâli Hukuk Müşavirliği Bürosu sık sık atıf yapmıştır: BOA, HR.HMŞ.İŞO, 77-8/10, R. 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910); Hukuk Müşavirliği zor ve muğlak birtakım meseleler hakkında görüş bildirmek gibi önemli görevi olan büroydu. Birçok sorunda Şûrâ-yı Devlet, yabancı elçilikler ve diğer devlet daireleri müşavirlerinin görüşlerini esas almaktaydı. Bu bakımdan özelde Hariciye Nezâreti genelde ise Bâbîâli merkezli bir faaliyet alanı vardı. Bu oda, Osmanlı vatandaşlarının yabancılarla olan davalarında hukuk ve menfaatlerini korumak ve özellikle devlet daireleriyle yabancı imtiyazlar ve yabancı şirketler arasında imzalanacak antlaşmalar için iki avukat görevlendirmişti. Ayrıca bu oda vatandaşlıkla ilgili adli anlaşmazlıklar, suçluların iadesi, konsolos, tercüman ve kavasların tayin ve imtiyazları, patent ve oktruva vergileriyle, kapitülasyonların devletler arası tatbikinden doğan ihtilaflar hakkında gelen evrak üzerine görüş bildirmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın Çakmak, Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezâreti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 159-165.

³⁴⁵ *Düstur*, 1. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, 1289, R. 23 Safer 1280/ 9 Ağustos 1863, s. 772-775.

Ayrıca bunların aile ve akraba üyelerini kapsamadığı belirtilmekteydi. Muhtıraya göre, dış ticaret dışında bütün konularda yabancılar, Osmanlı vatandaşının tabi olduğu vergilerle mükellefti. Muhtıra yabancıların Osmanlı vatandaşı aleyhine işledikleri suçlardan dolayı Osmanlı mahkemelerinde yargılandıkları sırada elçi veya konsoloshane çalışanı yargılamayı izleyebilecekti. Ancak bu kimseler mahkemede yargıç sıfatıyla bulunamazdı. Sadece hiçbir intizamsızlık olmadığını görmek amacıyla yargılamayı izleyebilirdi. Buna karşılık mahkeme vatandaşın, bir yabancıya karşı suç işlemesi hâlinde Osmanlı mahkemelerinde yapılacak duruşmada konsolos ve tercümanın bulunma haklarının mevcut olduğunu bildirmekteydi.³⁴⁶ Osmanlı Devleti, vatandaşlar arasındaki hukuksal eşitsizliği yok etmek istemekte ve vatandaşlıktan çıkmayı engelleyerek tebaasına sahip çıkma çabasına girişmişti. Ancak bu muhtıralar etkisiz kalınca, Bâbîâli sadece Hristiyanların değil, bütün tebaanın vatandaşlık statüsünü belirlemek gayesiyle 1869 yılında “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi”ni çıkarttı.³⁴⁷ Ancak bu kanunname de Bâbîâli’nin sorunlarını çözmeye yetmemişti.

1.4. Ekonomik Ayrıcalıklar ve Kapitülasyonlar

1.4.1. İmtiyaz Verilmesi

Osmanlı Devleti’nde yaşayan kişiler icat ettiği demir sandıktan,³⁴⁸ inek aşısı imal edebilmek için İzmir’de bir aşı laboratuvarı tesis etme imtiyazına kadar akla gelebilecek hemen hemen her alanda imtiyaz talebinde bulunmaktaydı.³⁴⁹ Osmanlı topraklarında imtiyaz verme veya alma meselesi, şahıs veya şirketler arasında çekişmelere neden olduğu gibi devletler arasında da etkin bir siyasi unsurdu. Nitekim İtalya’nın Trablusgarp’ı işgal etmesini istemeyen Bâbîâli, İtalya’ya verdiği 29 Eylül 1911 tarihli cevabi notada, İtalya’nın Trablusgarp üzerindeki işgallerinden vazgeçtiği takdirde burada

³⁴⁶ Bu muhtıra hakkında bk. A. Gündüz Ökçün, “Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli’nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 3, 1967, s. 139-151.

³⁴⁷ Daha önce “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi”nin maddelerini açıkladığımız için tekrara düşmemek adına maddelerine değinilmeyecektir; Bilal Eryılmaz, *age*, s. 147.

³⁴⁸ BOA, İ.MLV, 493/22301, H. 14 Rebiülâhîr 1280 (28 Eylül 1863).

³⁴⁹ BOA, DH.MKT, 249/26, H. 16 Zilhicce 1311 (20 Haziran 1894); Kişisel imtiyazların yanısıra, Bulgarların kendilerine imtiyaz verilmediği takdirde, Üsküp’ün hane ve insanlarından başlayarak tüm Makedonya’nın hane ve ahalisini öldüreceklerini tehdit eden imtiyaz tepkileri de vardı. Bk. BOA, Y.PRK.ASK, 111/57, H. 13 Zilhicce 1313 (26 Mayıs 1896); 1863 yılında Ermeni milletine ihsan buyurulan “Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân” gibi nizamnâmeler ve bu imtiyazın verilmesi sebebiyle sene-i devriyesinde kutlamalar yapıldı. BOA, Y.PRK.ZB, 4/15, H. 19 Ramazan 1305 (30 Mayıs 1888).

kendilerine iktisadi faaliyet alanını genişletmek üzere, çeşitli bayındırlık imtiyazları verilebileceğini belirterek, bu konuda İtalyanların şartlarını bildirmesini istemişti.³⁵⁰

Yabancılar imtiyaz verilme meselesi iç siyasi arenada da bir denge unsuru olarak kullanılmaktaydı. Almanlar Zeus Sunağı'na karşılık, Osmanlı Devleti'nin payı olan üçte ikilik kısmı için Sultan II. Abdülhamid'e, en fazla 20 bin frank teklif etti. Bu rakamın eser fiyatının çok altında olduğunu, Sultan bilmekteydi. Her ne kadar bu eserler, para karşılığı satılmak istenmese de bu, Sultanın Almanlara tanıdığı bir çeşit imtiyazdı.³⁵¹ Diğer taraftan Almanlar gibi İngiliz sermayedarlarından oluşan bir cemiyet, Suriye vilayetinin Filistin taraflarında tarihi eser aramak maksadıyla, elçileri aracılığıyla imtiyaz talebinde bulunmaktaydı.³⁵²

Yabancılar en çok tren yolu yapma imtiyazını elde etmek istiyordu. Nitekim hattın geçeceği yollar üzerinde devlete ait olan orman, maden ve taş ocaklarından inşaat için faydalanma imtiyazı da genellikle verilirdi -Berlin-Bağdat Demiryolu projesinde olduğu gibi hattın sağında ve solunda 20 kilometreye kadar olan mesafede yer altı kaynaklarının işletim hakkı demiryolunu inşa eden şirkete verilebilirdi.³⁵³ Osmanlı Devleti'nin sağladığı bu ayrıcalıklardan ötürü Amasya'nın Almanya konsolosu, iki Almanla beraber Sinop'a gelerek Alman bir şirketin Sivas, Amasya, Vezirköprü, Boyabat, Sinop, Kastamonu, Tosya ve Ankara'yı da içine alacak şekilde bir demiryolu yapma talebini Sinop mutasarrıfına ilettili.³⁵⁴ Diğer taraftan Prizren mutasarrıfı yazdığı tahriratta, Bağdat tren hattı imtiyazının Almanlara verilmesi sebebiyle, Rusya'nın Sırp ve Bulgarları tahrik ettiğini jurnalledi.³⁵⁵ İngilizler de Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile oğullarının firarını fırsat bilerek, Anadolu'da demiryolu imtiyazı almak istedi. Ruslar ise Kars ile Erzurum arasında bir demiryolu inşası imtiyazını talep etmekteydi.³⁵⁶

³⁵⁰ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 35.

³⁵¹ Burcu Kutlu, *Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 48.

³⁵² BOA, Y.PRK.SRN, 1/49, H. 5 Cemâziyelevvel 1299 (25 Mart 1882).

³⁵³ Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *DİA*, TDV Yayınları, C. 4, İstanbul 1991, s. 444.

³⁵⁴ BOA, Y.PRK.UM, 12/58, H. 2 Rebülevvel 1306 (6 Kasım 1888).

³⁵⁵ BOA, Y.PRK.UM 58/14, H. 04 Muharrem 1320 (13 Nisan 1902).

³⁵⁶ BOA, Y.PRK.TKM, 16/35 H. 4 Cemâziyelevvel 1307 (27 Aralık 1889); Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1900 yılında imzalanan Karadeniz Antlaşması'na göre Rus Çarı, Kafkasya'nın bitişiğindeki Kuzey ve Doğu Anadolu'da yapılacak herhangi bir demiryolu projesini veto etme hakkına sahipti. McMeekin, *age*, s. 55.

Hükûmet, Avrupalıların imtiyaz baskıları karşısında çoğunlukla kendi menfaati ve devletlerin siyasi atmosferine bakarak karar vermekteydi. İngilizler başka bir işle meşgul olduğunda veya Ruslar bazı konularda tereddüt yaşarken, idare Bağdat-Basra demiryolu imtiyazının kime verilmesi münasipse, derhâl bu imtiyazın ihsan buyurulmasını istemekteydi.³⁵⁷

Bâbiâli, Avrupa'yı yakalayabilmek için madenlerin imtiyaz yoluyla verilmesi, maliyenin ıslah edilmesi, limanların inşa edilmesi, demiryolları ve kanalların açılarak ormanların korunması ve işletilmesi gerektiği düşüncesindeydi.³⁵⁸ Madenleri işletmek imtiyazını elde eden yerli vatandaşların birçoğu yabancıların gerek hukuksal gerekse de vergi muafiyetlerinden dolayı mevzuata uygun olmadığı hâlde imtiyazlarını yabancılara devretmekteydi.³⁵⁹ Küçükçekmece Gölü'nde balık avlanması imtiyazı Ermeni milletinden Madiros'a iltizam suretiyle verilmişti. Ancak Madiros, yabancılardan birkaç kişiyle anlaşma yaparak bu imtiyazı onlara devretti. Bunun üzerine bu devrin feshi için devlet girişimde bulunarak bu haksız devri iptal etti.³⁶⁰ Osmanlı vatandaşının elde ettiği ayrıcalıkları yabancılara verme teşebbüsü hemen hemen her alanda görülmekteydi. Ancak ülkenin doğal serveti olan madenlerin memleketin faydası yerine, çeşitli imtiyazlara dayandırılarak gerek devir veya ferağat edilmesi gerekse de ihale ve kiralama suretiyle yabancı şirketlerin eline geçmesi, uygulanmak istenen politikalara uygun değildi. Bu sebeple 1900 yılının başında maden imtiyazlarının yabancılara eline geçmesini önleyecek şekilde maden nizamnâmesi hazırlanması yönünde çalışmalar yapılmaya başlandı.³⁶¹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha önce çıkarılara uygun olmayan şekilde bir imtiyaz verilmişse, bu ayrıcalığın tekrar verilmemesine gayret edilmekteydi. Örneğin, bazı mahallerde yetişen ve daha önce yabancı bir şirket tarafından Amerika'ya sevk edilmekte olan meyan kökü, doğal kaynak servetinden sayıldığı için bunun imtiyazı, yabancı bir şirkete yeniden verilmek istenmedi.³⁶² Zira meyan köklerinin imtiyaz

³⁵⁷ BOA, Y.PRK.TNF, 7/27, H. 30 Zilhicce 1319 (9 Nisan 1902).

³⁵⁸ BOA, Y.PRK.ŞD, 2/53, H. 05 Recep 1316 (19 Kasım 1898).

³⁵⁹ BOA, Y.PRK.ŞD, 2/63, H. 15 Şevval 1317 (16 Şubat 1900).

³⁶⁰ BOA, Y.PRK.ML, 28/61, H. 29 Zilhicce 1325 (2 Şubat 1908).

³⁶¹ Bu konu hakkında bk. Serpil Taştekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madenleri İmtiyazları (1848-1914)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.

³⁶² BOA, BEO, 3686-276408/1, R. 24 Kânunuevvel 1325 (6 Ocak 1910).

suretiyle ihale edilmesi caiz sayılmadı.³⁶³ Böyle bir kararın alınmasında, devletin varidatını arttırmak isteği etkili oldu.³⁶⁴

Yabancı imtiyaz isteğinin kabul edilmediği bir diğer farklı istekse, İstanbul'daki ocak ve soba borularını 20 seneliğine temizlemek isteyen Avusturya vatandaşının talebiydi. Bu imtiyazın yabancıya verilmesi caiz değildi. Nitekim bu işi yapmak için birkaç yüz kişiden oluşan bir temizlik hademesi gerekirdi. Bu durumun bir yabancının elinde olması kesinlikle mahzurluydu.³⁶⁵ Bu görüşten ötürü Avusturya vatandaşının imtiyaz isteği reddedildi.

Osmanlı vatandaşı bazı kişiler, imtiyazların yabancılara verilmesinin ülke menfaatine aykırı olduğu için sitem etmekteydi. Nitekim Necip namında bir müteahhit, tünel imtiyazının kendisinden daha düşük bir teklifle İngilizlere verilmesinden şikâyetçiydi.³⁶⁶ Osman adlı vatandaş, liman ve Haliç körfezi gibi boğaz ve etrafında münhasıran vapur işletmek veyahut yabancılara bunların imtiyazının verilmesinin kanunlara uygun olmadığını belirtmekteydi. Buna rağmen İzmir Haliç Körfezi'nde vapur işletmek imtiyazı henüz kimseye verilmemişken, yabancı bandırasıyla bazı kişiler tarafından vapur işletilmesinden şikâyetçiydi. Bu imtiyazın kendisine verilmesini talep eden Osman, 50 sene sonra hazineye devretmek ve o vakite kadar vergi vermemek şartıyla, Şirket-i Hayriye gibi İzmir Haliç körfezinde vapur işlettirilmesi imtiyazına talipti.³⁶⁷

Yabancı şahıs ve şirketler, Osmanlı Devleti'nden aldıkları imtiyazlarla zenginleştikleri gibi Osmanlı ülkesini de yarı sömürge hâline sokmaktaydı. Bazı firmalar kendi şirketlerinde sadece kendi vatandaşlarını çalıştırmaktaydı. Şirket çalışanları ise yabancı hukukuna tabi idi. Devlet özellikle meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında devletler arası çekişmeleri gözeterek imtiyazları kendi yararı doğrultusunda vermeye azami surette gayret etmeye başladı. Bu süreç kapitülasyonların kaldırılmasına kadar devam etti.

³⁶³ BOA, BEO, 3686-276408/3, R. 12 Teşrînisâni 1325 (25 Kasım 1909).

³⁶⁴ BOA, BEO, 3686-276408/2, R. 13 Teşrînisâni 1325 (26 Kasım 1909).

³⁶⁵ BOA, Y.PRK.ŞH, 11/11, H. 12 Recep 1317 (16 Kasım 1899).

³⁶⁶ BOA, Y.PRK.SRN, 5/31, H. 26 Şevval 1317 (27 Şubat 1900).

³⁶⁷ BOA, Y.PRK.AZJ, 6/44, H. 11 Rebülevvel 1300 (20 Ocak 1883).

1.5. İdari Ayrıcalıklar

1.5.1. Yabancı Postaneler

Osmanlı Devleti'nde yabancı postaların³⁶⁸ varlığı 15. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Sistemli olarak yabancı postaları 19. yüzyılda kuruldu.³⁶⁹ Devlet, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı postaneleri kapatmak istemekteydi.³⁷⁰ Hatta bu konuda Londra, Petersburg ve Roma elçiliklerince temayül yoklaması yapıldı.³⁷¹ II. Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa, Hariciye Nezâretine gönderdiği yazıda, yabancı postanelerin memleketin selametini her gün ihlal ettiğini ve bu postanelerin varlığının hiçbir antlaşmaya dayanmadığını belirterek, postanelerin biran evvel kaldırılmasını istedi.³⁷² Bâbîâli zararlı yayınların (evrâk-ı muzır) yabancı postaneler vasıtasıyla ülkeye girmesinden ayrıca rahatsızdı.³⁷³ Bununla beraber hükûmet, Posta Nezâretinin kurulmasından sonra yabancı postalar meselesini bir hukuk sorunu olarak görmeye başladı.³⁷⁴ Bâbîâli, kendisine ait olan posta işletme hakkını, kapitülasyonlarda yer alan bazı maddelere farklı anlamlar yükleyerek varlıklarını meşrulaştırmaya çalışan yabancı postanelere, karşı çıkmaya çalıştı.³⁷⁵

Osmanlı postalarının en büyük rakibi Avusturya Postası idi. İbnüzziya Ahmed Reşid, “kapitülasyonları Fransızlar başlattı, yabancı postalarını memleketimizde başlatıp çoğalmasına sebep olan ise Avusturya'dır” demektedir. Avusturya'yı posta konusunda Rusya, Fransa ve İngiltere takip etmekteydi. Bu devletler Osmanlı ülkesinde postanelerinin varlığını, kapitülasyonlara dayandırmaktaydı. Nitekim Rusya bu konuda, Küçük Kaynarca ve Aynalıkavak Tenkihnamesi'ne dayanarak, 1783 tarihli antlaşmanın 76. maddesini ileri sürmekteydi. Bu madde, Osmanlı ve Rus tüccarlarının ticaretini

³⁶⁸ Meclis-i Meb'ûsan'da “*Posta Telgraf Umum Müdürlüğü Bütçesi*” görüşmelerinde, postalar kapitülasyonlarla ilgili olduğu için tartışmalar yaşanmıştı. Bk. MMZC, D. 1, C. 5, İ. 3, İ. 76, 28 Mart 1327 (10 Nisan 1911), s. 153-175. Posta Telgraf ve Telefon teşkilatının gelişimi hakkında bk. Tanju Demir, *Türkiye’de Posta Telgraf ve Telofofon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005,

³⁶⁹ Taner Aslan, “Osmanlı Devleti’nde Avusturya Postaları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 8, S. 3, 2022, s. 715.

³⁷⁰ BOA, HR.İD, 1706/2, 30 Nisan 1864.

³⁷¹ BOA, HR.TO, 616/69, 5 Ağustos 1868.

³⁷² BOA, HR.HMŞ.İŞO, 193/76, R. 28 Ağustos 1323 (10 Eylül 1907).

³⁷³ Salih Zeki, “Ecnebi Postahâneleri”, *Tanin*, No. 69, 25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908), s. 6.

³⁷⁴ Salih Zeki, “Ecnebi Postahâneleri”, *Tanin*, No. 84, 10 Teşrinievvel 1324 (23 Ekim 1908), s. 7.

³⁷⁵ Tanju Demir, *age*, s. 111.

kolaylaştırmak için ulak ve menzillerinin süratle ve güvenle işlemesi hususuna dayanmaktaydı.³⁷⁶

Avusturya postane bulundurma hakkını 1783 senesinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan antlaşmaya dayandırmaktaydı. Ayrıca 1784 yılında kendisine verilen “sened-i mahsusa”yı da ileri sürmekteydi. Avusturya bunlara ek olarak, 1718 tarihli Pasarofça ile 1791 tarihli Zıştovi muahedelerinin bazı maddelerini kendisine dayanak yapmaktaydı.³⁷⁷ Avrupalı devletlere göre, yabancı postalarının bulunması eski bir teamüldü. Bundan dolayı Batılılar postanelerini kaldırarak, Osmanlılara postalarını terk etmek istememekteydi.

Avusturya ve Rusya’nın Pasarofça ve Zıştovi antlaşmalarına dayanarak postanelerinin yasal olduklarını iddia etmeleri tartışmalıydı. Nitekim bu antlaşmalarda İstanbul’da bulunan Avusturya ve Rusya elçilikleriyle, Viyana ve Petersburg merkezleri arasında bağlantılı olan postalardan başka hiçbir açıklık hüküm yoktu. 1783 tarihli ticaret antlaşmasına gelince bundan 125 sene önce, henüz buhar ile işleyen gemiler ve trenler icat edilmemişti. Hatta düzenli tren yolunun bile olmadığı zamanda, sefarethaneleriyle başkentleri arasındaki yazışmalarda resmî posta gönderilerinde, Osmanlı Devleti’nin hududu dâhilinde himayesini talep etmeleri pek doğaldı. Bunlara ek olarak, Osmanlı Devleti dahi Viyana ve Petersburg’da resmî haberleşmesini kendi tatarlarıyla yapardı. Bu antlaşmaların şartları bundan ibaretti.³⁷⁸

Bir devletin doğal hukukundan olan hâkimiyet haklarından birisi de memlekette posta kurmak ve idare etmektir. Posta ve Telgraf idarelerinin devlete ait olması bir taraftan asayiş ve inzibatı temin ederken diğer taraftan da ticareti kolaylaştırarak gelirleri çoğaltmaktaydı.³⁷⁹ Birçok aydına göre yabancı postalar, devletin egemenliği için olumsuz bir gölgeydi. Nitekim hükûmetin istemediği “zararlı” evrak, gazete ve risale³⁸⁰ gibi

³⁷⁶ İbnüzzıya Ahmed Reşid, “Memleketimizde Ecnebi Postahâneleri”, *İstişare*, S. 16, 1 Kânunusânî 1324 (14 Ocak 1909), s. 722.

³⁷⁷ *agm.*

³⁷⁸ Salih Zeki, “Ecnebi Postahaneleri”, *Tanin*, No. 80, 6 Teşrîni-evvel 1324 (19 Ekim 1908), s. 6; İbnüzzıya Ahmed Reşid’in “Memleketimizde Ecnebi Postahâneleri” adlı yazısında, Osmanlı ülkesinde postaneleri bulunan devletlerin “güya” dayandıkları iddialarını çürütmekteydi. Ahmed Reşid’e göre, Osmanlı ülkesinde bulunan yabancı postaneler ve uyguladıkları muameleler hiçbir şekilde kapitülasyonlara dayanmamaktaydı (İbnüzzıya Ahmed Reşid, *agm.*).

³⁷⁹ Mehdi Fraşerli, *age*, s. 216.

³⁸⁰ BOA, DH.MKT, 1704/7, R. 17 Şubat 1305 (1 Mart 1890).

yayınlar yabancı postaneler vasıtasıyla ülkeye sokulmaktaydı.³⁸¹ Ayrıca kaçak eşya³⁸² ve kaçak tütün³⁸³ gibi muhtelif emtialar bu postaneler aracılığıyla ülkeye rahatça ve kontrolsüz bir biçimde girip çıkabilmekteydi. Yine Avrupa ve Amerika'ya kaçak yolcu taşınması işini yabancı postaneler üstlenmişti.³⁸⁴

Yabancı postaların ilk kaldırılma teşebbüsü, 4 Şubat 1864 tarihli düvel-i muazzamaya gönderilen bir notayla başladı. Bu kaldırma teşebbüsü sonucunda Bâbîâlî'ye, "Osmanlı postalarının düzen ve mükemmeliyetinin ecnebilerce tasdik edilmeleri gerektiği, ayrıca yabancı postaların böyle birdenbire kaldırılamayacağı" cevabı verildi. 1871 yılında yabancı postaları kaldırmak için ikinci kez teşebbüs edildi ve bunda da başarılı olunamadı. 1874 Eylül ayında İsviçre'nin Bern şehrinde düzenlenen kongrede, devlet bu teşebbüsünü yeniledi ancak yine sonuç alamadı.³⁸⁵

Yabancı postaneleri kaldırmak için 1879 ila 1881 yılları arasında girişimlerde bulunuldu. Bâbîâlî bu girişimlerinde yabancı postanelere ihtiyacı olmadığını iddia etmekteydi. Ancak İstanbul'da bile o dönem şehir postası olmadığı için bu durum Avusturya ve Fransa'nın elinde kullandığı yeni bir silaha dönüştü. 1886 yılına kadar tren üzerinde posta vagonu işletme hakkı münhasıran Osmanlı Devleti'ne aitti. Ancak 1886'da Selanik-Viyana hattının açılmasıyla bu durum değişti. Selanik'te bulunan yabancı postaneleri, çantaları kara yoluyla posta vagonunda sevk etme işini, posta paket ve çantalarını kapalı ve mühürlü olarak Selanik Osmanlı postanesine teslim etmek şartıyla kabul etti. Ayrıca Yanya postanesine, İtalya konsolosu adına gelen bir mektubun içeriği hakkında bilgi edinmek amacıyla açılmasından dolayı İtalya, ilk defa Yanya gibi sahilde olmayan bir yerde yabancı postanesi kurdu.³⁸⁶

Meşrutiyetin tekrar iade edilmesinden sonra Osmanlı Posta İdaresi'nin ıslah edilerek yabancı postanelerden kurtulma çabaları arttı. Bunun için Osmanlı ülkesinin farklı kıtalardaki topraklarını deniz yoluyla birbirine bağlayacak millî seyfüsefain şirketlerinin kurulması gerekmektedir. Bu millî şirketlere hükûmet kolaylık sağlamalı ve nakten de yardım etmeliydi. Zira Fransa hükûmeti her 15 günde bir Marsilya'dan Asya

³⁸¹ BOA, DH.MKT, 1682/76, R. 5 Kânunuevvel 1305 (17 Aralık 1889).

³⁸² BOA, BEO, 2564/192238, R. 16 Nisan 1331 (29 Nisan 1915).

³⁸³ BOA, DH.MKT, 2416/40, R. 5 Teşrinievvel 1316 (18 Ekim 1900).

³⁸⁴ BOA, DH.MKT, 1936/7, R. 11 Mart 1308 (23 Mart 1892).

³⁸⁵ Salih Zeki, "Ecnebi Postahâneleri", *Tanin*, No. 62, 18 Eylül 1324 (1 Ekim 1908), s. 5-6.

³⁸⁶ Salih Zeki, "Ecnebi Postahâneleri", *Tanin*, No. 69, 25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908), s. 5-6.

ve Afrika kıtalarında bulunan sömürgelerine, düzenli olarak posta çıkarmaktaydı. Bunun için Fransa Devleti, Mesajeri şirketine³⁸⁷ önemli miktarda para yardımı yapmaktaydı. Osmanlı Devleti böyle bir millî şirket kuramadığı gibi kara ve denizdeki topraklarını bu şirketlerle birbirine bağlayamadı. Posta memurlarını da ıslah edemediği için kapitülasyonların kaldırılmasına kadar, yabancı kumpanyasına müracaata mecbur kaldı.³⁸⁸

İkdam gazetesi 1909 yılında, yabancı postanesi meselesinin halli için dost devletlerin elçilerinden ve yabancı memurlardan oluşan bir komisyonun, yabancı postanelerin kaldırılması konusunda müzakere edileceğini bildirmekteydi.³⁸⁹ Bu haberden yaklaşık bir yıl sonra da Sadrazam Hakkı Paşa'nın, Osmanlı ülkesindeki yabancı postanelerin kaldırılması için düvel-i muazzamaya müracaat ettiğini ve Osmanlı postalarının herkesi memnun edecek bir şekle dönüşeceğini beyan ettiği haberi, basında dolaşmaktaydı.³⁹⁰

Meclis-i Meb'ûsan'da *Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü Bütçesi* görüşmelerinde, yabancı postaneleri meselesi tartışıldı. 10 Nisan 1911 tarihli bütçe görüşmesinde Nazarat Dağavaryan Efendi, postaların eskisinden daha iyi olduğunu belirtti. Hiç olmazsa eskisinden çok iyidir yorumunda bulundu. Mebus, posta gelirlerinin günbegün arttığına değinmekteydi. Dağavaryan konuşmasına şu ilginç bilgilerle devam etti: “Eski devirde mektuplarımızın açıldığından tereddüt ettiğimizden çoğu kez haberleşmiyorduk. Hatta mektuplarımızı yabancı postalarına vermiyorduk. Şimdi hamdolsun bu durum ortadan kalktı ve mektuplarımızı Osmanlı postalarına vermiyoruz.”

Dağavaryan, Telgraf konusunda Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde sansür³⁹¹ uygulandığına değindikten sonra sansürden dolayı rahat rahat telgraf çekilemediğine sözü

³⁸⁷ Mesajeri şirketi hakkında bk. Süleyman Uygun, *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti'nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.

³⁸⁸ Salih Zeki, “Ecnebi Postahaneleri”, *Tanin*, No. 80, 6 Teşrinievvel 1324 (19 Ekim 1908), s. 5-6.

³⁸⁹ “Ecnebi Postaları Hakkında”, *İkdam*, No. 5387, 6 Eylül 1325 (19 Eylül 1909), s. 2.

³⁹⁰ “Ecnebi Postahaneleri”, *İkdam*, No. 5533, 30 Kânunusâni 1325 (12 Şubat 1910), s. 1.

³⁹¹ Mecliste yaşanan postaneler meselesindeki tartışmalar basına da yansdı. *Zira İştirak* dergisi, Osmanlı postanelerinin “efrâdı milletin mektuplarını açıp sansür ettiklerine dair müthiş tartışmaların *Meclis-i Meb'ûsan*'da yaşandığını” aktarmaktaydı. Ayrıca gazete Posta Nezâretinin, Maliye Nâzırının emrinde olmasından rahatsız olarak, müstakil bir nezâret olması yönünde görüşünü bildirdikten sonra mebuslara şöyle seslenmekteydi: “Yabancı postahaneleri meydandadır. Ey mebus-ı muhteremler iyi düşününüz bu cinayet istikbalimiz için büyük bir davettir. Eğer sizde düşünmeyecek olursanız. İşlerimizi Cenab-ı Hakka

getirdi. Mebus sözlerine şöyle devam etti: “Osmanlı postaneleri yabancı devlet postaneleriyle rekabet etmektedir. En fazla iş gören Avusturya postanesi yıllık 6 milyon frank kazanmakta. Fransız postanesi ise yıllık 4 milyon frank kazanmakta. Eğer bizim postalarımız iyi bir hâlde olsaydı bu para tamamen bize gelecekti.”³⁹² Nazar Bey, Osmanlı postaları ile yabancı postalarını arasındaki gönderim usulünü kıyasladıktan sonra Osmanlı postanelerindeki yaşadığı zorluktan dolayı “Bir Osmanlı mebusu olduğum hâlde, Osmanlı postanesini bırakıp, yabancı postanesine müracaat etmek mecburiyetinde bulunuyorum” demektedir.³⁹³

İbrahim Hakkı Paşa, Meclis-i Meb’ûsan’da Osmanlı postanelerinin geri kalış nedenlerine değindikten sonra Osmanlı ve yabancı devlet postanelerini kıyaslamaktaydı. Paşa, dünyanın her yerinde postanın, hükûmetin inhisarında olduğunun altını çizmekteydi. Hakkı Bey, Meclis-i Meb’ûsan’da, tıpkı adliye meselesinde olduğu gibi yabancı postalar meselesinde de bunların kaldırılması yönünde konuşmalar yaptı.³⁹⁴

Meşrutiyetten sonra Posta ve Telgraf Nezâreti kurumunu ıslah etmek için Fransa Posta ve Telgraf İdaresi örnek alındı. Basında, kapitülasyonlar meselesinde Osmanlı Devleti’ne rol model olan Japonya’nın da Japon postanelerini kurduktan sonra yabancı postaneleri kaldırdığına değinilmekteydi. Meşrutiyetin ilanından sonra gündeme gelen ve

havale edelim de kurtulalım” Bk. “Meclis-i Meb’ûsan’da Postalar Meselesi”, *İştirak*, No. 13, 8 Mayıs 1326 (21 Mayıs 1910), s. 197.

³⁹² MMZC, D. 1, C. 5, İç. 3, İ. 76, 28 Mart 1327 (10 Nisan 1911), s. 157.

³⁹³ Nazarat Dağavaryan Efendi’ye göre, postalardaki ilk sorun, nizamnâmelere göre Sivas ve Tokat’a gönderilecek bir paketin kilosundan sekiz kuruş alınmasıdır. Dağavaryan Efendi bu durumu şöyle yorumlamaktaydı: “Demek ki eğer ben aynı şeyi posta ile yollarsam kilosuna beş kuruş vereceğim. Eğer paket ile yollarsam kilosuna sekiz kuruş vereceğim. Bu tecrübesizliktir. Zira ben şöyle yapıyorum: Beş kiloluk bir paketten 40 kuruş alacakları için bunu taksim edip, posta ile mektup gibi gönderiyorum; kilosuna beş kuruş veriyorum. Eğer, koli postal ile göndersem kilosuna sekiz kuruş alacaklar, bu bir tecrübesizliktir. Onun için Müdür Beyefendi’nin bu konuyla ilgilenmesini arzu ederim. Çoğu kez paketleri taksim edip, parça parça posta ile göndermeye mecbur olduk. Çünkü bunun büyük farkı vardır. İkincisi; Osmanlı postalarının kolaylık göstermemesi meselesidir. Mesela bir yabancı postanesine gidip bir paket veriyoruz, memnuniyetle tartıp parasını alıyorlar. Bizimkilere gelince; her türlü zahmet vermek keyiflerine gidiyor gibi zorluk çıkarıyorlar. Mesela, benim birkaç adamım var ve daima birçok paket göndermek mecburiyetinde bulunduğumdan, her postaneden bahsedebilirim. Mesela sahildeki olan yerler için paketleri Osmanlı postası ile “koli postal” ile gönderirim zira kolaydır, aynı fiyattadırlar. Fakat diğer yerler pahalıdır. Bazen paket yollarım, ‘Efendim, bu paketin kâğıtları incedir’ derler. Yeni paketin kâğıtlarını kalın yaparım, ‘Efendim bu mühür şöyle olmuştur, böyle olmuştur’ derler. Gönderdiğim hizmetkâr da götürüp yabancı postanesine veriyor. Böyle zorluk çıkarmalarından dolayı her daim biz kaybetmekteyiz” (age, 158).

³⁹⁴ Bu konu hakkında bk. MMZC, D. 1, C. 5, İç. 3, İ. 76, 28 Mart 1327/ 10 Nisan 1911, s. 154-157.

“hukuk-ı hükümraniye pek açık bir tecavüz olan”³⁹⁵ yabancı postaları ancak 1914 yılında kapatılabildi.³⁹⁶

1.5.2. Yabancı Okullar ve Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti, 1453 yılında İstanbul’u fethetmesiyle beraber Latin kiliseleri, her kilise yanında bulunan küçük mekteplerde, Latin çocuklarının tahsillerini himayeleri altına almıştı. 1583 yılında, Fransa sefirinin vasıtasıyla Latin çocukların tahsili için Cizvit rahipler gelmişti. Bu dönemden itibaren az da olsa yabancı devletlerin mektepleri vardı.³⁹⁷ Misyonerlik faaliyetlerinin artması ve 1867 tarihinde yabancıların emlakta sahibi olabilmeleriyle ilgili kanunla beraber, yabancı okulların sayısı süratle arttı. Ayrıca Osmanlı sultanı Rum ve Ermeni Patriklerine verdiği imtiyazlarla bu milletlerin okul açmalarına izin verdi.³⁹⁸ Osmanlı Devleti 3 Mayıs 1865 tarihinde yayınladığı nizamnâme ile topraklarındaki yerli ve yabancı devlet vatandaşı ve muhtelif mezheplere ait olan okul, hastane, manastır, eczane ve yetimhanelerin dışardan getirdikleri mallar için gümrük vergisi muafiyeti sağladı. Sultan II. Abdülhamid yabancı okulların açılmasını düzenleme girişiminde bulunduysa da başarılı olamadı. II. Meşrutiyet Dönemi’nde yabancı okullar için ancak kısmi düzenlemeler yapılabildi.³⁹⁹

Yabancı ve gayrimüslim okullar hakkında en çok uğraşılan konuların başında, okulların ruhsatsız ve izinsiz açılması gelmekteydi.⁴⁰⁰ Bu toplulukların okul açabilmesi için önce yerel mahallî idarenin araştırma yapması gerekirdi.⁴⁰¹ Akabinde özel okullar adı altında gayrimüslim, yabancı ve Türk okullarının işleyişine dair bilgilerin yer aldığı Maârif Nizamnâmesi’nin 129. maddesine uygunluk tespit edilirdi. Sonra “irade” ile yabancı ve gayrimüslimler okul açabilirdi.⁴⁰² Hükûmet Suriye, Selanik, İzmir ve Yanya gibi yerlerde Müslüman çocuklarının yabancı okullara gitmesini bazı kurallara bağladığı

³⁹⁵ İbnüzzıya Ahmed Reşid, “Memleketimizde Ecnebi Postahâneleri 2”, *İstişare*, S. 17, 7 Kânunisânî 1324 (20 Ocak 1909), s. 774.

³⁹⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 76-3/17, R. 10 Teşrînisânî 1330 (23 Kasım 1914).

³⁹⁷ Yabancı okulların tarihsel gelişimi hakkında bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

³⁹⁸ BOA, Y.EE, 86/39, R. 13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893).

³⁹⁹ Yabancı okullar için bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

⁴⁰⁰ BOA, MF.MKT, 210/14, H. 7 Zilhicce (5 Haziran 1894); BOA, DH.MKT, 2302/58, R. 27 Kânunusânî 1315 (8 Şubat 1900).

⁴⁰¹ BOA, DH.TMİK.M, 215/14, R. 17 Kânunusânî 1321? (30 Ocak 1906).

⁴⁰² BOA, MF.MKT, 334/65, R. 11 Ağustos 1312 (23 Ağustos 1896).

gibi bu okulların sık sık teftiş edilerek kontrol altında tutulmasına gerek duymaktaydı.⁴⁰³ Ayrıca Müslüman mahallesinde olmaması ve Müslüman çocuklarını kabul etmemesi şartıyla bazı yabancı okulların açılmasına izin verilmişti.⁴⁰⁴ Bâbîâli, Müslüman kız ve erkek çocukların yabancı okullarına gitmesini istemediği⁴⁰⁵ gibi özellikle bazı stratejik yerlerde buna engel olmak için kendisi okul açmıştı.⁴⁰⁶ Bu okullarda Hristiyan propagandası⁴⁰⁷ yapılmasının yanı sıra bazı yabancı öğretmenler, öğrencilere zararlı ve fesat içerikli telkinlerde bulunmaktaydı. Yabancı devletler, nüfuz mücadelesinin yoğun olduğu yerlerde okul açarak kendi propagandasını yapmaktaydı. Böylece halkı kendi tarafına çekerek bölgede üstünlük kurmak istemekteydi. Balkanlarda nüfuz mücadelesine girişen Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya; Kosova, Manastır ve Yanya gibi yerlerde okullar açmaktaydı.⁴⁰⁸

Şam valisi meşrutiyetin yeniden ilanından sonraki ilk toplantıda, Meclis-i Meb'ûsan üyelerine matbu bir layihayla Şam'da kurulan resmî okulların kifayetsizliğinden bahsetti. Vali, mevcut resmî okulların kat kat üstünde olan yabancı okulların, gençlerin düşünce ve hissiyatını Osmanlı hükûmeti aleyhine sevk ettiğini bildirmekteydi. Bu hâlin millet ve devlete gelecekte çok zararı dokunacağını belirtmekteydi.⁴⁰⁹

Osmanlı basını, yabancı kurumların tam olarak denetlenememesinden rahatsızdı. Nitekim *İkdam* gazetesinden yayımlanan haber oldukça ilginçti. Habere göre, Beyoğlu taraflarında öğrenciler arasında çiçek hastalığı yayılmıştı. Altıncı Belediye Dairesi sıhhi heyetten oluşan birkaç kişiyi, öğrencileri muayene etmesi için okula gönderdi. Fakat bazı gayrimüslim ve yabancı okullar, belediyenin gönderdiği doktorları okullarına kabul etmedi. Gazete, okul müdürlerinin kendilerine bir muhtariyet verilmiş gibi hareket ettiklerini söyleyerek, bu okulların memleketin genel sağlığını ihlal etmelerinden yakınmaktaydı. Haber, “Dünyada bu gibi harekete müsaade edecek başka bir hükûmet

⁴⁰³ BOA, MF.MKT, 13/90, R. 20 Eylül 1290 (2 Ekim 1874).

⁴⁰⁴ BOA, DH.MKT, 2735/69, R. 19 Kânunusânî 1324 (1 Şubat 1909).

⁴⁰⁵ BOA, İ.DH, 1066/83576, R. 12 Kânunusânî 1303 (24 Ocak 1888); BOA, MF. MKT, 943/20, R. 6 Temmuz 1322 (19 Temmuz 1906); BOA, ŞD, 2755/55, leff 3, R. 29 Nisan 1322 (12 Mayıs 1906).

⁴⁰⁶ BOA, A.MKT.MHM, 466/61, H. 23 Şaban 1290 (16 Ekim 1873).

⁴⁰⁷ BOA, Y. MTV, 185/33, R. 11 Kânunuevvel 1314 (23 Ocak 1899).

⁴⁰⁸ BOA, Y.EE, 10/53, H. 10 Muharrem 1311 (24 Temmuz 1893).

⁴⁰⁹ Bôcüzâde Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (hızl.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 69.

mevcut mudur?” sorusuyla hükûmeti hedef aldı. Zira Rusya’nın, ülkesindeki Müslüman mektepleri üç muallimden dolayı kapattığı örneğini vererek yazı sonlanmaktaydı.⁴¹⁰

Osmanlı kamuoyu okulların yalnız bilgi ve fennin tahsiline mahsus olmadığını, aynı zamanda aile gibi vatanperverlik ocağı olduğu üzerinde durmaktaydı. Ayrıca coğrafya kitaplarında Türklerin, “çoğunlukla göçebe hayattan hoşlandıkları” gibi yanlış bilgilerle dolu kitapların okutulduğuna da değinilmekteydi. Kamuoyunda her biri hisçe ayrı bir okulda yetişen Osmanlı çocuklarının birbirlerini anlamayacak hâle gelmelerinden korkmaktaydı. Kamuoyuna göre yerli okullar mükemmelleştirilerek, çocuklar millî duygularla yetiştirilmeliydi. Rum Patrik’i bile, Rum okullarının yabancı okullar derecesinde olmadığını söyleyerek, Rum çocukların yabancı okullarına rağbet etmesinden şikâyetçiydi.⁴¹¹

Sebilürreşâd gazetesi yazarlarından M. Tevfik, Beyrut’taki yabancı okullar ile Maârif Nezâreti arasında hiçbir bağ olmadığını, çocuklara Türkçe öğretilmediği ve bu konuda İngilizlerin yüzde biri kadar çaba sarf edilmediğinden rahatsızdı. Beyrut Maârif Müdürü’nün yabancıların ayrıcalıkları ve hükûmetin kudretsizliğinden dolayı bu duruma ses çıkaramadığını bildirmekteydi. Yazara göre müdür, böyle bir fikirde olduğunu yabancılara hissettirecek olursa, yabancılar dakikasında yaygara koparırlardı.⁴¹² Bu okullardaki faaliyetleri dinî nitelikli olmakla birlikte aynı zamanda okulu açan ülkenin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu artırmak ve kültürünü yaymak işlevini de görüyordu. Bu sebeple yabancı okullar; kilise ve misyoner bağlantısını Osmanlı Devleti’nin aleyhinde kullanmaktan asla çekinmedikleri gibi bağlı oldukları devletin çıkarlarına hizmet etmişlerdi. Azınlık ve yabancı okullar, devlet aleyhindeki faaliyetlerini zaman zaman bazı Batılı devletlerle iş birliği şekline dönüştürmüşlerdi. Yabancı okullar, tam bir özerk kurum gibi hareket etmekte ve her türlü denetimden uzak kalmaktaydı.

Buraya kadar değinilen meseleler özetlenilecek olursa: Osmanlı vatandaşlarının uyruk değiştirerek Batılıların vatandaşlığına geçmesi, polis denetiminden muaf kanunsuz kalabalıklar oluşturdu. Bu nedenle 1869 yılında hükûmetin izni olmadan başka bir devletin vatandaşlığına geçilmesini yasaklayan bir irade yayınlanması şaşırtıcı değildi.

⁴¹⁰ “Ecnebi Mektepler”, *İkdam*, No. 5553, 19 Şubat 1325 (4 Mart 1910), s. 1.

⁴¹¹ “Ecnebi Mektepler”, *İkdam*, No. 6087, 20 Kânunusâni 1329 (2 Şubat 1914), s. 1.

⁴¹² M. Tevfik, “Hind Yolunda -4- Nüfûz-ı Ecanib, Beyrut Mektepleri”, *Sebilürreşâd*, C. 8, ad. 207, 9 Ağustos 1328 (22 Ağustos 1912), s. 489.

Diğer taraftan konsoloslar, Osmanlı eyalet meselelerine karışarak, valilerin mutlak otoritesini büyük ölçüde sabote etmekteydi. Konsoloslar, kendi vatandaşlarını ilgilendiren konularda veya yerel anlaşmazlıklarda konuyu hemen İstanbul'daki Büyükelçilerine taşımaktaydı. Büyükelçilerse münferit olayları Bâbîâli'nin önüne sermekle kalmayıp, valilerin yetkisinin düzenlenmesini de talep etmişlerdi. Bu olumsuz hadiselerin bir sonucu olarak, valilikler üst düzey Osmanlı memurları için daha az arzu edilen pozisyonlar hâline gelirken, eş zamanlı olarak merkez bürolardaki görevlilerin gücü arttı. Öyle ki iki yabancı vatandaş veya Osmanlı vatandaşıyla yabancı vatandaş arasında bir ihtilaf söz konusu olduğunda, taşradaki eyalet yetkilileri hemen merkezden bu konu hakkında nasıl davranacakları konusunda görüş talep etmekteydi. Bunların yanı sıra kapitülasyon antlaşmalarına dayanarak konsoloslar kendilerini ve konsoloshane çalışanlarını adeta dokunulmaz kılmıştı. Konsolosların kişisel, adli ve hukuksal ayrıcalıkları kötüye kullanması, Osmanlı bürokrasisini çaresiz bırakmaktaydı. Bu kötü gidişat, Osmanlı aleyhine sürekli olarak genişleyerek artmaktaydı.⁴¹³

Osmanlı Devleti sağlık muayenesi yapmak amacıyla dahi giremediği yabancı okullara ancak kapitülasyonların kaldırılmasıyla girebildi. Aydın kesim bu durumdan rahatsızdı. Basında 1908-1914 yılları arasında kapitülasyonlarla ilgili ayrıca şu meseleler yer aldı: Gümrüklerin arttırılması; yabancı şirket ve sermaye; tren, telefon ve elektrik imtiyazları. Basın yabancılara verilen imtiyazlar karşısında reaksiyon olarak millîleşme üzerine yoğunlaştı. Kamuoyuna göre devlet, özellikle iktisadi yönden hemen millîleşmeliydi. Osmanlı Devleti ne zaman iktisadi alanda millîleşerek özgürlüğünü kazanırsa ancak o zaman istiklalini kazanabilirdi.

1.6. Kapitülasyonların İstanbul Türk Basınına Yansıması (1908-1914)

1.6.1. İstanbul Türk Basınında Ecnebi Vatandaş Konusu

Osmanlı Devleti 17. yüzyılın başlarından itibaren, Batı ile yaptığı savaşları kaybetme sürecine girmesiyle, toprak ve nüfusunu da kaybetmeye başladı. Bu kayıplar küçük toprak kayıpları olarak başladı ve ilerleyen yüzyıllarda giderek büyüdü. Yönetim, tüm enerjisini devletin ayakta kalmasına adadı.⁴¹⁴ Özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20.

⁴¹³ Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of The Capitulations 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 11, No. 1, 2000, s. 8.

⁴¹⁴ Ahmet Emin Yalman, *age*, s. 91.

yüzyılın başlarında Yunanistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi devletlerin bağımsızlığını ilan etmesi; “Devlet-i Sağır” ile Osmanlı Devleti arasında, vatandaşlık sorununu ortaya çıkardı. Bu dönemde vatandaş ile arasındaki bağ, devletin gücünü ve etkinliğini yitirmesiyle, zamanla yok olmaya başladı. Bu durumu fırsat bilen Yunanistan, Osmanlı ülkesinde bulunan Rumların terk-i tabiiyet ile kendi uyruğuna geçmesini sağladı. Nitekim bu durum Meşrutiyetin ilanından kapitülasyonların kaldırılmasına kadar geçen süreçte basına sıkça yansdı. Bu dönemde kamuoyunda, “yabancı vatandaş, tabiiyet meselesi, muharip devlet vatandaşı (Balkan Savaşları dolayısıyla), yabancıların yargılanması ve yurtdışında Osmanlı vatandaşları” gibi birçok makale yayımlandı.

İkdam gazetesinde 9 Eylül 1911 tarihinde, “Ecnebi Tebaa” başlığı altında yayımlanan yazıda: Yunanlıların mali işlerde hiçbir imtiyaza sahip olmadığını belirtmekteydi. Konsolosluk sözleşmesine aykırı olmamak şartıyla Yunanlıların, kanunlara uymaya mecbur ve gerekli görüldüğünde zabıtların Yunan vatandaşını, tevkif ve hapse atmakta yetkili olduğu aktarılmaktaydı. Bu iddia 1901 yılında imzalanan Osmanlı-Yunan Konsolosluk Mukavelenamesi’nin 24. maddesine⁴¹⁵ dayandırılmaktaydı. Ayrıca Yunanlıların tutuklanması gerektiğinde ikametgâhı içerisinde tutuklanmayıp, yolda derdest edilmesi gerektiği bildirilmekteydi. Eğer buna imkân yoksa konutuna girebilmek için mukavelenamenin 25. maddesine⁴¹⁶ uygun hareket edilmesi gerektiği söylenmekteydi. Bununla beraber Yunan vatandaşı birinin ikametgâhına giriş veya içeride arama yapmak lazım gelirse, bu vazifeyi yapmaya memur edilen zabıta memurlarının, konsoloshaneye haber etmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. Haber verildikten sonra altı saatten fazla zaman geçerse, konsoloshane memurlarının olmadığını belirten bir zabıtname düzenleyerek eve girilip arama yapılabileceği aktarılmaktaydı.

⁴¹⁵ Bu madde konsolosların yargılama yetkisiyle, her iki taraf vatandaşına uygulanacak adli işlemlerle ilişkiliydi. Maddeye göre, tarafların konsoloslarına yargılama yetkisi verilmişti. Aynı vatandaşlıktaki kişiler kendi aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda kendi konsoloslarına başvuru yapabilecekti. Eğer Yunan vatandaşı ile bir diğer devlet vatandaşı arasında hukuki ve ticari anlaşmazlık olursa, bir diğerinin ülkesinde en çok gözetilen devletlerin hakkında cari olan usul, kanun ve nizamlara göre hüküm fasl olunacaktı. Son olarak taraflar tebaasının birbirlerinin ülkesinde, kan döker veya kabahat ederse, diğer ceza gerektiren eylemleri işlemeleri durumunda; zanlıları sorgulama, muhakeme ve te’dibi tarafların kendi ülkelerinde en çok gözetilen uluslar hakkında geçerli olan usul, kanun ve nizamlara göre tatbiken icra edilecekti. *Devlet-i Âliyye ve Yunanistan Konsolosluk Mukâvelesi...*, s. 8-9.

⁴¹⁶ Yunan vatandaşının ikametgâhına girme ve içerisinde arama ve inceleme gerektiğinde durum, Yunan konsolosluğuna bildirilecekti. Akabinde konsolosluğun bir delegesinin gönderilmesi beklenecekti. Bu delegenin gelişi altı saati geçerse Osmanlı memurları konuta girip arama yapabilecek ve durum da konsolosluğa bildirilecekti. Bk. *Devlet-i Âliyye ve Yunanistan Konsolosluk Mukâvelesi...*, s. 9.

Makalenin devamında İranlılar hakkında da aynı Yunanlılara olduğu gibi muamele edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktaydı. Ancak İranlıların evine girme konusunda, Yunanlılarda olduğu gibi altı saat beklemeye mecbur olunmadığı bildirilmekteydi. Romanyalı vatandaş için gazete, Yunanlılar gibi muamele olunması gerektiğini yazmaktaydı. Ancak konsolosa haber verildikten sonra Romanyalı vatandaşın evinin içine girilmesi için beklenen sürenin 24 saat olduğu dile getirilmekteydi.⁴¹⁷

Basında yer alan “Tebaa-i Ecnebiye Hakkında” adlı makale, iki farklı yabancı vatandaşlığında bulunan bir davanın görülmesi konusuyla ilgiliydi. Nitekim “bu dava Osmanlı mahkemelerine aitken” konsolosların muhalefetinden dolayı mahkemenin devam edememesinden şikâyetçiydi.⁴¹⁸ Gazete burada bir noktayı kaçırmaktaydı. İki yabancı arasında dava olursa buna konsolosluk mahkemeleri bakmakla yetkiliydi. Yabancılarla ilgili başka bir adli içerikli haber: yabancı vatandaşların taşra mahkemelerine dilekçe ve dava arzuhal vermesi hususundaydı. Yabancı vatandaşların bu arzuhalleri bazen mahkeme riyasetine bazen de kendi konsoloslarına hitaben yazdığı bildirilmekteydi. Bu dilekçelerin çoğunluğu, konsolosluk vasıtasıyla mahkeme reislerine verilen arzuhallerden oluştuğu anlaşıldığı için bu durum Hariciye Nezâretine iletilmişti.⁴¹⁹

Balkan Savaşlarının patlak vermesiyle, Osmanlı Devleti ile Balkan Devletleri arasında sorun olan tabiiyet meselesi konusundaki yazıların sayısında artış yaşanmaya başladı. *İkdam* gazetesi 18 Ekim 1913 tarihli sayısında yer alan “Tabiiyet Meselesi” adlı makalede, Türkiye ile Yunanistan arasından en müşkül meselenin tabiiyet meselesi olduğunu bildirmekteydi.⁴²⁰ Yine 19 Eylül 1913 tarihli sayısındaki “Tabiiyet Hakkında” adlı yazısında, Osmanlı ile Bulgar murahhasları arasında bu konuda anlaşmazlık yaşandığını haber vermektedir.⁴²¹ *Tanin* gazetesi: “dört taraftan aleyhimize ehl-i salib muharebesi açıldığı şu sıralar, düşman bir devlet vatandaşını düşünmemek mümkün değildir” görüşündeydi. Gazete, düşman bir devlet vatandaşı “îkâ ve tard” etmek şikârlarından biri seçilecek olursa, muharip devlet vatandaşını kovmak daha

⁴¹⁷ “Ecnebi Tebaa”, *İkdam*, No. 541, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911), s. 3.

⁴¹⁸ “Tebaa-i Ecnebiye Hakkında”, *İkdam*, No. 120, 28 Haziran 1326 (11 Temmuz 1910), s. 3.

⁴¹⁹ “Tebaa-i Ecnebiye Tarafından Muhakeme”, *İkdam*, No. 5746, 7 Şubat 1328 (20 Şubat 1913), s. 4.

⁴²⁰ “Tabiiyet Meselesi”, *İkdam*, No. 5983, 5 Teşrîni-evvel 1329 (18 Ekim 1913), s. 1.

⁴²¹ “Tabiiyet Hakkında”, *İkdam*, No. 5954, 6 Eylül 1329 (19 Eylül 1913), s. 3.

insaniyetkârane bir muameledir görüşündeydi.⁴²² *İkdam*’da yayımlanan “Karadağ Tebaası” başlıklı yazıda: Osmanlı Devleti ile Karadağ arasından ortaya çıkan harp sebebiyle Karadağlıların, Osmanlı ülkesinden tard ve ihracının gerektiği bildirilmekteydi.⁴²³ Nitekim Bâbîâli bu dönemde, İstanbul’da bulunan Müslüman Karadağ vatandaşları dışındaki tüm Karadağlılar hakkında tard kararı aldı.⁴²⁴

Balkan Savaşları devam ettiği sırada *İkdam* gazetesinde yayımlanan “Ecnebilere Muhâfazaya Ecnebi Asâkirî” başlıklı yazı, Osmanlı Devleti’nin egemenlik haklarına ilişkindi. Düvel-i muazzama gemileri yabancı vatandaşları korumak için Osmanlı topraklarına asker çıkarmıştı. Hariciye Nâzırı “yabancı sefirlerle İstanbul’da asayiş sorunu olmadığını” belirterek harp gemilerinden karaya çıkan askerlerin geri çağrılmasını talep etmişti. Ayrıca hükûmet yetkilileri tarafından yabancı askerlerin karaya çıkması, müsaadeyle gerçekleştiği için bunun devletin haysiyetine dokunur bir yönünün olmadığı iddia edilmekteydi. Ancak haberi kaleme alan yazar, bu durumun millî haysiyeti rencide edecek bir mahiyetinin olduğunu belirtmeden geçemedi.⁴²⁵

Balkan Savaşlarının yanı sıra Osmanlı Devleti’nin, İtalya ile Trablusgarp Savaşı’nda karşı karşıya gelmesi, basında İtalya’ya ve ülkede bulunan İtalyan vatandaşlarına karşı büyük bir kızgınlık uyandırdı. *Tanin* gazetesinin 16 Mayıs 1912 tarihli sayısında çıkan “Almanya ve İtalya Tebaası” adlı haber, Osmanlı Devleti’nin İtalyan vatandaşlara lüzumundan fazla hürmet göstermesinden yakınmaktaydı. Gazeteye göre İtalyan vatandaşlarının tardı gerekmektedir. Zira bu durum Devletler Hukuku Kanunu’nun en açık maddesiydi. Yazının devamında, “İtalyanları kovmak hukukumuzun iktidarı dâhilindeyken, ruhban ve amelenin ayırt edilmeyerek kimseye dokunulmaması, merhamet ve insaniyet fikrine tabi ve her surette şayan-ı ihtiram bir devlet olduğumuzu ispat ediyor” yorumunda bulunmaktaydı.⁴²⁶ *Sırâtülmüstakîm* gazetesi, *Tanin* gazetesiyle aynı görüşteydi. Gazeteye göre tüm İtalyanlar tutuklanılarak esaret altına alınmalı ve kapitülasyonlardan ebediyeten mahrum bırakılmalıydı.⁴²⁷

⁴²² “Muhârib Devletlerin Tebaası”, *Tanin*, No. 1480-51, 11 Teşrinievvel 1328 (24 Ekim 1912), s. 1.

⁴²³ “Karadağ Tebaası”, *İkdam*, No. 5634, 14 Teşrinievvel 1328 (27 Ekim 1912), s. 2.

⁴²⁴ BOA, MV, 170/18, R. 6 Teşrinievvel 1328 (19 Ekim 1912).

⁴²⁵ “Ecnebilere Muhâfazaya Ecnebi Asâkirî”, *İkdam*, No. 5667, 16 Teşrinisânî 1328 (29 Kasım 1912), s. 1.

⁴²⁶ “Almanya ve İtalya Tebaası”, *Tanin*, No. 1312, 13 Mayıs 1328 (16 Mayıs 1912), s. 1.

⁴²⁷ Abdürreşid İbrahim, “İtalya’nın Ültimatı”, *Sırâtülmüstakîm*, C. 7, ad. 160, 17 Eylül 1327 (30 Eylül 1911), s. 149-150.

İtalyanların savaş ilanı karşısında Trablusgarp halkı, İtalyanlara boykot ilan etti.⁴²⁸ Osmanlı Devleti, İtalya'nın savaş ilan etmesi karşısında halkın heyecan ve galeyanının teskin edilerek, İtalyan vatandaşları hakkında bir karar verilinceye kadar eskiden olduğu gibi İtalyan vatandaşlarının korunmasını Dâhiliye Nezâreti, tüm vilayetler ve müstakil livalardan istemekteydi.⁴²⁹ Bâbîâli'nin savaş istememesi ve iyi niyetli yaklaşımına karşı İtalya, 30 Eylül'de Trablusgarp'ı bombalamaya başladı. Buna karşılık Osmanlı halkı da İtalyan mallarını boykota başladı ve hükûmet İtalyan mallarında uygulanan gümrük vergisini yüzde yüze çıkardı.⁴³⁰ Ayrıca kamuoyunun İtalyan vatandaşları "tard" edilsin isteği hükûmet nezdinde bir nevi kabul gördü.⁴³¹ Hükûmet dul kadın, hasta, malul, yaşlı, ruhban ve Osmanlı vatandaşlığını kabul edenler ve edecek olanlar dışında, tüm İtalyanların sınır dışına çıkmalarını istemekteydi. Hasta ve malulluk durumu olan kişilerin, haklarında zabıtaca ve sağlık heyetince yapılacak araştırma ve muayene neticesinde bir müddet daha İstanbul'da kalmalarına izin verildi.⁴³² Bu kararlar karşısında Babaeski Kırkkilise kısmı üzerinde müstahdem sekiz İtalyalı tard edildi.⁴³³ Alman fabrikasında iki ustabaşı İtalyan da tard edildi.⁴³⁴ İtalyan vatandaşların tard edilmeye başlamasıyla İstanbul ve İzmir'de yoğun bir şekilde oturan ve banker, boyacı, duvarcı, garson, çalgıcı, kalfa, Düyun-ı Umumiye'de kâtip, komisyoncu, dellal, terzi, nakkaş, lambacı, tüccar, dişçi ve doktor⁴³⁵ gibi muhtelif mesleklerle uğraşan İtalyanlardan bazıları tard edilmemek için Osmanlı vatandaşlığına geçti.⁴³⁶

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş zamanında harp hâlinde olduğu devlet vatandaşlarına ayrıcalık uygulamadığı gibi var olan ayrıcalıkları da savaş sebebiyle kaldırmaktaydı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber muhasım devlet vatandaşlarının tüm ayrıcalıkları kaldırılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girmesinin arifesinde *İkdam* gazetesinde, 5 Eylül 1914 tarihinde "Türkiye'de Ecnebiler" başlıklı dikkat çekici bir yazı

⁴²⁸ BOA, DH. SYS, 75-15/1-2, R. 3 Eylül 1327 (16 Eylül 1911).

⁴²⁹ BOA, DH.SYS, 75-7/1-6/1, R. 16 Eylül 1327 (29 Eylül 1911).

⁴³⁰ BOA, DH.SYS, 75-8/1-3/1, R. 6 Mayıs 1328 (19 Mayıs 1912); *Düstur*, 2. Tertip, C. 3, H. 19 Şevval 1329 (12 Ekim 1911), s. 755.

⁴³¹ BOA, DH.SYS, 75-13/1-3/4, R. 3 Temmuz 1328 (16 Temmuz 1912).

⁴³² BOA, DH.SYS, 75-13/1-3/10, R. 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912).

⁴³³ BOA, DH.SYS, 75-13/1-3/2, R. 20 Haziran 1328 (3 Temmuz 1912).

⁴³⁴ BOA, DH.SYS, 75-13/1-3/6, R. 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912).

⁴³⁵ Şeber, *agm*, s. 258.

⁴³⁶ BOA, BEO, 3963/297189, R. 2 Teşrînisânî 1327 (15 Kasım 1911).

yayımlandı. Yazar, Avrupa'nın farklı yerlerine seyahat ederek, Avrupa şehirlerinden birinde uzun süre ikamet ettiğini ve Kırım, Kafkasya, Hindistan ve Cezayir gibi Batılıların idaresi altında bulunan yerlerde kalarak, İslam halkının durumunu hakkıyla araştırdığını dile getirmekteydi. Bu gördüğü yerlerle Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıları kıyaslayan yazar, derin bir hayret içerisinde kaldığını vurgulamaktaydı. Müellife göre dünya üzerinde yabancıların hukukuna, istirahatine, ruhuna, selamet ve saadetine Türkler kadar riayet eden hiçbir millet yoktu. Ayrıca dünyanın hiçbir yerinde yabancılar, Türkiye'de olduğu kadar müreffeh ve mesut bir hayat geçiremezdi. Buna karşılık Osmanlı ülkesinden dışarı çıkan bir Türk, daha sınırı geçer geçmez mesela Romanya veya Yunanistan'ın ilk iskelesine vardığında; yabancılığını müthiş bir surette hissetmeye başlardı. Eğer yabancı yerde bir müddet oturmaya mecbur kalırsanız, mutlaka o yerin dilini öğrenmeye ihtiyacınız vardı. Yazar bunun sebebini, bütün mağazaların üstündeki levhaların, o memleketin lisanıyla yazıldığı için başka türlü yaşama şansınızın olmadığına bağlamaktaydı. O memleketin kanunlarına uyma mecburiyeti daha iskele veya istasyona ayak atıldığında başlamaktaydı. Ayrıca oranın ahalisinden daha fazla yararlılık gösterseniz, hatta ne yaparsanız yapın avuçlarınızla liralara sarf etseniz bile, yine görülecek muamele; o memleketin en adi ahalisinden birine nispetle, daha aşağı bir derecedeydi. Çünkü oranın hükûmeti, kendi ahalisinin hukukunu, rahatını ve selameti dâhil her şeyini düşünürdü. Eğer yabancıysanız daima ikinci planda kalırsınız.⁴³⁷ Yazar bu makalesinde, Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların yabancılara sağladığı yararları bahsederken, Osmanlı vatandaşının yabancı bir memlekette imtiyazsız bir şekilde yaşadığı zorluğu dile getirmekteydi.

İstanbul basınında sadece Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancıların yararlandığı ayrıcalıklardan bahsedilmemekteydi. *İkdam* gazetesinde biraz önce verilen makaleye kısmen muhalif bir yazı olan "Çin'de Osmanlı Tebaası" adlı makale 25 Kasım 1910 tarihinde yayımlandı. 1908 yılında Osmanlı Devleti ile Çin arasında herhangi bir siyasi ilişki olmayıp iki devlet arasında bir antlaşma da yoktu. Ayrıca Çin'in hiçbir yerinde Osmanlı şehbenderi de bulunmamaktaydı. Ancak Bâbîâli Şangay'a fahri şehbender tayin etmek istemekteydi.⁴³⁸ Çok geçmeden gazetelerde Osmanlı vatandaşının Çin'de ticari faaliyetlerinin günden güne artmasından dolayı Osmanlı ile Çin arasında siyasi ilişkilerin

⁴³⁷ "Türkiye'de Ecnebler", *İkdam*, No. 6310, 2 Eylül 1330 (15 Eylül 1914), s. 1.

⁴³⁸ BOA, HR.MTV, 423/1, R. 10 Şubat 1323 (23 Şubat 1908).

kurulmasından bahsedilmektedir. Çin'deki Osmanlı vatandaşlarının himayesinin Şangay Fransa Konsolosu tarafından sağlandığı bildirilmektedir.⁴³⁹ Nitekim Osmanlı vatandaşının, Fransa tarafından himaye edilmesi I. Fransuva zamanına dayanmaktaydı. Akabinde 1740 yılında Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasında, Fransa sefiri tarafından bu konuda bir itilafname imza edildi. Bu itilafname gereğince Osmanlı vatandaşı, Fransa'nın himayesi altında seyahat edebilecekti. Nihayetinde makale tüm Çin'de Osmanlı vatandaşlarının, Fransa sefirleri ve konsoloslarınca himaye edildiğini ve Fransızların ise bundan siyasi, iktisadi fevkalade fayda elde ettiği bilgisiyle sonlanmaktaydı.⁴⁴⁰ Ancak Çin'deki Osmanlı vatandaşlarının himayesi Almanya ile Fransa Devleti arasında bir çekişme konusu olmuş ve himaye eden taraf zaman zaman değişmişti.⁴⁴¹ Nitekim Çin'de oturan Osmanlı vatandaşlarının himayesi 1909 yılında Alman elçiliğine verilmişti.⁴⁴² Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Çin'deki Osmanlı vatandaşlarını sadece müttefik Almanya üstlendi.⁴⁴³ Osmanlı Devleti, dünya savaşından çekilince korumayı Flemenk Sefareti deruhte etti.⁴⁴⁴ Rusya sefareti ise Osmanlı ülkesinde bulunan Çinlilerin himayesinin Rus konsoloslarınca sağlanmasını istemekteydi.⁴⁴⁵

Yurtdışında Osmanlı vatandaşlarının korunması meselesinde bir diğer önemli gelişme, 1911 yılında yaşandı. Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Trablusgarp Harbi başlar başlamaz, *Tanin* gazetesinde "Osmanlı Tebaası" başlıklı bir yazı yayımlandı. Yazı İtalya'da bulunan Osmanlı vatandaşlarının himayesi için hükûmetin, Almanya'ya müracaat ettiğine dair Roma'daki ajanslardan birinde geçen telgrafın araştırılmasıyla ilgiliydi. Gazetenin verdiği bilgiye göre: hükûmetin İtalya'da bulunan vatandaşlarının korunmasını önce Amerika hükûmetine verdiğini ancak daha sonra Almanya'nın Osmanlı vatandaşını himaye etme isteği karşısında, bu koruyuculuk hakkının Almanya'ya verildiğini bildirmektedir. Dolayısıyla Almanya hükûmeti hem Osmanlı

⁴³⁹ Hindistan'da, Osmanlı Devleti'nin sadece Bombay şehrinde bir şehbenderi vardı. İngilizler, Hindistan'da Osmanlılara kapitülasyon hakkı tanımamıştı. Bk. M. Tevfik, "Hind Yolunda -25- Mühim Bir Mülâkât", *Sebilürreşâd*, C. 10, ad. 237, 14 Mart 1329 (27 Mart 1913), s. 52.

⁴⁴⁰ BOA, DH.SYS, 73-13/1-2/10, R. 30 Mayıs 1328 (12 Haziran 1912); "Çin'de Osmanlı Tebaası", *İkdam*, No. 254, 12 Teşrinisâni 1326 (25 Kasım 1910), s. 3.

⁴⁴¹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 204/15, R. 7 Kânunusâni 1327 (20 Ocak 1912).

⁴⁴² BOA, HR.HMŞ.İŞO, 195/5, R. 3 Şubat 1324 (16 Şubat 1909).

⁴⁴³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 212/31, R. 1 Kânunuevvel 1332 (14 Aralık 1916).

⁴⁴⁴ BOA, HR.SYS, 2208/11, R. 4 Teşrinisâni 1334 (4 Kasım 1918).

⁴⁴⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 204/76, R. 21 Şubat 1327 (5 Mart 1912).

Devleti'nde bulunan İtalyanları hem de İtalya'da bulunan Osmanlıların himayesini üstlenmişti.⁴⁴⁶ Bâbîâli savaş sebebiyle daha önce İtalya ile yapılmış tüm antlaşmaları iptal ettiği için İtalyan vatandaşlarının bu antlaşmalarla elde ettiği hak ve imtiyazlar ellerinden alındı.⁴⁴⁷ Osmanlı Devleti bir taraftan da İtalyan vatandaşlarını topraklarından tard etmeye başladı. Hükûmet, hakkında tard kararı uygulanan İtalyan vatandaşları meselesinde, Alman sefaretiyle irtibat hâlindeydi.⁴⁴⁸ Alman konsolosu sürekli takrirler vererek İtalyan vatandaşlarının durumunu sorguladığı gibi özellikle İtalyan doktorların burada kalmasını istemekteydi.⁴⁴⁹ Ayrıca Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra harp sonuna kadar Japonya'daki Osmanlı vatandaşının Amerika Birleşik Devletleri tarafından himaye edilmesi meselesi gündeme geldi. Ancak bunu Japonya hükûmeti kabul etmedi. Osmanlı Devleti de buna mukabil, Osmanlı topraklarındaki Japonların başka devletler tarafından korunarak himaye edilmemesi yönünde karar aldı.⁴⁵⁰

İki devlet bir diğerine kendi vatandaşlık işleri ve himayesini ya antlaşmaya özel bir bölüm koyarak ya da kendi aralarında özel bir antlaşma imzalayarak verebilirdi. Nitekim şebender olmayan yerlerde Osmanlı vatandaşını Fransa'nın himaye ettiğine dair bir kapitülasyon antlaşması mevcuttu. Ancak bu durum siyasi atmosfere göre değişiklik göstermekteydi. Güney Amerika'da şebender bulunmayan bazı yerlerde, Osmanlı vatandaşının himayesini Alman konsolosları üstlenmişti. Sultan II. Abdülhamid ile arası iyi olmayan Fransa Devleti bu duruma pek önem vermedi. Fakat daha sonra Çin de Osmanlı vatandaşının himayesi, Almanya Devleti'ne verilmesi için teşebbüste bulununca, Fransa'nın gözü birden açılarak, bu durumu "Devleti ihbar nezaketinde bulunmayan kabalıkla suçlayarak, hakaret etti."⁴⁵¹ Kapitülasyonlar gereğince sadece Osmanlı ülkesinde bulunan yabancılar, gayrimüslimler ve vatandaşlık değiştiren Osmanlılar mesele olarak ortaya çıkmamakta, yabancı devlette bulunan Osmanlı vatandaşının himaye meselesi de sorun olmaktaydı.

⁴⁴⁶ "Osmanlı Tebaası", *Tanin*, No. 1111, 23 Eylül 1328 (6 Ekim 1911), s. 1.

⁴⁴⁷ BOA, DH.MUİ, 150-25/2, R. 29 Teşrinievvel 1327 (11 Kasım 1911).

⁴⁴⁸ BOA, DH.SYS, 75-13/1-2/5, R. 26 Haziran 1328 (9 Temmuz 1912); BOA, DH.SYS, 75-13/1-2/6, R. 24 Mayıs 1328 (6 Haziran 1912).

⁴⁴⁹ BOA, DH.SYS, 75-13/1-2/3, R. 1 Mayıs 1328 (14 Mayıs 1912).

⁴⁵⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 60-23/1, 8, R. 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915).

⁴⁵¹ İbnüzziya, "Muâhedâtımız VIII: Fransa Kapitülasyonları IV", *İstişare*, S. 10, 12 Teşrinisâni 1324 (25 Kasım 1908), s. 452.

1.6.2. İstanbul Türk Basınında Kapitülasyonlar

İttihad ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen *Tanin* gazetesinde başta Hüseyin Cahit ve İsmail Hakkı gibi yazarlar, yabancı devletlerin kapitülasyonlara dayanarak yaptıkları suistimallere değindikten sonra kapitülasyonların kaldırılması, hiç olmazsa adli kısmının tanzim edilmesi fikrindelerdi.

Tanin gazetesinin diğer önemli yazarı Ahmed Şinasi Bey, bir yazısında konsoloslar meselesi üzerinde durdu. Yazar makalesinde meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Avrupa ile Osmanlı Devleti arasında iyi ilişkilerin kurulduğundan bahsetmekteydi. Avusturya'nın gümrüklerde uygulanacak zamma uyacağını belirttikten sonra Rusya'nın da konsoloslara genel bir emirname göndererek, kapitülasyonların yorumlanılarak genişletilmemesini talep ettiğini aktarmaktaydı. Zaten İngiltere de buna benzer bir karar alındığı bildirmektedir. Avusturya, böylelikle kapitülasyonların kaldırılmasının esasını kabul etmişti.⁴⁵²

Devletlerin gösterdikleri bu samimiyet ve iyi niyet, Edirne için geçerli değildi. Dost devlet konsolosları hala karşılarında “köhnemiş bir devlet bulunduğunu zannetmekte” ve hükûmeti rencide edecek uygulamalarda bulunmaktaydı. Yabancıların Edirne merkezden başka yerde, konsolos ve tercümanı yoktu. Kırkkilise'de yabancı ile davası olan bir kişi, Kırkkilise mahkemesine arzuhal vermektedir. Mahkemenin yazdığı celpname, yabancının mensup olduğu konsolos aracılığıyla tebliğ edilmek üzere, mutasarrıflıktan vilayetine gönderilmektedir. Vilayet, Edirne'deki konsolosa tebliğ ederdi. Konsolos aradan aylar geçtikten sonra çok vakit geçtiği için celpnameyi iade ederdi. Eğer celpname teslim süresi fazla verilse bile mutlaka başka bir zorluk çıkarılırdı. Bazen konsolosluk tercümanın gönderilmesine dair yazılan tebligata cevap vermezdi.⁴⁵³ Tercüman ise mahkemeye gelmezdi. Zira Kırkkilise'ye kadar yol masrafı isterdi. Bu masraf davacıdan talep edilirdi. Kapitülasyonlar buna yetki veriyor mu? Hayır. Bunların hepsi kapitülasyonların yorumlama ve genişletilmeye çalışılmasıyla oluşan suistimallerdendi.⁴⁵⁴ Meşruti hükûmet bunları asla kabul etmemektedir. Bu durumda

⁴⁵² Ahmed Şinasi, “İmtiyâzât-ı Ecnebiye ve Konsoloslar”, *Tanin*, No. 441, 11 Teşrînisâni 1325 (24 Kasım 1909), s. 1.

⁴⁵³ BOA, HR.TH, 363/52, R. 6 Mayıs 1324 (19 Mayıs 1908).

⁴⁵⁴ Yabancılar kapitülasyonlar konusunda öteden beri takip ettikleri yol, imtiyazların yorumlanmasını geniş tutmaktı. Bu maksatla imtiyazların hükümlerini istedikleri gibi tefsir ediyorlardı. Osmanlı Devleti ile

birçok Osmanlı vatandaşının hukuku zayi olduğu gibi aylarca ve hatta senelerce bir celpname tebliğ edilmemekteydi. Dolandıran, birisine saldıran, borcunu vermeyen bir yabancı hakkında bir Osmanlı adaletten çare bulamamaktaydı. Bu durum devletlerin arzu ettiği dostluğa uygun değildi. Fakat mahallî konsoloslar bunları yapmaktaydı.⁴⁵⁵

İsmail Hakkı, “Yine Uhûd” başlıklı yazısına, “bugün yine yüreği yaralı içtimaiyemizi deşmek mecburiyetinde bulunuyoruz” sözleriyle başladı. Bu haberin, her hamiyetli Osmanlının yüreğini yaralayacağını bildirmekteydi. Haberin devamı şöyleydi: “Mevcudiyetinin her zerresi, Osmanlı sularında kurulmuş olan Hacı Davut (Hacı David) şirketi, Yunan kisvesine büründü. Ancak bu kisveyle devam edemeyeceğini anladığında, mevcudiyetine hiç yakışmayan bir şekilde şimdi de Amerika’nın kisvesini giydi.⁴⁵⁶ Geçen gün istibdâl neferleri⁴⁵⁷ ile bir mülazım, İskenderun’dan İzmir’e gitmek üzere, bu şirketin vapuruna bindi. Vapurda arbede meydana geldi. Kaptan, arbede münasebetiyle Osmanlılığa hakaret etmek de gayesiyle, vapurdaki zabiti İzmir’e kadar kamarada tevkif etti. Zabita suçlu olsa dahi İzmir’de Osmanlı memurlarına teslim edilmesi gerekirken, bunun yerine Amerika konsolosuna teslim edildi. Böylelikle Osmanlı zabıtasının olaya müdahale etmesi engellenmeye çalışıldı. Ancak Vilayet makamının müdahalesinden sonra ve bin bir türlü zorlukla zabıt, vapurdaki tevkifhanesinden çıkarılarak, Osmanlı memurlarına teslim edildi.”

Yazar bu olayı anlattıktan sonra Hacı Davut vapurlarına binecek herhangi bir Osmanlıyı hamiyetsiz ve kansızlıkla itham edeceğini söylemekteydi. Müellif, Osmanlı suları, limanları ve toprağında bu olayın meydana gelmesini hazmedemedi. “Nasıl olur da Osmanlı vatandaşı biri, bir Osmanlı zabıtine çeşitli hakaretlerden sonra Osmanlı memurlarına teslim edilmez?” diye yakınmaktaydı. Osmanlı kara sularından Amerikan memurlarına, Osmanlı zabitinin teslim edilmesini ise millî izzet-i nefis için hakaretimiz bir teşebbüs olarak varsaydı. Bu meselede dikkate alınacak mühim nokta, kapitülasyonlardı. Ancak bir yabancı ile Osmanlı arasında anlaşmazlık meydana

Avrupalılar arasında asıl anlaşmazlık bundan ileri gelmekteydi (Lüfûfet, “İmtiyâzât-ı Adliye”, *Tanin*, No. 1996, 30 Haziran 1330 (13 Temmuz 1914), s. 4.

⁴⁵⁵ Ahmed Şinasi, “İmtiyâzât-ı Enebiye ve Konsoloslar”, *Tanin*, No. 441, 11 Teşrînisâni 1325 (24 Kasım 1909), s. 1.

⁴⁵⁶ Hacı Davut kumpanyasına ait gemilerin Amerikan bandırasıyla dolaştığı arşiv kayıtlarına da yansımıştır (BOA, BEO, 4011/300814, H. 17 Rebûlevvel 1330 (6 Mart 1912).

⁴⁵⁷ İstibdâl Neferâtı: Bu adla izin alıp giden asker (Paşa Yavuzarslan, *age*, s. 537).

geldiğinde, bunun Osmanlı mahkemesinde görüleceğini, zabitin Amerika konsolosuna teslim edilmesinin ise Amerikalıların kapitülasyonları büsbütün yanlış yorumlamasından meydana geldiği düşüncesindeydi.

Bazı gazete yazarları, ne kadar devlet varsa o kadar kapitülasyonun var olmasının kabul edilemez olduğu düşüncesindeydi. Onlara göre kapitülasyonlar çıkmaz bir sokaktı. Bu şekilde devam ederse, tamamen belalı bir hâl almasından korkulmaktaydı. Bu yüzden meşruti hükûmetten kapitülasyonların tamamen kaldırılması talep edilmekteydi. Fakat bu durumun zorluğu bilindiğinden hiç olmazsa, Osmanlı memurlarını zor durumda bırakan veya Osmanlıların haysiyetine dokunan suistimallere nihayet verilmesi arzulanmaktaydı. Bu durumda Osmanlı Devleti'ne düşen görevse mahkeme, jandarma ve zabitanın ıslah edilmesiydi. İşte o zaman kapitülasyonların tamamen kaldırılması müzakerelerine başlanabilirdi.⁴⁵⁸

Basının bu serzenişi ve boykot davetine rağmen Osmanlı vatandaşlarının yaşadığı olaylar devam etmekteydi. Nitekim Hacı Davut vapur kumpanyasına ait Amerikan bandıralı Indiana adlı vapur, İstanbul limanına yaklaştığı bir sırada olay çıktı. Bu olayda Osmanlı vatandaşı Yafalı Mehmed Ali ile arkadaşları yaralandı. Yunan vatandaşı vapur kaptanı, Üçüncü kaptan Yani ve iki Yunan tayfanın sorgulanması isteği, Amerikan konsolosu vasıtasıyla Yani ve iki Yunan tayfaya iletildi.⁴⁵⁹

Tanin gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit Bey, kapitülasyonlar üzerine önemli yazılar kaleme aldı. Yazar kapitülasyonlara dair fikrini şöyle özetlemekteydi: “Yabancılar bizim memleketimizde birtakım imtiyazlara sahiptirler. Hükûmet bir Osmanlı vatandaşına karşı sahip olduğu hüküm ve nüfuzu, bir yabancı üzerinde icra edememekte.

⁴⁵⁸ İsmail Hakkı, “Yine Uhûd”, *Tanin*, No. 863, 15 Kânunusânî 1326 (28 Ocak 1911), s. 1; Hacı Davut Vapur Şirketi 19. yüzyıl sonunda İzmir merkezli kurulan bir Osmanlı şirketi idi. Şirketin sahibi Hacı David Fransız tebaası bir vatandaşla ticari anlaşmazlığa düştü. Osmanlı mahkemeleri Hacı David'i haklı buldu. Mahkeme kararına göre şirket, Temmuz 1897 feshedilip Hacı David'in talep ettiği sekiz bin lirayı kendisine ödeyecekti. Fransa, Hacı David lehine verilen kararın İzmir Ticaret Mahkemesi'nde karma olmayan bir heyet önünde görülmüş olmasını gerekçe göstererek itiraz etti. Konsolosluga göre Fransız vatandaşı Aristot Fontriye ve haciz söz konusu olduğunda anda, onun şahsi hukuk alanına girilmişti. Söz konusu mahkeme şirketin feshedilme kararından sonra Karma Ticaret Mahkemesi'nde görülmeliydi. Ayrıca bu davanın görüldüğü mahkemede tercüman da hazır bulunmadığı için kararın geçersiz olduğunu savunulmaktaydı. Fransa elçiliğinin müdahaleleri sonucunda kararın uygulanması devamlı ertelendi. Bunun üzerine Hacı David güçlü bir siyasi himaye arayışı arzusuyla vapurlarına Amerikan bandırası çekti (İlhan Ekinci, “Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2003, s. 53-78).

⁴⁵⁹ BOA, HR.SYS, 2966/22, R. 22 Nisan 1330 (5 Mayıs 1914).

Hele bazı vergiler var ki yabancılar vermemekte.⁴⁶⁰ Bir yabancı suçluyu hükûmet istediği gibi tutuklama ve yargılayamamakta.” Hüseyin Cahit “Yabancıların sahip olduğu hukuk imtiyazı neden ibarettir?” sorusu karşısındaysa, bu konuyu layıkıyla cevaplayarak açıklayacak ve işin içinden çıkacak bir kimsenin olmadığını yazmaktaydı. Hüseyin Cahit yazısındaki iddiayı güçlendirmek için şu örneği vermektedir: “Bir Alman vatandaşı bir polisi yaraladı. Hükûmet bu kişiyi suçüstü yakaladı ve hapishaneye koydu. Fakat konsolos, kapitülasyonlara dayanarak, suçlunun konsoloshanede tutuklanmasını talep etti. Vali bu işi adliyeden sordu. Telgraf, ceza işleri müdüriyetine havale edildi. Bu olaya göre kapitülasyon maddelerinin neden ibaret olduğunu konsolos, mutasarrıf ve valinin bilmediği kanaatine varılır.” Hüseyin Cahit, “Nihayetinde işin dayandığı ceza işleri müdürü acaba biliyor mu?” sorusuna da “Hayır” cevabını vermektedir. Bu küçük örnek, her gün tekrar edebilirdi. Zira Osmanlı hakkında “her türlü tecavüz reva görülmekteydi.” Ancak şimdi nefsi millî en ufak bir tecavüze tahammül edemeyecek hâldeydi. Cahit’e göre kapitülasyonların tamamen kaldırılması için en az dört veya beş senelik ıslahata ihtiyaç vardı.⁴⁶¹

Hüseyin Cahit’e göre ülkede sanayinin gelişmemesinin en önemli sebeplerinden biri, “terakkiyat-ı fenniye” hakkında yeterince bilgili olunmamasıydı. Bir fabrikanın nasıl çalışacağına dair yeterli bilgiye sahip kişi sayısı çok azdı. Diğer bir sebepse, sanayinin gerektiği kadar korunamaması ve bu konuda “lakayd” davranılmasıydı. Sanayinin desteklenmesi yeterince güçtü. Zira kapitülasyonlar gereği gümrük tarifeleri gayet az bir vergiye tabi tutulmaktaydı. Bâbîâlî’nin gümrük tarifeleri üzerinde yeterli derecede

⁴⁶⁰ 1860 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nde uygulanmaya başlayan temettü vergisi (kazanca yönelik vergi) kapitülasyonlar gereğince tanınan vergi muafiyetinden ötürü yabancıardan alınamıyordu. Devletin son döneminde özellikle liman kentlerinde faaliyette olan büyük sermayeli, sanayi ve finans gibi sektörlerin önemli bir kısmı yabancıların elindeydi. Böyle bir durumda yabancıların kapitülasyonlar nedeniyle temettü vergisinden muaf olması, devletin önemli bir gelirden mahrum kalmasına neden olmaktaydı. Devlet hem yabancı vatandaştan hem de yabancı şirketlerden temettü vergisi alamamaktaydı. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Osmanlı basınında yabancıardan da temettü vergisi alınması isteği sıkça yer almaya başladı. Bu hükûmetin de gündemindeydi. Ancak 1914 yılına kadar yabancıardan bu vergi tahsil edilemedi (Mert Can Aygün, *Osmanlı Devleti’nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 81-90); “Temettü Vergisi”, *İkdam*, No. 175, 23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910), s. 4; “Ecnebilere Temettü Vergisi”, *Tanin*, No. 862, 14 Kânunusânî 1326 (27 Ocak 1911), s. 1; Ahmed Safi, “Temettü Vergisinin Ecânibe Teşmîli Şerâitü Münasebetiyle” *Tasvîr-i Efkâr*, No. 1038, 22 Mart 1330 (4 Nisan 1914), s. 3.

⁴⁶¹ Hüseyin Cahit, “Uhûd-ı Atika”, *Tanin*, No. 542, 22 Şubat 1325 (7 Mart 1910), s. 1.

serbestliği yoktu. Diğer taraftan tarımla geçinmeye alışmış toplumlarda, ticaret ve sanayiye yonelmek “imkân hariciydi.”⁴⁶²

İkdam gazetesine göre hkmet, polis idaresi ve zabıtasını tamamen ıslah etmişti. Hapishane ile bazı önemli adli messelerin ıslah edilmesi için teşebbüste bulunulmuştu. Bu girişimlerden ötürü, şimdiye kadar yabancıların sahip oldukları bazı imtiyazların kaldırılması talep edilebilirdi.⁴⁶³ Gazete kapitülasyonların bir kısmının kaldırılmasından yana değil, tamamen kaldırılmasından yanaydı. Nitekim ahkâm-ı adliye ve kanuniye maddeleri anlaşılır değildi. Bununla beraber memurlarımızdan bazıları bu durumdan ötürü tereddüte düşmekteydi. Hatta memur yanlış dahi yapsa mazur görülmeliydi.⁴⁶⁴

II. Meşrutiyet Dönemi’nde bazı yazarların en büyük arzularından birisi, kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Kapitülasyonların kaldırılma ihtimali bile, Avrupa’nın bazı kesimlerini endişelendirmektedir. Zira kapitülasyonlara dayanılarak elde edilen hak ve imtiyazlar, yabancılar için en büyük fayda ve kuvvetti. Yabancılar bu yarardan asırlarca yararlandıktan sonra birdenbire kapitülasyonları kaybedemezdi. Her lke gmrklerine istediği kadar vergi koyabildiği hâlde, Osmanlı Devleti yüzde sekizden fazla gümrük vergisi koyamamaktaydı.⁴⁶⁵ Ancak Rumeli’yi ıslahat etme masrafına karşılık, son yıllarda gümrük vergisi ancak yüzde 11 olabilmışti. Ancak Bblli gümrük vergisini yüzde 15’e çıkarmak istemektedir. Gümrük vergisini hkmetin belirleyememesi yabancı tüccarların menfaatineydi. Akabinde ticaret ve sanayi ile meşgul

⁴⁶² Fatih Mehmet Sancaktar, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın rneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 152.

⁴⁶³ “Kapitülasyonlar”, *İkdam*, No. 147, 22 Temmuz 1326 (4 Ağustos 1910), s. 2.

⁴⁶⁴ “Uhûd-ı Atıka Ahkmı”, *İkdam*, No. 7, 7 Mart 1326 (20 Mart 1910), s. 1.

⁴⁶⁵ Yabancı devletlerle olan gümrük vergileri, kapitülasyon hükümlerine göre belirlenmekteydi. 16. yüzyılda genellikle Müslümanlardan yüzde , gayrimüslim Osmanlı vatandaşından yüzde dört, yabancıardan (harbden) ise yüzde beş gümrük vergisi alınmaktaydı. Ancak bu oran bazı yerlerde farklılık göstermekteydi. Yabancı tüccarlar 18. yüzyılın sonlarına doğru, ham maddeyi daha ucuza temin etmek için malı yerinden satın almaya başladı. Muahedelerde de ihr vergisi olarak sadece yüzde  vergi ödeneceği maddesinin yer almasıyla bu durum yabancı tüccarları, i gümrük vergilerini ödemeden ihracat yapmaya yöneltti. 1838 Baltalimanı Antlaşması’ndan sonra i gümrüklerde de vergi uygulanmaya başladı. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra dâhilde kullanılmak üzere bir limandan diğerine götürülen mallardan karadan iskeleye geldiğinde yüzde dokuz, gemiye yüklendiğinde yüzde  olmak üzere toplam yüzde 12 vergi tahsil edilmeye başlandı. II. Meşrutiyet’ten önce (1905), Rumeli vilayetlerinde bütçe aıklarnı kapatmak üzere yapılan arttırma ile gümrük resimleri yüzde 11’e çıkarıldı. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra basında sık sık gümrüklerin arttırılması yönünde haberler çıkmaktaydı. Nihayetinde Balkan Harbi’nden sonra Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya ile yapılan görüşmelerde gümrük vergileri konusu da ele alındı ve 1913’te yüzde 15 üzerinden yeni bir tarife için teşebbüse geçildi. Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine antlaşma gerçekleşmedi. Fakat Osmanlı hkmeti gümrük vergi oranını geçici kanunlarla 30 Eylül 1914’te yüzde 15, 31 Mayıs 1915’te harbin devamı müddetince yüzde 30’a çıkardığını ilan etti (Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlılar’da Gümrük”, *DA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbül 1996, s. 264-265).

olan yabancılar hiçbir vergiyle mükellef olmamaları, yerli sanayi ve ticarete karşı bir üstünlüktü.⁴⁶⁶

II. Meşrutiyet'ten sonra meşruti hükûmetin en önemli gayesi, kapitülasyon adıyla milletin şan ve şerefi üzerinde bir leke demek olan yabancı müdahaleyi kaldırmaktı.⁴⁶⁷ Kapitülasyonların kaldırılmasıyla millî şeref ve haysiyet, bu lekeden kurtulacaktı. Osmanlı Devleti'nden daha yeni ayrılan Bulgaristan'da bile Avusturya Macaristan Devleti, kapitülasyonlardan vazgeçmekteydi. Sofya sefareti, Avusturya Macaristan'ın Bulgaristan'da kapitülasyonlardan vazgeçerek devletler genel hukuku kurallarını esas alarak yeni antlaşmalar imzaladığını bildirmekteydi.⁴⁶⁸ Osmanlı Devleti eski zamanlardan beri kapitülasyon zincirini sürükleyip durmaktaydı.⁴⁶⁹ Hâlbuki küçük bir Bulgaristan'ın iç işlerine karışamayan devletler, ülke içinde, devlet gibi hareket etmekteydi. Bu dönemde hissedilen adeta *Tanin* gazetesinde özetlenmişti: “Bunun acısı kalbimizi, hicabı alnımızı yakmakta.”⁴⁷⁰

1910 yılının Nisan ayında Fransa Hariciye Nâzırı Mösyö Pişon, kapitülasyonların düzenlenmesini, esas itibariyle kabul ettiğini beyan etti. Bu beyanattan dönemin Sadrazamı Hakkı Paşa haberdar oldu. Bu açıklama Osmanlı kamuoyunda heyecan yarattığı gibi sitemlere de neden oldu. Nitekim Fransa'nın kapitülasyonları düzenlemeye razı olması, kapitülasyonların kaldırılmasına doğru atılan bir adımdı. Hükûmet kapitülasyonlardan kurtularak, haysiyet ve şerefini tamamlama arzusuyla yanıp tutuşmasına rağmen arayıp da bulamadığı bu fırsat karşısında, birçok seneden beri kayıtsızdı. Bu konuda sadece Kont Ostrorog, kapitülasyonların hangi uygulamalarının anlaşmazlıklara sebebiyet vererek, hükûmetin bu ihtilafları ne surette çözeceğine dair bir layiha düzenlemişti.⁴⁷¹

İkdam gazetesi başyazarı Ali Kemal, kapitülasyonlar meselesine sık değinen yazarların başında gelmekteydi. Yazar, “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye” adlı yazısında,

⁴⁶⁶ Hüseyin Cahit, “Türkiye ve Uhûd-ı Atîka”, *Tanin*, No. 742, 11 Eylül 1326 (24 Eylül 1910), s. 1.

⁴⁶⁷ “Osmanlı Adliyesi ve Düvel-i Ecnebiye İle Münâsebâtı”, *Tanin*, No. 870, 22 Kânunusânî 1326 (4 Şubat 1911), s.1.

⁴⁶⁸ BOA, HR.SYS, 342-3/3, R. 16 Ağustos 1328 (29 Ağustos 1912).

⁴⁶⁹ Hüseyin Cahit, “Uhûd-ı Atîka”, *Tanin*, No. 1086, 27 Ağustos 1327 (9 Eylül 1911), s.1.

⁴⁷⁰ “Adliye Müşâviri”, *Tanin*, No. 931, 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911), s. 1.

⁴⁷¹ Hüseyin Cahit, *agm*, s. 1.

kapitülasyonların tarihinden bahsetmekteydi.⁴⁷² Kapitülasyonların kaldırılması meselesinde devlet, Avrupa karşısında kendi gibi Asyalı olan Japonya'ya örnek almaktaydı. Zira Japonlar kapitülasyonları kaldırarak namuslarını ikmal etmişti.⁴⁷³ Ali Kemal, Japonya'nın bu yolda gerçekleştirdiği adımları şöyle anlatmaktaydı: "Japonya gelişme devrine girer girmez dâhili işlerinde düzenleme yaptı. Maliyesini düzeltti ve ordusunu güçlendirdi. Dış düşmanlarına karşı silahlanmak içinse bir dost müttefik aradı ve İngiltere'yi buldu. İngiltere ile ittifak yaptı. Bu ittifakla kuvvetini iki katına çıkardı. Japonya adeta İngiltere ile ittifaktan önce başka ittifaktan sonra başka idi. İngiltere içinse Japonya doğuda sağlam bir müttefikti."⁴⁷⁴

Basında çıkan "Muahedelerimiz" adlı yazıda, dış ilişkileri belirleyen kapitülasyonları, halkı bırakın, seçkin tabakanın bile anlamadığı belirtilmekteydi. Çünkü bu muahedeler karışık ve ince detay isteyen bilgiler gerektirmekteydi. Bunlara vakıf olunmadığı için bu yolda makul bir yol izlenilememekteydi. Bundan ötürü zaman zaman dış siyasette akla sığmayan gafletler gösterilmekteydi. Ayrıca bu antlaşmalarla ilgili Avrupa'da ciltlerce kitap yazıldığı, Osmanlı aydınının ise inat ederek halkı bu konuda bilgilendirmek istemediğinden yakınılmaktaydı.⁴⁷⁵

Meşrutiyetin ilanından sonra hükûmet, başta mali ve adli kurumlar olmak üzere nezâretleri ıslah etmek için girişimlerde bulundu. Bu kurumların ıslah edilmesi içinse Avrupalı uzmanlardan yararlanılmak istenildi. Kapitülasyonların kaldırılması adliye teşkilatının ve mahkemelerin iyileştirilmesine bağlanmaktaydı. Mahkeme ve adliye ıslah edilerek, diğer devletlerle müzakereye başlamalıydı.⁴⁷⁶

Meclis-i Meb'ûsan'da 1911 yılında, Adliye ve Mezâhip Nezâretinin bütçesi görüşülürken, Adliye Nâzırı Necmettin Molla Bey, kapitülasyonların nasıl kalkacağı

⁴⁷² Ali Kemal, "İmtiyâzât-ı Ecnebiyye", *İkdam*, No. 5171, 3 Teşrîniyevvel 1324 (16 Ekim 1908), s. 1.

⁴⁷³ Hüseyin Cahit kapitülasyonların kaldırılması konusunda, Osmanlı Devleti'nin Japonya'ya örnek almasını tavsiye etmekteydi. Bu konu hakkındaki düşünceleri şöyleydi: "Japonya'da da kapitülasyon lekesi vardı ve yabancılar imtiyazlara sahipti. Burada inkılap olduğunda, bu inkılabın en ulvi gayesi, memleketi yabancı müdahalesinden kurtarmaktır. Japonyalılar bizim gibi bol bol söyleyip hiçbir iş yapmamakla yetinmediler. İmtiyazların kaldırılması için ne gibi ıslahat ve yeniliğe ihtiyaç varsa ve ne gibi fedakârlıklar yapmak lazım gelirse her şeyi yaptılar. Hatta âdetlerini ve tarihlerini feda ederek istiklallerini kazandılar, namuslarını ikmal ettiler. Acaba bizde böyle hararetle çalışır mıyız?" Hüseyin Cahit, *agm*, s. 1.

⁴⁷⁴ Ali Kemal, "Devlet-i Osmâniyye ve Uhûd-ı Atika ve Mesele-i İttifak", *İkdam*, No. 5208, 11 Teşrînisânî 1324 (24 Kasım 1908), s. 1.

⁴⁷⁵ Ali Kemal, "Muahedelerimiz", *İkdam*, No. 5301, 14 Şubat 1324 (27 Şubat 1909), s. 1.

⁴⁷⁶ Hasan Fehmi, *agm*, s. 6.

konusunda önemli açıklamalarda bulundu. Necmettin Molla Bey'e açıklamalarında şunları dile getirmiştir:

“Bu memlekette kapitülasyon dediğimiz dâ'i-i müzmini kaldırmak için önce mahkemelerimizi ıslah edip, muntazam kanunlar vücuda getirmeliyiz. Akabinde bu kanunları adil bir şekilde tatbik edecek hâkimler yetiştirip hapishanelerimizi ıslah etmeliyiz. Her şeyi tamamladıktan sonra bu gelişmeleri sadece Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı sefirlere değil tüm dünyaya kabul ettirsek o zaman memlekette kapitülasyonları kaldırmaya muvaffak oluruz. Yani kapitülasyonların kaldırılması için adliyenin ıslah edilmesi gerekiyor.”⁴⁷⁷

Yukarıda belirtilen düşünceler çerçevesinde 1909 yılında, Adliye Nâzırı Müşavirliğine 180 bin kuruş maaşla Kont Ostrorog getirildi.⁴⁷⁸ Ostrorog'un Adliye Nâzırı Müşavirliğine getirilmesi, Meclis-i Meb'ûsan'da ciddi tartışmalara neden oldu. Zira Tokat mebusu İsmail Paşa gibi mebuslar, Osmanlı Devleti'nde saç ve sakalını ağartmış erbabı ilim ve kemalden adamlarımız olduğu hâlde, Ostrorog'a bir fazla maaşın verilmesinin gereksiz olduğunu düşüncesindeydi. Sinop mebusu Yusuf Kemal Bey aksine, memlekette fıkhi ahkâmı ile Batı hukukuna tamamıyla vakıf olan tek kişinin Kont Ostrorog olduğu inancındaydı. Denizli mebusu Gani Bey ise “Bizim en muhtaç olduğumuz şey kapitülasyon denilen o bela-yı azîmin başımızdan gitmesidir. Onun için bundan başka çare yoktur. En çok muhtaç olduğumuz ise adliyedir” diyerek Kont Ostrorog'un bu göreve getirilmesine destek vermektedir.⁴⁷⁹ Emanuel Efendi, “ordudan evvel adaleti temin ve muhafazaya mecburuz, etmezsek bizim için istikbal yoktur. Bugün yabancıların yüzümüze vurdukları ve hatta kapitülasyonları koruma hususunda istinat ettikleri nokta da bundan ibarettir. Bize adliyeniz yoktur diyorlar. Bu acı sözleri

⁴⁷⁷ MMZC, D. 1, C. 5, İç. 3, İ. 73, 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911), s. 51; Kapitülasyon hükümlerini ülkeden kaldırmak için ne gibi teşebbüslerde bulunulması gerekiyorsa, hepsini yapmak görüşünde olan birçok mebus vardı. MMZC, D. 1, C. 6, İç. 1, İ. 128, 27 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909), s. 242. Manastır mebusu Trayan Nalı Efendi, yürürlükte olmasına hiçbir vakit razı olunmayan kapitülasyonları kaldırılmasını istiyordu. MMZC, D. 1, C. 6, İç. 1, İ. 135, 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909), s. 467. Aynı bütçe görüşmesinde, İzmir mebusu Emanuel Efendi, “kapitülasyonlar denilen rezaleti ortadan kaldırmak için en birinci meselenin, adliye” olduğu üzerinde durmaktaydı. Ayrıca mebus, yabancı vatandaşların konsolosluk mahkemelerinde yargılanmasının eski kapitülasyonlarda olmadığını belirtmekteydi. Yine Emanuel Efendi'ye göre eski kapitülasyonlarda ticaret mahkemelerine iki delegenin gelmesi hususu da bulunmamaktaydı. Bununla beraber tercüman davaya gelmezse veya imza etmezse davanın geçersiz olacağı hükmünün kapitülasyonlarda olmadığını da açık olduğu iddiasındaydı. Nihayetinde Emanuel Efendi, kapitülasyonların bu derece genişletilmesini, adliyenin âcizliğine bağlamaktaydı. MMZC, D. 1, C. 5, İç. 3, İ. 73, 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911), s. 69.

⁴⁷⁸ BOA, BEO, 3626/271916, 12 Eylül 1325 (25 Eylül 1909).

⁴⁷⁹ MMZC, D. 1, C. 5, İç. 2, İ. 100, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910), s. 576.

işitiyoruz. Bendeniz adliyemiz için paramız yoktur sözünü kabul edemiyorum”⁴⁸⁰ sözleriyle adliyenin ıslahını, ordunun ıslahının önüne koymaktaydı. Nihayetinde yapılan oylama neticesinde 158 oydan 94 kabul oyu alan Ostrorog, adli müşavir oldu.⁴⁸¹

Adliye Nâzırı Müşavirliğine Kont Ostrorog’un getirilmesinde en önemli katkısı Adliye Nâzırı Manyasizade Refik Bey vermişti. Hükûmet, Ostrorog’u danışmanlığa getirerek adli ve ticari yönden geri kalmış Osmanlı mevzuatını yeniden düzenleyip ıslah ederek, kapitülasyonları kaldırmayı amaçlamaktaydı. Çünkü Ostrorog kapitülasyonları, İslam hukukunda yabancılara karşı olan durumun antlaşma tarzında yapılması olarak görmekteydi. Yani kapitülasyonların varlığının şer’î hukukta olduğu kanaatindeydi. Buna göre kapitülasyonların kaldırılmasının tek yolu hukukun laikleşmesiydi.⁴⁸²

Kont’un müşavirliğe getirilişi Osmanlı kamuoyunda yankı uyandırdı. *Tanin* gazetesinde 4 Kasım-11 Kasım 1909 tarihleri arasında “İslâhât-ı Adliye Hakkında Mühim Bir Rapor” başlığı altında çıkan tefrikada, Ostrorog’un faaliyetleri ele alındı. Kont, *Daily Telegraph* gazetesi muhabirine verdiği beyannamede, ülkedeki vergi kanunlarının yetersiz olduğuna değinmekteydi. Nitekim vergiler gelire göre değil, emlakın kıymetine göre alınmaktaydı. Ostrorog bunu değiştirerek, gelire göre vergi almak istediklerini belirtmekteydi. Bundan başka ticaret ve taşımacılığı olumsuz etkileyen vergiler de kaldırılmalıydı. Bundan ötürü daha önce mürur tezkireleri ile iç emtia vergileri kaldırılmıştı. Yabancıları kapsayan bir temettü vergisi ihdas edilmek istenmekteydi. Bunun için de düvel-i muazzama ile müzakerede bulunuldu. Ostrorog’un en önemli amaçlarından birisi, adliye ve bütün idare işlerinde nizam ve intizamı.⁴⁸³

Adliye Nâzırı Müşaviri yaklaşık iki yıl kadar sürdürdüğü görevinden 31 Mart 1911 tarihinde Bâbîâli’ye yazdığı bir dilekçeyle istifa etti.⁴⁸⁴ Kont’un mali müşavirliğe getirilişi kadar, mali müşavirlikten istifası da basında yer buldu. *Tanin* gazetesi “Adliye Müşâviri” adlı yazısında, Adliye müşavirliğinin kaldırılmış olmasını yadırgamaktaydı. Adliyeyi ıslah etmek için başa getirilen Kont Ostrorog iki sene bu görevini yapmıştı.

⁴⁸⁰ MMZC, D. 1, C. 5, İ. 3, İ. 73, 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911), s. 68.

⁴⁸¹ Kont Ostrorog’un müşavirliğe alınıp alınmaması konusunda yapılan tartışmalar için bk. MMZC, D.1, C. 6, İ. 1, İ. 128, 27 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909), s. 241-278.

⁴⁸² M. Emin Elmacı, “Osmanlı Hukuk Reformunda Bir Öncü: Kont Leon Ostrorog”, *OTAM*, C. 29, s. 29, 2011, s. 8.

⁴⁸³ “Osmanlı İslâhâtı”, *İkdam*, No. 147, 25 Temmuz 1326 (7 Ağustos 1910), s. 3.

⁴⁸⁴ BOA, BEO, 3885/291311, R. 9 Nisan 1327 (22 Nisan 1911).

Mukavelesi bitmeden de istifa etmişti. Zaten Adliye Nezâreti de yenilemeye lüzum görmemişti. Gazete, Adliye Nezâretine “Biz neden bir yabancı mütehassıs müşavir aldık? Şimdi niçin hukuk müşavirine lüzum görmüyoruz?” gibi sorularından sonra “Kont Ostrorog’un yerine birisi getirilmedi, eğer getirilseydi; Ostrorog beklentileri karşılamadı yerine bu zat getirildi derdik” siteminde bulunmaktaydı. Yazıya göre, kapitülasyonlara dayanan bu yabancı müdahalesini kesmek için Osmanlı hükûmeti en birinci derecede adliyeyi ıslah etmeye mecburdu.⁴⁸⁵

Meşrutiyetin yeniden ilanından Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar geçen süreçte, Osmanlı kamuoyunun beklentisi kapitülasyonların kaldırılması ya da en azından bir kısmının yeniden düzenlenmesi şeklindeydi. Bu sebepten gazeteler “imtiyaz mikrobu” gibi başlıklarla kapitülasyonları eleştirmiş, yabancıların sahip olduğu geniş hak ve ayrıcalıklardan rahatsızlıklarını dile getirmişlerdi. Bundan dolayı kapitülasyonların kaldırılması için Kont Ostrorog’un adliye müşavirliğine getirilişi, nezâretlerin ıslah çalışmaları gibi haberler gazetelerin ilk sayfalarında daima yerini bulduğu gibi Hacı Davut Vapur Kumpanyası olayına benzer meseleler de sütunlarda yerini almıştı.

⁴⁸⁵ “Adliye Müşâviri”, *Tanin*, No. 931, 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911), s. 1.

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİ'NDE EKONOMİ VE KAPİTÜLASYONLAR

Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle yaptığı antlaşmalar, Batılı tüccarların menfaatlerini korurken ülke ekonomisini olumsuz etkiledi. Vergi ve gümrük muafiyetleri gibi koşullar getirildi. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru yabancı güçler arasındaki rekabet arttıkça, kapitülasyonlar Bâbîâli üzerinde baskı unsuru olarak kullanılmaya başlandı. Verilen kapitülasyonlar, devletin ekonomik açıdan güçsüz düşmesine yol açtı. Bu antlaşmaların sonucunda, iç piyasalara Avrupa ülkelerinden daha ucuz mal girmeye başladı ve Osmanlı üreticileri bu durum karşısında rekabet edemedi. Bunun yanı sıra ticaret gelirleri, yabancı şirketler tarafından elde edilmeye başlandı. Osmanlı ekonomisi kapitülasyonların bir sonucu olarak yabancı şirketlerin kontrolünde olmaya başladı. Ekonomide yabancı sermayenin artması ekonomik bağımsızlığı azalttı ve ülkenin güçsüz düşmesine neden oldu. Bu nedenle kapitülasyonların kaldırılması meselesi, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bâbîâli'nin ana gündemi hâline geldi.

2.1. Kapitülasyonların 19. Yüzyıldaki Seyri ve Osmanlı Ekonomisine Etkisi

Klasik dönemde, Osmanlı Devleti'nin iktisadi dünya görüşü en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanmasına dayanmaktaydı. Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadi faaliyetlerin temelidir. Kısaca Osmanlı Devleti provizyonistti. İktisadi anlayışına göre mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydi. Bu sebepten Osmanlı Devleti, ithalat ve ihracat konusunda çağdaşı olan Batı'nın ve bugünün değerlerine uymayan bir iktisadi görüşe sahipti. Osmanlı bürokrasisi, ithalatı serbest bırakmakta, buna karşılık ihracat üzerinde bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı bir rejim uygulamaktaydı. Devletin misyonu, bu ekonomi anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri ve kurumları oluşturmaktan ibaretti.⁴⁸⁶

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi yolundaki ilk adımı Sultan III. Selim, 1793 yılında kendisine sadık yeni bir ordu kurma çabasıyla attı.⁴⁸⁷ Tanzimat Dönemi öncesinde kapitülasyonların zararlarının önlenmesine yönelik en kapsamlı çalışmalar da yine Sultan Selim tarafından gerçekleştirildi. Sultan Selim Devri yeni bir düzenin, Nizâm-ı Cedîd'in

⁴⁸⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 64.

⁴⁸⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 80.

tahayyül edilerek tanımlandığı ve söz konusu projenin kısmen de olsa hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönemdi. Sultan Selim'in isteği doğrultusunda, devrin önde gelen devlet adamları tarafından layihalar kaleme alındı. Bu layihaları kaleme alan devlet adamları, kapitülasyonlara karşı reaksiyon gösterdi ve kendi Osmanlı vatandaşını imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler almaya başladı. Bu bağlamda iktisadi alanda Müslümanların etkinliğinin arttırılmasına yönelik tavsiyeler Sultana sunuldu. Nitekim Müslüman tüccarlar tarafından ülke dışına ihraç edilecek yerli ürünlerin, dış ticaret dengesini yeniden Osmanlı hazinesi lehine çevirmesi beklenmekteydi. Bunlara ek olarak yerli üretimin arttırılmasıyla, yabancı tüccarın saf dışı bırakılması hedeflenmekteydi. Bu bağlamda Sultan Selim döneminde beratlı tüccarlarla yapılan mücadele ya da yerli ticaret filosu kurma girişimi açıkça öne çıkmaktaydı.⁴⁸⁸

Sultanın amacı kapitülasyonları kaldırmak değil kapitülasyonları doğru bir şekilde uygulamaktı. Osmanlı vatandaşı bazı tüccarların, tercüman sıfatıyla yabancı elçi ve konsolosların himayesi altına girmesiyle devlet gelirleri azaldı. Sultan, beratlı tüccar istismarının önüne geçebilmek için Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tüccardan, “Avrupa Tüccarı”⁴⁸⁹ adı verilen bir sınıf oluşturdu. Böylece cizye gelirleri arttı.⁴⁹⁰ Bu politika kısmen de olsa işe yaradı. Nitekim Manastırlı Petro Papa Yorgi gibi bazı şahıslar bu durumu değerlendirdi. Yorgi Osmanlı vatandaşıyken Avusturya vatandaşlığına geçmişti. Avrupa tüccarı imtiyazından yararlanmak içinse tekrar Osmanlı vatandaşlığına geçmek için talepte bulunmuştu. Devlet bu geri dönüşü sıcak karşıladı.⁴⁹¹ Ancak bu defa da Avrupa ile ticaret yapan Müslüman tüccar, Avrupalı tüccarına komisyon vermek suretiyle ticaret yapmak mecburiyetinde kaldı. Bu durumdan şikâyetçi olan Müslüman tüccar, gayrimüslim tüccarla eşit şartlarda ticaret yapabilmek için harekete geçti. Böylece “Hayriye Tüccar” sınıfı ortaya çıktı.⁴⁹² Bu kez de Müslüman tüccar, Hayriye tüccar

⁴⁸⁸ Fatih Yeşil, “III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, C. 76, S. 275, 2012, s.136.

⁴⁸⁹ Gayrimüslim Avrupa tüccarları tıpkı müste'men tüccarlar gibi tüm imtiyazlar kendilerine tanınmış olsa da Batılı devletlerin korumasına girmeye çalışmaktan vazgeçemediler. Tüccarlar hem Osmanlı Devleti'ni hem de himaye aldıkları konsolos ve elçileri istismar ettiler. Bu tüccarların amaçları imtiyazlarını devam ettirerek az vergi vermektir. Bundan dolayı bu tüccar sınıfından istenilen sonuç elde edilemedi (*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Hayriye Tüccarları...*, s. 73).

⁴⁹⁰ Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 30.

⁴⁹¹ BOA, HR.MKT, 30/56, H. 11 Rebiülâhîr 1266 (24 Şubat 1850).

⁴⁹² Mübahat S. Kütükoğlu, “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 64; Osmanlı Devleti böyle bir tüccar sınıfı oluşturmakla, Müslüman tüccarları haksız rekabetten kurtararak gelirlerini arttırmayı amaçlıyordu. Böylece beratlı gayrimüslim tüccarları devlet aleyhine kullanmak isteyen yabancı devletlerin engellenmesi planlanmaktaydı (*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Hayriye Tüccarları...*, s. 84).

sınıfına itiraz etmeye başladı. Görüldüğü üzere kapitülasyonlar meselesi karşısında gösterilen refleks, hemen başka bir sorunu ortaya çıkarmaktaydı.

19. yüzyıl, Osmanlı ekonomisi ve toplumu için önceki yüzyıllardan çok farklı bir dönemdi. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde kurumlar görevlerini gereği gibi yaptıklarından dolayı taşrada herhangi bir otorite boşluğu oluşmamıştı. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memleketin idaresinde ve nizamında aksaklıkların belirmesiyle Âyanlık gittikçe önem kazanmaya başladı. Âyanların satılan malların fiyatlarını tespit etmek, bazı vergilerin tahsil edilme zamanını belirlemek gibi iktisadi fonksiyonları vardı.⁴⁹³ Âyanlar, kendi servet ve geleceklerini düşünerek kontrolleri altındaki yerlerde bazı malların ihracatını yasakladı. Ayrıca tekel uygulayıp, bu malların satışını iltizama vererek, ihraç mallarının fiyatlarını sabitleştirdi. Müste'menlerin faydalandığı deniz ulaştırma haklarını iptal ederek kapitülasyon sahibi Avrupalılara karşı etkili bir şekilde mücadeleye girişti.⁴⁹⁴ Bu dönemde merkezi devletin gücü gerilerken, taşradaki âyanın etkinliğinde artış görüldü.

Osmanlı Devleti 1820'lerden itibaren Avrupa'nın askerî, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya geldi. Sanayi Devrimi sonundaki küreselleşme çağında, Osmanlı ekonomisi yeni düzene ayak uydurmaya başladı. Bir yandan taşradaki âyanların varlığı ve Balkanlarda hız kazanan bağımsızlık hareketleri, diğer yandan da Avrupa'nın artan gücü karşısında Osmanlı yönetimi, bir dizi reformu uygulamaya koyarak merkezi devletin etkinliğini ve gücünü arttırmaya çalıştı. Osmanlı dünyasındaki iç ve dış kaynaklı bu gelişmeler kurumları, toplumsal ve iktisadi yapıları hızla dönüştürerek ortaya bir önceki yüzyıldan çok farklı yapılar çıkardı.⁴⁹⁵

Sultan III. Selim'in kuzeni Sultan II. Mahmud, kendinden önceki dönemlerde olmadığı kadar, ülkede merkezi otoritenin ağırlığını hissettirmeyi başardı. Hazineye gelir sağlamak üzere, etkin biçimde ve bazı hallerde tekелci bir konumda olan kendi sermayesiyle ticaret sektörüne girmesi anlamına gelen yed-i vâhid uygulamasını, merkezi hükûmet giderek etkin bir şekilde kullanmaya başladı.⁴⁹⁶ Aslında bu dönemde

⁴⁹³ Özcan Mert, "Âyan", *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 196.

⁴⁹⁴ Halil İnalcık, "İmtiyâzât"..., s. 251.

⁴⁹⁵ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi (Ekonomi)*, Yıl: 4, S. 17, 2001-2002, s. 37.

⁴⁹⁶ Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 378.

imparatorluğun resmen ilan edilmemiş ama doğal olarak tüketici bürokrasisi tarafından belirlenen politikası kısaca şuydu: lüks mallar ve hammadde ithali özendirilirken, özellikle büyük kentlerde mal sıkıntısı korkusuyla ihracat caydırılmaktaydı.⁴⁹⁷

Sultan II. Mahmud, Avrupai anlamda çağdaş bir devlet yapısını meydana getirmek için girişilen teşebbüslerde, daimî olarak geleneksel yapının taraftarlığını yapan Yeniçeri Ocağı'nın muhalefetiyle karşı karşıya kalmaktaydı. Sultan, Ocağı kaldırarak,⁴⁹⁸ modernleşme sürecini farklı bir boyuta taşıdı. Böylece eski ile yeniyi yan yana yaşatmak zorunda kalan Nizâm-ı Cedîd Devri reformlarının aksine, bu yeni dönemde eski düzene ve kurumlarına herhangi bir hayat hakkı tanınmadı. Böylece Sultan Mahmud'un saltanatının on üç yıl süren son dönemine damgasını vuran reformların önü açıldı.⁴⁹⁹

Sultan Mahmud yaptığı ıslahatlar karşısında, Avrupalı devlet adamlarının düşüncelerini de merak etmekteydi. Mustafa Reşid Paşa'nın 1836'da Londra'dan mabeyne gönderdiği bir layihada İngiltere'nin askerî ıslahattan başka, Türkiye'de ticaret ve ziraatın geliştirilmesiyle de ilgilendiğini belirtmekteydi. Ayrıca İngiltere'nin, iltizam usulü ile tekelcilik usulünün kaldırılmasını tavsiye ettiğini, karantina uygulanmasının kabul edilmesini ve fabrikalar kurulmasının faydalı olacağı düşüncesini paylaştı. Sultan Mahmud bu telkinlerin etkisiyle, bütün kurumlarda batılılaşma hareketine girişti.⁵⁰⁰

Esasında Sultan, iktisadi alanda, büyük çapta ıslahat yapamadı. Ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla dokuma sanayisinin kurulmasına çalıştı. Osmanlı pazarlarını istila eden yabancı ürünlere karşı yerlileri korumak için çeşitli önlemlere başvurdu. Kapitülasyonlardan faydalanmak amacıyla konsolosların himayesine sığınan yerli tüccarların durumunu araştırarak, önleyici tedbirler aldı. Dış ticareti geliştirmek için tekelcilik usulünü kaldırdı. İltizam usulünün kaldırılması yolunda da araştırmalar yaptırdı. Böylece Tanzimat'a giden yol iyice aralanmış oldu.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 643.

⁴⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, Dersââdet 1293; Ahmed Lûfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi I*, Ahmet Hezarfen (Eski Yazıdan Aktaran), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 100.

⁴⁹⁹ Kemal Beydilli, "II. Mahmud", *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 354.

⁵⁰⁰ Enver Ziya Karal, "Mahmud II.", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1957, s. 169.

⁵⁰¹ *age*.

Avrupa karşısında hemen hemen her alanda geri kalan Osmanlı Devleti oldukça zor durumdaydı. Tüm bunlara ek olarak Fransız İhtilali'nin tetiklemesiyle Yunanlılar ve Sırlar başta olmak üzere diğer Balkan ulusları, alenen isyan hâlindeydi. Devlet, bu kötü gidişata karşı çözüm yolları aramaktaydı. Nihayetinde Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud'un başlattığı reform hareketleri, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile sonuçlandı. Bu reform hareketleri 19. yüzyıl içinde genişleyerek devam etti.⁵⁰²

Devletin güçlendirilmesi ve mevcut sınırlarının korunmasını amaç edinen reform çağında, ekonomi alanında değişmelere yol açan faaliyetlerin başında, merkezi hazineye ait kaynakların artırılması talebi yer almaktaydı.⁵⁰³ Bundan dolayı Tanzimat Dönemi'nde mali bürokrasi açısından önemli gelişmeler yaşandı. Umûr-u Mâliye Nezâreti tüm mali işleri kontrol edecek bir nezâret olarak 1838'de kuruldu. 1840 yılı içinde alınan bir kararla, daha önce gelir ve giderlerin belirli bölümlerini kontrol eden Mansure, Redif Hazine ve Hazine-i Amire'nin kaldırılmasıyla, Maliye Nezâreti tüm gelir ve giderleri yöneten tek hazine hâline geldi. Böylece mali yapıda köklü bir değişim için gerekli zemin hazırlanmış oldu.⁵⁰⁴ Maliye Nezâretinin yanında ülkede ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve organizasyonları tek elden yürütmek üzere Zahirî Nezâreti kaldırılarak, müstakil ve geniş yetkilere sahip Ticaret Nezâreti 24 Mayıs 1839 tarihinde kuruldu.⁵⁰⁵

Osmanlı bürokrasisi kapitülasyonlardan kurtulmakla, devletin eski gücüne kavuşacağını ve bağımsızlık konusundaki temel adımın atılacağına inanmaktaydı. Mevcut kapitülasyonlar yüzünden memleketin pazarları Avrupalı tüccarların hâkimiyetine girmişti.⁵⁰⁶ Öyle ki 1830'lara gelindiğinde imparatorluğun bütün büyük kentlerinde ticari faaliyet Müslüman/Türk olmayan tüccarın denetimi altına girmişti.⁵⁰⁷ Bu maksatla Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı bürokrasisi, bir taraftan Batılılaşma ve idare

⁵⁰² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 229.

⁵⁰³ Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 6, 1999, s. 4.

⁵⁰⁴ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *Belgeler*, C. XIII, S. 17, 1988, s. 215.

⁵⁰⁵ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 125; Aziz Tekdemir, *Ticaret Nezâreti (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 16.

⁵⁰⁶ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1551.

⁵⁰⁷ Recep Boztemur, "XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 386.

ile yargı sisteminin laikleşmesinde gerekli hukukî düzenlemeleri gerçekleştirmekte diğer taraftan da kapitülasyonların suistimal edilmesini önleyecek tedbirlerin yollarını aramaktaydı.⁵⁰⁸

2.1.1. Dış Borçlar ve Yabancı Sermaye

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarında kapitülasyon antlaşmalarıyla, gümrük vergisi düzenlenip, vergi tahsil edilmekteydi. Bu vergilerin oranları başlangıçta her devlet için farklıyken 18. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti'nin her yerinde ve bütün devletler için gümrük vergisi kapitülasyonlar gereğince yüzde üç olarak tespit edildi.⁵⁰⁹ Gümrüklerde kolaylığı sağlamak üzere, her millet tüccarı için ayrı ayrı gümrük tarifeleri düzenlenmeye başladı. Bu tarifelerin normal süresi 14 yıldır.⁵¹⁰ Bu esaslar dairesinde İngiltere ile 1820'de yapılan tarifenin süresi 1834 yılında bitiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin gümrük vergi oranları bir hayli düşmüştü ve hazinenin gümrükler yoluyla elde ettiği gelirler yüzde 50 oranında azalmıştı. Bu sebeple Osmanlı hükûmeti, müddeti dolan tarifenin yenilenmesi için teşebbüste bulundu. Avrupa devletleri ise 1830'larda yüksek gümrük vergileri koyarak çeşitli malları yasaklamaktaydı. Hızla sanayileşen İngiltere, bu yüksek gümrük vergileriyle Avrupa pazarlarının dışında bırakılmaya çalışılmaktaydı. İngilizler bunun acısını Osmanlı Devleti'nden çıkarmak istemekteydi.⁵¹¹ İngiltere Bâbîâli'den, zaten düşük olan gümrük vergilerinin daha da düşürülmesini ve tekelliliğin kaldırılmasını talep etmekteydi. Devlet başlangıçta İngiltere'nin tekliflerini kabul etmek istemedi. Bâbîâli, bu olaylar karşısında reaksiyon olarak iktisadi varlığını koruma tedbirleri aldı. Ancak hazinenin her geçen gün zararının artması, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmesi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yeni bir ordunun teşkili gibi meselelerle karşı karşıya kalan Osmanlı hükûmeti, serbest ticaret prensiplerini kapsayan Balta Limanı Antlaşması'nı İngiltere ile 1838 yılında imzalamak zorunda kaldı.⁵¹²

Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı topraklarında öteden beri uygulanan ihraç yasakları tamamen kaldırıldı ve yabancı tüccar istediği malı satın alma imkânı kazandı.

⁵⁰⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi...*, s.185.

⁵⁰⁹ BOA, HAT, 144/6035, H. 15 Safer 1215 (8 Temmuz 1800).

⁵¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 39.

⁵¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 5.

⁵¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I...*, s. 78.

Satın alınan malların bir yerden başka bir yere taşınması için alınması gereken tezkireler tamamen kaldırıldı.⁵¹³ Ayrıca İngiliz tüccarları, Osmanlı mahsullerini yerli tüccar gibi alıp satma ve bu tüccarlar arasında en imtiyazlı olanla aynı statüde vergi ödeme hakkına sahip oldu. İngiliz tüccarlar malı iskeleden satın aldığı takdirde, yüzde üç vergi ödeyecekti. Ayrıca boğazlardan geçerken gemilerine hızlı bir şekilde izin verilecekti.⁵¹⁴ Osmanlı Devleti böylece bir serbest ticaret bölgesi oldu. Ayrıca bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Avrupa kapitalizminin, politik-ekonomik mantığıyla bütünleşmesini kurumsallaştıran ilk adımı attı.⁵¹⁵ Devlet, Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz teyit etmekle kalmayıp, bütün tekelleri iptal etti. Bâbîâli tüm ürünler için ihracat izni verdi. İngiliz malları üzerindeki ithalat harçları yüzde üç valero ve yüzde iki özel harç olarak sabitlendi. İhracatta ise yüzde dokuz gümrük vergisi konuldu. Bu vergi ülkenin gümrük politikasına bir darbe idi.⁵¹⁶

Bâbîâli, 1838-1841 yılları arasında Balta Limanı Antlaşması'na benzer antlaşmaları Fransa, İspanya, Hollanda gibi Batı Avrupa devletleriyle de imzaladı. Bu antlaşmalar, kapitülasyon sistemini sağlamlaştırdı. Osmanlı sanayisine büyük bir darbe vuruldu. Bunlara ek olarak Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere borçlanmasının yolunu açtı ve mali çöküntüsünü hızlandırdı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisi giderek artan boyutlarda dünya kapitalizmine açıldı. Bu zaman diliminde Osmanlı-Avrupa ticareti hızla büyüdü ve Osmanlı Devleti'ndeki yabancı sermaye yatırımları arttı. Yabancı yatırımcılar ise devlet borçlarında ve ticareti geliştirmeye yönelik alt yapı tesislerinde yoğunlaştı.⁵¹⁷

Osmanlı Devleti'nin 1850 öncesi yaklaşık 300 yıllık mali tarihine, bunalıma çare olarak getirilen sözde çözümlerin, tarihi olarak bakılabilir. Devlet mali bunalımlarda, önce avârız adıyla verilen olağanüstü vergileri olağanlaştırdı. Akçe tağşişine başvurdu, akçe de pul olunca kuruşu tağşiş etti. Tımarları iltizamlara dönüştürdü. Müsadere yoluna başvuruldu. Hatta Sultan IV. Murad'ın saltanat yılları gibi erken bir dönemden itibaren

⁵¹³ Ahmed Lûfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûfî Efendi Tarihi 4-5*, Ahmet Hezarfen (Eski Yazıdan Aktaran), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 924.

⁵¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi"..., s. 39.

⁵¹⁵ Çağlar Keyder, *agm*, s. 642.

⁵¹⁶ Bülent Özdemir, "1838 Ticaret Anlaşması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 352.

⁵¹⁷ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 718.

sarayın altın ve gümüş yemek takımları eritilerek para basma yoluna başvuruldu. Tüm bunlar çözüm olmayınca Galata bankerlerine başvurarak borç alınmaya başlandı.⁵¹⁸

Osmanlı hazinesinin 1851 baharında, bir önceki mali yıla göre bir milyon sterlin açık verdiği ortaya çıktı. Ağustos sonunda İstanbul Bankası aracılığıyla yapılan dış transferlerde 600 bin sterlin tutarında borç birikmişti. Osmanlı Devleti bu mali bunalımda borç almamaya direnmekteydi. Sultan Abdülmecid, tasarruf politikası uygulamaya karar verdi. Maaşlar, yüzde 5 ila 20 arasındaki oranlarda indirildi. Ayrıca gelirler arttırılmaya çalışılarak, yüksek gelirli kişilerden yılda salma vergi niteliğinde 20 kuruş alınması kararlaştırıldı. Böylece Osmanlı Devleti borç almamayı başarmıştı.⁵¹⁹ Sultan Abdülmecid, dış borç alma konusunda uzun süre direndi. Öyle ki Fuat Paşa, Fransa ile borç antlaşması imzalamış ve Sultanı ikna etmeye çalışmıştı. Sultan ise “Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa ederim” deyince borç antlaşması iptal edildi.⁵²⁰

Osmanlı Devleti için bu süreç mali bunalımının had safhaya çıktığı bir dönemdi. Rus Çarı Nikola 19. yüzyılın ortalarında, Osmanlı Devleti’ni artık ölüm yatağında görmekteydi.⁵²¹ Nihayetinde çok geçmeden İstanbul ve boğazları ele geçirmek için harekete geçerek Kırım Savaşı’nı başlattı. Nitekim 1856 yılına kadar devam eden Kırım Savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alınamadı ve bunun etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açıldı.⁵²²

1854 yılında, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti Avrupa mali piyasalarında uzun vadeli tahviller satmaya başladı. Kısa süre içinde bütçe açıklarına karşı dış

⁵¹⁸ Seyfettin Gürsel, “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 673.

⁵¹⁹ *agm*, s. 675.

⁵²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Cavid Baysun (yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 22.

⁵²¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 66.

⁵²² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914...*, s. 206.

borçlanma,⁵²³ başvurulmuş en belirgin yöntem oldu.⁵²⁴ Savaşın maliyeti 11 milyon sterline tırmanınca Osmanlı Devleti savaşı devam ettirebilmek için Mısır eyaleti vergisi karşılığında ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzaladı.⁵²⁵ Üç milyon sterlinlik bu borç sözleşmesi Dent, Palmer and Company ve Goldsmidt and Company ile yapıldı. Bu antlaşmanın faiz oranı yüzde altı, amortisman oranı yüzde birdi. Emisyon kuru yüzde 80'di, komisyonlar ve tahvil satış maliyetleri düşürüldükten sonra hazineye yalnızca 2,3 milyon sterlin girdi. Buna karşılık Mısır'dan alınacak vergi, teminat olarak gösterildi. İkinci borç sözleşmesi 1855'te Londra'da Rothschilds'le imzalandı. Beş milyon sterlin tutarındaki bu borcun faiz ödemeleri, savaşı sürdürmeye hevesli İngiliz ve Fransız hükûmetlerince güvence altına alınmıştı.⁵²⁶

Osmanlı Devleti, 1854 yılında aldığı ilk dış borcundan sonraki 20 yılda Londra, Paris, Viyana ve diğer Avrupa borsalarından giderek daha da kötüleşen koşullarda borç aldı. Bu borçların sadece küçük bir bölümü, altyapı yatırımlarına veya borcu geri ödeme kapasitesini arttıracak diğer alanlarda kullanılmaktaydı. 1865'li yıllara gelindiğinde artık dış borç ödemelerini sürdürebilmek için yeni dış borçlar almak gerekmektedir. Ancak Avrupa ve Amerika mali piyasalarını sarsan 1873 bunalımından sonra denizaşırı ülkelere sermaye ihracı durunca, yeni fonlar bulamayan Osmanlı Devleti, 1875-1876 yıllarında kademeli olarak dış borç ödemelerini durdurmak zorunda kaldı. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, 6 Ekim 1875 yılında borç anapara ve faiz taksitlerinin ancak yarısının ödenebileceğini belirtti. Bu tarihte dış borç 200 milyon sterline ulaşmıştı.⁵²⁷

Mahmud Nedim Paşa'nın 1875 yılı anapara ve faiz taksitlerinin yarısını ödeme kararı, bazı iddialara göre Rus Sefiri İgnatıyef tarafından telkin edilmişti. İgnatıyef bu

⁵²³ Birinci Dünya Savaşı'na kadarki 60 yıllık sürede Osmanlı dış borçlanmasını iki ayrı dönemde ele almak gerekmektedir. Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından devletin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadar ilk dönemi oluşturmaktadır (Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 22). Bu dönemde yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle tekelleşme kaldırıldı. 1860-1861 yıllarında imzalanan yeni ticaret sözleşmeleriyle ithalat vergisi yüzde sekiz, ihracat vergisi her yıl yüzde bir düşürülerek ve yedi yıl sonra yüzde birde de sabit kalmak üzere yüzde sekiz, transit vergisi ise önce yüzde iki, sekiz yıl sonra yüzde bir olarak saptandı. Ayrıca 1860-1861 yıllarında yapılan ticaret sözleşmelerinin süresi 28 yıl olarak belirlendi (Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 669).

⁵²⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 205.

⁵²⁵ BOA HR.SFR.3, 16-12/1, 15 Haziran 1854; BOA, HR.SFR.3, 18/23, leff (/) 3 , 20 Kasım 1854.

⁵²⁶ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 29.

⁵²⁷ Şevket Pamuk, *age*, s. 206.

kararı aldirmekle hem kendini zengin etti hem de Rusya'ya büyük hizmeti dokundu. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın bu kararından sonra bütün Batı kamuoyu, Osmanlı Devleti aleyhine döndü. Böylece Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni başlatarak kolayca zafere ulaştı. Osmanlı Devleti ise Avrupa'nın siyasi ve mali desteğinden yoksun kaldı. Osmanlı-Rus Harbi sonucu imzalanan Berlin Antlaşması'nda, Bâbîâli borçların ödeneceğine dair söz verdi. Kongreye katılan devletlerin borçların ödenmesini temin amacıyla milletlerarası bir komisyon kurulması isteği antlaşmada yer aldı. Ancak bu istek, Bâbîâli'ye ait yetkilerin yabancılarca kullanılacağı şeklinde yorumlanarak tepkiyle karşılandı. Bâbîâli, bu komisyonla yabancı müdahalesine engel olmak için Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa başkanlığında 1 Ekim 1878'de bir mali komisyon kurdu. Bu komisyonun devletin gerçek gelirlerini tespit ederek bütçe yapması ve dış borçların ödenmesini sağlaması planlanmaktaydı. Hükûmet bu borçlarına teminat olmak üzere altı kalem gelir kaynağını, on yıl süreyle alacaklılara tahsis etmeyi garanti etti. Alacaklılar Rûsûm-ı Sitte⁵²⁸ İdaresi'ni kurarak bu altı gelir kaynağını işletmeyi kabul etti.⁵²⁹

Rûsûm-ı Sitte İdaresi, çalışmaya başladığı ilk bir yıllık döneminde beklenenin üzerinde bir sonuç aldı. Avrupa bu süreçte, Bâbîâli'nin borç ödemedeki acizliğinin ödeme gücünün olmayışından değil, kötü yönetimden ileri geldiğini anladı. Rüşvet ve istismarı kaldırılmış olan Rûsûm-ı Sitte İdaresi'nden halk da memnun görünüyordu. Bunun üzerine Batılı finans çevreleri hükûmetlerine başvurarak Rûsûm-ı Sitte İdaresi'ni devralmaya hazır olduklarını belirterek, siyasi yollardan Osmanlı Devleti'ne bu işi kabul etmesi için girişimlerde bulunulmasını istedi.⁵³⁰

Avrupalı güçler Berlin Antlaşması'nın ortaya çıkardığı, Yunan ve Karadağ sınırlarının düzenlenmesi, Ermenilerin oturdukları yerde ıslahat yapılması gibi meseleleri koz olarak kullanarak Osmanlı Devleti'ni sıkıştırdı. Hatta bir İngiliz filosu Akdeniz sahillerinde dolaşarak işgal tehdidinde dahi bulundu.⁵³¹ Bâbîâli ise farklı çözüm önerileri

⁵²⁸ Damga vergisi, içki, balık avı, tuz, tütün ve ipek öşründen ibaret olan bu gelirler, altı tane olduğu için bu adı almıştır. Bu kurum devlet borcu karşılığı olarak verilen gelirleri yönetmiş ve sonradan Düyun-ı Umumiye adını almıştır. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 65);

⁵²⁹ Cevdet Küçük ve Tefik Ertüzün, "Düyun-ı Umûmiyye", *DİA*, TDV Yayınları, C. 10, İstanbul 1994, s. 59.

⁵³⁰ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 703.

⁵³¹ Cevdet Küçük ve Tefik Ertüzün, *agm*, s. 70.

aramaktaydı. Nihayetinde 1880 yılının sonlarından başlayarak 1881 yılının Eylül başına kadar sürüp giden delegasyon ve alternatif proje görüşmeleri, 1881 Eylül başında Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle Bâbîâlî temsilcilerinin bir masaya oturmalarıyla sonuçlandı. 1881 Eylül başından aralık ayına kadar süren toplantılar sonucunda, 28 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi⁵³² imzalandı. Buna göre Rûsûm-u Sitte İdaresi, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bütün yetkileri ve kapsamıyla devrolundu.⁵³³

Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulduğu sırada, Osmanlı dış borcu gecikmiş faizlerin de tutarı eklenince 278.082.073 Türk lirasına varmaktaydı. Muharrem Kararnamesiyle bu borç, 116.135.035 Türk lirasına indirildi. Muharrem Kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye'nin kurulması Osmanlı Devleti'nin mali ve siyasal gelişiminde yeni bir sayfa açtı. Düyun-ı Umumiye İdaresi, Bâbîâlî'den ayrı ve ona bağlı olmamasına rağmen gelir kaynaklarının büyük bir bölümünü ele geçiren yeni bir kurum olarak ortaya çıktı. Yönetim kurulu ise borçlularca seçilmişti.⁵³⁴

Osmanlı Devleti'ne dış borç veren yabancı devletler, devletten kolaylıkla imtiyazlar koparabilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin borçlanma nedeni ve miktarı, bu borca karşılık olarak gösteren kaynak ve alacaklıların bir tablo hâlinde sunulması bu konuyu daha anlaşılır kılacaktır (Bk. EK-17).

EK-17'deki tablodan anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti içinde bulunduğu savaşı finanse etmek, askerî mühimmat almak, birikmiş iç ve dış borçları ödeyebilmek, bütçe açığını kapatabilmek ve demiryolu yapabilmek gibi farklı amaçlarla borçlanmıştı. İngiltere hükûmeti, verdiği borçları faiziyle geri alabilmek amacıyla Osmanlı hükûmetinin yükümlülüklerini yerine getirmesini bürokratları aracılığıyla çok sıkı takip etmekteydi.⁵³⁵ Tahvil sahiplerinin Osmanlı hükûmetinden şikâyetleri en yüksek merciye iletilerek onlara destek olunmaktaydı.⁵³⁶ Çeşitli vergi gelirleri gibi kaynaklar, borçlara karşılık olarak gösterilmişti. 1854-1875 yılları arasında, Avrupa'dan borç alınan paranın

⁵³² Bu kararnameye göre Rûsûm-ı Sitte İdaresi'nin sahipleri olan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri, Osmanlı Devleti'nden alacaklarının karşılığı altı önemli verginin gelirini toplama ve tahsil işlemini, alacaklarının Osmanlı Bankası tarafından ödenmesi taahhüdü ile Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne devretmiş oluyordu (Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, II Cilt, Orion Yayınevi, Ankara 2005, s. 25).

⁵³³ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, I Cilt, Orion Yayınevi, Ankara 2006, s. 158.

⁵³⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 428.

⁵³⁵ TNA, F.O., 881/2544, No. 1-178, 26 Ekim 1874.

⁵³⁶ TNA, F.O., 881/2544, No. 20, Henr L. Bulwer'den Âli Paşa'ya, 30 Haziran 1863, s. 17.

miktarı bir milyar doları aşmıştı.⁵³⁷ 1854 yılında başlayan ve birbirini kovalayan borçlanmalar 1875 yılında iflasla sonuçlandı. Bunu da 1881 yılında devletin, haciz ve ipotek altına alınması takip etti.⁵³⁸

Dış borçları denetlemek için kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi özel bir şirket olmasına rağmen Avrupalılar ona kendi temsilcileri gibi davrandı. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde iki maliye yönetimi ortaya çıktı. Onlardan biri Avrupalılar tarafından korunan Düyun-ı Umumiye İdaresi, diğeriye Avrupa'nın sürekli baskı altında tuttuğu ve sıkıştırdığı Osmanlı Maliye Nezâreti idi.⁵³⁹ Bâbîâlî'nin 1854 ila 1914 yılları arasında aldığı dış borçların harcama alanları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Bk. Tablo 1).

Tablo 1. 1854-1914 Yılları Arasında Alınan Dış Borç Kalemleri ve Harcama Alanları

Borç Kalemleri	Osmanlı Lirası	Yüzde
1. Borçlanılan Miktar (Lira)	378.772.026	100
2. Emisyon ve Komisyon Giderleri	131.175.192	35,22
3. Ele Geçen Safi Hâsıla	247.596.834	64,78
Harcama Kalemleri		
1. Eski Borç Ödemeleri	168.812.272	44,56
2. Yatırım Harcamaları	28.768.350	7,59
3. Bütçe Açığı	19.883.774	5,27
4. Askerî Harcamalar	18.248.130	4,81
5. Hazine Harcamaları	9.230.539	2,55

Tablo 1'de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti 1854-1914 yılları arasında almış olduğu dış borçların büyük bir kısmını, borçların geri ödemesinde kullandı. Yatırım harcamalarına gelince bu yatırımlar, başta demiryolları ve liman tesisleri olmak üzere altyapı alanıydı. Zamanla kent hizmetleri, ticaret, maden, sanayi, bankacılık ve sigorta kuruluşlarıyla ticareti artırmak veya kolaylaştırmak için yabancı sermaye yatırımları arttı.⁵⁴⁰ Böylece Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci hızlandı. Borçlanma, imtiyaz verme ve daha çok borçlanma şeklinde süreç sürekli yenilendi. Bu

⁵³⁷ Donald C. Blaisdell, *Düyun-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 33.

⁵³⁸ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2- Tanzimattab I. Dünya Savaşına*, Babür Kuzucu (çev.), Gözlem Yayınları, İstanbul 2001, s. 600.

⁵³⁹ Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Muammer Sencer (çev.), May Yayınları, İstanbul 1977, s. 38.

⁵⁴⁰ V. Necla Geyikdağlı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul 2008, s. 91-123.

kez imtiyazlar artık yabancıların elindeki devlet maliyesi üzerinde denetimin arttırılmasından daha çok, dolaysız dış yatırımlara döndü ve Osmanlı ülkesine yabancı sermaye girişi her geçen gün artmaya başladı.⁵⁴¹

Kapitalist ekonomik yayılcılığın genişlemesiyle beraber, 1840 ila 1870 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ticareti beş misli arttı. Fakat Osmanlı ülkesindeki altyapı eksiklikleri yabancı tüccarın işini zorlaştırmaktaydı. Bundan ötürü ülkenin ticaret potansiyeli yeterince genişlememekteydi. Bu nedenle yeni yolların açılması, limanların ıslahı ve geliştirilmesi gerekmektedir. Batı sanayisi için hammaddeye ihtiyaç vardı. Bu hammadde ihtiyacı ise dünyanın daha zayıf ülkelerinden temin edilmekteydi. Batılıların ülkelerdeki hammadde kaynaklarına ulaşabilmesi için bu ülkelerin altyapılarının geliştirilmesi şarttı. Diğer taraftan 1880-1913 yılları arasında dünya nüfusu yüzde 33 yani senede ortalama yüzde bir oranında arttı. 1884 ila 1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin yıllık ortalama nüfus artışı ise yüzde 0.77 oranında kaldı. Memleketin bozuk sağlık şartları, savaşlar, erkek nüfusun uzun süreler silahaltında bulunması gibi olumsuz sebepler, ülkede nüfus artış oranının düşük seyretmesine neden oldu. Ayrıca 1880-1913 yılları arasındaki süreçte Osmanlı ticareti, dünya ticaretindeki hissesini az çok muhafaza etmişse de gelişmiş devletlere nazaran nisbi bir gerileme kaydetmişti (Bk. Tablo 2.).⁵⁴²

Tablo 2. Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (1880-1913)

Yıl	Osmanlı dış ticareti (Milyon Osmanlı Lirası)	Karşılığı milyon dolar	Dünya ticareti (milyon dolar)	Osmanlı dış ticaretinin dünya ticaretindeki hissesi (yüzde)
1880	26.34	115.9	15.603	0.74
1890	35.75	157.3	16.944	0.92
1900	38.75	170.5	19.728	0.86
1910	64.64	284.5	31.536	0.90
1911	69.97	307.8	33.360	0.92
1913	63.44	279.1	38.395	0.73

Birinci Dünya Savaşı'na rastlayan devrede bütün dünyada, süratli bir şekilde kalkınma hamlesine girişilmişti. Demiryolu ağları pek çok ülkede tamamlandı. En kötü ihtimal büyük merkezler birbirine bağlandı. Deniz nakliyatı buharlı gemiler sayesinde

⁵⁴¹ Emine Kırar, *age*, s. 34-35.

⁵⁴² Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 2-5; Tablo 3. için bk. *age*, s. 3.

emniyet ve hız kazandı. Ulaşım ve aktarma maliyetleri ucuzladı ve ülkeler arasındaki mesafeler, ticaretin gelişmesine engel teşkil etmez hâle geldi. Batı Avrupa'nın sanayileşmekte olan ülkelerinde gittikçe hammaddeye ve ziraatin ihmal edilmesi yüzünden gıda maddelerine ihtiyaç arttı. Bundan dolayı sanayi ülkelerinde meydana gelen sermaye birikimi yatırım aracına dönüştü. Sermayedarlar, yerli piyasada bulamadıkları imkân ve şartları, dış piyasalarda imtiyazlı yatırımlarla aramaya başladı. Yabancı şirketler çıkarlarını koruma bahanesiyle hükûmetlerini, gelişmemiş memleketler üzerinde mali kontrollere kadar giden tedbirler almaya teşvik etti.⁵⁴³

Osmanlı sınırları içerisinde faaliyet gösteren yabancı şirketler mal üretimi yerine, deniz ve demiryolları, limanlar, tramvay, tünel, havagazı, elektrik gibi hizmet üretimine tekel biçiminde yatırım yapmaya başladı.⁵⁴⁴ Osmanlı Devleti, Avrupa sermayesinin ülkeye girmesinden hem kâr amacı sağlama hem de devletlere imtiyazlar vererek, denge siyaseti çerçevesinde toprak bütünlüğünü koruma amacı gütmektedir. Bunun yanı sıra yönetim bir devlete verdiği imtiyazla, diğer bir devletin şiddetli taarruzuna maruz kalabilmektedir. Nitekim Berlin-Bağdat demiryolu imtiyaz meselesinde, İngiltere ile Almanya sert bir mücadeleye girişmişti.⁵⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde yabancı sermayenin yatırım alanlarına göre dağılımı şöyleydi (Bk. Tablo 3).

Tablo 3. Osmanlı Topraklarına Giren Yabancı Sermayenin Yatırım Alanlarına Göre Dağılımı

Yatırım Alanları	Milyon Kuruş	Yüzde
Demiryolları	3,368	59,0
Sanayi	650	11,4
Banka-Sigorta	560	9,8
Madenler	328	5,7
Elektrik-Tramvay-su	311	5,5
Limanlar	288	5,0
Ticaret	206	3,6
Toplam	5,711	100,0

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki 10-15 yıl içinde, Batı ile Osmanlı Devleti arasında ticaret bir ölçüde geriledi. Aynı tarihlerde özellikle Fransız ve Almanlar tarafından yapılan yabancı sermaye yatırımları arttı. Osmanlı Devleti'ndeki dolaysız

⁵⁴³ *age*, s. 1-2.

⁵⁴⁴ Aysel Çelikel ve Günseli (Öztekin) Gelgel, *Yabancılar Hukuku*, Beta Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 155.

⁵⁴⁵ Bu konu hakkında bk. Sean McMeekin, *Berlin Bağdat Demiryolu*, Azize F. Çakır (çev.), Picus Yayınları, İstanbul 2012.

yabancı yatırımları 1860’lardan 1880’lerin sonuna kadar az çok sabit kalmışken 1890-1914 döneminde üç kat arttı. Yabancı sermaye yatırımlarının en yoğunluk kazandığı alan demiryolları inşası ve işletmeciliğiydi. Bâbîâli’nin demiryolları yapımından önemli beklentileri vardı. Demiryolları öncelikle iç güvenliğin sağlanması açısından önemliydi. Bâbîâli merkezi devlet gücünün, Osmanlı topraklarının en ücra köşelerine kadar ulaştırılmasını ve savaş dönemlerinde asker ve malzeme sevkiyatının kolayca yapılmasını arzu etmekteydi. Demiryollarından bir başka beklenti vergilerin etkin bir şekilde toplanabilmesiydi. Ayrıca demiryolları ile iç ve dış pazar bağlantıları kurulabilecek ve üretim de artabilecekti.⁵⁴⁶

19. yüzyıldaki bu girişimler ve Bâbîâli’nin merkezileşme hareketi sonucunda devlet bütçeleri, vergi gelirleri, dış ticaret verileri ve reel ücret rakamlarını kullanarak yapılan tahminler sonucunda 19. yüzyıl boyunca kişi başına düşen gelirin, artış eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır (Bk. Tablo 4).⁵⁴⁷ Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Osmanlı Devleti, Balkanlar dâhil olmak üzere Ortadoğu ölçülerine göre, refah seviyesi ortanın üstünde sayılabilecek bir devlettir.

Tablo 4. Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Kişi Başına Düşen Yıllık Gelir (1820-1913)

Ülke/Kıta	Kişi başı yıllık gelir (1820)	Kişi başı yıllık gelir (1913)	Kişi başına düşen gelirin yıllık artış hızı (yüzde)
Batı Avrupa	1200	3460	1,2
ABD	1250	5300	1,6
Sanayileşen Ülkeler	1200	3960	1,3
Doğu Avrupa (Rusya)	750	1700	0,9
Asya	580	700	0,2
Afrika	480	640	0,3
Güney Amerika	690	1500	0,8
Gelişen Ülkeler	570	720	0,3
Dünya	670	1500	0,9
Osmanlı Devleti	720	1150	0,5

Tablo 4. 19. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen dönemde Batı Avrupa’da kişi başına yıllık gelir artış hızının yılda yüzde birin üzerine çıktığını

⁵⁴⁶ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 28.

⁵⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 146.

göstermektedir. ABD’de gelir artış hızı daha yüksek olmuştu. Buna karşılık, Doğu ve Güney Avrupa’da iktisadi büyüme daha geç başladı. Böylece ABD ve Batı Avrupa ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki farklar yüzyıl boyunca yükseldi. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda, kişi başına gelirin 1820-1913 döneminde yılda ortalama yüzde 0,5’lik bir hızla ve toplam olarak yüzde 60 kadar arttı. Ancak bu yükseliş Batı Avrupa ve onun sermayesi karşısında oldukça yetersiz kalmıştı.⁵⁴⁸ Osmanlı Devleti Batı Avrupa’yı yakalayabilmek için çeşitli adımlar atmakta bu adımlardan ancak kısmi sonuçlar elde edebilmektedir. Batı Avrupa’nın hızı bir türlü yakalanamadığı gibi fark her geçen gün açıldı. Dolayısıyla Osmanlı, sürekli güç kaybetmekte olan bir devlet görüntüsü vermektedir.

Osmanlı Devleti’nin üstünlüğü ve bağımsızlığı imgesinin 17. yüzyıldan itibaren giderek bozulduğu açıktır. 18. yüzyılda Avrupalı ülkeler Levant ticareti üzerinde hâkimiyetlerini kurdu. Osmanlı Devleti buna dirense de başarılı olamadı. 19. yüzyılda ise Batılılar, Osmanlı pazarlarını tamamen ele geçirdi. Osmanlı ekonomisi Batı’nın büyüyen sanayisini hammaddelerle besleyen itaatkâr bir role zorlandı. Üç yüz yıl süren amansız bir mücadelenin sonucunda Batılı tüccarlar başoyuncularıyla birlikte, Osmanlı ekonomisine boyun eğdirdi. Osmanlı’nın son yüzyılında gerçekleşecek şiddetli bir kapitalist Avrupa yayılmasına da zemin hazırladı.⁵⁴⁹

Osmanlı Devleti söz konusu dönemde toprak kaybederek, küçüldü. Merkez ile taşradaki devlet adamları arasındaki güç ve vergi geliri üreten kaynakları elde etme mücadelesi devam etti. Bu süreçte uluslararası ekonomi daha büyük önem kazandı. Tüm bunlara ek olarak toprak kayıplarına yol açan etkenler giderek daha karmaşık bir hâl kazandı. Bu duruma iç isyanlar da eklendi. İçeride merkezi devlet, insanların gündelik yaşamları üzerinde hâkimiyetini arttırdı. Bâbîâlî, Müslüman ile gayrimüslim statüsünü yeniden tanımlandı.⁵⁵⁰ Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nin siyasal gücünün sürekli gerilemesiyle birlikte, Avrupalı devletler kendi tüccarına sağladığı hakları genişletmeye başladı. Avrupa tüccarına sağlanan ayrıcalıklar zamanla, Osmanlı Devleti’nin kendi vatandaşına sağladığı ticari imtiyazların çok ötesine geçti. Ayrıca bu zaman diliminde tanınan haklar genişlemeye başlayınca, Avrupalı tüccarlara Osmanlı ülkesinde kendi

⁵⁴⁸ *age*, s. 146-148.

⁵⁴⁹ Edhem Eldem, *agm*, 342.

⁵⁵⁰ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 95.

mahkemelerini kurma ve ticari anlaşmazlıklarını bu mahkemelere götürme gibi yeni ayrıcalıklar verilmeye başlandı. Bunlarla beraber, Avrupalı tüccarların ödeyecekleri gümrük vergileri en düşük düzeyde tutuldu. Çoğu durumda “müste’men”, yerli tüccarlardan daha az gümrük vergisi ödüyordu. Bu durumda hem Müslüman hem de zimmî olarak adlandırılan gayrimüslim Osmanlı tüccarları, “müste’men” karşısında rekabet edemez duruma geldi.⁵⁵¹ Bu kötü gidişata sessiz kalamayan Yeni Osmanlılar, basın yoluyla Osmanlı idaresine ve yabancı müdahalesine karşı muhalefetini başlattı.

2.2. Kapitülasyonlar ve Ecnebi Tüccarlar

Kapitülasyon antlaşmalarıyla tüccarlar, Osmanlı ülkesine diledikleri zaman gelip gidebilmekte ve diledikleri malları istedikleri kişilere satabilmekteydi. İki ecnebi tüccar veya konsolsoları arasında anlaşmazlık olursa talep etmeleri hâlinde dava, İstanbul’da oturan elçilerine havale edilecekti.⁵⁵² Osmanlı yerel idari görevlileri bu davaları görmek için tüccarları zorlamamaktaydı. Fransız tüccarı bir iskeleye satış için mal çıkarır daha sonra bu malı başka bir iskeleye götürmek isterse, o maldan ikinci defa gümrük vergisi istenilmemekteydi. Ayrıca âdet olan vergileri verdikten sonra tüccardan başka adla vergi istenilerek rencide edilmemekteydi. Maddelerden anlaşılacağı üzere, tüccarlara Osmanlı ülkesinde tam bir serbest ticaret hakkı verilerek bu hakkın gözetilmesi işi mensup olduğu elçi ve konsolosa havale edilmekteydi.⁵⁵³ Elçi ve konsoloslar vatandaşlarının menfaatine aykırı bir durumu hemen takrirle gerekli mercilere bildirirdi. Bu takrirler genellikle ticari meseleleri ilgilendirdiğinden maruzatın konusu genellikle yabancı tüccarların hakları ve gemilerin seyahat izinleri hakkındaydı. Bu tanıtıcı bilgilerden sonra talebin anlatımına geçilirdi. Bu talepler tüccarlar arası borç, alış-veriş, bir grup tüccarın malına hukuka aykırı olarak el konulması, haksız yere vergi talep edilmesi gibi mevzular hakkındaydı. Ayrıca elçi ve konsoloslar gerçeklerin tespitinden sonra isteklerin yerine getirilmesi ve malların geri verilmesini istemekteydi. Ancak yabancı tüccar ithalat ve ihracatta çeşitli gümrük ve harçlar ödemekle yükümlüydü. Bundan dolayı Osmanlı gümrük memurları, yasaklanmış hiçbir eşyanın ticaretini yapılmadığından ve tüm vergilerin ödendiğinden emin olmak için gemileri denetlerdi.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914...*, s.165-166.

⁵⁵² BOA, HR.HMŞ.İŞO. 126-4/3, R. 21 Teşrinisâni 1327 (4 Aralık 1911).

⁵⁵³ Nihat Erim, *age*, s. 67-68.

⁵⁵⁴ Michael Talbot, *agm*, s. 169-175.

Tüccar sınıfını koruma altına almak isteyen yabancı konsoloslar, Osmanlı yönetimine devamlı resmî belgeler sunmaktaydı. 18. yüzyılın başlarında Fransız konsoloslar tüccarlarının can ve mal güvenliğinin korunması, gümrük vergisi ödemeleri, korsanlarla olan sorunları, hukuki davaları, borçları, ihraç ettikleri mallar hakkında arzlar sunmuştu.⁵⁵⁵ İngiltere Murahhası Orta Elçisi ise İngilizlere verilen ahidnâme gereğince, Osmanlı ülkesinde ticaret yapan İngiltereliye ve ona bağlı tüccar taifesine antlaşmaya aykırı davranılmamasını talep etmekteydi. Kanun-ı kadim gereği âdet olan vergilerden başka tüccardan vergi alınıp rencide edilmemesi de talep edilmekteydi. Ayrıca elçi, Hanya iskelesinde tüccarının sattığı kahveden “bid’at” adında kapitülasyonlara aykırı olarak vergi alınmasından şikâyetçiydi. Bundan dolayı “bid’at akçesi”nin geri verilmesini talep ederek, bundan böyle tüccarlarının rencide edilmemesini istemekteydi.⁵⁵⁶

İstanbul’da oturan Hollanda Devleti maslahatgüzarı Bâbîâli’den, İstanbul’a gelmiş olan Hollandalı ticaret gemilerinin Karadeniz’e geçmesini talep etmekteydi. Ayrıca Hollandalı tüccarların maiyetine, Rusya limanlarına gidip gelmeleri esnasında engel olunmaması istenilmekteydi. Nitekim bu hak 1860/1861 tarihinde Hollandalılara ahidnâmelerle verilmiş bir ayrıcalıktı.⁵⁵⁷ Fransa elçisi, İstanbul kadısının verdiği ilamdan şikâyetçiydi. Nitekim bu ilama göre Fransız tüccarları elindeki şekeri, Yeniçarşı’da bulunan attar, şekerçi ve akideci esnafına satmaya zorlanmaktaydı. Fransa elçisi bu durumun antlaşmaya aykırı olduğunu belirterek, tüccarın getirdikleri mal ve eşyayı Osmanlı vatandaşından dilediklerine satmakta özgür olduklarının altını çizmekteydi. Ayrıca elçi, Fransız mallarının korunmasını talep etmekteydi.⁵⁵⁸

Avrupalı devletlerle olan ticari ilişkilerin artması, İstanbul’da yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki hukuki ve ticari davaları gören şer’î mahkemeler yerini, Osmanlı tüccarları ile yabancı tüccarların oluşturduğu birtakım karma mahkemelere bırakmaya başladı.⁵⁵⁹ Bu mahkemeler daha sonra nizâmiye mahkemelerinin bünyesine alındı.⁵⁶⁰ Bu mahkemeler içerik ve işleyişi bakımından Osmanlı hukuk bağımsızlığıyla

⁵⁵⁵ Ayşin Şişman, “1702-1708 Tarihleri Arasında Türk-Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler”, *Belleten*, C. 63, S. 237, s. 520.

⁵⁵⁶ BOA, C.HR, 121/6048, H. 03 Rebiülâhîr 1226 (27 Nisan 1811).

⁵⁵⁷ BOA, HAT, 1165/46103, H. 29 Zilhicce 1230 (2 Aralık 1815).

⁵⁵⁸ BOA, C.HR, 180/8970, H. 11 Recep 1198 (31 Mayıs 1784).

⁵⁵⁹ Yasemin Saner Gönen, *agt*, s. 97.

⁵⁶⁰ Bk. M. Macit Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 33, İstanbul 2007, s. 185-188.

uyuşmayan nitelikteydi. İstanbul’da başlayan bu oluşum kısa zamanda taşra kentlerine yayıldı. Taşra Ticaret Mahkemeleri, genellikle ticaret işlerinin yoğun olduğu yerlerde kuruldu. Eğer ticari faaliyet azsa burada mahkemenin giderleri karşılanamayacağı için kurulmadı. Çünkü ticaret mahkemeleri giderlerini, mahkeme gelirinden karşılamaktaydı. Kendi giderlerini karşılamayacak yerlerde ticaret mahkemelerinin olmaması, ticaret kanunlarına göre Bidayet Mahkemesi’nce görüldü.⁵⁶¹

Kapitülasyonlara varlık veren nedenlerin başında ticaret gelmekteydi. Ancak kapitülasyon antlaşmaları Osmanlı ekonomisi ve ticaretinde önemli zaafılar meydana getirdi. Devlet emperyalist kapitülasyonlar nedeniyle kendi gümrük tarifelerini serbestçe yapma hakkını yitirmişti. Ayrıca ülke, bir hammadde pazarı hâline gelerek, yabancı sermaye ve yabancı tüccar üzerinde serbestçe hareket etmekteydi. Yabancı tüccarlar istediğini alma, her işi yapma, limandan limana gemi işletebilme, tekeller kurarak bütün kazanç kaynaklarını ele geçirebilme gücüne kavuştu. Bunlara ek olarak bütün vergilerden muaf oldukları gibi çalışmalarında rahatsız edilmedikleri gibi denetimlerde de uzak bulunmaktaydılar. Yabancılar için ülke, kayıtsız şartsız kazanç sağlayacakları bir ticaret cenneti hâline gelmişti. Öyle ki yabancılar, sömürülerini korkusuz ve insafsız şekilde yürüttükleri gibi buna karşı hiçbir yükümlülükleri de yoktu.⁵⁶²

2.3. Yeni Osmanlıların Devlet Ekonomisine ve Yabancı Müdahalesine Karşı Muhalefeti

Osmanlı Devleti’nin 1789-1918 yılları, had safhada sorunlu geçen bir zaman dilimi olmuştu. Bu yıllar Osmanlı Devleti için bir yandan emperyalist sömürü ve yayılmacılık, diğer yandan merkezkaç güçlerin her geçen gün daha fazla baskın çıktığı bir dönemdi. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa arasında ortaya çıkan uçurum geri çevrilemez bir nitelik kazandı. Osmanlı Devleti, reform yolundaki tüm gayretlerine, karşı karşıya kalınan meselenin özünü kavrayabilmiş cesur ve yetenekli devlet adamlarının varlığına rağmen devlette yaşanan olumsuz seyir bir türlü ortadan kaldırılamadı. Osmanlı Devleti 1700’lü yılların son çeyreğinde kaybetmeye başladığı “Büyük güç” sıfatını, yeniden kazanacak dönüşümleri sağlamayı başaramadı. Devlet,

⁵⁶¹ Akmandar Demirci, *Osmanlı Devleti’nde Taşra Ticâret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selânik ve Ankara Örnekleri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 83.

⁵⁶² Osman Nebioğlu, *age*, s. 33.

Batı ve Merkezi Avrupa’da meydana gelen sanayileşme ve zenginleşme sürecinin çemberleri içine giremedikçe aleyhine çalışan dinamikler daha kolay ve kısa sürede sonuç üretir olmuştur.⁵⁶³

19. yüzyıl devlet adamları özellikle Tanzimat reformcularından Âlî ve Fuat Paşalar, azametli ve kendi bünyesinde birliğini koruyabilen bir Osmanlı Devleti istiyordu. Onlardan sonra gelen devlet adamları da bu gidişatı değiştirmek arzusundaydı. Bu değişimi gerçekleştirebilmek için Osmanlı bürokrasisi, nizamnâmeler ve ıslahat programları ilan etti. Bâbîâli bu dönüşüm çabasında, Avrupa devletlerinin müdahalesiyle karşılaşılıyordu. İngiliz elçisi, Osmanlı Devleti’nin mali durumunun düzenlenmesi için devlete ait toprakların Avrupa kapitalistlerine kiraya verilmesini ve hatta satılmasını tavsiye etti. Rus elçisi Bulwer ise Osmanlı vilayetlerine Hristiyan vali yardımcılarının atanması, öşürlerin kaldırılması ve bunun yerine halktan nakit para olarak vergi alınması şeklinde mali bir reform önerdi. Devleti adeta yarı sömürge hâline getiren Avrupalı güçler, elçileri vasıtasıyla sürekli Bâbîâli’nin iç işlerine müdahale etmekten geri durmuyordu.⁵⁶⁴

Osmanlı Devleti’nin aleyhine işleyen bu süreç devam ederken bir yandan da sultaniden ve idadilerden her yıl eğitim hayatını tamamlayan yüzlerce genç mezun olmaktaydı. Bu gençler, çeşitli devlet görevlerine atanarak Osmanlı modernleşmesini devam ettirecek kişilerdi. Hızlı çöküşü gören ve farklı kademelerde yer alan bu kişiler, mevcut durumdan sultan ve Osmanlı yönetimini sorumlu tutarak basın yoluyla seslerini duyurmaya başladı.

1860’larda giderek artan Batı’ya boyun eğmenin bedelini ödeyen toplumsal tabakalar adına konuşan Yeni Osmanlılar, reformlar ve yabancı müdahalesi gibi birçok alanda hükûmeti eleştirmeye başladı. Ayrıca Yeni Osmanlılarla başlayan Jön Türk hareketi, mevcut sistemi devirmekten ziyade, devleti kurtarmanın peşindeydi. Bu muhalifler, gayrimüslimlerin sadık Osmanlı vatandaşları hâline gelebileceğini ve sultanın mutlakiyetini, meşruti sınırlar içerisinde kontrol edilebilmesini savunmaktaydı. Ayrıca vatandaşlık hakları din veya etnik kökene bakılmaksızın tüm Osmanlılar için güvence

⁵⁶³Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında, Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 42.

⁵⁶⁴N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal (çev.), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1948, s. 525-526.

altına alınırsa, imparatorluğun yaşayacağına ve gelişeceğine de inanıyorlardı.⁵⁶⁵ Böylece Avrupa müdahalelerinden ve dayatmalarından da kurtulmak hedeflenmekteydi.

Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi 1865-1876 yılları arasında yazar ve fikir adamı olarak öne çıkan şahıslar, “Yeni Osmanlılar” olarak adlandırılmaktaydı.⁵⁶⁶ Bu kişiler çıkardıkları gazetelerde ülke sorunları, yabancı müdahalesinden duyulan rahatsızlık, hükûmetin yapması gereken icraatlarla, ekonomi, sanat, ticaret ve ziraat gibi hemen hemen her konuda yazılar kaleme aldı.⁵⁶⁷

Yeni Osmanlılar, hükûmeti ekonomik yönden eleştirmekle kalmayıp bu konuda çözüm önerilerini basın yoluyla sunmaya başladı. Rahatsızlık duyulan bir diğer konu, devlete yapılan “ecnebi müdahalesi” idi. Bu yabancı müdahalesinin temel dayanağını kapitülasyonlar oluşturmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla beraber yabancılara pek çok konuda ayrıcalık vermişti. Yabancıların bu muafiyetleri kendi menfaatine uygun olarak yorumlamasıyla kapitülasyonlar her geçen gün daha da genişlemekteydi.

Londra ve Paris’te Yeni Osmanlılar adıyla örgütlenen ve saraya muhalif olan kesim, bu yerlerde gazete ve risale gibi çeşitli yayın organları çıkardı.⁵⁶⁸ Yeni Osmanlılar, II. Meşrutiyet öncesinde devlet adamları, sultan, hanedan, şehzade anneleri gibi hemen

⁵⁶⁵ Feroz Ahmad, *Jön Türkler Ve Osmanlı’da Milletler*, Ayşen Gür (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 7.

⁵⁶⁶ Enver Koray, “Yeni Osmanlılar” *Belleten*, C. 47, S. 186, 1983, s. 563; Bu konu hakkında birçok yayın bulunmaktadır. Bunlar içerisinde öncelikli olarak şu yayınları bakılabilir: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirler 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017; M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.

⁵⁶⁷ Ebuzziya Tevfik’in, Namık Kemal ile Ziya Bey’in yurtdışına nasıl çıktıklarını aktardığı anekdot, yabancı müdahalesini eleştiren Namık ve Ziya Bey’in, yabancılardan yardım alarak yurtdışına çıkabildikleri anlatılmaktadır. Namık ve Ziya Beylerin yurtdışına çıkışı Fransız elçisinin yardımıyla olmuştu. Ebuzziya olayı şöyle anlatılmaktadır: Namık ve Ziya Beyler, perşembe akşamı saat beş-altı sıralarında, o zamanlar Fransız elçiliğinin karşısında, şimdiki Karlman mağazalarının bulunduğu yerde çalışan Valöri lokantasında buluşmayı kararlaştırdı. Valöri lokantasında buluşan Namık ve Ziya Beyler, o tarihte Fransa’nın İstanbul elçisi Mösyö Bouret idi. Fazıl Mustafa Paşa tarafından, Jean Pietre vasıtasıyla, gerekli talimatı alan Mösyö Bouret, Namık Kemal ile Ziya Bey’i elçiliğinde ağırladı. Dolayısıyla bu iki kader arkadaşı nihayet Fransız elçisiyle buluştu, akşam yemeğini onunla birlikte yedi ve gece geç vakit yanlarında elçilik vapurunun görevlilerinden bir iki kişi daha bulunduğu hâlde, kılık değiştirmiş olarak elçiliğin arka kapısından çıkıp Tophane iskelesinde bekleyen “Bosfor” vapuruna bindi. Namık ve Ziya Beylerin yabancı bir kafede buluşup, Fransız elçiliğine girmeleri ve elçilikten yanlarında birkaç elçilik görevlileriyle çıkmaları tamamen yabancı devletlerin kapitülasyonlar çerçevesinde elde edilen kişisel dokunulmazlık menfaatinden faydalanmalarıyla açıklanabilir. Zaten devlet tarafından mimlenen ve takip altında olan bu kişiler, rahat bir şekilde ancak bu şekilde yurtdışına çıkabilirdi (Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 67-68).

⁵⁶⁸ BOA, Y.PRK.BŞK, 17/24, R. 8 Kânunusânî 1305 (20 Ocak 1890).

hemen her konuda tenkit içerikli yazılar kaleme aldı. *Ulûm*, *Muhbir*, *Le Mukhbır*, *İbret*, *Hürriyet*, *Mizan*, *Meşveret*, *İctihad* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazetelerinde Osmanlı ekonomisi ve yabancı müdahalesine karşı hoşnutsuzluklarını dile getiren makaleler kaleme aldı.

Sarıklı İhtilâlciler olarak tanılan Ali Suavi, çıkardığı *Muhbir* ve *Ulûm* gazetelerinde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik çöküntü üzerine yazılar kaleme aldı. “İyi Maliye İyi Politikadan Olur”,⁵⁶⁹ “Sanayi-i Der Memâlik-i Osmaniye”,⁵⁷⁰ “Memâlik-i Osmaniye’de Ticaret”,⁵⁷¹ “İtfâ-yı Düyyûn”,⁵⁷² ve “İstikraz”,⁵⁷³ gibi yazılarla Ali Suavi, borçlar ve mali buhran üzerine eğildi. Ayrıca söz konusu çöküşten kurtulabilmek için beş maddelik bir çözüm önerisinde bulundu. Ali Suavi’ye göre devlet, önce gereksiz harcamalarda bulunarak zimmetine para geçiren, yağmacı memurlardan kurtulmalıydı. İkinci olarak halktan alınan vergiler yeniden düzenlenmeliydi. Üçüncü olarak borçlar, uygun ve adil taksitlerle tahsil edilmeli ve vatandaş sıkıştırılarak öküzü sattırılmamalıydı. Dördüncü olarak vergilerin alınma zamanı belli olmalıydı. Son olarak halktan yardım toplamaktan vazgeçilmeli gibi hükûmete olan tavsiyelerini basın yoluyla açıkladı.⁵⁷⁴

Ali Suavi, *Muhbir* ve *Ulûm* gazetelerinde halkın genel iktisadi sorunlarına yer verdi. Suavi, Osmanlı ülkesinde zanaat ve üreticiliğin, yerini, devlet memurluğu ve tüketiciliğe terk etmesini güzel bir şekilde tasvir etmişti. Ayrıca Ali Suavi yazılarında, halkın içinde bulunduğu ekonomik durumun içler acısı olduğunu, tuz gibi temel ihtiyaçların dahi tedarik edilmediğini insanların ve hayvanların hastalıktan kırıldığını yazmaktaydı. Yazar, zaruri durumlar ve gelir sağlayacak yatırımlar hariç, borç alınmasına da karşı çıkmaktaydı. Gazetede yazılarında gereksiz harcamaları şiddetli eleştirmişti.⁵⁷⁵

Ali Suavi gibi Namık Kemal de⁵⁷⁶ ülkenin içinde bulunduğu mali bunalım karşısındaki düşüncelerini basın yoluyla dile getirmişti. Londra’da *Hürriyet* (1868-1870)

⁵⁶⁹ Ali Suavi, “İyi Maliye İyi Politikadan Olur”, *Ulûm*, No. 13, 4 Şubat 1285 (16 Şubat 1870), s. 772-774.

⁵⁷⁰ Ali Suavi, “Sanâyi’-i Der Memalik-i Osmaniye”, *Ulûm*, No. 12, 1870, s. 727-732.

⁵⁷¹ Ali Suavi, “Memâlik-i Osmaniye’de Ticaret”, *Ulûm*, No. 12, 1870, s. 735-743.

⁵⁷² Ali Suavi, “İtfâ-yı Düyyûn”, *Ulûm*, No. 5, 31 Ağustos 1285 (12 Eylül 1869), s. 251-266.

⁵⁷³ Ali Suavi, “İstikraz”, *Muhbir*, No. 14, 16 Teşrinisânî 1283 (28 Kasım 1867), s. 1-2.

⁵⁷⁴ *Le Mukhbır*, No. 6, 23 Eylül 1283 (5 Ekim 1867), s. 3-4.

⁵⁷⁵ *Muhbir* gazetesi ile Ali Suavi’nin hayatı ve ekonomik görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993; Kenan Demir, “Ali Suavi’nin İktisadi Görüşleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16, 2018, s. 443-463.

⁵⁷⁶ Namık Kemal, 1840 Tekirdağ doğumlu olup, Maliye Hazinesi Esham Müdürü Mustafa Asım Bey’in oğluydu. Fransızca bilen Namık Kemal, henüz 18 yaşında olduğu hâlde Bâbîâlî tercüme odasına dâhil oldu. Daha sonra Erzurum vali yardımcılığına tayin edildi. Ancak bu görevi kabul etmeyerek, Ziya Paşa ile birlikte *Courrier d’Orient* gazetesine çağrıldığı için Avrupa’ya gitti. Kastamonu’dan firar eden Ali

gazetesini çıkaran Namık Kemal, 1872 yılında Avrupa'dan İstanbul'a dönerek *İbret* (1870-1873) gazetesinin başına geçti. *İbret* gazetesinde, "İstikbâl", "Ziraatımız", "Sanat ve Ticaretimiz",⁵⁷⁷ "Mekteb-i Sanayi",⁵⁷⁸ "Nüfus",⁵⁷⁹ "Terakkî", "İttihâd-ı İslâm",⁵⁸⁰ "Avrupa Şarkı Bilmez",⁵⁸¹ "Hukûk-u Umûmiyye",⁵⁸² "Bazı Mülâhazât-i Devlet ve Millet",⁵⁸³ "Efkâr-i Umûmiyye",⁵⁸⁴ "Reji",⁵⁸⁵ "İfâde-i Merâm",⁵⁸⁶ "Sebeb-i Kaht-i Ricâl",⁵⁸⁷ "Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le Olan Münasebâtına Dâir Bazı Mütalaât",⁵⁸⁸ "İbret",⁵⁸⁹ "İdarece Muhtaç Olduğumuz Tâdilât",⁵⁹⁰ ve "Garaz Marazdır",⁵⁹¹ gibi makaleler kaleme aldı.

Z. Fahri Fındıkoğlu, Tanzimat'tan itibaren Osmanlı dünya görüşünün, dünyevi ve iktisadi bir anlayışa dönüştüğünü belirtmekteydi. Fındıkoğlu, Osmanlı ülkesinin bankaya, sermayeye, şirkete ve hatta buharlı makinaya ihtiyacından bahseden Namık Kemal'i de "Tanzimat çağının muahhar bir iktisatçısı" olarak tanımlamaktaydı.⁵⁹²

Namık Kemal, *Tasvîr-i Efkâr*, *Hürriyet*, *Hadika* ve özellikle *İbret* gazetesinde iktisadi meselelere dair yazılar kaleme aldı. Bu makaleler genellikle Osmanlı tarımını, ticaret ve sanayinin durumunu, vergilerin ağırlığını, bütçeyle ilgili problemleri, yabancı devlet vatandaşlarına verilen ticari imtiyazların zararlarını, iç ve dış borçları, dış borçlar

Suavi'de kendilerine katılarak 30 Mayıs 1867 tarihinde Paris'e ulaştılar. Bk. BOA, DH. SAİD.d., 1/210, H. 29 Zilhicce 1256 (21 Şubat 1841); Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2016, s. 365; Şemsettin Sami, Namık Kemal'i "Matbuat âlemine karışıp, neşr eylediği makalelerle umumun nazar-ı rağbet ve hayretini celb etmiş" kişi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca "Kemal Bey'in en büyük maharet ve iktidarı siyasi makalelerle tedbir-i mülk hakkındaki bendleri..." dir şeklinde ifade etmesi, Namık Kemal'in kaleminin ne kadar güçlü olduğunu yansıtmaktadır (Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihrân Matbaası, C. V, İstanbul 1314, s. 3885).

⁵⁷⁷ Namık Kemal, "Sanâyi' ve Ticaretimiz", *İbret*, No. 57, 8 Teşrînisânî 1288 (20 Kasım 1872).

⁵⁷⁸ Namık Kemal, "Mekteb-i Sanayi", *İbret*, No. 57, 8 Teşrînisânî 1288 (20 Kasım 1872).

⁵⁷⁹ Namık Kemal, "Nüfus", *İbret*, No. 9, 13 Haziran 1288 (25 Haziran 1872).

⁵⁸⁰ Namık Kemal, "İttihâd-ı İslâm", *İbret*, No. 11, 15 Haziran 1288 (27 Haziran 1872).

⁵⁸¹ Namık Kemal, "Avrupa Şarkı Bilmez", *İbret*, No. 7, 10 Haziran 1288 (22 Haziran 1872).

⁵⁸² Namık Kemal, "Hukûk-u Umûmiyye", *İbret*, No. 18, 26 Haziran 1288 (8 Temmuz 1872).

⁵⁸³ Namık Kemal, "Bazı Mülâhazât-i Devlet ve Millet", *İbret*, No. 27, 27 Eylül 1288 (9 Ekim 1872).

⁵⁸⁴ Namık Kemal, "Efkâr-i Umûmiyye", *İbret*, No. 40, 16 Teşrînievvel 1288 (28 Ekim 1872).

⁵⁸⁵ Namık Kemal, "Reji", *İbret*, No. 30, 2 Teşrînievvel 1288 (14 Ekim 1872).

⁵⁸⁶ Namık Kemal, "İfâde-i Merâm", *İbret*, No. 20, 18 Eylül 1288 (30 Eylül 1872).

⁵⁸⁷ Namık Kemal, "Sebeb-i Kaht-i Ricâl", *İbret*, No. 38, 12 Teşrînievvel 1288 (24 Ekim 1872).

⁵⁸⁸ Namık Kemal, "Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le Olan Münasebâtına Dair Bazı Mütalaât", *İbret*, No. 49, 28 Teşrînievvel 1288 (9 Kasım 1872).

⁵⁸⁹ Namık Kemal, "İbret", *İbret*, No. 3, 5 Haziran 1288 (17 Haziran 1872).

⁵⁹⁰ Namık Kemal, "İdarece Muhtaç Olduğumuz Tâdilât", *İbret*, No. 33, 5 Teşrînievvel 1288 (17 Ekim 1872).

⁵⁹¹ Namık Kemal, "Garaz Marazdır", *İbret*, No. 19, 27 Haziran 1288 (9 Temmuz 1872).

⁵⁹² Abdurrahman Siler, "Namık Kemal'in İktisadî Görüşleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1177.

yüzünden mali özgürlüğün kaybedilmesini ve bunlara karşı alınması gereken önlemleri ele almaktaydı.

Namık Kemal, *İbret* gazetesinde 13 Haziran 1872’de yayımladığı “İstikbâl” adlı makalesinde Avrupa ile Osmanlı Devleti’ni kıyaslamaktaydı. Yazısında, “Avrupa 500 sene sonra makinalarını idare etmek için gerekli olan kömürü şimdiden tedarik etmeye çare düşünüyor. Bizse beş gün sonra midemizin hareketi için lazım gelen gıdanın tedarikini bile düşünmüyoruz” serzenişinde bulunmaktaydı. Ayrıca “Batılılar topraklarının her tarafına demiryolu yapmayı hayatın bir şartı görürken bizse, sadece İstanbul’un bir köşeciğine tramvayı çok zor yapabiliyoruz” şeklindeki sözleriyle Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerini mukayese ederek Avrupa’nın üstünlüğünü vurgulamaktaydı. Namık Kemal aynı makalesinde “Ticaret bir garip itibar buldu. Bin şirketten servetli adamlar, bir devletten kuvvetli şirketler peyda ediyor” diyerek ticaretin geçirdiği dönüşüm sürecinin önemine değindi. Aynı yazısında, “Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisinde başarılı olamadık. Ticaret böyle mi ilerler? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir?” serzenişiyle Osmanlı ülkesinde fabrikanın, Müslüman müteşebbis ve bankanın olmamasından yakınmaktaydı.⁵⁹³

İbret gazetesinin 45 numaralı sayısında yer alan “Terakkî” adlı makalede Namık Kemal, Avrupa medeniyetinin yükselişini, dükkânlarını, eğitim anlayışını, fabrikalarını, ticaretini ve kütüphanelerini aktardıktan sonra “Ey ihvan-ı vatan, nedir gaflet? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım... Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkalım” diye adeta yakarıшта bulunmaktaydı.⁵⁹⁴

Namık Kemal, “Ziraatımız” adlı makalesinde ziraatın önemine değinmekteydi. Yazara göre ziraat, iktisadi zenginliğin oluşturulmasında sanayi ve ticaretten daha fazla katkı sağlamaktaydı. Ayrıca “Ticaretimiz ecnebiler elinde sanatımız hiç hükmünde... Cenabıhak ihsan eder de topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla taayyüş (beslenme, yaşama, geçinme) edip gidiyoruz” diyerek ticaretin yabancıların elinde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekteydi. Namık Kemal, servetin artırılması ve iktisadi kalkınma için öncelikle ülkede ziraatın ıslah edilmesi gerektiğini yazısında

⁵⁹³ Namık Kemal, “İstikbâl”, *İbret*, No. 1, 1 Haziran 1288 (13 Haziran 1872).

⁵⁹⁴ Namık Kemal, “Terakkî”, *İbret*, No. 45, Kasım 1872.

vurgulamaktaydı. Yazara göre ülkede ziraat, hâlen eski usul ve yöntemlere göre yapılmaktaydı. Bu durum ziraatte hiçbir ilerlemenin sağlanamamasına neden olmaktaydı. Ayrıca Namık Kemal, “Sanayi ve Ticaretimiz” adlı yazısında, ülkenin sanayi ve ticareti için ne gibi adımların atılması gerektiğini ve ülkede ticaretin geri kalmasının nedenlerinden bahseden bir makale kaleme aldı.⁵⁹⁵

İbret gazetesinin bir diğer önemli yazarlarından Reşad Bey, “İstikraz” adlı makalesinde, Osmanlı borçlanmasının meydana getirdiği zararı kaleme aldı. Borçlar çoğaldıkça vergi yükünün artacağını ve toplumda hukuksuzluğun doğacağını belirtti. Reşad Bey, kuşaktan kuşağa aktarılan borca da karşı çıkmaktaydı. Yazar, aynı yazısında “Müteveffa Fuad Paşa ‘bu devlet istikrazsız yaşayamaz’ diye bir hikmet-i ihtirâ” etti diyerek Fuad Paşa’nın bu devlet borçsuz yaşayamaz sözüne karşı çıkmaktaydı. Akabinde Osmanlı Devleti kurulduğundan bu yana hiçbir borçlanma içerisinde olmadan beş asırdan beri yaşadığını belirtmekteydi. Reşad Bey, Osmanlı Devleti’nin bu hâle gelmesini son 20-30 yıldır yapılan mali politikalara bağlamaktaydı. Ayrıca müellif, Osmanlı bürokratlarının borçlanmalardan faydalandığını ve bundan dolayı borçlanmayı savunduklarını belirtmekteydi.⁵⁹⁶

Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın çıkarttığı *Hürriyet* gazetesinin⁵⁹⁷ 29 Haziran 1868 tarihli ve 1 numaralı nüshasında “Hubb-il Vatan Min-el İmân (Vatan Sevgisi İmandan Gelir)”⁵⁹⁸ başlığını taşımaktaydı. Bu makale “mülkün her sahrasında özgürlüğe karşı yapılan düşman taarruzundan” hoşnutsuzluğunu dile getirmekteydi.

⁵⁹⁵ Namık Kemal, “Ziraatımız”, *İbret*, No. 61, 14 Teşrinisâni 1288 (26 Kasım 1872).

⁵⁹⁶ Reşad, “İstikraz”, *İbret*, No. 19, 27 Haziran 1288 (9 Temmuz 1872).

⁵⁹⁷ *Hürriyet* gazetesi *Muhbir*’den sonra Avrupa’da yayımlanan ikinci Türk gazetesi idi. Ali Suavi’nin *Muhbir* gazetesindeki tutumundan hoşlanmayan Namık Kemal ve Ziya Bey, Mustafa Fazıl Paşa’nın da desteğiyle 29 Haziran 1868’de Londra’da *Hürriyet* gazetesini çıkardı. Gazetenin ilk 63 sayısında Namık Kemal’in ağırlığı hissedilmekteydi. Bu gazete 1870 yılına kadar toplam 100 sayı çıktı (Hüseyin Çelik, “Hürriyet”, *DİA*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 505-506).

⁵⁹⁸ “Herkesin vatanı ki mensup olduğu cemiyetin meskenidir. Dünyada her şeyden ziyade sevgiye mazhar olmasın mı? Vatan o mün’im-i kerimdir ki hândân-ı âtîfetine gelenler aç, uryân, aciz dermansız gelir. Onun sayesinde beslenir, sayesinde giyinir, hayatından hürriyetinden sayesinde müstefid olur. Şükranîyetin akdem-i vezaif olduğunu bilenlere göre layık mıdır ki vatanını bedeninden aziz tutmasın.

Ya Osmanlılar, bu vazife-i mukaddiseyi nasıl herkesten ziyade ifâya çalışmasın ki vatan denilen nimet, onlara kılıçlarının ekmeğidir. Bu uğurda şehit olan ecdadımızın kemikleri topraktan çıkarılsa mülkün her sahrasında nice ehrâmlar ve belki hürriyetimizi düşman taarruzundan muhafaza edebilecek kadar istihkâmlar yapılabilir. Bir kere tarihlere nazar-ı ibretle bakılsın ne büyük devlet idik ne azimetli millet idik. İçimizde öyle padişahlar zuhûr etti ki vatan için kimi gaza-i meydanlarında kimi zindanlarında teslim-i ruh ederdi. Öyle ve vüzera yetiştirdi ki vatan yolunda kimi doksan yaşına varmış iken hastalığı hâlinde kırk saat

Hürriyet gazetesi “İstikraz Protestosu” adlı yazısında: “Bâbîâlî’nin imzalayacağı borcun Osmanlılar tarafından kabul edilmeyeceğini ve İstanbul’dan 102 imza toplanılarak bunun protesto edileceğine dair bir protestonâme” yayınladı. Bu yazı, Bâbîâlî’nin 125 milyon franklık yeni bir borç antlaşması yapmayı planlaması üzerine, bu antlaşmayı protesto etmekteydi.⁵⁹⁹

Gazete “Ecnebilerin Tasarruf-u Emlak-ı Selâhiyeti” başlığı altında yabancılardan Osmanlı ülkesinde mülk edinmesini ağır eleştirmektedir:

“Bu tabirin Türkçesi, biz idare-i hazıra sayesinde ticaretimizi sanayimizi ecnebilere verip birer çürük ahşab kulübeye başımızı sokmuş seyirci gibi kalmış idik. Şimdi bu kulübelerimizi dahi onlara verip hane-i berdüş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir. Bâbîâlî ecnebler için hukuk-ı istimlâk ilan edince zımnen İstanbul ahalisine kûs-ı rihlet çaldı. Ve 20 seneden beri her şube-i idarede gösterdiği asar-ı rüyet ve dirayetin üzerine bununla doğrusu tuğ dikti.”
600

Jön Türklerin diğer bir yayın organı olan *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesi, 10 Nisan 1902’de Mısır’da Türkçe olarak ilk nüshasını çıkardı. 13 gün sonra bu gazetenin varlığından haberdar olan Posta ve Telgraf Nâzırı bu yayın organını fesatçı olarak tanımladı.⁶⁰¹ Gazetenin “İfâde-i Mahsûsa” başlığını taşıyan başyazısında, İttihad ve Terakki’nin program ve genel amaçları açıklanmaktaydı. Cemiyet, Osmanlı Devleti’ni tamamen siyasi özgürlüğüne kavuşturmayı ve her türlü yabancı müdahalesinden kurtarmayı başlıca görevi kabul etmişti. Ayrıca makalede ümmetin hukukunu müdafaa ve temin yolunda çalışacağı beyan edilmişti.⁶⁰²

Şûrâ-yı Ümmet gazetesinin aynı nüshasında “Müdâhale-i Ecnebiye” adlı makale yayımlandı. Bu yazıda hükûmetin memleketi bir bataklığa, bir kan gölüne döndürdüğü iddia edilmekteydi. Ayrıca makaleye göre Müslümanların bu “vahim” durumdan kurtulabilmesi için yabancılardan yardımını dahi dileyenlerin olduğunu aktarmaktaydı. Yazı, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti’ne yardım veya himaye etmesinin karşılıksız

at üstünde dolaşmak gibi tahammül olunmaz meşakkatleri ihtiyar kimi mazluma idam olunurken ...” (“Hubb-il Vatan Min-el İmân”, *Hürriyet*, No. 1, 17 Haziran 1284 (29 Haziran 1868)).

⁵⁹⁹ “İstikraz Protestosu”, *Hürriyet*, No. 21, 14 Teşrînisânî 1284 (26 Kasım 1868).

⁶⁰⁰ “Ecnebilerin Tasarruf-u Emlâk-ı Selâhiyeti”, *Hürriyet*, No. 21, 14 Teşrînisânî 1284 (26 Kasım 1868).

⁶⁰¹ BOA, Y.PRK.PT, 22/15, R. 10 Nisan 1318 (23 Nisan 1902).

⁶⁰² “İfâde-i Mahsûsa”, *Şûrâ-yı Ümmet*, No. 1, 28 Mart 1318 (10 Nisan 1902).

olmadığını, bu himaye karşısında yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar koparmasından şikâyet ederek devam etmekteydi. Bu ayrıcalıkların Türk ve İslam'ın nüfuzuna zarar verdiğine makalede ayrıca değinilmekteydi. Yazıda “Yabancı Devletlere verilen en küçük bir müsaade ve imtiyazın, hatta misafirperverlik namına edilen ikram ve ihtiramın bile daha sonra antlaşmalara, kapitülasyonlara yer hakkı gibi kayıt edildiğini ve geçici verilen bir ruhsatı bile bir daha geri almak mümkün olmadığını görmüyor muyuz?” diyerek sitem etmekteydi. Gazete, Avrupa müdahalesinin engellenmesinin şimdilik mümkün olmadığı kanısındaydı. Bununla beraber bu engellerin hükûmetin egemenliğine hâlel getirdiği, Bulgarlarla Yunanlıların bile yabancı müdahalesini kabul etmediği belirtilmekteydi. Makale bu yabancı müdahaleye çözüm olarak ecnebilerin önüne set çekerek devleti, millî bir surette ıslah etmeye bağlamaktaydı. Buna ek olarak haber, Osmanlıların birliğini sağlayabilmek için Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan'ın açılmasının elzem olduğu görüşündeydi.⁶⁰³

⁶⁰³ Makale yabancı müdahalesi ve kapitülasyonlar hakkında önemli görüşler belirttiği için ayrıntılı olarak aşağıda sunulmuştur: “Denize düşen yılana sarılır derler. Hükûmetimiz memleketimizi bir bataklığa bir kan gölüne döndürdü. Ümmet ne yapacağını şaşırıyor. Bu çirkeften kurtulabilmek için sarılacak dal, kütük arıyor; korkuyor, kımıldarsam daha ziyade batırım zannediyor; millî haysiyeti yükseltecek harekettten çekiniyor, tebdil ve ıslahata muktedir olduğu şeylerde bile acizlik gösteriyor dışardan imdat bekliyor.

Yabancıların aracılığı lazımdır diyenlerin içinde iyi niyet sahibi olanlar da var. Bunlar vatani daha büyük tehlikeden kurtarmak için düvel-i muazzamanın fiilen yardımını talep etmeğe lüzum görüyorlar. İngiliz, Fransız askerî bir zaman geldi, bize yardım etti. İngiliz donanması Rusya'yı İstanbul kapısında durdurdu. Ayastefanos Muahdesi'ni bozdurdu. Bize bunca iyiliği dokunan Avrupa'nın müdahalesini ne için istemeyelim gibi delillerle, yabancılara müracaatından doğacak faydaları isbata çalışıyorlar.

Diğer bir devletin zabt ve istilasına mâni olmak maksadıyla, memleketimizi himaye ederler. Yani ben yiyemiyorum, sana da yedirmem diyenler oldu. Lakin hiçbir vakit genel bir ıslahat arzusuyla bize yardım eden ve Osmanlı Devleti'nin kuvvetini arttırmak isteyen bulunmadı. Bulunmuş olsa dost zannettiğimiz hükûmetlerden kimi Mısır'ı, Kıbrıs'ı, kimi Cezayir'i, Tunus; kimi Bosna'yı, Herseği işgal eylemezdi. Hiçbiri Yunan'ın, Sırbistan'ın, Bulgaristan'ın Girit'in bizden birer birer ayrılmasına razı olmazdı.

Yabancı devletler her ne vakit iç işlerimize karışırsa ya bizden bir unsuru daha ayırdı ya da muhtekirlere, misyonerlere yeni imtiyazlar aldı. Kısaca daima Türk ve İslamın nüfuzunu kırarak nihayet verdi. Defaatle aldandık; artık yeter. Maziden ibret almalıyız; fenalığa biz sebep olmamalıyız.

Avrupa, her işte kendi menfaatini düşünüyor; büyük bir faide ummazsa bize de yardım etmez. Almanya'nın, Rusya'nın bu idareyi değiştirdikten sonra edecekleri istifade acaba şimdi kazandıkları imtiyazata muadil olacak mı? Bahusus bize böyle yabancı eliyle vuku bulacak tebeddülâtan gelecek faide bu uğurda edeceğimiz minnete, fedakârlığa değecek mi?

Yabancı devletlere verilen en küçük bir müsaade ve imtiyazın, hatta misafirperverlik namına edilen ikram ve ihtiramın bile daha sonra muahedelere, kapitülasyonlara yer hakkı gibi kayd edildiğini ve geçici verilen bir ruhsatı bile bir daha geri almak mümkün olmadığını görmüyor muyuz?

Biz talep eylesek eylemesek Avrupa işimize karışıyor, deniyor. Evet karışıyor. Avrupa'yı müdahaleden men etmek şimdilik elimizde değildir.

Her millet, her hükûmet kendi işini memleket ihtiyacına göre idare eylemekte muhtardır. Bu hakkı dünyanın her tarafında geçerlidir; her devlet nezdinde mukaddes tanınmıştır. Bulgarlar, Yunanlılar bile yabancı müdahalesini kabul etmiyorlar. Biz de milletimizin haysiyetini ve hükûmetimizin harici itibarını gözetmeliyiz. Müdahalenin olmasına değil, olmamasına çalışmalıyız. Ticaret ve saadeti dışardan gelecek

Şûrâ-yı Ümmet gazetesinde olduğu gibi *Meşveret* gazetesinin ilk sayısında, dış devletlerin baskısını durdurabilmek için, tüm Osmanlı unsurları birlik olunarak anayasal bir sistemin oluşturulmasından bahsedilirken, anayasanın gereğine ve ayrıca güçler ayırımına dikkat çekilmekteydi.⁶⁰⁴ Abdullah Cevdet Osmanlı hanedanını eleştirdiği yazısında “Yaşasın Sultan Mehmed-i Hâmis!” demeyeceğiz... Biz ancak “Yaşasın Türkiye’nin Kânûn-ı Esasî’ye tabi hükümdarı! diyebileceğiz ancak o zaman Osmanlı hanedanından büyük adam artık çıkmaz olduğu hakkındaki fikrimizde yanıldığımızı itiraf edeceğiz” demektedir. Bu bakımdan Abdullah Cevdet’e göre, ideal padişah Kânûn-ı Esasî’ye bağlı olmalıydı.⁶⁰⁵

Ahmed Rıza Bey *Meşveret* gazetesinin 23 Haziran 1896 tarihli sayısında, yabancı basındaki Osmanlı haberlerinden bahsederek, Avrupa Devletlerinin Osmanlı iç işlerine müdahalesinden söz etmekte ve bu durumun müsebbibi olarak da Osmanlı merkez yönetimi ile Sultan II. Abdülhamid’i göstermekteydi. Rıza Bey, yabancı devletlerin işe karışarak, vilayetlerdeki Osmanlı memurlarının nüfuzunu kırmasından rahatsızdı. Ayrıca bu noktada hükûmetin kabahatli olduğunu, halk ile idareyi uzlaştırmak için yabancı elçilerin uzlaştırıcı olarak araya girdiğini öne sürmekteydi. Yazar, “Ülkede asayiş berkemalse paramız nereye gidiyor? Bu sefalet nedir? Padişah ne diye ecnebilere yalvarıyor? Düvel-i muazzama ve sefirleri ne için bizimle uğraşıyor?” sorularıyla Osmanlı yönetimini tenkit etmekteydi.⁶⁰⁶

Mizan gazetesinde 9 Haziran 1887 tarihinde “Müdâhalât-ı Ecnebiyyeyi Men’ İçin En Kısa Tarîk” adlı bir makale yayımlandı. Makale asırların mahsulü olarak değerlendirdiği yabancı müdahalesinin veya diğer bir adla kapitülasyonların kaldırılması üzerine odaklanmaktaydı. Makalede kapitülasyonlar, “devlet içinde ayrıca bir hükûmet” “devletin vücudunu bizar eden hastalığın tarihçesi” olarak anlatılmaktaydı. Yazı, devlet

kuvvette değil, dâhilde umumun ittihadıyla hâsıl olacak kuvvette aramalıyız. Bunun için ümmetin hürriyet ve mukadderatını ziyadeleştirmeli ve hukuk ve vazifelerini birleştirmeliyiz.

Yabancı müdahalelerinin önüne set çekerek mülk ve devleti cedit ve millî bir surette ıslah etmek için bütün Osmanlıların ittihadı ve bu ittihadı vücuda getirmek için de a’yân ve meb’ûsan meclislerinin küşadı lazımdır.” Tam metin için bk. “Müdâhale-i Ecnebiye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, No. 1, 28 Mart 1318 (10 Nisan 1902).

⁶⁰⁴ H.H., “Kânun-ı Esâsî”, *Meşveret*, No. 1, R. 19 Teşrînisânî 1311 (1 Aralık 1895), s. 2.

⁶⁰⁵ Abdullah Cevdet, “Hanedan-ı Osmanî”, *İctihad*, No. 2, Ekim 1906, s. 218; Ayrıca Abdullah Cevdet, “Ümidimizi iyi bir hükümdarın tahta çıkmasına bağlamayalım. Varılacak ideal, fena hükümdarlara hükümdarlık ettirmeyecek derecede milletin irfanını çoğaltmaya bakalım” görüşündeydi. Bk. Abdullah Cevdet, “Teselsüs-i Saltanat Meselesi”, *İctihad*, No. 6, Mayıs 1905, s. 89.

⁶⁰⁶ Ahmed Rıza, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, No. 13, 3 Haziran 1312 (15 Haziran 1896).

ve halifenin şan ve büyüklüğünü ispat edebilmesi; devletin gücünün yükseltilebilmesinin ancak kapitülasyonların kaldırılmasıyla mümkün olabileceği görüşüyle devam etmekteydi. Kapitülasyonların yabancı müdahalesine neden olması, bu makalede ayrıca vurgulanmaktaydı. Makalede kapitülasyonların kaldırılması için adliye teşkilatının ıslah edilmesi, Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne ile Mekteb-i Nüvvâb'ın düzenlenmesinin önemli olduğu aktarılmaktaydı. Yazı Avrupa'nın her yerinde uygulanan ve bir devletin hukuksal egemenliğinden sayılan patent⁶⁰⁷ ve oktruva⁶⁰⁸ gibi gümrük vergilerini Osmanlı hükûmetinin uygulamak için teşebbüste bulunduğunu ancak yabancı sefirlerin bu duruma müdahale ederek, resmî notalarla itiraz ederek oktrava ve patentin uygulanmasını engellediğini belirtmekteydi. Yazı kapitülasyonları, tüm devlet işleri için zararlı olarak tanımladıktan sonra bu “bela-yı muzırradan” kurtulmak için en kısa yolun, sözle fiilin tatbiğinden geçtiğini belirterek tamamlanmaktaydı.⁶⁰⁹

Mizan gazetesi 22 Mart 1888 tarihli ve “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye” adlı makalesine, “Dünyada hiçbir kanun, âdet, mukavele veya muahede baki değilken, kapitülasyonlar baki imiş! Tamamen kaldırmak şöyle dursun, hatta düzenlenmesine teşebbüs etmek dahi caiz değil imiş!” nüktesiyle başlamaktaydı. Bu makalede kapitülasyonların hükûmet içinde hükûmet olduğu vurgulanmaktaydı. Yine bu yazıda kapitülasyonların neden verildiği konusunda bilgiler okuyucuya aktarılmaktaydı. Kapitülasyonların verildiği dönemde bu durumun doğal olduğunu ancak zamanla işin renginin değişerek, imtiyazlı bir sınıfın doğduğu belirtilmekteydi. Ayrıca makale kapitülasyonların mutlaka kaldırılmasını talep etmekteydi. Ancak kapitülasyonlarının birden kaldırılmasının neredeyse imkânsız olduğu bildirilmekteydi. Gazete, bu zamana kadar kapitülasyonların kaldırılmamasının nedenini, Bâbîâli'nin ciddi girişimlerde bulunmamasına bağlamaktaydı. Ancak yazıyı kaleme alana göre, kapitülasyonların birer birer kaldırılması veya maddelerinin düzenlenmesi için uygun vakitler gözetlenmeliydi.⁶¹⁰ Jön Türkler,

⁶⁰⁷ Tabiiyet ve himaye tezkeresi (Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Paşa Yavuzarslan (hızl.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 971; Ayrıca patent bir vasıtasız vergi çeşididir (M. Macit Kenanoğlu, “Vergi”, *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 56.

⁶⁰⁸ Bâbîâli, 20 Kasım 1914 tarihinde Oktruva Kanunu'nu kabul etti. Bu kanunun birinci maddesinde Oktruva vergisi şöyle tanımlanmaktaydı: “Belediyesi müstakil nüfusu beş binden fazla olan şehir ve kasabalarda tüketilen yiyecek, içecek, yakacak, inşaat malzemeleri ve satılan hayvanlar üzerinden alınan vergi.” Bk. Mehmet Süme, “Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Oktruva Resmi”. *Belleten*, C. 80, S. 288, 2016, s. 531-546.

⁶⁰⁹ “Müdâhalât-ı Ecnebiyyeyi Men' İçin En Kısa Tarîk”, *Mizan*, No. 34, 28 Mayıs 1303 (9 Haziran 1887), s. 279-281.

⁶¹⁰ “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye”, *Mizan*, No. 48, 10 Mart 1304 (22 Mart 1888), s. 424-426.

kapitülasyonlar vasıtasıyla ülkeye yapılan yabancı müdahalesinden hoşnutsuzdu. Jön Türklere göre Osmanlı özgür bir devlet olduğu için hâkimiyet kayıtsız şartsız Osmanlıların olmalıydı. Bu sebepten “devlet içinde devlet” olarak adlandırılan kapitülasyonlar kabul edilemezdi. Kapitülasyonlarının varlığının sebebiyse Osmanlı hükûmetiydi.

2.4. Osmanlı Devleti’nin Dış Ticaret Politikasına Aydın Kesimin Sunduğu Bazı Reçeteler

II. Meşrutiyet öncesinde, modern iktisat ilmiyle⁶¹¹ yeni tanışmaya başlayan Osmanlı aydını, güncel mali ve iktisadi alandaki görüşlerini sadece gazete yoluyla değil, kitaplarla da aktarmaya başladı. Ahmed Midhat Efendi yazdığı *Ekonomi Politik*⁶¹² adlı eserde, Avrupa iktisat hayatına yön veren belli başlı iktisatçıların politikalarını değerlendirip eleştirdi. Ayrıca Namık Kemal ve Ali Suavi örneğinde görüldüğü üzere Midhat Efendi, Osmanlı iktisadının yaşadığı sorunlar karşısında uygulanması gereken tedbirler üzerinde durdu.

Tanzimat sonrasında itibaren Osmanlı aydını, bu yeni bilimin modernleşmesi ve kökleşmesinde birer kilometre taşı niteliğinde olan iktisat kitapları kaleme aldı. Ya da Batı iktisadına ait kitapları çeviri yoluyla Türkçeye kazandırdı. Burada kapitülasyon veya imtiyaz verilmesi, gümrükler meselesi, iktisadi sorunlara çözüm üretilmesi, iç ve dış borçlanma konusunda uygulanması gereken usuller gibi konular değerlendirildi. Osmanlı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan ve liberal düşüncenin öncüsü sayılan Sakızlı Ohannes Efendi’nin yazdığı *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel* adlı eser, bu alanda öncü niteliğindeydi. Musa Akyiğitzade ise hocası Ohannes Efendi’nin aksine himaye usulünü savunmaktaydı. Yani iktisat meseleleri yeni yeni tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmayı yapanların sayısı da oldukça azınlıkta kalmıştı. Anılan kişilerin eserlerinden

⁶¹¹ Osmanlı Devleti’nde Batı iktisadı düşüncesinin tesiri ile kaleme alınan eserlerden ilki *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* isimli eserdir. Bu eserin 1833 yılında ilk Ziraat ve Sanayi Meclisi’ne tayin edilen Mehmed Nuri Bey tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir (Metin Aydar, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî: Osmanlı Devleti’nde İktisat İlmine Dair Bir Risâle*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016, s. 12)

⁶¹² Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, Kırkambar Matbaası, İstanbul 1296; 17. yüzyılda kullanılmaya başlayan *ekonomi politik* deyimini, Yunancadan gelen *oikonomia* sözcüğüyle *toplumsal örgüt* anlamındaki *politeia* sözcüklerinden biraraya gelmiştir. Ekonomi politik, üretimin toplumsal yapısını incelemektedir. Bu bilim üretimin ve bölüşümün toplumsal ilişkilerini tarihsel gelişmeleri içerisinde inceler ve bu bakımdan ekonomi deyiminden çok farklı bir anlam taşımaktadır (Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 96).

seçilen pasajlarla, Osmanlı maliyesinde uygulanmasını tavsiye ettikleri görüşlerinin yanı sıra yabancı müdahalesi ve kapitülasyonlarla bağlantılı meselelere atıfta yapmaktaydı.

Ahmed Midhat Efendi'nin yazdığı *Ekonomi Politik* adlı eserinde “Millî Servetimiz” alt başlığında, Midhat Efendi millî servetin değerlendirilebilmesi için Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlanması gerektiği düşüncesindeydi. Osmanlıların askerî bir millet olduğu ve barış içerisinde geçen yılların az olmasından ötürü, millî servetin oluşmadığı düşüncesindeydi. Midhat Efendi'ye göre sanat ve ticaretin ilerlemesi daimî barışla olabilirdi. Oysaki Osmanlı Devleti'nin barışla geçirdiği yılların sayısı oldukça azdı. Yazara göre devlet bu yüzden sanat ve ticarete ilerleyemezdi.⁶¹³

Ahmed Midhat, eserinde Osmanlı Devleti'nin ve tüccarının yabancı tüccar karşısında rekabet edememesini şu ilginç anekdot üzerinden aktarmaktaydı:

“Gariptir ki 1295 yılının kış mevsiminde, İstanbul'da odun kıtlığı görülmüştü. Osmanlı sahillerinden bazı yakın iskelelerde odun bulunduğu hâlde, İstanbul'a getirilmeyip, bazı Frenk tüccarları Marsilya'dan getirdiler. İstanbul'a odun naklinin, Osmanlı sahillerine kıyasla çok ucuz olduğu ortaya çıktı. Zahire almak için Rusya'ya giden büyük gemilerin, boş döneceği yerden odun yükleyip gelmeleri, büyük bir rekabettir ki, ona karşı bizim sahillerin kayıklarının aczi hakikaten her ölçü ve tartının dışındadır.

Bir zamanlar İzmir'de Eser-i cedîd-i ahd-i hümayun damgalı güzel kâğıt imal eden bir kâğıt fabrikası kurulmuştu. İtalya fabrikalarının bir rekabet çarpışmasıyla alt üst oldu. İstanbul ve civarında mum, billur, çuha fabrikası gibi birtakım fabrikalar yapıldı. Hiç birisi devam edemedi. Gariptir ki neden devam edemediğine ilişkin bir açıklamada yapılmadı. Bir hüküm verildiyse de ekonomi açısından kabul edilebilir değildi. Bizde bir şey ileri gidemez. Çünkü adam kayırmak için dolgun maaşlı memurlar koyarak hâsılatı da o maaşlara yedirirler. Avrupa'da fabrika yöneticilerine, hademesine verilen maaşların bizde verilenden az olduğu acaba kesinlikle malum mudur? Bunu bir tarafa bırakalım. Farz edelim ki hiç memur olmasın. Yine de bizim memlekette çıkıp, bizde dokunan çuhanın metresi 50 kuruşa ulaşırsa, Avrupa ondan güzel çuhayı İstanbul'da kuruş farkına satar. Bundaki hikmeti uzun uzadıya tarife lüzum görmeyiz. Osmanlı sahillerindeki odunun İstanbul'a nakli giderlerinden az giderle, Marsilya'dan odun ve kaldırım taşı nakli ne

⁶¹³ *age*, s. 110.

hikmete dayanıyorsa, aynı hikmetlere dayalı olarak Avrupa'nın emtiası hem daha nefis ve hem daha ucuz olmak üzere çarşılarımızda satılır.”⁶¹⁴

Ahmed Midhat Efendi eserinin, “İmtiyâz ve Himâye”⁶¹⁵ başlığında, “Bir memlekette hükûmetin birinci vazifesinin ziraat, sanayi ve ticareti himaye etmek olduğu görüşünü vurgulamaktaydı. Yazara göre ihtiyaç duyulan kudret araçları, ahalinin serveti olan ziraat, ticaret ve sanayi vasıtasıyla meydana geleceğinden ziraat, ticaret ve sanayi korunup himaye edilmeliydi. Eğer bunlar korunmazsa, halk zayıf düştüğü gibi devlet de şevkinden düşerdi. Ayrıca Midhat Bey bu önemli meseleye hiç kıymet verilmediğini belirtmekteydi. Müellif, orman ve maden gibi imtiyazların kayıtlarına bakılması gerektiği görüşünde olup, “Acaba kaç tanesi bizim vatandaşımıza ihale olduğu görülür?” sorusuyla, bu imtiyazların yabancılara verilmesinden yakınmaktaydı. Yazar, “Evet! Bizde bir orman, bir maden işletme kabiliyeti yok. Öncelikle en büyük üzüntümüz bunadır. Ancak biz kabiliyetli değilsek, kabiliyetli oluncaya kadar onları, yabancılara kaptırmayıp himaye edilmesini iddia edebiliriz” demekle, orman ve maden gibi doğal kaynak ayrıcalıklarının yabancılara verilmeyip, himaye edilmesi gerektiği görüşünde olduğunu aktarmaktaydı.

Midhat Efendi Osmanlı ekonomisinin sorunları karşısında “Biz Ne Yapmalıyız”⁶¹⁶ başlığı altında yapılması gereken himayeci politikayı şu suretle aktarmaktaydı: “Yabancı ithalatı için onlara da bir zorunluluk göstermeyecek olursak, gelip sanatlarını Osmanlı ülkesinde işlemek zorunda kalmazlar. Bu yüzden biz öncelikle iç sanayi ve ticaretimizi korumak için yabancı ithalatına çok vergi koymalıyız. Yabancı ithalatının çeşitlerini kalemlere ayırıp, bunların hangilerine bizce en fazla ihtiyaç varsa, onlara en az vergi koymak ve gerekirse böyle en fazla ihtiyacımız olan, mesela makinalar gibi yabancı mamullerinden hiç vergi talep etmemek derecesinden başlamak. İhtiyacımız en az olan mesela süse ilişkin eşyaya en ağır gümrük vergisi koymak gibi bir tedbirle işe başlanabilir.” Ahmed Midhat, yazısının devamında Avrupa'ya konulacak fazla vergilerin iç sanayimizi teşvik edip genişleteceğini aktarmaktaydı. Ayrıca sanayi için birçok cemiyet kurulması ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi tavsiyesinde de bulunmaktaydı. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gelip sanat icra edecek olanlara belirli miktarda yıla mahsus olmak üzere imtiyazlar da verilebileceğini dile getirmekteydi. Çünkü Ahmed

⁶¹⁴ *age*, s. 125-128.

⁶¹⁵ *age*, s. 118-123.

⁶¹⁶ *age*, s. 131-135.

Mithat Efendi, Osmanlıların maden ve orman işletme gibi hususlarda henüz “kabiliyetli” olmadığı inancındaydı. Ancak Ahmed Midhat Efendi gümrük vergisini arttırma konusunda kapitülasyonlar meselesini göz ardı etmişti. Zira Osmanlı Devleti kapitülasyonlara göre gümrük vergisini dilediği gibi arttıramazdı. Gümrük vergileri antlaşmalara dayalı olduğu için yabancı devletlerden, gümrük vergisi arttırımına ilişkin rıza almak zorundaydı.

Yazar özellikle 1870’lerin ilk yarısında politik iktisatla yoğun olarak ilgilenmiş, Osmanlı Devleti’nde yeni gündeme gelen bu konudaki tartışmalara taraf olarak katılmıştı. Korumacı ve kalkınmacı politika önerileri, karşıt görüşte olanlarla, yazar arasında büyük tartışmalara neden olmuştu.⁶¹⁷ Yazılarından anlaşılacağı üzere Ahmed Midhat, bazı Osmanlı aydınının öne çıkardığı liberalizm karşısında, devletçiliği ve himayeciliği savunmaktaydı. Ayrıca yazarın *Ekonomi Politik* ve *Hallü’l- Ukad*⁶¹⁸ eserleri incelediğinde, onun iktisadi anlayışı solidarisme⁶¹⁹ ulaşmaktaydı.⁶²⁰

Mekteb-i Mülkiye’de iktisat dersleri veren Ohannes Efendi, iktisadi liberalizm düşüncesinin Türkiye’deki temellerini atan düşünür olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti “Liberal mi olmalı? Himayeci mi?” sorusu karşısında Ohannes Bey, Ahmed Midhat’ın karşısına konulabilir. Sakızlı Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*⁶²¹ adlı eserinde, Osmanlı Devleti’nin iktisadi kalkınması için mülkiyet hakkına ve girişim özgürlüğüne

⁶¹⁷ D. Taner Kılınçoğlu, “Veblen, Weber ve Ahmed Midhat Efendi’nin Kahramanları”, *Kurumsal İktisat (Institutional Economics)*, Eyüp Özveren (ed.), İmge Yayınevi, İstanbul 2007, s. 446.

⁶¹⁸ Ahmed Midhat Efendi’nin iktisada dair kaleme aldığı bir diğer eseri düğümlerin çözümü anlamına gelen “Hallü’l-Ukad” (Ahmed Midhat, *Hallü’l-Ukad*, Tercümân-ı Hakikat Gazetesi’ne Derc Edildikten Sonra Ma’ârif Nezâret-i Celîlesi’nin Ruhsatıyla Kitâb Sûretinde Dahi Tab’ Olunmuştur, Dersââdet 1307) adlı eseridir. Bu eser, Ahmed Midhat’ın *Ekonomi Politik* adlı eseri gibi *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde iktisada dair yazıların bir araya getirilmesiyle vücut bulmuştur. Ahmed Midhat, kitabının girişinde Sultan II. Abdülhamid’e övgüler dizdikten sonra Sultan’ın sorularına cevap vermiştir. Bu kitabın özünü bu sorular oluşturmaktadır.

⁶¹⁹ Hukuk, ahlak, siyaset ve iktisatta insanın eylem ve hareketlerine temel ölçü ve kural olarak dayanışmayı kabul eden görüştür (İlhan Ayverdi, *age*, s. 258).

⁶²⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.

⁶²¹ Sakızlı Ohannes Efendi, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Mihran Matbaası, Dersââdet 1297; Eserin adını “Milletlerin Zenginleşmesi Bilimin Kaynakları” olarak sadeleştirilebilir. Osmanlı Devleti’nde, “Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel” adlı eserleriyle ilk klasik ekonomi kitabı örneğini Sakızlı Ohannes Efendi vermiştir. “Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel” başlığı kısaca “İktisat” olarak tanımlanabilir. İktisat karşılığı olarak “İlm-i Servet” deyiminin kullanılmasının sebebi klasik ekonominin yapısından kaynaklanmaktadır. Eserin kapığında Ohannes Efendi, “Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane İlm-i Servet-i Milel ve Usûlü İdare-i Mülkiye Şahane İlm-i Servet-i Milel ve Usûlü İdare-i Mülkiye muallimi ve Divân-ı Muhasebat Müdde-i Umûmisi” olarak tanımlanmıştır. Hayatının sonraki yıllarında Ohannes Efendi, Mektebi Mülkiye gibi Harbiye’nin de iktisat hocası olmuştur. 441 sayfa olan kitabın basım tarihi 1297 (1881)’dir (Tevfik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, Uygurlık Yayınları, İstanbul 1982, s. 88).

dayalı, rekabetçi ve açık yapı oluşturmalarının şart olduğu düşüncesindeydi. Yazar, bu temel yaklaşıma paralel olarak, ekonomide himayecilik, devletçilik ve tekelin yanlış olduğunu belirtmekteydi.⁶²²

Liberalist kimliğiyle tanınan Sakızlı Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlîl* adlı eserinin altıncı kısmında devletlere verilen imtiyazlar, tütün tekelciliği, oyun kâğıdı, barut ve güherçile üretiminden söz ettikten sonra devletin sanayi ve ticarete müdahalesinin sakıncalarından bahsetmekteydi.⁶²³

Ohannes Bey'in eserinin 27. kısmı “Serbestî-i Mübâdelât” başlığını taşımaktaydı. Müellif bu kısımda serbest piyasanın, serbest üretim kaidesinin doğal bir sonucu olduğunu belirtmekteydi. Bir zanaatkârın istediği malı, istediği fiyattan ve istediği yerde satmakta özgür olması gerektiği görüşüne yer vermektedir.⁶²⁴ Yazar, bir memleketin diğer bir memlekettten ürünler ithal etmesinin, o memleketin tabiiyetine girmek anlamına gelmediği düşüncesindeydi.⁶²⁵ Yazar, sermayesi az olan memleketlerin yabancılardan borç almasının, (belki) daha hayırlı olacağı iddasındaydı.⁶²⁶

Ohannes Bey'in Mülkiye'den öğrencisi olan Musa Akyiğitzade⁶²⁷ hocası gibi liberal görüşte değil, aksine liberalizme karşı mücadele eden birisiydi. Musa Bey, bu mücadelesini F. List'in “millî iktisat” temeline dayanarak yaptı. Akyiğitzade, “usûl-ı himâye” yani korumacılıktan yanaydı.⁶²⁸

Yazarın 1896 yılında kaleme aldığı, *İktisad Yâhûd İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye*⁶²⁹ adlı kitabı, devlet ticareti himaye ederse mi daha faydalı olur yoksa

⁶²² Mustafa Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 32.

⁶²³ Sakızlı Ohannes Efendi, *age*, s. 47.

⁶²⁴ *age*, s. 268.

⁶²⁵ *age*, s. 299.

⁶²⁶ *age*, s. 401.

⁶²⁷ Mehmed Musa Akyiğitzade, Kazan Eyaleti'nin Penza Vilayeti'nde doğdu. Lise eğitimini tamamladıktan sonra 1888 yılında İstanbul'a geldi. İrâde-i Seniyye ile girdiği Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan 1891'de “Pekiyi” derecede mezun oldu (Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C. III*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 468); Ocak 1892'de Mekteb-i Harbiyye'ye Rusça ve iktisat hocası olarak tayin edildi. Ayrıca gümrük memurluğu ve kaymakamlık gibi devletin farklı kademelerinde görev yürüttü (İsmail Türkoğlu, “Mûsa Akyiğitzâde” *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 213).

⁶²⁸ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Türkiyede İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 44.

⁶²⁹ Akyiğitzade Musa, *İktisad Yâhûd İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1314.

serbest bırakırsa mı faydalı olur bahsini, Avrupa ülkelerinden bazı örneklerle tartışmakta ve sonuç itibarıyla himaye usulünün daha faydalı olacağını ileri sürmekteydi.

Musa Bey bu eserinde “Âzâdegî-i Ticaret ve Usûl-i Himâye” başlığı altında “Zamanımızda fenn-i servetin en mühim meseleleri mezkûr iki meseledir. Ticareti kendi kendine bırakmak mı yoksa himaye etmek mi millî servetce daha fazla faydalı olur?”⁶³⁰ sorusuna cevap arayarak eserine başlamaktaydı. Akabinde bu kısımda, sanat ve ticaretin kendi kendine bırakılmasını isteyenlerin delilleriyle, himaye usulü taraftarlarının delillerini dile getirerek uzun uzun tartışmaktaydı. Müellif, kendi görüşlerini belirttikten sonra himaye usulünün Osmanlı Devleti için neden gerekli olduğunun altını vurgulayarak çizmekteydi. Akyiğitzade himayecilik usulünün uygulanma gerekçesini “Batı’nın en ileri devleti olan İngiltere’nin dahi Orta çağın ortalarından 18. yüzyılın ortasına kadar dış ticarete, gayet şiddetli merkantalizm ve himaye usulü uygulamasına dayandırmaktaydı.”⁶³¹ Ayrıca yazar, hocası Ohannes Efendi’nin başta korumacılıktan yanayken daha sonra fikir değiştirmesinin sebebini, Almanya fabrikacılığının İngiliz sanatıyla rekabet edememesine bağlamaktaydı.⁶³²

Aydın kesim bu dönemde Osmanlı Devleti’nin liberal veya himayeci bir politika izlemesi gerektiği yönündeki fikirlerini yazdığı eserlerle dile getirmekteydi. Gene de tüm bu karşıt görüşlerin ortak bir noktası vardı: O da “devlet nasıl kurtulur” düşüncesi idi. Ayrıca Kırım Savaşı’ndan sonra Batı Avrupa’nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi de artmaya başladı. Bunun sonucu olarak “anavatan”, “meşrutiyet” ve “parlamento” gibi terimleri kullanmaya başlayan bir aydınlar tabakası ortaya çıktı.⁶³³ Bunlarla beraber Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, modern iktisat bağlamında eserlerin ortaya çıkması tartışmaları da beraberinde getirdi. Ellerinden kayıp gitmekte olan bir imparatorluğun mensubu olduklarının farkında olan Osmanlı münevverleri, bu çöküşü durdurabilmek için mali konularda çözüm önerileri içerikli yazılar kaleme aldı.

Ali Suavi ve Namık Kemal, İstanbul’da bulunduğu sıralarda borçlar, mali ve iktisadi alanda yapılması gerekenleri daha cılız sesle dile getirirken, Avrupa’ya kaçtıktan

⁶³⁰ *age*, s. 7.

⁶³¹ Akyiğitzade Musa, *İlm-i Servet Veyâhûd İlm-i İktisat: Kavâid-i Mühimme-i İktisâdiyeyi Hâvidir*, Pangaltıdaki Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316, s. 7-8.

⁶³² *age*, s. 15.

⁶³³ Mehmet Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 53.

sonra iktisat, maliye, borçlar, hükûmetin yapması gerekenleri daha gür bir sesle dile getirmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin mali alandaki kurtuluşunu Ahmed Midhat ile Musa Akyiğitzade himayeci politikada, Ohannes Efendi ise serbest ticarete görmektedir. Bu tartışmalar II. Meşrutiyet'in ilanına kadar az bir etkiyle de olsa sürdü. Meşrutiyetin iadesinden sonra gazete sayısındaki artış ve İttihadçıların millî politika uygulaması isteğiyle yabancı müdahalesi, kapitülasyonlar ve borçlar meselesi gibi sorunlar artık daha yüksek bir sesle eleştirilmekteydi. İlk Jön Türk kuşağının başlattığı tartışmaları, İkinci Jön Türk hareketi⁶³⁴ kapitülasyonları kaldırarak, Osmanlı maliyesi ve hukuku üzerindeki “ağır zincirleri” artık kırarak sonlandırmak istemekteydi.

2.5. İstanbul Türk Basınında Kapitülasyonlar ve Yazarların Ekonomik Çözüm Önerileri (1908-1914)

Yeni Osmanlılar hareketiyle başlayan, Osmanlı sultanı ve hükûmetine karşı muhalefet, Jön Türk hareketi olarak devam etti. Jön Türklerin temel amacı, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ve Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe konulmasıydı. Basın yoluyla yapılan muhalefet, İngiltere Kralı ile Rus Çarı'nın Reval'de yaptıkları ve Makedonya Sorunu'nun bir uzantısı olarak yorumlanan Reval Görüşmesi, 1908 Jön Türk İhtilâli'nin patlak vermesinin önemli nedenlerinden ikisini oluşturdu.⁶³⁵

Yeni Osmanlıların basın yoluyla başlattığı muhalefet, Resneli Niyazi'nin dağa çıkmasıyla silahlı muhalefete evrildi. Akabinde isyanı bastırmak için gönderilen Şemsi Paşa'nın bir İttihadçı fedai tarafından öldürülmesi üzerine isyanın önüne geçemeyen sultan, 24 Temmuz 1908'de gazetelerin başında iki satırlık ufak bir devlet bildirisi yayınlarak, meşrutiyeti yeniden ilan ettiğini duyurdu.⁶³⁶

Meşrutiyetin yeniden ilanı ile beraber, basın-yayın hayatında bir patlama yaşandı. Böylelikle içerik açısından aileden mizaha, mizahtan sanata, insanlar âleminden hayvanlar âlemine kadar geniş bir yelpaze oluşturan süreli yayınlar; sayı açısından büyük bir artış gösterdi. Basın-yayın patlaması sadece İstanbul'da değil, kısıtlı ve kısa süreli de olsa taşra da da etkisini gösterdi. Bu yayınlar arasında özel bir yeri ve önemi olan,

⁶³⁴ Sina Akşin, “Jön Türkler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 832.

⁶³⁵ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 116.

⁶³⁶ Sean McMeekin, *age*, s. 93.

entelektüel kesime hitap eden kaliteli mecmua ve gazeteler, adeta toplumu değiştirme ve dönüştürme görevi üstlenmişti.

II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki Jön Türkler, kendilerinden önceki kuşağın “devleti kurtarmak” çabasını devam ettirdi. Sermaye birikiminden yoksun, sanayileşememiş ve nüfusunun büyük bir bölümü geleneksel bir toplumun ilkel koşulları içinde yaşayan bir ülkeyi “kurtarmak” gerekiyordu. Bunun yanı sıra kapitülasyonlar, dış borç ve imtiyazlı şirketlerin baskılarından kurtulunmalıydı. Hiçbir medeni Avrupalı hükümet, bütün devlet dairelerine doğrudan karışmayı iş edinen birtakım yabancıları hoş görmezdi.⁶³⁷ Bu manzara da özellikle İttihadçılar, maliye ve ekonomi politikasını basın yoluyla halka empoze etmekteydi.⁶³⁸ Bu dönemde çıkan yayınların konuları genellikle iktisadi, siyasi ve toplumsal içerikliydi. Fikir akımları İslamcı, Türkçü, Sosyalist; iktisadi açıdan himayeci, liberal; felsefi açıdan materyalist ve pozitivist gibi kategorilere ayrılmaktaydı. Batıcılık bütün akımların referansıydı.⁶³⁹ Tüm akımların ortak noktasıysa kapitülasyonların kaldırılmasıydı.

Meşrutiyetin iadesiyle birlikte, kamuoyunda yer alan yabancı müdahalesi, Osmanlı Devleti'nin mali alanda geri kalmasının nedenleri, izlenmesi gereken ekonomik doktrinler ve kapitülasyonlar gibi meseleler karşısında Osmanlı kamuoyu oldukça üretkendi. Ancak çalışmanın kuramsal çerçevesinden ötürü sadece bir kısmı değerlendirilmeye alınabildi.

2.5.1. Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası

Cavid Bey⁶⁴⁰ meşrutiyetin ilanından hemen sonra Ahmed şuayb ve Dr. Rıza Tevfik ile birlikte, memlekete faydalı olması amacıyla ayda bir defa yayınlanmak üzere

⁶³⁷ Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, Dilek Berilgen Cenkçiler (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Anlara 2015, s. 55.

⁶³⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 139.

⁶³⁹ Deniz Karaman, “Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 84.

⁶⁴⁰ Ohannes Efendi, Musa Akyiğitzade gibi Osmanlı okullarında iktisat dersi veren ve Ohannes Efendi ve Prens Sabahaddin gibi liberalist kimliğiyle tanınan bir değer kişi de Cavid Bey'di. 1875 yılında Selanik'te doğan Cavid Bey çeşitli devlet görevlerinden sonra 1898-1902 yılları arasında Ayasofya Merkez Rüşdiyesi ve Darülmualimin-i Âliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) İlm-i Servet ve Maliye öğretmenliği görevlerinde bulundu (*Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C. 24, “Cavit Bey”, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 1309). Cavid Bey liberal bir iktisat anlayışına sahipti ve iktisadi kalkınmayı dünya ekonomiyile bütünleşmede görmekteydi. Cavid Bey meşrutiyetin ilanından sonraki 10 yıllık İttihad ve Terakki döneminin (1908-1918) altı yılı aşkın bir bölümünde Maliye Nâzırı, geriye kalan kısa sürede de maliye ile

Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası'nı kurdu.⁶⁴¹ Cavid Bey bu derginin hem müdürü hem de imtiyaz sahibiydi. 28 Aralık 1908- 14 Mart 1911 tarihleri arasından 27 sayı olarak yayımlanan bu mecmua, Osmanlı Devleti'nin ilk sosyal bilimler dergisiydi. Bu mecmua dönemin en uzun süreli yayınlarından biri olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nde liberal⁶⁴² düşüncenin kapsamlı analizine yer veren ilk dergi olması ve Osmanlı aydınınının liberalizmi nasıl algıladığına ilişkin önemli ipuçları vermesi açısından oldukça önemliydi.⁶⁴³ *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*'nın ilk sayısında Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik ve Mehmed Cavid tarafından kaleme alınan "Mukaddime ve Program" adlı yazı yer almaktaydı. Bu makalede mecmuanın çıkış amacı; "Milletin iktisadi ve içtimaiyesine ciddi surette hizmet edilecek bir mertebeye çıkaracakları tüm kuvvetiyle çalışacakları" beyanıyla açıklanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının faturası, Sultan II. Abdülhamid'e kesilmekteydi. Osmanlı milletinin o tarihlerde iktisadi ve içtimai meselelere her şeyden ziyade alakadar olmak mecburiyetinde olduğu da ayrıca belirtilmekteydi. Bu söylemlerden anlaşılacağı üzere mecmuanın rolü, halkı iktisadi yönden eğitmek ve yönlendirmektir. Yazının devamında iktisadi yönden Avrupa ile Osmanlı Devleti mukayese edilerek, iki tarafta yaşayan halkın refah düzeylerinden bahsedilmekteydi. Özellikle 1871 yılında yapılan Fransa-Prusya Savaşı sonrası Fransa'yı ağır bir yenilgiye uğratan Almanya'nın iktisadi alanda gerçekleştirdiği atılım, aydın kesimin büyük bir çoğunluğunu etkilemişti.⁶⁴⁴

Kalkınmanın yolu ziraatten mi yoksa sanayiden mi geçmekte tartışması güncelliğini korumaktaydı. Ahmed Şuayb'a göre Osmanlı ülkesi bir ziraat ülkesi olduğu için tarımla kalkınacaktı.⁶⁴⁵ II. Meşrutiyet öncesi dönemde de sıkı tartışmalara yol açan himayecilik mi serbest ticaret mi bahsinde *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*'nın

ilgili çalışmalarını sürdürdü. Cavid Bey, İttihad ve Terakki'nin iktisadi politikalarına damgasını vurdu. Cavid Bey iktisadi görüşlerini dört ciltlik *İlm-i İktisat* kitabında derli toplu olarak ortaya koydu (Selim İlkin, "Câvid Bey, Mehmed", *DİA*, C. 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 176).

⁶⁴¹ BOA, DH. MKT, 1281-40/1, R. 26 Temmuz 1324 (8 Ağustos 1908); BOA, DH. MKT, 1281-40/2, R. 31 Temmuz 1324 (13 Ağustos 1908).

⁶⁴² Bu konu hakkında bk. Mehmed Cavid, *Malumat-ı İktisadiye*, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1329; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2005; Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygur Yayınları, İstanbul 1982; Mehmed Cavid Bey, *İktisat İlmi*, Sema Alpün Çakmak (çev.), Liberte Yayınları, Ankara 2022.

⁶⁴³ Atilla Doğan, "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 75.

⁶⁴⁴ Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik, Mehmed Cavid, "Mukaddime ve Program", *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, C. 1, No. 1, 15 Kânunuevvel 1324 (28 Aralık 1908), s. 1-10.

⁶⁴⁵ *agm*, s. 3.

ilk sayısında, dergi yazarları doğal olarak serbest ticareti savunduklarını belirtmekteydi.⁶⁴⁶ Ayrıca mecmuada sık sık bütçe, borçlanma ve maliye ile ilgili yazılar kaleme alınmaktaydı.

Cavid Bey “Ticaret Odaları” adlı makalesinde Osmanlı Devleti’nin tüccarını korumak için yapması gerekenleri şöyle anlatmaktaydı: “Hükûmetten beklenecek şey konsolosları aracılığıyla gerçekleşecek haberleri tüccara bildirmek, vatandaşının yabancı memleketlerdeki hukukunu muhafaza etmek.”⁶⁴⁷ Osmanlı Devleti’nde bulunan yabancı devlet konsolosları, kapitülasyon hükümlerine göre aynen bu usulü tatbik etmekteydi.⁶⁴⁸

Cavid Bey, yazılarında kalkınmanın ancak dünya ekonomisiyle bütünleşerek ve yabancı sermayenin teşvik edilerek mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Cavid Bey, serbest ticareti savunarak, iktisadi korumacılığa karşı çıkmış ve özel teşebbüsün önemini vurgulamıştı.⁶⁴⁹ Mecmuanın liberal dış ticaret görüşlerine karşı muhalefeti, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* gösterdi. *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*’nın görüşlerinin aksine *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, serbestiyeti reddederek; ılımlı bir koruyucu gümrük politikasını savunmaktaydı. Ayrıca gazete “sanayi-i ziraiye”nin ülkede kurulmasının kaçınılmazlığına da değinmekteydi.⁶⁵⁰

2.5.2. Türk Yurdu

19. yüzyılda Avrupa’da gelişen milliyetçilik⁶⁵¹ hareketlerinin doğuşuna yol açan millet (kavim) fikri, Avrupa’da bulunan Osmanlı aydını tarafından görmezlikten gelinemezdi. Bu fikir, devlete geleneksel İslami yapısından öte yeni bir biçim vermeye gayret eden ve bundan dolayı devlet içerisinde bütün etnik ve dinsel gruplar arasındaki bağları daha sağlam hâle getirmek isteyen, bazı Osmanlı aydınının dikkatini cezbedti. Milliyetçiliğin gayesi, belli bir bölgede kurulu bir millet kavramına dayanıyordu. Zira

⁶⁴⁶ *agm*, s. 5.

⁶⁴⁷ Mehmed Cavid, “Ticaret Odaları”, *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*, C. 1, No. 2, 15 Kânunusânî 1324 (28 Ocak 1909), s. 199.

⁶⁴⁸ Bk. 2.4.1. *Yabancı Tüccar Meselesi*.

⁶⁴⁹ Mustafa Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 32.

⁶⁵⁰ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 636.

⁶⁵¹ Osmanlı Devleti’nde millî ekonomi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012; Milliyetçilik doktrini hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

millet olarak adlandırılan Osmanlıların böyle bir toprak parçasında tek devlet hâlinde yaşadığını ispat etmek hiç de zor değildi.⁶⁵²

Türk milliyetçiliğini merkeze alan fikirler 1908 yılından itibaren siyasal hayatta ancak yeşermeye başladı. Bu amaca dayanan dernek ve dergiler, Osmanlıcılık ortamı içinde zayıf ve ikincil kalmakla beraber, dernekleşme enflasyonu içinde meydana çıktı.⁶⁵³ Meşrutiyetin yeniden ilanıyla beraber, *Türk Yurdu*, *Millî Tetebbular*, *Halka Doğru*, *İçtimâiyât Mecmuası*, *Genç Kalemler* ve *Yeni Mecmua* gibi dergiler kültürel ve siyasal Türkçülük alanında etkili olmaya başladı. Emile Durkheim'den etkilenen Ziya Gökalp, Türkçülüğün sosyolojik bir çerçeveye oturtulmasında; Hüseyinzâde Ali, Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura Beyler, Osmanlı ülkesi dışarısında yaşayan Türkleri de kapsayan bir Türk acunu ve Türklük fikrinin kavramsallaştırılmasında; Mehmed Emin ve Ömer Seyfettin Beyler, sade dil ve Türkçü edebiyat alanında tezlerinin vücuda getirilmesinde başrol oynadı. Bunlara ek olarak Türkçülük, Alman tarihçi ekolünden etkilenerek 1913 sonrasında uygulanmaya başlanan millî iktisat siyasetiyle ekonomik savları geliştirdi. Kapitülasyonların kaldırılması ise Türkçülerin en büyük istekleri arasında yer aldı. Ayrıca Türkçüler, yabancı devletler ve çeşitli Osmanlı anasına yönelik boykot hareketlerini örgütledi.⁶⁵⁴

18 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından, *Türk Yurdu* dergisi 24 Kasım 1911 tarihinde on beş günlük periyotlarla çıkarılmaya başlandı. Derginin ilk sayısında amacı, “Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak” şeklinde belirtildi.⁶⁵⁵ Dergi, Türkçü kimliğiyle tanınan Yusuf Akçura idaresinde çıkmaya başladı. Mehmed Emin Yurdakul, Parvus Efendi, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Rıza Nur ve Rıza Tevfik gibi birçok tanınmış sima burada makale kaleme aldı.

Türk Yurdu dergisinde, Türkleri iktisadi bir millet olmaktan alıkoyan geleneksel zihniyet dünyası eleştirildi. Dergi, Türk-Müslüman tüccar ve girişimci görmek

⁶⁵² David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Zeki Doğan (çev.), Fener Yayınları, İstanbul 1998, s. 15.

⁶⁵³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 414.

⁶⁵⁴ M. Şükrü Hanioğlu, *age*, s. 553.

⁶⁵⁵ Hüseyin Tuncer, “Türk Yurdu”, *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 550.

istemekteydi. Ayrıca dergi Türk yazarlara iktisat yazıları kaleme alma çağrısında bulunmaktaydı. *Türk Yurdu*'nun iktisata dair yazı ihtiyacını Parvus Efendi karşıladı.⁶⁵⁶

Parvus Efendi, *Türk Yurdu* dergisinde “Türkiye’de Ziraatin İstikbâli”,⁶⁵⁷ “Köylü ve Devlet”,⁶⁵⁸ “İktisada Dair”,⁶⁵⁹ “Türk İli Maliyeni Gözet”,⁶⁶⁰ “Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akçe”,⁶⁶¹ “1327 Senesinin Ahvâl-i Maliyesine Bir Nazar”⁶⁶² gibi iktisatla ilgili yazılar kaleme aldı ve Osmanlı hükûmetine bu yazılarında tavsiyelerde bulundu.

Parvus Efendi, “Türkiye Avrupa’nın Boyunduruğu Altındadır (1)” adlı yazı dizisinde Türkiye maliyesi için çarpıcı tespitlerde bulundu. Kırım Savaşı’nı bir dönüm noktası olarak gören müellif, bu muharebenin eski temellere şiddetli darbe vurduğunu belirtmekteydi.⁶⁶³ Parvus Efendi bu makalesinde kapitalist Avrupa sermayedarlarının Osmanlı Devleti’ni iktisadi yönden esaret altına sokmak hususundaki kasıt ve emellerini de anlatmaktaydı.⁶⁶⁴ Ayrıca yazar, Osmanlı maliyesini siyasi yönden esaret altına aldığı için⁶⁶⁵ Düyun-ı Umumiye’yi devlet içinde devlet olarak nitelendirmekte ve Düyun-ı Umumiye’nin Türk hükûmetini soyduğunu belirtmekteydi.⁶⁶⁶

Parvus Efendi’nin *Türk Yurdu* dergisinde kaleme aldığı bir diğer önemli yazısı “Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu” adlı makalesiydi. Bu makalesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin köylüye gerekli önemi vermediği için gücünü kaybettiği

⁶⁵⁶ Asıl adı Alexander Helphand olan ünlü sosyalist teorisyen Parvus Efendi, 1867 yılında Yahudi burjuva bir ailenin oğlu olarak Odesa’da dünyaya geldi. Parvus Efendi, Lenin ve Troçki ile sürgündeyken tanışmış ve Lenin ile R. Lüksemburg arasında emperyalizm teorisi konusunda çıkan tartışmada, Lüksemburg’un yanında yer almıştı. Paraya olan aşırı ilgisi onu İttihadçılara mali danışmanlık yapmaya yöneltti. Meşrutiyetten sonra *Türk Yurdu* dergisinin çağrısını kabul ederek bu dergide iktisadi konularda yazılar kaleme almaya başladı (Mehmed Özden, “*Türk Yurdu*” Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 100).

⁶⁵⁷ Parvus, “Türkiye’de Ziraatin İstikbâli”, *Türk Yurdu*, C. 5, S. 1, 19 Eylül 1329 (2 Ekim 1913).

⁶⁵⁸ Parvus, “Köylü ve Devlet”, *Türk Yurdu*, C. 5, S. 1, 19 Eylül 1329 (2 Ekim 1913).

⁶⁵⁹ Parvus, “İktisâda Dair”, *Türk Yurdu*, S. 18, 12 Temmuz 1328 (25 Temmuz 1912).

⁶⁶⁰ Parvus, “Türk İli Maliyeni Gözet”, *Türk Yurdu*, Y. 2, S. 15, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913).

⁶⁶¹ Parvus, “Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akçe”, *Türk Yurdu*, C. 3, S. 25, 18 Teşrinievvel 1328 (31 Ekim 1912).

⁶⁶² Parvus, “1327 Senesinin Ahvâl-i Maliyesine Bir Nazar”, *Türk Yurdu*, C. 2, S. 13, 3 Mayıs 1328 (16 Mayıs 1912).

⁶⁶³ Parvus, “Türkiye Avrupa’nın Boyunduruğu Altındadır (1)”, *Türk Yurdu*, C. 2, S. 16, 14 Haziran 1328 (27 Haziran 1912), s. 476.

⁶⁶⁴ *agm*, s. 478.

⁶⁶⁵ *agm*, s. 481.

⁶⁶⁶ *agm*, s. 480.

belirtilmekteydi.⁶⁶⁷ Ayrıca Parvus Efendi yazılarında Osmanlı maliyesinin ve Osmanlı diplomasisinin kurtuluşunun köylülerden geçtiğini sürekli vurgulamaktaydı.

Yazar “Köylüler ve Devlet” adlı makalesinde, “Bugün Türkiye, siyasi ve iktisadi olmak üzere iki türlü esaretin tazyiki altında kıvrınmaktadır. Osmanlı Devleti siyasetçe kapitülasyonlar ve türlü antlaşmalarla bağlanmıştır. Bu antlaşmalar gereğince Osmanlı vilayetlerinden bazılarının gelirleri bile rehin verilmiştir. Osmanlı Devleti, kendi memleketinde istediği gibi hareket edemez: Mesela Avrupa devletlerinin müsaadelerini almaksızın gümrük vergisini arttırıp, eksiltemez; gelirlerin mühim bir kısmı, Düyun-ı Umumiye denilen bir yabancı kurum tarafından toplanıp sarf olunur!”⁶⁶⁸ sözleriyle, kapitülasyonların Osmanlı Devleti’ni hem siyaseten hem de mali yönden ne derece zor durumda bıraktığını özetlemekteydi.

Parvus Efendi’nin *Türk Yurdu* dergisinde diğer önemli yazısı “Devlet ve Millet” adlı makalesiydi. Bu makalede demiryollarının önemi, Türkiye’nin Avrupa ile ilişkileri, Avrupalı maliyecilerin Osmanlı Devleti’ni soyması ve Avrupalı diplomatların Osmanlı Devleti’ni kasten zayıflatması gibi konulara değinilmekteydi.⁶⁶⁹

Meşrutiyetin ilk yıllarında Osmanlı mütefekkeri yabancı sermayedarların, demiryolları, yollar, nehir ulaşımı, limanlar ve kent aydınlatılması gibi temel kamu hizmetlerinin geliştirilmesi ve işletilmesi işinde, bir zarar görmedi. Ancak Parvus Efendi, yabancı sermayenin kullanılmasının ecnebilere faiz ödenmesi gerekliliğiyle, kaynakların dışa aktığı inancındaydı. Böylece yerel Osmanlı sermayesi değil, Avrupa sermayesi gelirini arttırmaktaydı. Bu durum ülkenin ekonomik kalkınmasını engellediği gibi sistem bu şekilde devam ettiği sürece ekonomik olarak dışa bağımlılık sürecekti. Parvus 1913 yılında kapitülasyonlar döneminin sonuna geldiğini düşünmekteydi. Bu bakımdan devlet, ekonomisini kalkındırmak ve genişletmek için gerekli olan sermayeyi de toplayabilmek için bir an önce kapitülasyonları kaldırmalıydı.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Parvus, “Esâret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu”, *Türk Yurdu*, C. 2, S. 19, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), s. 587.

⁶⁶⁸ Parvus, “Köylüler ve Devlet”, *Türk Yurdu*, C. 1, S. 9, 9 Mart 1327 (22 Mart 1911), s. 262-268.

⁶⁶⁹ Parvus, “Devlet ve Millet”, *Türk Yurdu*, C. 3, S. 3, 15 Teşrinisâni 1328 (28 Kasım 1912), s. 83-86.

⁶⁷⁰ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 199.

Türk Yurdu dergisinin bir diğer önemli yazarı Zühdü Bey, “İktisâd-ı Millî”⁶⁷¹ adlı makalesinde millî birliğe giden yolların millî vicdan, millî lisan, millî ahlak ve iman ile millî siyaset ve millî iktisattan geçtiğini söylemekteydi. Ayrıca *Türk Yurdu* dergisi, meşrutiyetin ilanından hemen sonra yayılan liberal havanın, 1916’da yerini millî iktisat politikasına bıraktığını aktarmaktaydı.⁶⁷²

2.5.3. İştirak Dergisi

1908 yılında Meşrutiyet’in ilanıyla, kamuoyunda özgürlük havası esmeye başladı. Bu havadan “sosyalist” cereyanlar da yararlanarak hızla ortaya çıktı.⁶⁷³ Ancak meşrutiyet döneminde ortaya çıkan çeşitli fikir akımları içerisinde en zayıf olan hiç şüphesiz ki sosyalizm akımıydı. Sosyalist ideoloji Osmanlı toplumu tarafından pek kabul görmemiş olmasına rağmen dönemin aydınları arasında tartışma konusu olmuş, basın ve yayın organlarının nüshalarında kendisine yer bulabilmişti.⁶⁷⁴

Fransız *Le Temps* gazetesi, Kânûn-ı Esâsî’nin ilanından bir ay geçmeden Osmanlı Devleti’nde sosyalist hareketlerin başladığına dikkat çekse de bu hareketler çok sınırlı, etkisiz ve zayıf kalmıştı. Bazı Osmanlı aydını bu gibi hareketlerin “kanaatkâr Osmanlı işçileri” arasında değil de ancak “Avrupa amelesi” arasında yayılabileceğini savunurken, azınlıkta olan diğer bir kısım aydın ise köylüleri, gündelikçileri, müstahdemleri de içine alan bir “Osmanlı proletaryası” varlığından bahsetmekteydi. 1910 yılı sonunda Osmanlı Sosyalist Fırkası böyle bir ortam içinde kuruldu.⁶⁷⁵

İştirak dergisi⁶⁷⁶ özellikle Almanya başta olmak üzere Avrupa’nın diğer ülkelerindeki sosyalistler, grev, işçi ücreti ve haklarıyla, Osmanlı Devleti’ndeki

⁶⁷¹ Zühdü, “İktisâd-ı Millî”, *Türk Yurdu*, C. 8, S. 6, 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915), s. 2616-2617.

⁶⁷² *Türk Yurdu*, “İktisadiyat Mecmûası 1”..., s. 2947.

⁶⁷³ Burada Sosyalizm ve Komünizm’in tüm teferruatlarına girilmeyeceği için Osmanlı Devleti’nde sosyalizm tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009; A. Cerrahoğlu, *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul 1975; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher (drl.), İstanbul 2004.

⁶⁷⁴ Serkan Erdal, *Osmanlı Devleti’nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014, s. 11.

⁶⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, *age*, s. 248-249.

⁶⁷⁶ Osmanlı Sosyalist Fırkası’nın kuruluşundan hemen önce çıkmaya başlayan ve 1910 yılının başlangıcında kurulan *İştirak* gazetesi, Osmanlı Devleti’nde çıkan ilk sosyalist gazeteydi. Gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü, *Serbest İzmir* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi idi. Ayrıca gazete de Fransızca olarak, “Directeur Hussein Hilmi” yazısı da yer almaktaydı. Bu gazetenin başlığının altında “Biri yer, biri bakar, kıyamet ondan kopar” deyiimiyle şu ikinci başlık yazılı idi: “Sosyalizm efkârının

sosyalistlerin ve işçilerin durumunu kıyasladı.⁶⁷⁷ Ayrıca *İştirak* dergisi, küçük işletmeler ve sermaye yerine herkese eşit sermayeye, toprağın herkese ait olduğu fikrinin benimsenmesini, köylü ve çiftçinin ezildiğinin kabul edilmesini, üretimin az bir masrafla yapılabilmesini talep etmekteydi.⁶⁷⁸

İştirak dergisi yazılarında, Cavid Bey ve liberalizme karşı ağır eleştirilerde bulunmaktaydı. Maliye Nâzırı Cavid Bey'in sosyalizmden nefret ettiğini belirten gazete, onun bir taraftan sosyalizmi reddettiğini diğer taraftan da liberalist olduğunu beyan etmekteydi. Bu yazının devamında Reji⁶⁷⁹ ve Cavid Bey ağır bir dille eleştirilerek, Cavid Bey'in Reji'den hiç bahsetmediği ve Reji'ye verilen imtiyazın uzatılmasından hoşnutsuzluğunu dile getirdi. Ayrıca “*Reji* kanımızı emmiş vücudumuzu kemirmiş, servetimizi gasp edip bizi manen ve maddeten sefaletе sürüklemiştir” sözleri sarf edilmekteydi. Dergi şu acı tabloyu okuyucuya sunmaktaydı: “*Reji* özümüzü emmiş ziraatimizi mahvetmiş ocak söndürmüş ve kardeş kardeşe silah atıyor. Şimdiye kadar bu yüzden elli altmış bin Osmanlı mahv ve telef olmuş ve yüz binlerce aileye merhamet edilmemiş. Ne soran var ne de araştıran. Muhteşem binalarda zevk ve sefa içinde zengin içtiği nefis tütünün dumanını savurduğu zaman, acaba o dumanın kan ve felaketten mürekkep olduğunu düşünür mü?”⁶⁸⁰ Reji, Düyun-ı Umumiye ve Osmanlı Bankası gibi ekonomik açıdan devletin son yıllarına damgasını vurmuş yabancı kurumlar, basından ağır eleştiriler almaktaydı.

İştirak dergisi, büyük güçlerin ya savaşıyla topraklarını genişlettiği ya da zayıf bulduğu milletlerin üzerinden imtiyaz hakkı elde ettiğini belirtmekteydi.⁶⁸¹ Osmanlı Devleti'nde özellikle 18. yüzyıldan sonra verilen kapitülasyonların büyük bir çoğunluğu

mürevvici”dir. Bu ifadenin altında ise Fransızca olarak “Journal Socialiste ICHTRAKE” yazısı görülmekteydi bk. A. Cerrahoğlu, *age*, s.120.

⁶⁷⁷ “Meslek”, *İştirak*, Sene 1, No. 1, 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910), s. 16.

⁶⁷⁸ “Meslek”, *İştirak*, Sene 1, No. 2, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910), s. 21-22.

⁶⁷⁹ Reji şirketi imtiyazı, Düyun-ı Umumiye İdare Meclisi'nin uygun görmesiyle 27 Mayıs 1883 tarihli antlaşma gereğince Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a verildi. Reji şirketi Osmanlı Devleti sınırları içinde daha önceleri bandrol yönetiminin uygulandığı yerlerde, ülke içerisinde tüketime ayrılan tütünlerin üretim ve satın alınma, depolanma, işlenme ve ayrıca sigara üretim ve satış aşamalarını gerçekleştirerek bu faaliyetleri Osmanlı Devleti adına yürütmek üzere kuruldu (Tigünçe Özkiper Oktar, “Tütün Reji Şirketi-Memâlik-i Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 460.

⁶⁸⁰ “Maliye Nâzırı Cavid Bey ve Sosyalizm Reji ve Rûsûmu Müterakki”, *İştirak*, Sene 1, No. 10, 18 Nisan 1326 (1 Mayıs 1910), s. 147-149.

⁶⁸¹ “Dünyadan Muharebe Kalkabilir ve Düvel-i Mevcûde Bir Devlet Hâline Girebilir Mi?”, *İştirak*, Sene 1, No. 14, 26 Ağustos 1326 (8 Eylül 1910), s. 277.

kaybedilen bir savaş sonrası imzalanan antlaşmanın eseri idi. *İştirak* bu tarz düşüncelerini daha fazla yansıtmaya fırsatı bulamadan, 26 Şubat-13 Haziran 1910 tarihleri arasında sadece 17 sayı yayımlandıktan sonra Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kapatıldı.⁶⁸²

Osmanlı sosyalistlerinin bir diğer yayın organı 24-29 Kasım 1910 yılları arasında sadece iki sayı yayımlanan ve daha sonra Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kapatılan *Sosyalist* gazetesi idi. Gazete, *İştirak* dergisinin yayın çizgisini devam ettirmiş ve daha birinci sayısında “En Büyük Derdlerimizden Reji” başlığını atmıştı. Yazar “katil Reji” diye seslendiği Reji idaresinin, Osmanlı Devleti’ni bedenen, canen ve iktisaden yıkıma sürüklediğini ifade etmekteydi. Ayrıca köylülerin yıllarca Reji İdaresi altında ezildikleri ve artık köylülerin bu duruma son vermek için sopalarla, oraklarla Reji binalarını tahrip edecekleri noktaya geldikleri bildirmekteydi. Müellif yazısını, Reji İdaresi’nin kaldırılması çağrısıyla bitirmekteydi.⁶⁸³

Muahede gazetesi, her ne kadar sosyalistlikle ilgisi olmayan bir demokrat gazete olarak gözüксе de gazete sahibi Pertev Tevfik, solcuları manen destekleyen birtakım demokratlar arasındaydı.⁶⁸⁴ Zaten gazetede işçi hakları ve sosyalistler üzerine makaleler yazılması bunun bir göstergesi idi. *Muahede* gazetesinde çıkan “Teşebbüs-i Şahsi”⁶⁸⁵ adlı makalede, herkesin hükûmetten bir şey beklediği, halkın kendi iktisadi özgürlüğünü kazanması gerektiği ifade edilmekteydi. Ayrıca “Şimdiye kadar, ticaret sahasında ve faaliyette pek az isme, maalesef pek az Türk isme tesadüf etmekteyiz” diye serzenişte bulunulmaktaydı. Yazının devamında Türkler eğer iktisadi nüfuzu kazanamazsa, memlekette sadece hizmetkâr, bekçi, mevkinde kalınacağı ve hiçbir zaman hâkim olunamayacağına da değinilmişti. Bu yazı liberalist bir çizgide olup, himayeciliği savunan kimseleri eleştirmekteydi.

Osmanlı sosyalistleri fikirlerini en uzun soluklu olarak, *İştirak* dergisinde açıklama imkânı buldu. Sosyalistlerin yayın organları arasında gösterilen *İştirak*, *Medeniyet*, *İnsaniyet*, *Sosyalist*, *Beşeriyet* ve *Muahede* gazeteleri incelediğinde, kapitülasyonlarla ilgili direkt bir yazıya rastlanılmadığı gibi sosyalistlerin bu dönemde

⁶⁸² Mete Tunçay, *age*, s. 45.

⁶⁸³ Ferruh Niyazi “En Büyük Derdlerimizden-Reji”, *Sosyalist*, No. 1, 11 Teşrînisânî 1326/ 24 Kasım 1910, s. 3.

⁶⁸⁴ Mete Tunçay, *age*, s. 47.

⁶⁸⁵ “Teşebbüs-i Şahsi”, *Muahede*, No. 7, 11? Teşrînievvel 1326 (24? Ekim 1910), s. 1.

mali program ve çizgilerinin ne olduğunu da net olarak söyleyebilmek pek mümkün değildi. Sosyalistler bu yayınlarda, daha çok sosyalistliği anlatma, tanıtmaya ve kabul ettirme çabası içerisindeydi. Bazı yazarlar mali görüşünü ve çizgisini Reji İdaresi'ni eleştirerek bazıları da Maliye Nâzırı Cavid Bey ve onun liberalist politikalarını tenkit ederek göstermekteydi. Ayrıca “Teşebbüs-i Şahsi” başlığıyla halkı girişimci olmaya teşvik eden liberalist bir makale ile Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın altıncı maddesinde yer alan “Şimendiferler, bankalar, madenler, sigorta kumpanyalarının millîleştirilmesi ile her türlü tekelciliğin kaldırılması” maddesiyle önemli kurumların millîleştirilerek tekelciliğin kaldırılması gibi millî iktisat politikasından yana bir sav da ortaya atılmıştı.

2.5.4. Sırâtümüstakîm/ Sebîlürreşâd

Sırâtümüstakîm gazetesi dinî, ilmî ve edebî makaleleri yayınlamak üzere⁶⁸⁶ 27 Ağustos 1908 tarihinde İstanbul'da yayım hayatına başladı.⁶⁸⁷ Mecmuaya kurucuları ve imtiyaz sahipleri olarak iki isim verilmişti: Bu kişiler daha sonraki bilinen isimleriyle İstanbul Hukuk Fakültesi Ordinaryus Profesörlerinden Ebu'l-Ulâ Mardin ile Hukuk doktoru Sirozlu Hafız Eşref Edib Fergan idi. Mecmua 183. sayısından itibaren *Sebîlürreşâd* adıyla olmak üzere 641 sayı yayımlanmıştır. Derginin başyazarı Mehmed Akif Bey idi. *Sebîlürreşâd* iki kısımdan ibaretti: Birinci kısım ilmi olup, ikinci kısım siyaset ve İslam hayatından bahsetmekteydi.⁶⁸⁸ Bu mecmuada kapitülasyonlarla ilgili yazıları değerlendirmek, İslami çizgide politika yürütenlerin, kapitülasyonlar meselesine bakışını yansıtmaları açısından kayda değerdi.

Bereketzâde İsmail Hakkı Bey, *Sırâtümüstakîm* gazetesindeki “Yâd-ı Mâzî” adlı yazısında, “Mülkümüzün üzerine çökmüş olan kabus” olarak bahsettiği kapitülasyonlar hakkında şu anısını paylaşmaktaydı: “Bir gün bir posta vapuru bizim bulunduğumuz noktaya mukabil düşen cihetten doğru İstanbul'a yönelerek Boğaz'dan girmek istedi, Kule'den işaret olunur anlamaz yahut anlamak istemez, kuru sıkı bir top atılır aldırılmaz,

⁶⁸⁶ BOA, DH.MKT, 2764/38.

⁶⁸⁷ Gazetenin başlık klışelerinin altında “Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bâhis haftalık gazetedir” ibaresi bulunmaktaydı. Gazetenin 50. sayısından itibaren “Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasî ve gerek içtimâî ve medeni ahval ve şuûn-i İslâmiyye'den bahseder” ifadesi eklendi. Mehmed Akif Ersoy, İsmail Hakkı (Bereketzade), Abdürreşid İbrahim gibi yazı kadrosu olan gazete İslami çizgide olup, 8 Mart 1912 tarihinde yayımlanan 183. sayısından itibaren adını *Sebîlürreşâd* olarak devam ettirdi. Bk. Adem Efe, “Sebîlürreşâd”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 36, İstanbul 2009, s. 251.

⁶⁸⁸ *Meşrutîyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtümüstakim Mecmuası*, C. I, M. Ertuğrul Düzdâğ (ed.), İstanbul 2012, s. x, x1.

nihayet dehşetli son bir ihtar olmak üzere vapurun önüne atılan bir gülle, kaptanın aklını başına getirdi, yahut aklını başından aldı. Vapuru hemen çevirmek istediye de akıntının önüne düştüğünden bin bela ile kurtulabildi. Bunu seyreden önde gelen yazarlar, Osmanlı Devleti'nden övgüyle bahsetti. Fakat ertesi akşam bir vapur, kuleye işaret vererek bir top attıktan sonra boğazdan geçti. Bu badire neşemizi kırdı. O gece buradan tutturarak antlaşmalar hakkında bahislere giriştik. Konular uzaya uzaya kapitülasyon meselesine kadar dayandı. Mülkümüz üzerine çökmüş olan bu kâbusun devlet ve millet için nice büyük sakıncaları vardı. Yabancıların yargılama hakkı bulunmaktaydı. İlk zamanlar atıfet eseri olarak verilmiş şeyler sonradan mağlubiyet neticesinde devletten zorla alınan imtiyazlara dönüşmüştü.”⁶⁸⁹

Türkçü cepheden İslamcılığa yönelen ilk dikkat, ilk tanımlama çabası Yusuf Akçura'dan geldi. Akçura, İslamcılığı Osmanlı Devleti'nin kurtarma projeleri dâhilinde ele almakta ve kronolojik bir sırayı takip ederek Osmanlılık siyasetinin başarısızlığı üzerine, Batılıların “Panislâmizm” adını verdikleri “İslamiyet politikası”nın ortaya çıktığını yazmaktaydı.⁶⁹⁰ İslami gazetede yazıları da olan Yusuf Akçura *Sırâtı müstakîm* gazetesinde ‘أ.ی.’ rumuzuyla, “Devlet-i Osmâniye ve Fransa 1”⁶⁹¹ ve “Devlet-i Osmâniye ve Fransa 2”⁶⁹² adlı makalelerinde, Fransa'ya verilen kapitülasyonların tarihçesini aktardı. Akçura, verilen kapitülasyonların Fransa menfaatine olduğunu ve bu durumun tarihsel süreç içerisinde, devlet içinde bir devlet oluşturduğunu bu yazı dizisinde vurguladı. Yazar, büyük güçlerin Fransa'ya verilen antlaşmaları örnek alarak kapitülasyon ve himâye haklarının tanınması konusunda, Osmanlı Devleti'nin buna zorlandığı kanaatindeydi. Dolayısıyla Rusların Ortodoks; İngilizlerin ise Protestan Osmanlı vatandaşının hamisi gibi davranmaya başladıklarını belirtmekteydi. Müellif, Avrupalı devletlerin bu himaye meselesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine sürekli karışır olduğunu belirtmekteydi. Akçura bundan dolayı devletin içinde bir değil, birkaç devlet meydana gelmesinden endişeliydi. Akçura bu yazının devamında şunları dile getirmişti:

⁶⁸⁹ Bereketzâde İsmail Hakkı, “Yâd-ı Mâzî”, *Sırâtı müstakîm*, C. 2, ad. 42, 11 Haziran 1325 (24 Haziran 1909), s. 250-254.

⁶⁹⁰ Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 146.

⁶⁹¹ Yusuf Akçura, “Devlet-i Osmâniye ve Fransa 1”, *Sırâtı müstakîm*, C. 5, ad. 106, 2 Eylül 1326 (15 Eylül 1910), s. 28-30.

⁶⁹² Yusuf Akçura, “Devlet-i Osmâniye ve Fransa 2”, *Sırâtı müstakîm*, C. 5, ad. 107, 9 Eylül 1326 (22 Eylül 1910), s. 47-49.

“Avrupa devletleri kapitülasyonlarla vatandaşlarını, kanunlara itaat mecburiyetinden kurtardı. Misafir yabancıların her birisi, bir sefir gibi ayrıcalıklara sahip oldu. Yabancıardan istenildiği gibi vergi alınamaz; kanuna aykırı hareket etseler de tutuklanıp, adalete teslim edilemezdi. Batılılar, hükûmetin iktisadi işlerini kapitülasyonlarla sınırladı. Nihayetinde Bâbiâli gümrük vergilerini istediği gibi yükseltmedi. Koruma usulü devlet içinde birkaç devlet vücuda getirdi; kapitülasyonlar ise istiklâl ve hâkimiyetini ihlal etti, zira siyasi ve iktisadi esaret bir hükûmetin istiklaliyle yan yana getirilemez.”⁶⁹³ Akçura, Bâbiâli’nin kapitülasyonlardan rahatsız olduğu neredeyse tüm konulara bu yazısında değindi. Ona göre kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti siyaseten ve iktisaden esaret altındaydı ve özgür değildi. Kapitülasyon hükümleri geçerliliğini korudukça, Osmanlı Devleti özgür de olamazdı. Onun savunduğu bu görüş meşrutiyetten sonra Osmanlı aydınları arasında giderek yaygınlaştı.

Sırâtı müstakîm gazetesi 28 Ekim 1910 tarihli nüshasında “İngilizlerin Ultimatomu Münâsebetiyle İran Hakkında” yapılan konferansı sütunlarına taşıdı. Tüm locaların dolu olduğu konferansa Osmanlılar, İranlılar, Tatarlar, Ermeniler, Osmanlı zabitanları, İngiltere ve Amerika baş tercümanları, bazı elçilik çalışanları ve yabancı gazete muhabirleri katıldı.⁶⁹⁴ *Sırâtı müstakîm* gazetesi konferansta konuşanların söylemlerini, gazete sütunlarına taşıdı. Konuşmacılardan birisi de Ahmed Agayef Efendi idi. Ahmed Bey nutkunda Japonların kapitülasyonlardan kurtulduğunu, Osmanlı Devleti ile İran’ın birbirlerini destekleyerek kapitülasyonlardan kurtulması gerektiği konusunda bir konuşma yaptı. Konuşmasına “Japonlar da böyle değil miydi? Kapitülasyonlar, bu zırlıklar onlarda da vardı” sözleriyle başladı. Akabinde sözlerini şöyle sürdürdü: “Japonlar kara ordularını ve bahriyelerini düzenleyip takviye ettikten sonra ilan ettiler ki: Biz bu esassız şeylerin cümlesini fesih edip, kaldırdık. Bunlar doğal şeyler değillerdir; hukukumuza tecavüzdür. Bunlar tamamıyla hükümsüz kalmıştır. Bunun üzerine Avrupalılar baktılar ki gidip ta Doğunun bir ucundaki Japonya ile muharebe yapmakla uğraşmaya değmez. Hem neticede ne olacağı da belli değil. İster istemez kabul ettiler. Biz de bunu yapmak istersek İran bizim hayatımıza bağlıdır. Biz de bir yere istinat etmeliyiz. Zira yalnız başımıza bunu yapamayacağız.”⁶⁹⁵ Akayef bu sözleriyle Osmanlı

⁶⁹³ Yusuf Akçura, “Devlet-i Osmâniye ve Fransa 2”..., s. 47.

⁶⁹⁴ Ahmed Agayef, “İngilizlerin Ultimatomu Münâsebetiyle İran Hakkında”, *Sırâtı müstakîm*, C. 5, ad. 112, 15 Teşrîni evvel 1326 (28 Ekim 1910), s. 132.

⁶⁹⁵ *agm*, s. 141.

Devleti ile İran'ın kapitülasyonların kaldırılması konusunda dayanışma içerisinde olması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ayrıca Osmanlı aydını arasında kendisi gibi Asyalı olan Japonya, kapitülasyonlar konusunda bir rol modeldi. Nihayetinde Japonlar kapitülasyonları 1899 yılında kaldırmayı başardı.⁶⁹⁶ Bunu Osmanlı Devleti'nde yapabilirdi. Osmanlı aydını bu örneği yazılarında sık sık dile getirmekteydi. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Japonlar, 1876 yılından itibaren Kore, Çin ve Siyam gibi komşu ülkelere kapitülasyon hükümlerini kapsayan antlaşmalar kabul ettirdi. Japonya Bâbiâli'nin karşısına da 1894-1909 yılları arasında kapitülasyon talebiyle çıktı.⁶⁹⁷

Abdurreşid İbrahim, *Sırâtı müstakîm* gazetesinde “Kapitülasyon”⁶⁹⁸ başlıklı yazısında kapitülasyonları, “Çarşamba karısı”⁶⁹⁹ ve “insaniyet düşmanı” olarak tanımlamaktaydı. Kapitülasyonları ağır eleştirdiği yazısının muhtevası şu şekildeydi:

“Bu herif kimdir ve kaç yaşındadır? Ben de layıkıyla bilemiyorum. Fakat şu kadar diyebilirim ki: Bunu bilmek her Osmanlıya vaciptir. Ben kendi hisseme demek isterim ki kapitülasyon gayet büyük ve ciddi bir Çarşamba Karısı'dır. Daha bir az yükseltmek istenilirse insaniyet düşmanı demek de münasip olur. Zira kapitülasyon insanların istedikleri şeylerden hiçbirini istemez: eşitliği, adâleti hürriyeti, insaniyeti de istemez. Kanun ve hükûmet kapitülasyonlara karşı sükûta mecbur oluyor. Elbette böyle bir kuvvet karşısında her kim ne söylese boştur. Bugün tüm Osmanlılar ilerlemek ve gelişmek isterler, bu vatan uğrunda her şeylerini feda etmek isterler, bütün Osmanlı milleti hayatı için her ne lâzım ise bu uğurda fedaya hazırdır, fakat her ne tarafa teveccüh edecek olursa önünde bir kapitülasyon belası İskender setti gibi mâni olur... Çaresiz Osmanlılar, her yönden ilerlemek ve gelişmek ister, lakin ne çare, ortalıkta o uğursuz kapitülasyon var. Kapitülasyon meydanda var iken, hiçbir Osmanlı tüccarı, ecnebi ile rekabet edemez. Rekabet değil, ecnebi olduğu yerde bir Osmanlı isbat-ı vücûd edemez, ederse bile yaşayamaz, zira Osmanlı için her türlü engel her zaman var, ecnebi için ise hiçbir şeyler yok.”

⁶⁹⁶ G. Bie Ravndal, *The Origin Of The Capitulations And Of The Consular Institution*, Government Printing Office, Washington 1921, s. 53.

⁶⁹⁷ Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri-I”, *Toplumsal Tarih*, 1999, C. 12, S. 67, s.13.

⁶⁹⁸ Abdurresid İbrahim, “Kapitülasyon”, *Sırâtı müstakîm*, C. 7, ad. 157, 25 Ağustos 1327 (7 Eylül 1911), s. 15-16.

⁶⁹⁹ Bu tabir, masallarda geçen ve çocukları korkutmak için kullanılan büyücü, cadı tipini tasvir etmektedir (İlhan Ayverdi, *age*, s. 215); Ayrıca saç baş dağınık pejmürde kıyafetli kadın hakkında kullanılan bir tabirdir (Mehmed Zeki Pakalın, *age*, C. I..., s. 330).

Sırâtı müstakîm 2 Mayıs 1912 tarihli nüshasında, Profesör Vambery'in "İslâmlar ve Budalılar Arasında Mukârenet" adlı Londra'da yayımlanan makalesini nakletti. Bu makalede Vambery; "Avrupalıların birkaç senesinin olayları incelenecek olunursa, takip edilen politikanın bütün İslam hükûmetlerini haraç-güzâr yaparak hürriyetlerini mahv eylemekten ibaret olduğu görülür" demektedir. Gazete Vambery'ye hak vererek bütün İslam dünyasını temsil eden hür bir devlet olarak sadece Türkiye'nin kaldığını, Türkiye'nin ise özellikle kapitülasyonlarla hareket serbestliğinin sınırlandırıldığını belirtmekteydi.⁷⁰⁰ Ayrıca *Sebîlürreşâd* gazetesi, Bosna-Hersek Cemiyet-i İlmiyesi'nin yayını olan ve Bosna'da yayımlanan *Misbâh* gazetesinden aktardığı "İslam Âlemi Mezar Başına Getirildi" başlıklı ilginç yazıyla, Türkiye'nin kapitülasyon zinciriyle bağlı olduğu ve devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalelerde bulunduklarını kaydetmekteydi.⁷⁰¹

Sebîlürreşâd gazetesinde, İslam mallarına rağbetin lüzumundan bahseden "Müslümanın Müslümandan Alışverişi"⁷⁰² adlı ve Selim Bey'in yazdığı "Müslüman Mallarına Rağbet"⁷⁰³ başlıklı yazıda, Müslümanlara, Müslümandan alışveriş etmek farz derecesinde lazım olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca Müslümanların, iktisadi ve ticari istiklale sahip olmadığı aktarılmaktaydı. Selim Bey iktisadi yönden Avrupa zincirlerine gittikçe daha kuvvetli bağlanıldığı izlenimindeydi. Bunların yanısıra müellif, Batılıların menfaatlerini himaye etmek için gümrüklerde yüksek tarifeler uyguladıklarını bildirmekteydi. İslami bir çizgide olan *Sebîlürreşâd* gazetesi, Müslümanların birbirleriyle alışveriş yapmaları, İran ve diğer Müslüman devletlerle dayanışma içerisinde olunması gerektiği ve kapitülasyonlardan kurtularak özgürlüğün kazanılmasını isteyen yazılar kaleme aldı.

2.5.5. Kapitülasyonlara ve Osmanlı Ekonomisine Hiciv

II. Meşrutiyet Dönemi'nde karikatürler, halkın duygularını ifade etmeye çalışarak, sosyal ve politik eleştiriler yapan popüler bir görsel sanat aracı oldu. Kapitülasyonlarla ilgili karikatürlerde genellikle Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde ekonomik

⁷⁰⁰ "Âlem-i İslâm ve Avrupa", *Sebîlürreşâd*, C. 8, ad. 191, 19 Nisan 1328 (2 Mayıs 1912), s. 168.

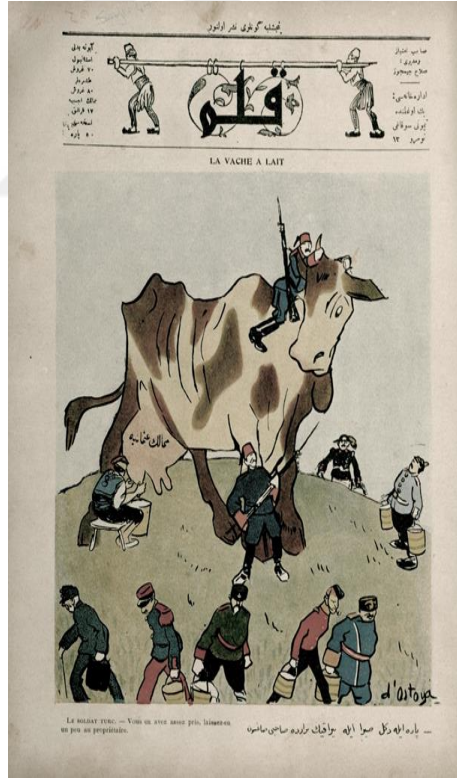
⁷⁰¹ "Âlem-i İslâm Mezar Başına Getirildi", *Sebîlürreşâd*, C. 9, ad. 255, 20 Kânunuevvel 1328 (2 Ocak 1913), s. 306.

⁷⁰² "Müslümanın Müslümandan Alışverişi", *Sebîlürreşâd*, C. 8, ad. 200, 21 Haziran 1328 (4 Temmuz 1912), s. 346-348.

⁷⁰³ ع. Selim, "Müslüman Mallarına Rağbet", *Sebîlürreşâd*, C. 8, ad. 202, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912), s. 388-389.

ve siyasi egemenliği hicivli bir şekilde tasvir edildi. Karikatürlerde Batılılar halkı sömüren, devleti zayıflatan ve onun bağımsızlığını kısıtlayan figürler olarak gösterildi.

Kalem dergisinin 45. sayısında, Osmanlı Devleti’ni sağmal bir inek olarak gösteren çarpıcı bir karikatür yayımlandı. İneğin memelerinde “Memâlik-i Osmâniye” yazmaktaydı ve onu sağan bir Osmanlı vatandaşı vardı. Ayrıca ineğin boynunda ve hemen önünde silahlı iki asker bulunmaktaydı. İneğin başındaki muhafız “Parayla değil sırayla. Bırakın da biraz sahibi sağsın” diye seslenmekteydi. Kıyafetlerinden anlaşılacağı üzere İngiliz, Fransız, Alman ve Avusturya vd. devletleri temsil eden kişiler, sütlerini almış uzaklaşmaktaydı. İki kişi ise süt sağmaya yeni gelmekteydi. Bu karikatürde Osmanlı Devleti esaret altındaki bir ineğe benzetilmekteydi. Osmanlı Devleti memleketin nimetlerini kendi elleriyle yabancı devletlere dağıtıyordu. Ayrıca nimetlerden faydalananlardan bir kısmı giderken diğer bir kısmı yeni geliyordu (Bk. Şekil 1).

Şekil 1. *Kalem*, No. 45, 9 Temmuz 1325 (22 Temmuz 1909), s. 1.

Şekil 2. *Kalem*, No. 53, 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909), s. 9.

Kalem dergisinin 53. sayısında boğazların önünde bekleyen silahlı Türk askerî ile kapıdan kafasını uzatmış bir Rus’un konuşması aktarılmıştı (Bk. Şekil 2):

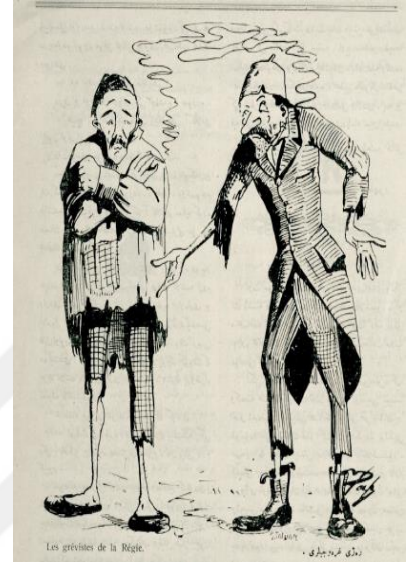
“Rus: Artık bu kapıyı açsak

Türk: Kolay ama kapının önündeki hırdavatı kaldırmalı”

Konuşmada yer alan ve hırdavat olarak adlandırılan yerde, kapitülasyonlar yazan torbalar yer almaktaydı.

Şekil 3. *Kalem*, No. 121, 31 Mart 1327 (13 Nisan 1911), s. 12.

Şekil 4. *Kalem*, No. 123, 21 Nisan 1327 (4 Mayıs 1911), s. 5.

Kalem'in 121 numaralı sayısında, Osmanlı Devleti'ndeki önemli her kuruma yabancıların sahip olması şöyle hicvedilmekteydi (Bk. Şekil 3):

“-Eee, söyle bakalım, Ahmed Ağa, ahvâl-i âlemde ne var ne yok?

-Gazeteler diyor ki maliye Yahudilere, gemiler İngiltere'ye, şimendiferler Almanya'ya, yollar Fransa'ya, jandarma teşkilatı İtalya'ya verilmiştir.

-Ya?

- Öyle ise bize ne kalıyor?”

Osmanlı basınında sıkça eleştirilen Reji İdaresi, *Kalem* dergisinin 123. sayısında “Reji Grevçileri” elinde sigarası olan pejmürde bir hâlde Osmanlı vatandaşlarını sütunlarına taşıdı (Bk. Şekil 4):

Avusturya-Macaristan Devleti, 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etti. İlhak kararı Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Sırbistan arasında bir buhran meydana getirdi. Osmanlı Devleti nihayetinde Nisan 1909'da Avusturya-

Macaristan'dan emlak-ı emiriye bedeli olarak 2,5 milyon altın alarak ilhakı tasdik etti.⁷⁰⁴ Avusturya'nın bu ilhakı Osmanlı basınında geniş yer buldu ve Avusturya malları boykot edildi. *Kalem* dergisi boykota iki resimle katıldı. Derginin 9. sayısında "Boykotaj" olarak yayımlanan resimde, Avusturya yazan kapının önünde nöbetçi bir asker bulunmaktaydı (Bk. Şekil 5). Osmanlı Devleti'nin kabul etmediği şeker, pamuk gibi emtialar Avusturya ülkesine dönmekte iken nöbetçi asker endişelenmekteydi. Resimdeki konuşmalar ise şöyleydi:

"Avusturya mallarının satanlarına avdeti:

Tütüncü- Kimdir o?

Eşyalar- Biz geldik"

1908 yılında Avusturya mallarına karşı yapılan boykot hareketi "Fes Boykotu" olarak da bilinmekteydi. Bu ilhak karşısında, savaşıyor durumda olmayan Osmanlı Devleti, 6 Ekim akşamı Avusturya'ya karşı gösteriler başlattı. 8 Ekim günü duvarlar "Avusturya emtiası almayınız" yazılı afişlerle donatıldı. 11 Ekim günü çoğunluğu Avusturya'dan ithal edilen feslerin giyilmemesi için kampanya başlatıldı. "Serpüş-ı millî" adı altında piyasaya yeni bir fes sürüldü.⁷⁰⁵ Bunlar Avusturya feslerine oranla çok ucuza satıldı. Bunun yanı sıra sınırlı sayıda bulunabilen Hereke ve Feshane mamulâtı fesler giyildi. Kalpak giyilmesi teşvik edildi.⁷⁰⁶ Hatta daha da ileri gidilerek, kendiliğinden bir hareketle halk arasında çok çeşitli şapka denemeleri dahi ortaya çıktı.⁷⁰⁷

Kalem dergisinin 16. sayısında bu boykot desteklenerek, Avusturya İmparatoru fesle resmedildi (Bk. Şekil 6). Resmin hemen altında "Fes fabrikalarını korumak maksadıyla Avusturya İmparatoru'nun kendisi ve Avusturya ordusu için fesi serpüş-ı resmi olarak kabul ettiği" yazmaktaydı.

⁷⁰⁴ İsmet Demir vd. (hızl.), *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 22.

⁷⁰⁵ Zafer Toprak, "Fes Boykotu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 297.

⁷⁰⁶ <https://www.haberturk.com/murat-bardakci-1908-deki-avusturya-boykotunun-oykusunu-yazdi-2009185> (Erişim tarihi: 10.07.2021).

⁷⁰⁷ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 146.

Şekil 5. *Kalem*, No. 9, 19 Teshrinievvel 1324 (1 Kasım 1908), s. 5.

Şekil 6. *Kalem*, No. 16, 3 Kânunuevvel 1324 (16 Aralık 1908), s. 1.

Emperyalizm, gelişmemiş ülkelerde kök salmak için genellikle iki yönteme başvururdu. Bunlar: Banka sermayesi ihracı ya da dış borç verme ya da doğrudan sermaye yatırımlarıydı.⁷⁰⁸ Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ilk üçte-birinden bu yana, yabancı devletlerin malları büyük ölçüde ülke sınırları içerisine girmeye başladı. Kapitülasyonlar nedeniyle bu mallara herhangi bir gümrük duvarı konulmamış olmasının sonucu olarak yerel sanayi her alanda büyük bir gerileme içine sürüklendi. Bu süreçle birlikte, ülkeden hammadde ihracı arttı. İç pazar, yabancı sermayenin çıkarlarına daha da çok bağlandı. Kırım Savaşı'nda ilk dış kredi antlaşması imzalandı. Bundan sonra borçlanmalar bir çıkış gibi büyüyerek, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasal bağımsızlığını yitirmesine yol açan çok büyük miktarlara ulaştı.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ Kurthan Fişek, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 22, S. 3, 1967, s. 160.

⁷⁰⁹ A.D. Novičev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Nabi Dinçer (çev.), Onur Yayınları, Ankara 1979, s. 9-82.

Şekil 7. *Kalem*, No. 59, 15 Teşrîniyevvel 1325 (28 Ekim 1909), s. 12.

Şekil 8. *Kalem*, No. 90, 12 Ağustos 1326 (25 Ağustos 1910), s. 1.

Şekil 9. *Kalem*, No. 102, 17 Kasım 1910.

Kalem dergisinde dış borçlarla ilgili karikatürler de yayımlandı. Şekil 7.'de Osmanlı Devleti bir fiçıya benzetilmektedir. Alman ve diğer yabancı devlet askeri bu fiçıya para aktarmakta ama fiçinin her yeri delik olduğu için paralar dolmamakta, etrafa saçılmaktadır. Bu durumu Osmanlı vatandaşları pencereden izlemektedir. Şekil 8 ve 9'da ise Maliye Nâzırı Cavid Bey'in dış borç bulması ve imzalaması hicvedilmektedir.

Şekil 10. *Kalem*, No. 13, 13 Teşrînisâni 1324 (26 Kasım 1908), s. 8.

Şekil 11. *Kalem*, No. 66, 3 Kânunuevvel 1325 (16 Aralık 1909), s. 15.

Kalem dergisinin 13. sayısında, silahlı Osmanlı askerinin karşısında yabancı asker/yöneticiler bulunmaktaydı. Tabelada ise “Türkiye Türklerindir” yazısı yer almaktaydı (Bk. Şekil 10). Yine derginin 66. sayısında dokuma yapan kadınların

resimlerinin hemen altında “Memleketini seven her hamiyetli için sanayi-i dâhiliyemizi himaye ve teşvik etmek bir vazifedir” yazısı yer almaktaydı (Bk. Şekil 11).

Şekil 12. *Kalem*, No. 84, 15 Nisan 1326 (28 Nisan 1910), s. 1.

Şekil 13. *Kalem*, No. 95, 16 Eylül 1326 (29 Eylül 1910), s. 1.

Şekil 14. *Davul*, No. 16, 11 Şubat 1324 (24 Ocak 1909), s. 4.

Osmanlı mizah basını karikatürlerinde kapitülasyonlar, bütçe, maliye ve Maliye Nâzırı (Bk. Şekil 13), Osmanlı Bankası ve yabancı nüfuz sıkça hicvedildi. *Kalem* dergisinin 84. sayısında Osmanlı bütçesi müşteri, terzi ise Maliye Nâzırı Cavid Bey olarak simgelenmekteydi. Aralarında şu konuşma geçmekteydi (Bk. Şekil 12):

“Müşteri: Canım bu elbisenin her tarafı kısa, kollarım bacaklarım hep açıkta.

Terzi (Maliye Nâzırı): Üç buçuk arşın kumaştan bu kadar çıkar. Buna da şükür et ki vücudun kapanıyor.”

Osmanlı mizah basınında Anadolu insanı genellikle köylü, dilenci veya müşkül durumda resmedilirdi. İstanbul’un varlıklı yerli ahali ve İstanbul’da yaşayan yabancılar karikatürlerde elit kesim olarak çizilirdi. Bu iki kesim Osmanlı mizah basınında sık sık bir araya gelmekteydi. Bu karikatürlerde sınıf hiyerarşisi vurgulanmaktaydı. *Davul* dergisinin 16. sayısında bu tarz bir resim yayımlandı. Resmin üst tarafında “Anadolu kahtzedegânı menfaatine balodan avdet” yazısı dikkati çekmekteydi. Anadolu dilenci köylü, İstanbul eliti/yabancı vatandaşlardan “Merhamet edin memlekette çocuğum

açlıktan ölüyor” diyerek yardım istemekteydi. Kol kola girmiş elitlerden kadın, gülümseyerek başka tarafa bakarken, erkek ise homurdanarak “Ayol ne nankörmüşsün. Daha şimdi sizin menfaatinize çalışıyorduk” demektedir. Buradaki dilenci, halkı simgelemektedir. Durumu yerinde olanlar, balodan çıkanlar ise yabancılar veya İstanbullu elitlerdi (Bk. Şekil 14).

Kalem ve Davul gibi Osmanlı mizah basını temsil eden dergiler, Osmanlı Devleti’ni yarı sömürge hâline getiren devlet ve yabancı kurumlardan rahatsızlıklarını çizimleriyle resmetti. Mizah basın boykotaj eylemlerine çizimleriyle destek verdi. Maliyenin kötü gidişatı ve Maliye nâzırını hicvetmeyi göz ardı etmedi. Ayrıca yabancı vatandaş ile Osmanlı köylüsünün durumunu ortaya koyan çizimler de dergilerde yer buldu.

2.5.6. *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*

İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası, II. Meşrutiyet Dönemi’nin hemen ertesinde kapitülasyonlar meselesine değinen önemli bir yayındı. Bu mecmua, Gümülcine mebusu Mehmed Arif tarafından her ayın sonunda yayınlanmak üzere 13 Nisan 1909 tarihinde başlayarak, toplam 24 sayı çıktı. Mecmuanın yazarlarından bazıları şöyleydi: Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Şûrâ-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, Nafia Nâzırı Kaprıl Efendi, Ayandan Galip Bey, Dava Vekili Kont Ostrogog, Yanko Vitinos Efendi, Dârülfünun Muallimlerinden Ahmed Şuayb, Mekteb-i Mülkiye Muallimlerinden Selanik mebusu Mehmed Cavid Bey, Darülfünun Muallimlerinden Edirne mebusu Doktor Rıza Tevfik Bey ve İstanbul mebusu Kirkör Zöhrap. Mecmuanın yazar kadrosuna bakıldığında dönemin Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa, daha sonra Maliye nâzırı olan Cavid Bey, Şûrâ-yı Devlet Reisi, mebus, doktor, Dârülfünun, Mekteb-i Hukûk, Mekteb-i Mülkiye gibi yerlerde hocalık görevini ifa eden birçok önemli ve yetkin kişilerin bu mecmuada yazılar kaleme aldığı görülecektir.⁷¹⁰

İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası’nın ilk makalesinin Şûrâ-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa’nın “İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Çâre-i İlğası”⁷¹¹ adını taşıması ve

⁷¹⁰ Ayrıca diğer yazarlar için bk. *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No.1, Hürriyet Matbaası, Dersaadet 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909).

⁷¹¹ Hasan Fehmi, “İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Çâre-i İlğası”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No.1, Hürriyet Matbaası, Dersaadet 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909), s. 3-8.

diğer sayılarda da bu konuya geniş yer verilmesi önemliydi. Hasan Fehmi Bey makalesinde, hukukun bir devletin can damarı olduğunu vurguladıktan sonra yabancıların muafiyeti ile Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan ilişkilerinden dolayı hukukun her yerde yerli ve yabancı olarak ikiye ayrıldığını belirtmekteydi. Yazar, yabancılara verilen ayrıcalıkların neden çıktığının ve nereleri kapsadığının tam olarak bilinmediğini yazmaktaydı. Paşa, kapitülasyonların artık kaldırılmasını istemekle beraber, bu ayrıcalıkların sadece Osmanlı Devleti'ne özgü olmadığını, Doğu'nun diğer yerlerinde Japonya'da da bir zamanlar mevcut olduğunu aktarmaktaydı.⁷¹²

Bu mecmuada kapitülasyonlar meselesine odaklanan en önemli yazar, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa⁷¹³ idi. Hakkı Paşa sadârete geldikten kısa bir süre sonra hava değişimi bahanesiyle Temmuz 1910'da Avrupa seyahatine çıktı. Bozulan iç ve dış dengelerini yeniden kurabilmek için İngiltere'ye yaklaşılmaması gerektiğine inanmaktaydı. Osmanlı gümrüklerinin yüzde 11'den yüzde 15'e çıkarılmasına itiraz eden İngiltere'ye bazı tavizler verilebileceğini hissettirdi. Paşa, İngilizlere hükûmetin isteklerini bildiren 1 ve 24 Mayıs tarihli iki muhtıra verdi. Verilen muhtıralarda özetle şu isteklerde bulunuldu: Gümrük vergilerinin yüzde 15'e çıkarılması, İngiliz vatandaşlarından temettü vergisi alınması, Osmanlı topraklarında yer alan yabancı postanelerle, kapitülasyonların kaldırılması istenildi.⁷¹⁴ Bütçe açığını kapatabilmek için gümrük gelirlerinin mutlaka artırılmasını isteyen Hakkı Paşa Hükûmeti, İngiltere'ye verilebilecek ayrıcalıklara hazırdı.

İbrahim Hakkı Paşa, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*'nın 13 ila 24 sayıları arasında, "Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme", adlı 10 makaleden meydana gelen bir yazı dizisi kaleme aldı. Yazar sadrazam olduğu sırada *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*'nda kaleme aldığı yazı dizisinde, kapitülasyonların tarihi

⁷¹² *agm*, s. 3.

⁷¹³ İbrahim Hakkı Paşa, II. Meşrutiyet Devri'nin sıra itibarıyla yedinci, şahıs itibarıyla beşinci sadrazamıydı. Hakkı Paşa, daha ortaokul mektebindeyken özel hocalardan İngilizce ve Fransızca dersleri almaya başladı. 1883 yılında da Mâbeyn-i Hümayun mütercimliğine tayin olundu. Paşa'nın bu görevi devam ederken, bir taraftan da tedris vazifelerine başladı. Hukuk ve Ticaret mekteplerinde iktisat, tarih, idare hukuku, devletler hukuku ve ticaret dersleri okutan İbrahim Hakkı Paşa; aynı zamanda padişahın Fransızca tercümanlığını da yaptı (1891). Elçilik ve bakanlık görevlerinin yanı sıra 30 kadar diplomatik komisyonda reis veya âzâ sıfatı ile hazır bulunan Hakkı Paşa, 12 Ocak 1910 tarihinde Sadrazam olarak görevine başladı (A.A.A., "İbrahim Hakkı Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 892).

⁷¹⁴ Muharrem Dördüncü, *İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 218.

menşinden başlayarak o güne kadar gelinen süreci ayrıntılarıyla aktardı. Paşa'nın gerek gümrük vergisini arttırmak isteği gerekse de kapitülasyonları kaldırmak için diğer devletlerle görüşmesi, yazdıkları ve yaptıklarıyla örtüşür nitelikteydi.

Yazarın ilk makalesi Nisan 1910⁷¹⁵ tarihliydi. Mecmuanın sahibi Mehmed Arif, bu yazının hemen öncesinde “İfâde-i Mahsûsa” adlı kapitülasyonlarla ilgili kısa bir ön tanıtım yazısı hazırlattı. Bu yazısında yabancı vatandaşların elde ettiği imtiyazların, herkes tarafından bilindiğini fakat bu ayrıcalıkların neden ibaret olduğuna dair şimdiye kadar bir eser yayınlanmadığını dile getirmekteydi. Mehmed Arif'e göre kapitülasyonların kapsamı hakkında vatandaşlar yeterli bilgiye sahip değildi. Ayrıca müellif kapitülasyonların hemen hemen hergün, bir vesile ile herkes tarafından şikâyet edildiğini belirtmekteydi. Arif Bey, yazısının devamında kapitülasyonlar meselesinde yeterince eser verilmediği ve bu meselenin yeterince aydınlatılamadığından yakınmaktaydı. Sadece Hasan Fehmi Paşa ile merhum Ali Şehbaz Efendi gibi devletler hukuku öğretmenlerinin vermiş oldukları derslerde, yazmış oldukları eserlerde kapitülasyonlara dair bir nebze bilgi verildiğini aktarmaktaydı. Ancak bu eserlerin de kapitülasyonlar meselesine yeterince ışık tutmadığını ayrıca vurgulamaktaydı.⁷¹⁶

İbrahim Hakkı Paşa, mecmuanın 14. sayısında, 1740 tarihinde Fransa'ya verilen 85 maddelik son kapitülasyonu ele aldı. Paşa, bu fermanın doğru düzgün yazılmadığını, içinde tekrarın olduğunu ve eğer bu ferman dürüst yazılırsa 20-30 madde ancak teşkil edeceğini belirtmekteydi. Hakkı Paşa kapitülasyon kavramının bu imtiyazla birlikte ortaya çıktığını ayrıca belirtmekteydi.⁷¹⁷ Yazara göre verilen bu imtiyazlar, zamanla yabancılar tarafından yanlış yorumlanmış ve devlet de buna uymuştu. Bugün bazı maddelerin tatbik edilmesi kabul edilmese bile kapitülasyonların yazıldığı şekliyle tatbik edilmesinde bir sakınca olmadığını belirtmekteydi. Paşa, 1740 yılına kadar Fransa ile toplam sekiz defa kapitülasyon antlaşması imzalandığını belirterek, bu kapitülasyonlar hakkında kısaca bilgi vermekteydi.

⁷¹⁵ Gazete künyesinde “Her ay nihayetinde neşr olunur” ibaresi olduğu için bu tarih belirlenmiştir.

⁷¹⁶ Mehmed Arif, “İfâde-i Mahsûsa”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 13, Hilal Matbaası, İstanbul Mart 1326, s. 3.

⁷¹⁷ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, No. 14..., s. 1.

Müellifin yazı dizisinin üçüncü makalesi mecmuanın 15. sayısında yayımlandı.⁷¹⁸

Yazıda en çok antlaşma imzalanan devletlerden biri olan Rusya ile yapılan kapitülasyonların tarihçesine yer verdi. Paşa 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı, Rusya açısından bir dönüm noktası olarak gördü ve bu tarihe kadar Rusya vatandaşının hiçbir imtiyazı olmadığını belirtti. Ardından, Rusya'nın bu antlaşma ile diğer büyük devletler gibi “en imtiyazlı millet” muâmelesi görmesi prensibine erişmesi ve ayrıcalıklara ulaşması aktarıldı. Yazara göre diğer devletlere ne verilmişse Ruslara da artık aynı ayrıcalıklar sağlanmıştı.

Yazar kapitülasyonların kaldırılması konusunda önemli olanın, büyük devletlerin görüşünün alınması ve onların rıza göstermesi hâlinde kapitülasyonların kaldırılabileceği iddiasındaydı. Ayrıca Paşa, kapitülasyonların kaldırılması konusunda küçük devletlerin görüşünün alınmasına gerek olmadığını belirtmekteydi.⁷¹⁹

Hakkı Paşa, vaktiyle verilen bu kapitülasyonların sadece büyük devletlerle sınırlı kalması gerektiği görüşündeydi. Paşa, Osmanlı Devleti'nden başka devletlerin de kapitülasyonlar istediğine ancak verilmediğine hatta bir aralık Japonya'nın da kapitülasyonlar talep ettiğini fakat bu talebin reddedildiğine değindi. Ayrıca yazar, Çin ve Liberya hükûmetlerinin Osmanlı Devleti ile ilişki kurmak istediklerini, bu ilişkilerin kapitülasyonlara göre değil, devletler hukuku dairesinde kurulabileceği görüşündeydi. Bu devlet vatandaşlarının Osmanlı mahkemelerine tabi olmasını ayrıca istemekteydi. Müellif “Bu şartları kabul ederlerse gelsinler, bunun aksini düşünüyorlarsa gelmesinler, onları davet eden mi var? Hem misafir olarak birinin evine gitmek hem de felanca yemeği isterim felanca yatakta yatacağım demek gibi?”⁷²⁰ kinayeli sözlerle bu görüşünü tamamlamaktaydı.

⁷¹⁸ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, No. 15..., s. 162.

⁷¹⁹ *agm*, s. 163-164. Makalenin devamında: Danimarka, Flemenk, İspanya, İsveç, Belçika, Norveç, Toskana, Sicilyateyn, İtalya ve Amerika gibi devletlere verilen kapitülasyonlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

⁷²⁰ *agm*, s. 167. Bu makalenin devamında Paşa, Amerika'ya 1830 yılında verilen kapitülasyonların verilmesinin anlamsız olduğunu belirten sözleri şöyleydi: “Fakat bundan sonra da Cemâhîr-i Müttefike Amerika'ya 1830 yılında kapitülasyon verildi. Bu antlaşma ne için akit olunmuş, Amerika ne etmiş? İngiltere müstemlekâtından ayrılmış, bizden 20 bin kilometre mesafede yeni kurulmuş bir hükûmet devletin ne mecburiyetiyle böyle münasebetsiz bir antlaşma imzalamasından akıllar tayininden aciz kalır. Bu antlaşma bugün yapılsa birtakım sebepler bulunabilir. Hâlihazırda Amerika büyük bir devlettir. Büyük bir donanmaya sahip İspanya'yı mağlup etmiş, müstemlekâtı çok uzak bir de olmağla beraber hatırı sayılıyor bir devlettir. Fakat 1830 yılında bunların hiçbiri yoktu.” Ayrıca yazar, Müslüman bir devlet olan ve medeni

Yazar kapitülasyonların zararının, Tanzimat Fermanı'ndan sonra hissedilmeye başladığını, yabancıların vergi vermediği gibi tahsilin de mümkün olmadığını ve bugün her aklıselim insanın bu kapitülasyonları kaldırmak düşüncesinde olduğunu belirtmekteydi.⁷²¹ Paşa makalesinde, 300-400 karışık “saçma” gümrük vergisi kanunu içerisinde, vergi memurunun gümrük vergisini nasıl alınacak, ne kadar alacak noktasında hakkıyla işin içinden çıkamayacağı görüşündeydi. Osmanlı Devleti'nin 1846 yılından sonra Reşid Paşa'nın da himmetiyle, artık eski antlaşmalar tarzında muahede yapmaktan kaçındığını yazmaktaydı. Bundan sonraki antlaşmalarda “en imtiyazlı millet” ayrıcalığının verilmesinin pek istenilmediğini dile getirmekteydi.⁷²²

Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı yazı dizisinin dördüncü makalesi, mecmuanın 16. sayısında yayımlandı. Paşa bu makalesinde Kanlıca Antlaşması'nın yabancılara bazı ayrıcalıklar veren muahedelerin sonu olduğunu belirtti. Paris Antlaşması'nın önemini vurgulayan yazar, bu antlaşmadan sonra Âlî Paşa'nın kapitülasyonların kaldırılması konusundaki girişimleriyle Islahat Fermanı'na ayrıca değindi.⁷²³

Ona göre İran ve Yunanistan'a kapitülasyonlar kısmen tanınmıştı. Yazar, hemen hemen her devletin farklı ve haksız yollardan kapitülasyonlardan faydalanmasından şikâyetçiydi.⁷²⁴ Paşa, hukuksal anlamda kapitülasyonların çizgisi tam olarak belirlenmediği için oluşan hukuksal boşluk üzerinde değerlendirmelerde bulundu. Ayrıca kapitülasyonlara sahip düvel-i muazzamanın sömürgelerinin kapitülasyonlardan yararlanamayacağını belirtmekteydi. Hakkı Paşa büyük devletlerin sömürgelerinin kapitülasyonlardan faydalanma sorununa Rusya Devleti'nin Karadağlılar, Fransa'nın Annamlılar ile Belçika'nın da Kongo için bunu uygulamaya çalıştığını aktarmaktaydı.⁷²⁵

Yazar, kapitülasyonların birçok ahkâmının yürürlükten kalkmış olduğunu belirtmekteydi. Bu âtil maddelerden verdiği örneklerden bazıları şunlardı:

olarak bizden geri olan İran'a neden kapitülasyon verildiğini dahi anlamadığını belirtmekteydi (*agm*, s. 170).

⁷²¹ *agm*, s.169.

⁷²² *agm*, s. 173.

⁷²³ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 16, Sırâtımüstakîm Matbaası, Dersaâdet Haziran 1326, s. 243.

⁷²⁴ Hakkı Paşa, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 17, Sırâtımüstakîm Matbaası, Dersaâdet, s. 326.

⁷²⁵ *agm*, s. 327.

“Sefarethanelerde kendi mezheblerce ayin icrasına engel olunmasın denilmiş zaten bugün sefarethaneler taarruzdan masumdur. Devlet sefarethanede ne yaptığını bile görmez bilmez. Belki o zamanlar böyle bir hükme ihtiyaç vardı. Keza: Konsoloslar kendileri için şarap almak ve şarap yapmak isterlerse engel olunmasın denilmiş, konsolosun içeceği alacağı şarabı hükûmet neden engellesin?”⁷²⁶

Yazar yabancılara verilen adli ayrıcalıkları sert bir dille eleştirmektedir. Cezada yargılama hakkının pek ağır olduğunu bildirmektedir. Zira bir yabancı memlekette adam öldürürse, cezasını yine bir yabancıdan vermesinden memnun değildir. Paşa’ya göre bunlar, kapitülasyonlar verildiği zaman bu gibi maddelerin uzun uzadıya düşünülmemesi ve adliye teşkilatının göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktaydı.⁷²⁷

Ona göre, eğer Tanzimat Fermanı’ndan hemen önce veya sonra yabancılar hukuku üzerine düzenlemeler yapılsaydı, kapitülasyonlar şimdiki şeklini almayacaktı. Tanzimat’ın ilanı ile beraber Osmanlı Devleti’nde asayiş arttı ve az olan yabancılar çoğaldı. O zaman yabancıların kanun ihtiyacını karşılayacak düzenlemeler yoktu. Mesela yabancılara ait bir ticaret davası olsa, bunu görececek bir Osmanlı mahkemesi yoktu. Ancak sonradan komisyonlar oluşturuldu. Eğer ceza kanunlarında yeni ihtiyaçları karşılayacak, ticari makamları tesis ve ilan edilmiş olsaydı, şüphesiz yabancı imtiyazları bu şekilde olmazdı.⁷²⁸

Osmanlı topraklarında büyük sanayi doğmamıştı. Birçok ürün Avrupa’dan ithal olunmaktaydı. Osmanlı ülkesinde kalkınmaya ait hemen hemen her iş Batılıların elindeydi. Limanlar, rıhtımlar, tramvaylar, oteller ve demiryolları gibi bayındırlık işlerini Batılılar yapmaktaydı. Avrupalılar, İstanbul’da en çok kâr getiren çeşitli işlere sahip olabilmek için adeta iş kapma yarışına girişmişti. Bu durum Avrupalıların zenginleşmesine yaramaktaydı. Batılılara göre bu durumun devam etmesi için Osmanlı maliyesi yabancıların vesayeti altında tutulmalıydı ve Avrupalılar, Osmanlı Devleti’ni idare etmeliydi. Bunu sağlamak için kapitülasyonlar, ticaret antlaşmaları ve yabancı kurumlar gibi çeşitli argümanlar kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti hem iç ve dış

⁷²⁶ *agm.*, s. 328-329.

⁷²⁷ *agm.*, s. 332.

⁷²⁸ “Tanzimattan sonra memleket otuz sene mahkemesiz kaldı bu noksan ile yabancılara karşı bazı usûlün tesisine sebebiyet verildi. Sonra tedricen bazı kavânin-i vücûda getirildi. Bir müddette öyle kendi fakat o usûllerde tedricen katıyet şekline munkalib oluyordu bir müddet daha gümrükteki şu misyon ikâ olundu sonra tüccara mahsus mânâ milâd-i kavânin tanzimine istilzâm etmiş ve devletçe ticâret mahkemeleri yapılmış ise de bunlar da idâre mahkemeleri şeklinde vücûda getirilmişti” (*agm.*, s. 333-334).

sorunlarla hem de Avrupalıların dayattığı “ıslahat yaygarası” ile uğraşmaktaydı.⁷²⁹ Bâbiâli hukuksal egemenliğini zedeleyen yabancı müdahalesinden kurtulmak istemekteydi.

⁷²⁹ Süleyman Kâni İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, Osman Selim Kocahanoğlu (hızl.), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 158.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI MESELESİ

3.1. Kapitülasyonların Kaldırılması

Tanzimat Dönemi'nden itibaren gündemden düşmeyen kapitülasyonların kaldırılması veya hiç olmazsa tadil edilmesi meselesi, özellikle meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Bâbîâli için şiddetli bir arzu hâline geldi. Osmanlı aydını bilhassa meşrutiyetin hemen sonrasında *İkdam*, *Tanin* ve *Tasvîr-i Efkâr* gibi trajî yüksek gazetelerde borçlanma, ülkenin modernleşmesi, kurumların ıslah edilmesi ile çöküşü engelleyecek veya yavaşlatacak çözüm önerilerini daha serbest ve gür bir sesle ifade etmeye başladı. Osmanlı mütehassısları, kapitülasyonların kaldırılması meselesinde, çözüm önerilerini kamuoyuyla paylaşımlarını arttırdı. Japonya'nın kurtulduğu gibi Osmanlı Devleti de kapitülasyonlardan kurtulabilirdi.⁷³⁰ Nitekim Japonya, tüm milletin arzusuyla kapitülasyonlar hastalığından kurtulmuştu.⁷³¹ Osmanlı aydınının “Cehennem zebanisi”, “illet”, “mikrop” dedikleri kapitülasyonlar meselesi içinse tek bir çözüm önerileri vardı: o da “Bu büyük beladan bir an önce kurtulmak.”

Bâbîâli kapitülasyonlar meselesinde, Osmanlı aydınından farklı düşünmemekteydi. Nitekim kapitülasyonların zararlarına yönelik ilk mücadele 17. yüzyılda başlamıştı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa, 1677 yılında bir kanun yayınlamıştı. Bu kanun, Osmanlı vatandaşıyla evlenen yabancıların, Osmanlı sayılacağıyla ilgiliydi. Böylece Osmanlı vatandaşlığına geçen yabancılar, ecnebilere verilen imtiyazlardan yararlanamayacaktı. Nitekim bir Osmanlı Rum'u ile evlenen ve ölen Mr. Pentlow'un varislerine, bu kanun tatbik edilmişti. İngiliz vatandaşı olan bu kişinin vasiyetine el konularak, karısıyla parasını İngiltere'ye kaçırmaya çalışanlar da hapse atılmıştı. Bu kanunun uygulanmaya konulmasından sonra Levant Şirketi bu tarz evlenmelerin önüne geçmeye başlamıştı. Ayrıca Osmanlı ülkesine gelen yabancılarla, Osmanlı vatandaşıyla evlenmeyeceklerine dair yemin ettirme yoluna gitmişlerdi.⁷³²

⁷³⁰ Hasan Fehmi Paşa, *agm*, s. 3-8.

⁷³¹ E.M., “Kapitülasyonlar Nasıl Kalkar? Bir Japon Muallimin Fikri”, *İslam Dünyası*, S. 12, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), s. 181.

⁷³² Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar ...*, s. 28.

Kapitülasyonların tümden kaldırılmasına yönelik ilk çaba, 1713 yılında Sadrazam Damat Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmişti. Fransız elçisi Marquiz de Bonnac raporunda bu durumu kralına şöyle aktarmıştı: “Ali Paşa iki şeyi yok etmeyi kafasına koymuştu: Katolik misyonerlerin faaliyetleri ve kapitülasyonları. Ali Paşa, iki üç yıl daha kalsaydı, belki de kapitülasyonları kaybedecektik. Kapitülasyonların hukuksal temeli o kadar zayıftır ki bunların devamı için sürekli uğraşmak gerekir. Benim amacım kapitülasyonların pekiştirilmesi ve yenilenmesidir” demişti. Zaten çok geçmeden 1740 kapitülasyonları yürürlüğe konulmuştu.⁷³³

Balta Limanı Antlaşması ile artık kapitülasyonlar, devletin yalnız hâkimiyetine değil, haysiyet ve itibarına da iyice zarar vermeye başladı. Bunun için 1853 yılında Kırım Savaşı’ndan sonraki gelişmeler, kapitülasyonların kaldırılma süreci açısından önemlidir. 1856 Paris Konferansı’nda Âlî Paşa, eski zamanlara göre yapılmış kapitülasyonların son zamanlardan beri iç idareye, ticari ilişkiler ve iktisadî sekteye uğrattığını ve yabancıların sahip olduğu ayrıcalıkların hükûmetin, hukuk ve yetkisini sınırladığını belirtti. Ayrıca Paşa, konsolosların adli imtiyazlarının hükûmet içinde hükûmet⁷³⁴ teşkil ettiğini de söyledi.⁷³⁵ Böylece Âlî Paşa ilk defa olarak, uluslararası bir kongrede, kapitülasyonların tümden kaldırılmasını talep ederek, yabancıların imtiyazlarına karşı adeta savaş ilan etti.⁷³⁶ Müttefikler, Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletler hukukundan faydalanmasını zaten kabul etmişti. Paşa, Paris Konferansı’nda kapitülasyonların zorluklar doğurduğunu, hükûmetin nüfuzunu kırdığını, tüm ıslahat girişimlerine, memleketin ilerleme ve gelişmesine her yönden engel olduğunu, imtiyazlardan yararlanan yabancıların bile bunlardan zarar gördüğünü ve bu husustaki hoşnutsuzluğunu dile getirdi. Kongre bu girişimi iyi karşılamakla beraber, yapılacak ıslahatla uygun tedbirler alınması ve Osmanlı ülkesine yerleşmiş yabancıların tabi olacağı şartların yani kapitülasyonların, yeniden araştırılması lüzumunu onayladı. Nitekim barış imzalandıktan sonra bu maksatla, Bâbîâli

⁷³³ *age.*

⁷³⁴ Baron Paul Guillaume, *Recueil Des Rapports Des Secrétaires De Légation De Belgique Rapport Sur La Juridiction Belge En Turquie*, Bruxelles 1897, s. 28.

⁷³⁵ Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi İstanbul ve Paris Hâtıraları*, Ali Birinci ve Selma Günaydın (hızl.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 288.

⁷³⁶ Benoit Brunswik, *Études Pratiques Sur La Question D’Orient Reformes Et Capitulations*, Strasbourg 1869, s. 168.

ile müttefik devletlerin murahhaslarından oluşan bir konferansın temennisini kabul edildi.⁷³⁷

Osmanlı Devleti ile müttefik devletlerin temennisi olan konferans toplanmadı, sadece antlaşmanın 7. maddesiyle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve istiklaline riayet edecekleri belirtildi. Ancak Bâbîâli bu maddeyi farklı algıladı. İstanbul, kapitülasyonların kaldırılacağını düşündü ve Vekiller Heyeti toplandı. Heyet bunu başarı olarak niteledi ve sultanı tebrik etti. Bu hadise “Atalarımızın ruhunu bile şad edecek, teşekkür edilmesi şart hayırlı bir olay” olarak görüldü.⁷³⁸

Âlî Paşa'nın kapitülasyonları kaldırma isteği, son sadâret dönemi olan 1861-1871 yılları arasında da devam etti. Bu dönemde karşılıklı ticaret antlaşmaları yapıldı. Paşa, 1863 yılında Bâbîâli'ye elçileri çağırarak, yabancıların sayısının giderek artmasından ve bunların hukuka aykırı olarak kapitülasyonlardan istifade etmesinden şikâyetini dile getirdi. Yine 1864 yılında *Vilayet Nizamnâmesi* yayımlandı (Müslüman ve gayrimüslim halk ortak olarak idareye katılmasının sağlanması amacı güden bu nizamnâmeyle dış müdahalelerin biraz olsun önlenmesi amaçlandı). 1867 yılında ise *Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlâka Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun* ile 7 Temmuz 1869 tarihinde elçilere verilen protestonameyle kapitülasyonların uygulanmasındaki suistimaller engellenmeye çalışıldı ve hakkı olmayan kişilere berat verilmesinin zararları belirtildi. Bunların yanı sıra yabancı devletlerle kapitülasyonları önlemeye yönelik protokoller yine Âlî Paşa döneminde imzalandı. Âlî Paşa'nın kapitülasyonları kaldırma veya en azından engelleme çabasındaki isteği, onun İzmir Valiliği (1853) günlerinde⁷³⁹ ve dış borçlar⁷⁴⁰ meselesinde aramak gerekmektedir.

Meşrutiyetin ilanını müteakip, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesinden doğan kriz, 26 Şubat 1909'da bir protokol imzalanmasıyla son buldu. Bu protokolün 8. maddesi ile Avusturya-Macaristan, “Devletin kapitülasyonları ilga hususundaki niyetinin haklı ve doğru olduğunu tasdik” ve bu maksatla alakadar düvel-i muazzama ile bir Avrupa Konferansı'nda veya diğer surette müzakereye giriştiği zaman “kendisine yardımda

⁷³⁷ Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi?*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, s. 2.

⁷³⁸ Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 32.

⁷³⁹ Bk. Hayrettin Pınar, “Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âlî Paşa'nın İzmir Valiliği”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, 2008, s. 135-154.

⁷⁴⁰ TNA, F.O., 881/2544, No. 20, Âlî Paşa'dan Sir H. Bulwer'e, 29 Temmuz 1863, s. 17.

bulunacağı vaadini belirtti.” Ayrıca Trablusgarp Harbi’nin sonunda 18 Ekim 1912’de Lozan’da imzalanan sulh muahedesinin 8. maddesiyle, “İtalya kapitülasyonların kaldırılması hususundaki niyetinin doğru ve haklı olduğunu” ve diğer devletlerle müzakereye giriştiği zaman bu hususta kendisine “muavenet-i kâmile ve samimiyede bulunacağını vaat etti.”⁷⁴¹ Devletin zaten sarsılmış olan bedeninin kapitülasyonlarla iyice yıpratıldığının farkında olan İttihadçılar, kapitülasyonların kaldırılması konusunda girişim ve çabalarını 1908’den dünya savaşının başladığı ilk haftalara kadar iki katına çıkardı.⁷⁴²

Avrupalı büyük güçler, 1871’den 1914 yılına kadar süren kayda değer bir barış dönemi içerisindeydi. Milliyetçilik, sosyalizm, emperyalizm ve benzerleri gibi kavramlar uzun zamandan beri ortalıkta cirit atmaktaydı. Avrupa’da savaşın başlaması için kesin darbeyi Avusturya-Macaristan veliahdını öldüren Princip indirdi.⁷⁴³ Böylece 1914 yılının yaz aylarında Birinci Dünya Savaşı başladı. Dünya savaşının başlamasıyla oluşan fevkalade durum ve genel kargaşadan Osmanlı Devleti hemen istifade etmek istedi. Savaşın başlangıcında tarafsızlığını ilan eden Bâbiâli, diğer taraftan gizli görüşmelerle ittifak arayışına girişmişti.⁷⁴⁴ Devlet içinde bulunduğu tecrit yüzünden, neredeyse tüm Avrupa’yı temsil eden iki tarafın dışında kalmış bir ülkeydi. Hükûmetin Rusya’nın mevcudiyeti yüzünden İtilaf devletleri safına katılma imkânı yoktu. Geriye kalan tek ihtimal olan İttifak devletlerine dâhil olma hususunda ise herhangi bir engel yoktu.⁷⁴⁵

Alman ağır harp gemisi Goeben ile hafif kruvazör Breslau’nun Ağustos 1914 yılında İtilaf donanmasından kaçarak Türk sularına girmesi ve bunun kabul edilmesiyle, Bâbiâli’nin tarafsızlığı konusu tehlikeye düştü. Ayrıca Goeben ve Breslau’nun gelmesiyle İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ndeki deniz misyonu anlamsız hâle geldiği gibi subayların hepsi de karaya çıktı.⁷⁴⁶ 6 Ağustos 1914’te Sadrazam Said Halim Paşa, Alman Büyükelçisi Wangenheim ile şafak doğmadan bir toplantı yaptı. Paşa Almanya’dan,

⁷⁴¹ Tahir Taner, *age*, s. 4-8.

⁷⁴² *The Middle East And North Africa in World Politics A Documentary Record*, Volume 2 British-French Supremacy 1914-1945, J.C. Hurewitz (drl., çev., dznl.), Yale University Press, New Haven and London 1979, s. 2.

⁷⁴³ David Fromkin, *Avrupa’da Son Yaz*, Ali Şükrü Durukan (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 13.

⁷⁴⁴ Bu konu hakkında bk. Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında, Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu*, Doğan Kitap, İstanbul 2014; Peter Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Mehmet Harmancı (çev.), Sabah Kitapları, İstanbul 1995.

⁷⁴⁵ Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 14.

⁷⁴⁶ Sir Andrew Ryan, *age*, s. 86.

Goeben ve Breslau'nun boğazlara girmesine izin vermek için altı talepte bulundu. Paşa ilk olarak Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılması konusunda, Bâbiâli'ye yardım etmesini talep etti. Bâbiâli, bu kurtulma isteğinin Avrupa saraylarında öfkeye neden olacağını bildiği için tek taraflı bir girişime, Almanların destek vermesini arzu etmekteydi.⁷⁴⁷

Sadrazam Halim Paşa, 6 Ağustos 1914 sabahında Cavid Bey ile görüşerek, İtilaf devletleri elçileriyle kapitülasyonların kaldırılması konusunda bir neticeye varmasını istedi. 20 Ağustos 1914'te Cavid Bey, İngiliz Büyükelçisi Mallet ile görüşerek, adli ve iktisadi kapitülasyonların kaldırılmasını istedi.⁷⁴⁸ Elçi Osmanlı iç işlerine karışma konusuna itiraz ederek, lüzum gördüklerinde Rusya'ya dahi karıştıklarını, serbest hareketin takip edilemeyeceğini belirtti. Kapitülasyonların büsbütün kaldırılması görüşünde olan Cavid Bey aynı gün, Fransız elçisi Bompard'ı⁷⁴⁹ ziyaret etti. Aynı meseleden ona da bahsetti. Bompard iktisadi kapitülasyonların tamamen kaldırılabilirliğini, mali kapitülasyonlar hakkında düzenleme yapılabileceğini söyledi.⁷⁵⁰

20-21 Ağustos 1914'te Rusya ve Fransa büyükelçileri Cavid Bey'i ziyaret ederek, ekonomik kapitülasyonların kısmen kaldırılabilirliğini, adli kapitülasyonlar konusundaysa, Osmanlı mahkemeleri ıslah edilmediği için vaktin henüz gelmediğini belirttiler. Bununla birlikte Rus Büyükelçisi Giers, ülkede çok az Rus vatandaşı olduğundan, bu duruma bir itirazı olmadığını söyledi.⁷⁵¹ Giers, 20 Ağustos 1914 günü Rus Hariciye Nâzırı Sazanov'a telgraf çekti. Telgrafta Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesine mâni olmak için her türlü fedakârlığın yapılması gerektiğini

⁷⁴⁷ Paşa'nın ikinci isteği, Osmanlıların Balkan Savaşlarında yaşadıkları son kayıplara yönelikti. Bâbiâli, Bulgaristan ve Romanya ile de antlaşma sağlanarak Trakya ve İstanbul'un tehdit edilmesinin önüne geçmek istemekteydi. Bununla beraber Paşa, 1878'de Rusya'ya terk edilen üç vilayeti de geri istiyordu. Bunlara ek olarak Bâbiâli'nin çabaları karşılığında "münasip bir savaş tazminatı" talep etmekteydi (Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, Özkan Akpınar (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 70).

⁷⁴⁸ "Maliye Nâzırı Cavit Bey'in Notları", *Tanin*, S. 4454-412, 22 Birinciteşrin 1944 (22 Ekim 1944), s. 5.

⁷⁴⁹ Bompard'ın kapitülasyonlar hakkındaki görüşleri şöyleydi: "Kapitülasyonlar sayesinde Türkiye'de yabancılar, istisnasız bütün yabancılar, pek az farkla ülke dışı imtiyazından faydalanırlar, o akıl almaz bir imtiyaz ki Avrupa'da yalnız resmen tayin edilmiş diplomatik memurlara özeldir. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde yabancı her konuda ve her bakımdan vergiye, polise, memura, hukuk-ı âdiyeye tabi olmaktan kurtulmaktadır. İmparatorluk içinde bir bütün olarak ülkenin kanunları üstünde bir sınıf teşkil etmektedir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III 1914-1918 Genel Savaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 155).

⁷⁵⁰ Hasan Babacan ve Servet Avşar, *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 628-629;

⁷⁵¹ Bayur, *age*.

bildirdi. Buna kapitülasyonları da dâhil etti. Ancak İngiltere ve Fransa kapitülasyonların kaldırılarak Bâbîâlî'ye tam bir iktisadi bağımsızlık verilmesine sıcak bakmamaktaydı. Bu iki devletin böyle düşünmesinde en önemli etken, savaş sonrasındaki ekonomik çıkarlarıydı. Rusya, kapitülasyonlar kaldırılmadan önce azami ölçüde özveride bulunmaya gayret etti. İngiltere ise müzakerenin devam etmesinden yanaydı.⁷⁵² Muhtemel müttefik Almanya, öteki devletlerin kapitülasyonların kaldırılması konusunda razı olmaları durumunda itiraz etmeyeceklerini aktardı.⁷⁵³

Bu buhran müzakereleri içinde, Adliye Nâzırı Pirizade İbrahim Bey başkanlığında bir komisyon kuruldu. Bu komisyonda Temyiz Mahkemesi Birinci Reisi Osman Bey, Heyet-i Teftişîye Başmuavini Yusuf Kemal Bey, Umûr-ı Hukûkiye Müdürü Ahmed Esad Bey ile Umûr-ı Cezaiye Müdürü vardı. Komisyon 22 Ağustos 1914'te, İbrahim Bey'in Boğaziçinde Paşabahçesindeki yalısında toplandı. Böylelikle kapitülasyonların kaldırılması lüzumu hakkında sadârete yazılacak tezkerenin esasları müzakere ve tespit edildi. 23 Ağustos 1914 tarihli ve 245 numaralı bu tezkere, sadâret makamına takdim kılındı. Bu tezkere, kapitülasyonların kaldırılması hakkında hükûmetçe verilecek kesin karara doğru atılmış ilk adımdı.⁷⁵⁴

Tezkere Meclis-i Vükelâ'ya kapitülasyonların kaldırılması konusunda üç seçenek sunmaktaydı:

- a. Kapitülasyonların büsbütün kaldırılması
- b. İktisadi kapitülasyonların kaldırılması
- c. Kapitülasyonların tümüyle kaldırmakla beraber adli ayrıcalıkların bir kısmının hükûmetin arzusuyla ve belirli bir müddet daha yürürlükte kalması

Tezkereyi değerlendiren İttihad ve Terakki hükûmeti, bu şıklardan kapitülasyonların büsbütün kaldırılması şikkını tercih etti.⁷⁵⁵

⁷⁵² Muhammet Emin Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 30-31.

⁷⁵³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Rauf Mutluay (hızl.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976, s. 312.

⁷⁵⁴ Tahir Taner, *age*, s. 10.

⁷⁵⁵ Muhammet Emin Külünk, *age*, s. 36.

Meclis-i Vükelâ'nın aldığı bu kararın elçilere tebliğ edilmesi gerekmektedir. Sadrazam Halim Paşa ile Cavid Bey 9 Eylül günü Giers, Bompard ve Mallet ile karşılaştılar. Cavid Bey, İtilaf devletlerinin büyükelçilerine aldıkları kararı tebliğ etti. Giers'e alınan karar söylenince, şekle riayet edilmesi gerektiği cevabını verdi. Bompard "grave, grave (felaket, felaket)" diyerek mahkemelerin ıslah edilmemesinden bahsetti. Mallet de Sadrazamla görüşmesinde, "İngiliz vatandaşını Alman zabitlerinin âza bulundukları Divân-ı Harplerde yargılayacaksınız, nasıl olur!" demektedir. Cavid Bey, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavici'ye durumu aktardığında Pallavicini, kapitülasyonların kaldırılmasını diğer devletler uygun görürse, Avusturya'nın da uygun göreceğini beyan etti. Kapitülasyonların kaldırılmasının sefirlere tebliğ edilmesi konusunda en şiddetli tepkiyi, Osmanlı Devleti'nin muhtemel müttefiki Alman Büyükelçisi Wangenheim gösterdi.⁷⁵⁶ Cavid Bey bu hususu şöyle anlatmaktaydı: "Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun bir tartışmamız oldu. Yaklaşık iki saat kadar devam etti. Wangenheim sesini yükselttikçe ben sükûn ve huzur ile cevap verdim. Fakat hiçbir sözünü, tehdidini ve hücumunu cevapsız bırakmadım."⁷⁵⁷

Sadrazam Halim Paşa Kabinesi, Adliye Nezâretinin kapitülasyonlarla ilgili yazısını onayladıktan sonra 8 Eylül 1914'te sultanın iradesine sunuldu. Karar, 9 Eylül 1914'te gerekçeli bir şekilde Dâhiliye Nezâretine bildirildi. Dâhiliye Nezâreti 10 Eylül'de kapitülasyonların kaldırılma kararını bir genelgeyle Osmanlı yönetim merkezleri, İstanbul Polis Müdüriyeti ve Umum Jandarma Kumandanlığı'na bildirerek, bu konuda uygun hareket edilmesini Osmanlı memurlarından talep etti. Bu karar 1 Ekim 1914 yılından itibaren yürürlüğe girdi ve kapitülasyonların yerini devletler arası hukuk kurulları aldı. Bu tarihe kadar gerek devletler arası hukuka gerekse de Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olarak yabancılara uygulanacak muameleyi gösteren bir tâlimatnâme ilgili dairelere gönderildi. Osmanlı memurlarından, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren bu genelgeye uygun olarak hareket etmeleri istenildi.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 3520.

⁷⁵⁷ Hasan Babacan ve Servet Avşar, *age*, s. 646-647.

⁷⁵⁸ Muhammet Emin Külünk, *age*, s. 44-45.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe Bey, kapitülasyonlarla ilgili Sadrazam'a bir muhtıra verdi. Reis, kapitülasyonların kaldırılmasının yeterli olmadığını ve devletler arası ilişkilerin Avrupa hukukuna göre düzenlenmesi gerektiği görüşündeydi. Ayrıca kaldırılma konusunda kendilerine yardım edeceklerine dair söz veren devletlerle de derhâl görüşülmeliydi.⁷⁵⁹

Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Morgenthau, 7 Ağustos 1914 tarihinde saat 15.00'te, Amerikan Dışişleri Bakanlığına şu telgrafi çekmişti: "Türk kabinesi bölündü. Bahriye ve Maliye Nâzırları Fransa'yı desteklerken, Alman askerî komisyonundan etkilenen Harbiye Nâzırı ise Almanya ile ittifak yapmaktan yana. Dâhiliye Nâzırı ise ılımlı kalarak, tarafsızlık tavsiye etmekte. Türkiye'nin genel şartlardan yararlanarak kapitülasyonları kaldırabileceğinden korkulmakta."⁷⁶⁰ Elçinin bu endişesi yersiz değildi. Bu telgraftan kısa bir süre sonra 9 Eylül 1914 tarihinde Bâbıâli, kapitülasyonları 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kaldırdığını bir nota ile yabancı elçiliklere bildirdi.

Bâbıâli 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonları tek taraflı⁷⁶¹ olarak kaldırdığını bildirdiğinde Avrupalı büyükelçiler, buna şiddetle karşı çıktı. Büyükelçilere göre kapitülasyonlar ikili bir antlaşmaydı ve tek yönlü olarak kaldırılamazdı. Ancak Osmanlı Devleti mevcut savaş durumundan da yararlanarak kapitülasyonları kaldırdı.⁷⁶² Kapitülasyonlar tek taraflı olarak verildiyse tek taraflı olarak da kaldırılabilirdi. Zaten 9 Eylül 1914 tarihli bir muhtıra ile kapitülasyonların 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kaldırılacağı bilgisi yabancı elçiliklere iletildiğinde, Bâbıâli'nin kullandığı argüman da buydu.

⁷⁵⁹ *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İsmail Arar (yay. hzl.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 222

⁷⁶⁰ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914, Supplement, The World War*, Document No. 136, File No. 763.72/430, United States Government Printing Office, Washington 1928.

⁷⁶¹ Mr. G. de Bernhardt'ın 30 Aralık 1908 tarihinde İngiltere Dışişlerine gönderdiği "Türkiye'de gümrük vergileri, Yabancı güçlerin antlaşma hakları ve kapitülasyonlar" adlı raporunda, Osmanlı sultanlarının daha önceden yabancılara tanınan benzer ayrıcalıkları devam ettirmesinden ötürü kapitülasyonların tek taraflı olduğunu ve karşılıklı ayrıcalıklar öngörmediğini bildirmekteydi (TNA, F.O., 881/9560, 30 Aralık 1908, s. 1); Ayrıca Batı'da kapitülasyon olarak bilinen ahidnâmeler iki taraflı antlaşmalar değildi. Çünkü alıcı tarafın imzasını gerektirmiyordu (Edhem Eldem, *agm*, s. 352).

⁷⁶² İsmail Hami Danişmend, *age*, s. 183.

Yabancı elçiliklerin itirazlarına rağmen 17 Eylül 1914 tarihinde *Takvîm-i Vekâyi'* de “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrâde-i Seniyye” başlığıyla sultanın iradesi yayımlandı:

“Memâlik-i Osmaniye'de mukîm tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukûk-ı umûmiye-i düvel ahkâmı dâiresinde muâmele olunmak üzere el-yevm câri malî ve iktisadî ve adlî ve idarî (kapitülâsyon) nâmı altındaki bi'l-cümle imtiyâzât-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri' veya onlardan mütevellid bi'l-cümle müsâadat ve hukûkun fîmâbad ref'i ve ilgâsı Meclis-i Vûkelâ kararıyla tensib olunmuştur. İşbu irâde-i seniyyemizin icrasına Heyet-i Vûkelâ me'mûrdur.

17 Şevvâl 1332/26 Ağustos 1330

Mehmed Reşad”⁷⁶³

Osmanlı Devleti kapitülasyonların kaldırılması kararını Sadrazam Said Halim Paşa imzalı bir nota ile yabancı büyükelçiliklere tebliğ etti.⁷⁶⁴ Hüseyin Cahit'in yazdığı Kont Ostrorog'un aynen tercüme ettiği nota 8 Eylül 1914 tarihinde okundu. Bu notanın tebliği içinse hemen ertesi gün uygun bulundu.⁷⁶⁵ Kapitülasyonların kaldırılmasını elçiliklere bildiren notanın sureti şöyleydi:

“Osmanlı hükûmeti, Avrupalılara karşı beslediği misafirperverlik ve dostluk hislerinin sevgiyle ticaret için Doğu'ya gelecek yabancıların bağlı olacağı hükümleri, vaktiyle özel olarak belirlemiş ve devletlere bildirmişti. Bâbîâlî'nin sırf kendi isteğiyle kabul ettiği bu hükümler, daha sonra bir imtiyaz şeklinde yorumlanıp birtakım teamüllerle de pekişerek ve genişleyerek, uhûd-ı atîka adıyla zamanımıza kadar devam ede geldi. Hâlbuki önceki asrın hukuki esaslarına ve hâkimiyet-i millîyeye tamamen aykırı bulunan bu imtiyazlar, devletin ilerlemesini ve gelişmesini engellemekteydi. Yine bu imtiyazlar, hükûmetin yabancı devletlerle olan ilişkilerinde yanlış anlamalara yol açmakta, ilişkilerin istenilen derecede iyileşmesine ve samimi hâle gelmesine mâni olmaktaydı. Osmanlı Devleti, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile dâhil olduğu ıslahat ve yenileşme yolunda her engele göğüs gererek yürümeye devam etmişti. Bunun yanı sıra Avrupa'nın medeni ülkeleri arasında hak ettiği yeri almak için en son hukuki esasları kabul eden devlet, kanunlarının tamamını medeni ülkelerin kanunlarının dayandığı

⁷⁶³ “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Takvîm-i Vekâyi'*, No. 1938, 4 Eylül 1330 (17 Eylül 1914), s. 1.

⁷⁶⁴ Mehmet Emin Elmacı, “İttihat ve Terakki'nin Kapitülasyonları Kaldırması ve Diplomatik Alanda Yabancı Devletlerin Tepkileri”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Bildiriler C. I, (25 Kasım 2014, Ankara), Ankara 2015, s. 59.

⁷⁶⁵ “Maliye Nazırı Cavit Bey'in Notları”, *Tanin*, S. 4454-423, 2 İkinci Teşrîn 1944 (2 Kasım 1944), s. 2.

esaslara dayandırma programından ayrılmamıştı. Meşrutiyet yönetimine geçilmesi, hükûmetin yenileşme yolunda sarf ettiği çabanın sevindirici bir başarı ile taçlandığını gösterir.

Bununla birlikte kapitülasyonlar, birçok sıkıntının ve sakıncanın kaynağı olmuştur. Devlet hâkimiyetinin en önemli esası olan yargı hakkına yabancıların ortak olması ve yapılan pek çok kanunun yabancılara tatbik olunamayacağı iddiasıyla devletin kanun yapma hakkının kayıt altına alınması bu mahzurların başında gelir. Yine, memleketin asayişini bozan bir suç işlendiğinde, bunun failinin yalnızca yabancı olmasından dolayı memleketin asayişini sağlamakla yükümlü olan hükûmetin takibatta bulunamaması veya birtakım kayıt ve şartlara uymak mecburiyetinde kalması ile umumi hukukun zarara uğraması, bu mahzurlar arasındadır. Bunların yanı sıra aynı akitten doğan bir davanın görülme sureti ve mercinin tabiiyet akdine göre çoğalmasa ve çeşitlenmesi gibi istisnai kayıtlar adli ilerleme adına yapılan her teşebbüse, karşı koyulmaz bir set oluşturmuş; bu teşebbüsleri sonuçsuz bırakmıştır.

Yine kapitülasyonlar nedeniyle yabancıların ülkedeki mali vergileri vermekten azade bulunmalarından dolayı Osmanlı hükûmeti bırakın ıslahat için gerekli kaynağı bulmayı en basit gereksinimini dahi borç para almaksızın karşılayamaz hâle gelmiştir.

Vasıtalı vergilerin yükseltilmesinin imkânsız oluşu, vasıtasız vergilerin artırılmaması ve böylece Osmanlı vatandaşı olan vergi mükelleflerinin ezilmesi sonucunu doğurmuştur. Oysaki Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancıların her türlü dokunulmazlıktan ve imtiyazlardan yararlanarak serbestçe ticaret yapmaları karşılığında, Osmanlı vatandaşından daha az vergiyle mükellef olmaları açık bir haksızlık teşkil etmektedir. Aynı zamanda söz konusu durum devletin bağımsızlığını ve haysiyetini de zedeleyen bir durumdur.

Bâbîâli bütün bu engellere rağmen ıslahat yolunda ilerleme çalışmalarına devam etmek kararlılığındadır. Ancak savaşın çıkmasıyla var olan mali sıkıntıların daha da artırması şimdiye kadar başlanılmış ve başlanması kararlaştırılmış bütün yenileşme hareketlerinin sonuçsuz kalması tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı hükûmet için tek kurtuluş çaresi ıslahatları ve yenilikleri bir an önce uygulama sahasına koymaktır.

Devletin bu yolda atacağı kararlı adımların büyük devletler tarafından destekleneceğinden ve teşvik edileceğinden şüphemiz yoktur. İşte bu güven sebebiyledir ki Bâbîâli, şimdiye kadar devleti ilerlemeden alıkoyan bir ayak bağı niteliğindeki kapitülasyonları ve onlarla ilgili bütün müsaadeleri ve hukuku 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren ilga ile

yabancı ülkelerle olan ilişkilerinde devletler arası genel hukuk esaslarını kabul etmeye karar vermiştir. Bâbîâli, kendisi için yeni bir kutlu dönemi açacak ve sizin gibi asil kişilerce de hiç şüphesiz sevindirici bir gelişme olarak kabul edilecek olan kapitülasyonların kaldırılması kararını sizlere tebliğ etmektedir. Şunu da belirtmek isteriz ki, Bâbîâli kapitülasyonları kaldırmakla yabancı devletlerden hiçbirine karşı dostluğa aykırı bir fikir beslemekte olmayıp yalnız, Osmanlı vatanının yüce menfaatleri adına hareket etmektedir. Ayrıca hükûmet, devletler arası hukuk esaslarına uygun olarak ticaret antlaşması yapmaya da hazırdır.”⁷⁶⁶

Yabancı elçiliklere gönderilen bu notadan anlaşılacağı üzere, Bâbîâli kapitülasyonlardan uzun zamandır rahatsızdı. Bu notada devlet, bir zamanlar kendi isteğiyle ihsan ettiği kapitülasyonların, zamanla ülkenin ilerlemesi ve gelişmesinde önemli bir engel olarak karşısına çıkmasından bahsetmekteydi. Yabancılar verilen ayrıcalıkların farklı yorumlanmasıyla, kapitülasyonların sıkıntının ve sakıncanın kaynağı olduğu belirtilmekteydi. Durum öyle bir hâl almıştı ki yabancılardan vergi alınamaz olmuştu. Bu gibi sebeplerden dolayı Osmanlı kabinesi, seferberliğin ilanını müteakip ilk iş olarak asırlardan beri “baş belası” olan kapitülasyonlardan bir nota ile kurtuldu.⁷⁶⁷ Ardından Paris ve Berlin antlaşmalarının kaldırıldığı ilan edildi.⁷⁶⁸ Bâbîâli kapitülasyonları kaldırma kararının kendi tasarrufunda alındığını, yurtdışındaki Osmanlı elçiliklerine bildirdi.⁷⁶⁹ Cevabi telgraflarla yurtdışındaki sefirler (Tahran,⁷⁷⁰ Washington,⁷⁷¹ Roma vd.⁷⁷²), şebenderlikler (Köstence, Braila,⁷⁷³ vd.)⁷⁷⁴ ve kişiler (Aristarchi Bey vd.)⁷⁷⁵ hükûmetin aldığı bu kararı tebrik ederek kutladıklarını beyan etti. Ancak başta Almanya, Avusturya-Macaristan,⁷⁷⁶ İngiltere, Fransa⁷⁷⁷ ve Rusya⁷⁷⁸ olmak üzere İtalya, Romanya, Belçika, İsveç, Danimarka, Hollanda ve İran gibi yabancı

⁷⁶⁶ *İkdam*, “Hükûmetimizin Notası”, No. 6306, 10 Eylül 1914, s. 1-2; BOA, BEO, 4309/323145, H. 18 Şevval 1332 (9 Eylül 1914); J.C. Hurewitz, *age*, s. 3; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. II, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1933, s. 65-67; Muhammet Emin Külünk, *age*, s. 46-49.

⁷⁶⁷ Ahmet İhsan Tokgöz, *age*, s. 334.

⁷⁶⁸ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 139-140.

⁷⁶⁹ BOA, HR. SYS, 2276/26, 12 Eylül 1914.

⁷⁷⁰ BOA, HR. SYS, 2276/47, 28 Eylül 1914.

⁷⁷¹ BOA, HR. SYS, 2276/21, 11 Eylül 1914.

⁷⁷² BOA, HR. SYS, 2276/20, 11 Eylül 1914.

⁷⁷³ BOA, HR. SYS, 2276/40, 19 Eylül 1914.

⁷⁷⁴ BOA, HR. SYS, 2276/40, 19 Eylül 1914.

⁷⁷⁵ BOA, HR. SYS, 2276/28, 12 Eylül 1914.

⁷⁷⁶ BOA, HR. SYS, 2276/54, 1 Ekim 1914.

⁷⁷⁷ BOA, HR. SYS, 2276/50, 30 Eylül 1914.

⁷⁷⁸ BOA, HR. SYS, 2276/53, 1 Ekim 1914.

elçiliklerin hemen hemen hepsi bu notayı kabul etmeyerek kapitülasyonların kaldırılmasına itiraz ettiler.⁷⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin bu notası karşısında İngiltere, Fransa, Rusya, İsveç, Yunanistan, İtalya, Belçika, Amerika ve İspanya gibi devletlerle muhtemel müttefik olan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin elçileri, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılmasını protesto etti.⁷⁸⁰ Protesto eden bu devletlere göre kapitülasyonlar, uluslararası ve diplomatik antlaşmalardan çıktığı için Bâbîâli daha önce bu devletlerle görüşerek ortak karar almalıydı. Osmanlı Devleti'nin kendi girişimleriyle tek taraflı olarak böyle bir karar alması uygun değildi. Bu devletlere göre Müslüman memlekette, Batıllara ait mali borçlar ile medeni ve cezai hukuk meseleleri Türk keyfiyetinden kurtulmalıydı.⁷⁸¹ Yabancı devletler hâlâ iktisadi kapitülasyonların kaldırılmasından yana olmalarına rağmen adli kapitülasyonların kaldırılmasının erken olduğu düşüncesindeydi. Cavid Bey bu tazyikler karşısında sefirlere, memlekette yabancı hâkimlerin dahi istihdam edilebileceğini belirtmekteydi.⁷⁸² Nihayetinde İngiltere ve Fransa kapitülasyonların kaldırılmasını protesto ile mukabele edip, kapitülasyonlar sayesinde yaşayan postanelerini kapatarak durumu kabullendiler.⁷⁸³

3.2. Kapitülasyonların Kaldırılmasının Türk ve Dünya Basınına Yansıması

3.2.1. İstanbul Türk Basını

Kazım Karabekir Paşa Birinci Dünya Savaşı çıktığı zaman, halkın ortak duygusunu şöyle aktarmaktaydı: “Çarlık Rusya mağlup ve perişan olarak parçalanmalıydı.” 19. yüzyılda Rusya ile yapılan savaşlar neticesinde birçok asker kaybedilmişti. Anadolu ve Rumeli halkı, nerdeyse her savaşta her evden birkaç şehit vermişti. Rusya'nın Japonya mağlubiyetinden hemen sonra Osmanlı coğrafyası üzerine yoğunlaşması Anadolu, Balkanlar ve özellikle Makedonya'da izlediği politikalar hem

⁷⁷⁹ BOA, HR.SYS, 2276/49, 29 Eylül 1914; BOA, HR.SYS, 2277/21, 12 Aralık 1914; BOA, HR.SYS, 2277/26, 5 Ocak 1915; BOA, HR.SYS, 2276/51, 30 Eylül 1914; BOA, HR.SYS, 2277/20, 12 Aralık 1914; BOA, HR.SYS, 2277/19, 11 Aralık 1914; BOA, HR.SYS, 2277/24, 22 Aralık 1914.

⁷⁸⁰ BOA, HR. SYS, 2276/49-50-51-52-53-54, 29 Eylül 1914- 1 Kasım 1914.

⁷⁸¹ Cemal Bilsel, *age*, s. 67.

⁷⁸² Hasan Babacan ve Servet Avşar, *age*, s. 653.

⁷⁸³ Ahmet İhsan Tokgöz, *age*, s. 334.

Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında hem de Osmanlı Devleti'nin aleyhineydi.⁷⁸⁴ Bâbiâli ve halk, Rusya'nın savaşta bir fırsat bulursa Osmanlı topraklarına saldıracağından çekinmekteydi. Bunun için Almanlar kazanmalıydı. Buna bir de İngilizlerin tezgâhlarında yapılan Osmanlı zırhlılarını gaspetmesi ve Almanların bunun yerine iki savaş gemisinin İstanbul'a sokmaları eklenirse, savaşın ilk başlarında Almanlara karşı gösterilen güven ve sevginin sebebi anlaşılabilirdi. Bu sevgi Osmanlı kamuoyuna da yansımıştı.⁷⁸⁵

Kapitülasyonların kaldırılması konusu Avrupa'nın savaşa tutuşmasıyla, Bâbiâli'nin önüne değerlendirilmesi gereken bir fırsat olarak çıktı. Bu fırsat hemen değerlendirilerek kapitülasyonlar kaldırıldı. Başta İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler özellikle adli kapitülasyonların kaldırılmasına itiraz etse de onların Avrupa'da Almanya gibi daha önemli sorunları vardı. Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması kendi menfaatine uygundu. Kapitülasyonların kaldırılmasını İtilaf devletleri protesto etmekle yetindi.

Basın yabancılara tanınan ayrıcalıkların kaldırılmasını, büyük bir coşkuyla karşıladı. Olay “millî bayramımız”, “devletin yeniden fethi”, “muazzaz bayram”, “yeni bir dönem”⁷⁸⁶ “yeni bir sayfa açılıyor” ve “yeni bir gün doğuyor” gibi başlıklarla sevinçle okuyucuya aktarıldı. Basın, Osmanlı vatandaşının hayatının artık çok farklı ve eskisinden daha iyi olacağı izlenimini veriyordu. Bundan sonra yabancıların müdahalesi yoktu ve Türk toplumu ilerlemek ve gelişmek konusunda özgürdü. O günlerdeki atmosfer adeta bir kuşak sonra Asya ve Afrika'nın yeni ulusları sömürge yönetiminden bağımsızlıklarını kazandıklarında ifade ettikleri duygulara benzemektedir.⁷⁸⁷

İkdam gazetesinin 10 Eylül 1914 tarihli sayısı “Millî Bayramımız” başlığıyla çıktı. Haber içerisinde yer alan: “Oh! İşte bu defa tam kurtuluyoruz. Hukukumuz, hürriyetimize, benliğimize, mevcudiyetimize, varlığımıza, her manasıyla kendi

⁷⁸⁴ Mustafa Çolak ve İsmet Türkmen, “Almanya Maliye Bakanı Dr. Theodor Karl Helfferich'in Birinci Dünya Savaşı'nın Sebeplerine Dair Değerlendirmeleri”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 17, 2015, s. 5.

⁷⁸⁵ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, C. 2, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

⁷⁸⁶ *Meclis-i Meb'ûsan ve Â'yân*'da bu tür benzetmeler sıkça kullanıldı. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonraki yıllarda da bugün hep hatırlandı. Hariciye Nezâretinde çalışan Mehmet Fuat Hulusi Bey *Meclis-i Meb'ûsan*'daki konuşmasında: “Kapitülasyon devresi denilen o devre-i meş'unenin maziye karışmasını ve memlekette yeni bir devre, bir devre-i hukukiyye açıldı” açıklamasında bulundu. *MMZC*, D. 3, C. 3, İç. 3, İ. 60, 26 Mart 1333 (26 Mart 1917, s. 343).

⁷⁸⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 55-56.

kendimize malik ve sahip olduğumuz hâlde kurtuluyoruz” sözleri üstteki başlığı destekler nitelikteydi. Haberin devamında İttihad ve Terakki Cemiyeti övülmekteydi.⁷⁸⁸

Tercümân-ı Hakikat, 10 Eylül 1914 tarihli sayısının neredeyse tamamını kapitülasyonlara ayırmıştı. “Kapitülasyonların Lağvı” başlığı altındaysa, “Büyük Osmanlılık bugün hakiki ve münevver istiklâl bayrağıyla, asırlardan beri kaybettiği mevkisini, geri kazanacak ilk adımı attı” sözleriyle, devletin eski muzaffer ve görkemli günlerine kavuşacağı umudunun yeşerdiği belirtilmekteydi.⁷⁸⁹

Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 10 Eylül 1914 tarihli sayısı, Osmanlı vatandaşı için göz alıcı nitelikte güzeldi. Koyu harflerle “Uhûd-ı Atika’nın İlğâsı” başlığı altında Osmanlı ülkesinde yeni bir şaşaalı ufku başladığını bildiren havada zeplin, tren, gemi, fabrika ve liman gibi o dönemin gelişmişliğini gösteren öğeler tasvir edilmekteydi. Arkasında ve başında Türk bayrağı olan Türk kadını, bir kürsünün arkasında Türk erkeğine bu manzarayı göstermekteydi. Türk erkeğinin elinde Sadrazam Halim ve Dâhiliye Nâzırı Talat Paşaların resimleri vardı. Bu çizimin hemen altında Osmanlı askerî, ejderha olarak betimlenen kapitülasyonların kalbine mızrağını saplamaktaydı. Gazetenin sol köşesi Osman Gazi ile kapitülasyonları kaldıran Sultan V. Mehmed yan yana resmedilerek, adeta Sultan’a Osmanlı Devleti’nin ikinci kurucu sıfatı yüklenilmekteydi.⁷⁹⁰

Servet-i Fünûn 17 Eylül 1914 tarihli sayısında iki fotoğraf yayınladı. İlk fotoğrafta İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Bey, kapitülasyonların ilgası üzerine toplantıda kabul edilen kararı, Sadrazam Said Halim Paşa’ya tebliğ etmekteydi. Diğer fotoğrafta ise kapitülasyonların kaldırılmasından ötürü Sultan Ahmed Meydanı’ndaki kalabalığa yer verilmekteydi. Zira Sultan Ahmed Meydanı’nda Hüseyin Cahit Bey ateşli bir konuşma yapmıştı.⁷⁹¹

Kapitülasyonların kaldırıldığı haber alınır alınmaz, İstanbul sokakları dolup dolup boşalmaktaydı. Mızıkalar, millî havalar terennüm edilmekteydi. Donanma Cemiyeti’nin liderliğindeki kabile, Beyazıt’tan gelerek Ayasofya’da, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey’in konakları önünde durdu. Talat Bey alkışlar arasında halka teşekkür etti ve daha mesut

⁷⁸⁸ “Millî Bayramımız”, *İkdam*, No. 6306, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 1.

⁷⁸⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, No. 12003, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 1-3.

⁷⁹⁰ Bk. EK-4; *Tasvîr-i Efkâr*, No. 1195, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 1.

⁷⁹¹ Bk. EK-5, *Servet-i Fünûn*, No. 1215, 4 Eylül 1330 (17 Eylül 1914), s. 1.

günler yaşanacağını müjdeledi. Ertesi gün de Sultan Ahmed Meydanı hıncahınç doldu. Miting meydanında Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan âzaları, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden birçok kişi, Hariciye ve Dâhiliye Memurları, Polis Müdürü, Emniyet-i Umûmiye Müdürü, bütün İttihad Kulüpleri, Müdafaa-i Millîye Cemiyeti, Umûm-ı Deniz Sandalcıları, İstanbul Mavnacılar Cemiyeti, Sütçüler Cemiyeti, Arabacılar Cemiyeti, At Pazarı Canbazları Cemiyeti, Esnaf ve Hamallar Cemiyetleri erkânı hazır bulunmaktaydı.⁷⁹² Hüseyin Cahit kürsüde, kapitülasyonların kaldırılmasının faydalarının üzerinde durduktan sonra artık gayelerinin, kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlılığı şimdiye kadar mahkûm olageldiği esaret-i faciadan kurtarmak olduğunu söyledi. Ayrıca bu mitingin amacının yabancılara karşı bir nümayiş olmadığını belirtmekteydi.⁷⁹³ Gazeteler mitinge katılanların sayısını 50 bin ila 150 bin arasında vermektedir. Bu tezahüratlar Osmanlı coğrafyasının her yerine yayıldı ve kutlamalar devam etti.⁷⁹⁴

Reuter'in İstanbul muhabiri gazetelere gönderdiği telgrafında, "Türk halkının bando ve pankartlarla 9 Eylül 1914 günü akşamı şehrin içinden geçerek, bağımsızlığın kazanılması olarak tanımladıkları kapitülasyonların kaldırılmasını gösteri, tezahüratlar ve yaptığı törenlerle kutladığını" aktarmaktaydı.⁷⁹⁵ Ayrıca muhabir, kapitülasyonların kaldırılması vesilesiyle sokak yürüyüşleriyle halkın coşkusunun önceki gece de devam ettiğini bildirmektedir. Habere göre şehrin ana caddeleri bayraklarla süslenmiş ve ışıklandırılmıştı. İstanbul (Pera) sokaklarında halk, orduyu ve hükûmeti alkışlamaktaydı. Ayrıca müzik ve bayrakların öncülüğünde gruplar gece gündüz şarkı söyleyerek sevinçle sokaklarda dolaşmaktaydı. Gösterilerde Osmanlı Devleti ve Almanya alkışlanırken bazı yerlerde de halk "Kahrolsun Fransa, Rusya ve İngiltere!" tezahüratında bulunmaktaydı.⁷⁹⁶ İstanbul'da büyük bir vatanseverlik heyecanı hâkimdi.⁷⁹⁷ O günlerde İstanbul'da büyük bir toplantı tertip edildi.⁷⁹⁸ Ayrıca ulusal bağımsızlık ilanını kutlamak için Kabine Bakanlarının hazır bulunduğu 300 kişilik bir ziyafet verildi.⁷⁹⁹ *The Scotsman* gazetesi ise

⁷⁹² Ferid İbrahim, bu cemiyetler ile ahaliyi fotoğraflamıştır bk. *İkdam*, No. 6308, 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914), s. 1.

⁷⁹³ "Bugünkü Tezâhürât", "Dün Geceki Tezâhürât", *Tercümân-ı Hakikat* No. 689, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 2.

⁷⁹⁴ "Uhûd-ı Atîka", *Tasvîr-i Efkar*, No. 1198, 30 Ağustos 1330 (12 Eylül 1914), s. 3.

⁷⁹⁵ *Pall Mall Gazette*, No. 15,401, 11 Eylül 1914, s. 3; *The Globe*, No. 37,200, 11 Eylül 1914, s. 1.

⁷⁹⁶ *Le Temps*, No. 19430, 26 Eylül 1914, s. 2.

⁷⁹⁷ *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, No. 20, 976, 12 Eylül 1914, s. 8.

⁷⁹⁸ *Coventry Evening Telegraph* gazetesi ise bu sayıyı 200 kişi olarak vermektedir bk. *Coventry Evening Telegraph*, No. 7,334, 12 Eylül 1914, s. 3

⁷⁹⁹ *The Globe*, No. 37,201, 12 Eylül 1914, s. 5; *Birmingham Mail*, No. 15,199, 12 Eylül 1914, s. 4.

bu kutlamaların İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlendiğini ve Türkiye'nin savaş devam ederken sanki kesin bir zafer kazanmış gibi coşkuyla tezahürat yapılmasını eleştirmektedir. Ayrıca gazete, bu kalabalıklar arasında gençler ve emekçi sınıfın ağırlıkta olduğuna vurgu yaparak, birçok göstericinin, gösterinin anlamından tamamen habersiz olduğunu bildirerek bu sokak gösterilerinin yapay olduğunu öne sürmekteydi.⁸⁰⁰

Osmanlı kamuoyu kapitülasyonların kaldırılmasında, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri Enver, Talat ve Cemal Paşaları ön plana çıkartmaktaydı.⁸⁰¹ Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa ile kapitülasyonların kaldırılması konusunda bir mülakat yapıldı. Paşa kapitülasyonların kaldırılması konusunda, bunun daha önce çok kez suistimale uğradığı için düvel-i muazzama ile müzakere yapılmadığını bildirdi. Paşa, düvel-i muazzama tarafından bu karara itiraz edilmeyeceği iddiasındaydı. Böyle düşünmesinde en önemli etken savaş ortamıydı. Dâhiliye Nâzırı ülkede sakin bulunan yabancıların kendi vatanlarında oldukları gibi huzurlu ve rahat yaşayabilmeleri için üzerlerine düşen her şeyi yapacağını aktardı. Ayrıca vilayetlere bir genelge gönderildi. Bu genelge hangi tebaadan olursa olsun Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancıların Osmanlı vatandaşına bahş olunan hukûk-ı âdiyeye tabi olacağı ve bu karara uymayanların şiddetle cezalandırılacağı belirtildi. Böylece Paşa, yabancılara karşı yapılacak taşkınları önlemeyi hedeflemişti.⁸⁰² Nitekim Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gönderdiği yazılarında, yabancılara husumetkârane uygulamalar yapıldığı hissi uyandırmamak için yabancıların tutuklanırken savcılarla görüşülerek ifadelerinin “hüsn-i ifade” ile alınmasına dikkat edilmesi gerektiğini dahi vurgulamaktaydı.⁸⁰³

Halk ile devlet yetkililerinin sevinç gösterileri ve tebrik mesajları, kapitülasyonların kaldırılmasıyla bundan sonra uygulanacak muameleler, Avrupa kamuoyunun kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik görüş ve tavırları 1 Ekim'e kadar basının gündeminde kalmaya devam etti. *Sabah* gazetesi, artık kapitülasyon hükümlerinin kalmadığı 1 Ekim 1914 tarihli sayısına, “Yeni Hayat” başlığıyla çıktı. Gazete, o günden

⁸⁰⁰ *The Scotsman*, No. 22,239, 15 Eylül 1914, s. 7.

⁸⁰¹ “Uhûd-ı Atıkanın İlgâsı Nasıl Bir Azm-i Âheninin Mahsûlüdür?”, *Tasvîr-i Efkar*, No. 1197, 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914), s. 1.

⁸⁰² “Talat Beyle Mülâkât”, *İkdam*, No. 6307, 30 Ağustos 1330 (12 Eylül 1914), s. 1.

⁸⁰³ BOA, DH.EUM.KLU, 2/46, R. 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914).

itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanların, medeni kanuna tabi olacaklarını, Osmanlı ve yabancı unvanıyla iki sınıfa ayrılmayacaklarını müjdelemekteydi.⁸⁰⁴

3.2.2. Büyük Britanya Basını

Sultan III. Murad, İngilizlere verilen ilk kapitülasyon ayrıcalıklarını ihtiva eden bir mektubu 15 Mart 1579 tarihinde İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e göndermişti. Bu imtiyazlar 1600, 1610 ve 1634 yıllarında yenilendi. Son olarak Eylül 1680 tarihli antlaşmayla İngilizler, kapitülasyonları iyice pekiştirdi.⁸⁰⁵ Temmuz 1913 tarihine gelindiğinde İngiltere Dışişleri Bakanı Grey, Osmanlı büyükelçiliğine gönderdiği bir beyannamede, bazı şartlara bağlı olarak ve diğer devletler için de uygulandığı takdirde ekonomik kapitülasyonların çok hafifletilmesiyle, adli kapitülasyonların incelenmesini kabul etti.⁸⁰⁶ Birinci Dünya Savaşı'na giderken İngiltere'nin kapitülasyonlar meselesindeki en son görüşü bu yöneydi.

İngiliz basını, 2 Eylül 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'nin savaştaki tutumunun hâlâ belirsiz olduğunu yazmaktaydı. Nitekim Londra'daki Türk büyükelçisinin, Sadrazam Said Halim Paşa'nın barışçıl niyetlere ilişkin iddiasını teyit ettiği basında yer aldı.⁸⁰⁷ Bâbîâli'nin kapitülasyonların kaldırılması kararını aldığı Eylül ayının ilk günlerinde İngiliz basını daha çok, Bâbîâli'nin tarafsızlığı ya da taraf olup olmayacağıyla ilgilenmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin yabancı sefaretlere, kapitülasyonların tamamının kaldırıldığını bildirmesinin ardından, bu haber hemen İngiliz basınına yansıdı. *Reuter*, Washington'dan şu bilgiyi aktardı: “Bundan böyle yabancı vatandaş, kendi elçilikleri ya da konsolosları yerine Osmanlı makamlarının koruması altına alındı. Yani ülkede ikamet eden yabancılar artık Osmanlı kanun ve yasalarına tabi oldu. Dâhiliye Nâzırı, eyalet yetkililerine bu önemli kararı bir genelge ile duyurdu. Genelge yabancıların saygın ziyaretçi olarak muamele göreceğini ifade etmekteydi ve yöneticilerden, yabancıların korunmasını istemekteydi” bilgisini geçti. Aynı zamanda kapitülasyonların kaldırılması,

⁸⁰⁴ D.K. “Yeni Hayat”, *Sabah*, No. 8993, 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914), s. 1.

⁸⁰⁵ Edward A. Van Dyck, *Capitulations Of The Ottoman Empire Since The Year 1150*, Government Printing Office, Washington 1881, s. 16-17.

⁸⁰⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 164.

⁸⁰⁷ *Western Mail*, No. 14, 129, 2 Eylül 1914, s. 6.

yabancı postanelerin kapatılması anlamına gelmekteydi. Bazı basın organlarına göre, imparatorluğun ilerlemesi ve refahı için bu gerekli bir adımdı.⁸⁰⁸ Basın yayın organları Osmanlı Devleti'nin nihayet bağımsızlığa kavuştuğuna dikkat çekerek, gazete bürolarından bazıları Osmanlı vatandaşını bu olayı kutlaması için bayrak çekmeye davet etti.

İngiliz basını, 9 Eylül 1914 Çarşamba günü Bâbîâli'nin 1 Ekim itibarıyla kapitülasyonları kaldıracağı haberini ilettiler.⁸⁰⁹ İngiliz kamuoyunda kapitülasyonların kaldırılması ilk aşamada “Türk bağımsızlığı” olarak adlandırıldı.⁸¹⁰ Bununla beraber 10 Eylül 1914 Perşembe günü, Osmanlı hükûmeti tarafından yabancı elçiliklere gönderilen notanın çevirisi yayımlandı. İngiliz basınının notayla ilgili yorumları şöyleydi: “Bu bildiri, Bâbîâli'nin kararında sadece ülkenin ilerlemesi ve çıkarları doğrultusunda yargısal, ekonomik ve mali hareket özgürlüğünü güvence altına alma arzusundan ilham alındığını beyan etmekteydi. Osmanlı hükûmetinin herhangi bir yabancı devlete karşı düşmanca bir niyet taşımadığı da bu notada vurgulandı. Ayrıca bu bildiride hükûmet, ülkesinin âlî menfaatleri doğrultusunda hareket ettiği ve uluslararası hukuk ilkelerine dayalı ticaret antlaşmaları imzalamaya da hazır olduğunu belirtti.”⁸¹¹

Washington Büyükelçisi Rüstem Bey kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik İngiliz basınına verdiği demeçte kapitülasyonların feshedilmesinin, sadece ulusal hakların geri alınması için atılan adımlardan biri olduğunu belirtti. Elçiye göre bu hakların

⁸⁰⁸ *Hampshire Telegraph*, No. 69, 29, 18 Eylül 1914, s. 12.

⁸⁰⁹ *Weekly Dispatch (London)*, No. 5, 892, 13 Eylül 1914, s. 1.

⁸¹⁰ *The Newcastle Daily Chronicle*, No. 17,627, 21 Eylül 1914, s. 4.

⁸¹¹ Bâbîâli kapitülasyonları kaldırma kararını 9 Eylül 1914'te yabancı elçiliklere bildirmesinin hemen ardından bu karar, 11 Eylül 1914 tarihinden itibaren İngiliz basınına yansımaya başladı. İngiliz basınının kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik ilk haberleri 11-13 Eylül günleri arasında İstanbul, Washington, Roma ve Petersburg'dan aldığı bilgilere dayanmaktaydı. *Gloucestershire Echo*, 11 Eylül 1914, s. 4; *Coventry Evening Telegraph*, No. 7, 333, 11 Eylül 1914, s. 3; *Leicester Daily Mercury*, 11 Eylül 1914, s. 4; *Yorkshire Evening Post*, No. 7486, 11 Eylül 1914, s. 3; *The Westminster Gazette*, No. 6, 635, 11 Eylül 1914, s. 6; *Salisbury and Winchester Journal*, 11 Eylül 1914, s. 3; *Evening Despatch*, No. 3, 930, 11 Eylül 1914, s. 1; *Derby Daily Telegraph*, No. 10, 924, 11 Eylül 1914, s. 3; *Pall Mall Gazette*, No. 15, 401, 11 Eylül 1914, s. 3; *Daily Gazette For Middlesbrough*, 11 Eylül 1914, s. 4; *Staffordshire Sentinel*, No. 15, 589, 11 Eylül 1914, s. 3; *Leicester Evening Mail*, No. 1, 476, 11 Eylül 1914, s. 1; *Birmingham Mail*, No. 15, 198, 11 Eylül 1914, s. 3; *Bolton Evening News*, No. 14, 666, 11 Eylül 1914, s. 3; *Dundee Evening Telegraph*, No. 11, 745, 11 Eylül 1914, s. 3; *Hull Daily Mail*, No. 9, 011, 11 Eylül 1914, s. 6; *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 734, 11 Eylül 1914, s. 6; *Salisbury and Winchester Journal*, 12 Eylül 1914, s. 8; *Leicester Daily Post*, No. 9, 348, 12 Eylül 1914, s. 6; *London Evening Standard*, No. 28, 161, 12 Eylül 1914, s. 8; *Dublin Daily Express*, No. 9, 348, 12 Eylül 1914, s. 6; *Dumfries and Galloway Standard*, No. 3068, 12 Eylül 1914, s. 3; *Western Times*, No. 20, 341, 12 Eylül 1914, s. 4; *Sheffield Daily Telegraph*, No. 18, 465, 12 Eylül 1914, s. 8; *Aberdeen Press And Journal*, No. 18, 622, 12 Eylül 1914, s. 5; *Freeman's Journal*, Vol. CXLVII, 12 Eylül 1914, s. 6; *The Scotsman*, No. 22, 237, 12 Eylül 1914, s. 7.

bir kısmı, Osmanlı Devleti tarafından Orta Çağ'da, "akılsızca" serbestlik hâli içinde bahşedilmişti. Ayrıca bu haklar zamanla, zorla alınmaya başlanmıştı. Büyükelçi'ye göre, "Türkiye kendi evinde metres olmuştu." Kapitülasyonların etik açıdan yaptırımı yoktu ve devlet, bunları feshetmekte serbestti. Avrupalı büyük güçler, kapitülasyonlarla devleti o kadar ağır şartlara tabi tuttu ki hükûmet, mevcut durumdan istifade ederek kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmak zorunda kaldı. Rüstem Bey kapitülasyonların kaldırılma kararının, Avrupa savaşı üzerindeki etkisini tartışmayı ve bunun bir savaş bahanesi olarak tasarlandığını kesinlikle reddetti. Yabancıların, Osmanlı hukukuna göre korunacağını da açıkça belirtti. Gümrük vergilerinin istenildiği gibi konulamama, yabancıları vergiyle mükellef tutamama ve ecnebilerin Osmanlı mahkemelerinde yargılanamaması gibi etkiler, kapitülasyonların kaldırılmasında başlıca etkendi.⁸¹²

Reuter'in temsilcisi, Londra Türk Büyükelçiliğindeki Raif Bey'den, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırma konusundaki tutumuna ilişkin bir açıklama aldı. Raif Bey, İstanbul'da Sadrazam ile düvel-i muazzama büyükelçileri arasında konuyla ilgili yazışmaların yapıldığını açıkladı. Ayrıca bazılarının iddia ettiği gibi kapitülasyonların kaldırılması eyleminin altında, devletin kavgacı bir tutum sergilediği manasında farklı anlamlar aramanın yanlış olduğu bilgisini paylaşan Raif Bey, bu türden farklı anlamlara şiddetle karşı çıktığını beyan etti. Bâbîâli'nin kapitülasyonları kaldırdığını açıklaması, Türk tezine göre; diğer bağımsız ülkelerle aynı statüye sahip olması anlamına gelmekteydi. Karadağ'ın bile kapitülasyon rejimine boyun eğmeyerek tüm ekonomik ve siyasi özgürlüğüne sahip olduğu düşünülürse, Bâbîâli'nin şimdi harekete geçmesi gayet makuldü. Raif Bey, "Kapitülasyonların kaldırılması meselesi neden İtilaf devletlerine danışılmadı?" sorusuna ise "Her hâlükârda bazı düvel-i muazzama devletlerinden bir kısmı kısa süre önce prensipte, ekonomik ve siyasi özgürlüğün elde edilmesini kabul etti. İngiltere, Fransa ve Rusya da bu konuda hükûmete yardım etmek için iyi niyetlerini defalarca garanti etti. Ayrıca kapitülasyonlar kaldırılırken, kimseden etkilenilmedi. Bu hareket sadece özgürleşme ve hakların teyit ve tasdiki için haklı bir hareket anlamına gelmektedir" cevabını verdi. Raif Bey açıklamasını "Türkiye katı tarafsızlık beyanından kıl payı da olsa ayrılma niyetinde değildir" sözleriyle

⁸¹² *Hamilton Daily Times*, Vol. LVII., 12 Eylül 1914, s. 1; *The Western Morning News*, No. 17, 021, 14 Eylül 1914, s. 6.

tamamladı.⁸¹³ Osmanlı büyükelçileri İtilaf devletlerine, kapitülasyonların kaldırılmasının hasımane olarak yorumlanmaması gerektiğini, bu harekette hiçbir düşmanlık duygusunun olmadığını ve sıkı bir şekilde tarafsızlık politikasının izleneceği yönünde telkinlerde bulundu.⁸¹⁴

Hükûmetin bir taraftan sıkı bir tarafsızlık politikası izleyeceği yönünde beyanatlarda bulunması diğer taraftan da savaşın başlamasından bu yana, hâlen Alman mürettebatı tarafından yönetilen Alman kruvazörlerine misafirperverlik göstermek ve kapitülasyonları kaldırmak gibi adımlar atması, İngiliz basınından tepki gördü. Ayrıca İngiliz kamuoyuna göre, devlet yönetiminde ve halk arasında güçlü bir Alman taraftarlığı duygusu vardı. Alman askerî ve denizcisinin Türkiye’de bulunması ve Çanakkale Boğazı’nın da makul bir bahane olmadan kapatılması, bu tepkiyi arttırdı. Basına göre hükûmet bir taraftan, “en katı tarafsızlık ilkesini uygulayacağını” söylemekte diğer taraftan ise buna aykırı uygulamalar sergilemekteydi. Bazı İngiliz gazetelerine göre artık “Bâbîâlî’nin terbiyesinin düzeltilmesinin zamanı gelmişti.”⁸¹⁵

Basında kapitülasyonlarla, Türkiye’de ikamet eden yabancılara tanınan başlıca ayrıcalıklardan bahsetmekte, ayrıca adli ve hukuksal korumanın yerel yargıyı büyük ölçüde engellediğine değinilmekteydi.⁸¹⁶ İngiliz gazetelerine göre nihayetinde Türk adaleti şeriata dayanmaktaydı. Bundan dolayı her yabancı, Osmanlı hâkimiyeti içerisinde kendi vatandaşını yönetmeliydi.⁸¹⁷

The Globe gazetesi, Bâbîâlî’nin kapitülasyonları reddettiğine dair dolaşan haberlerin sürpriz olmadığı düşüncesindeydi.⁸¹⁸ Gazete kapitülasyonların varlığına, uzun

⁸¹³ *Birmingham Mail*, No. 15, 199, 12 Eylül 1914, s. 4; *Newcastle Journal*, No. 18,226, 12 Eylül 1914, s. 10.

⁸¹⁴ *Westminster Gazette*, No. 6, 653, 2 Ekim 1914, s. 3.

⁸¹⁵ *The Birmingham Daily Post*, No. 17, 581, 2 Ekim 1914, s. 4.

⁸¹⁶ *Western Mail*, No. 14, 138, 12 Eylül 1914, s. 6.

⁸¹⁷ *The Northern Chronicle and General Advertiser for the North of Scotland*, No. 1759, 16 Eylül 1914, s. 3.

⁸¹⁸ *Daily News (London)* gazetesi de bu konuda aynı görüşteydi. Haberinde, Türklerin kapitülasyonları kaldırmak için böyle bir fevkalade durumu seçmesinin şaşırtıcı olmadığını yazmaktaydı. Haberin devamı şöyleydi: “Nitekim Jön Türkler göreve gelir gelmez, Türk bağımsızlığı üzerindeki bu gibi kısıtlamaların kaldırılmasını, başlıca hırslarından biri hâline getirmişti. Ayrıca Avusturya, İtalya ve Balkan devletleri de dâhil olmak üzere birçok güç, diğer devletlerin de kabul etmesi hâlinde, kapitülasyonların kaldırılması konusunda muvafakat edeceklerine dair söz vermişti. Kapitülasyonlar bir nevi uluslararası antlaşma olduğu için tek taraflı bir darbe ile feshedilmemeliydi. Ancak bu günler uluslararası yükümlülüğün otoriteye sahip olduğu günler değildi. Türklerin, kendi vatanlarında tam yetkiyi yeniden kazanma arzusu, yeterince doğaldı. Nitekim Bâbîâlî’nin, gümrük tarifelerini yükseltebilmek için yabancılardan rızasını alması

süredir dayanılmasını şaşkınlıkla karşıladı. Ancak Osmanlı Devleti'nin adli konularda kafası karıştı, eğer Osmanlı mahkemeleri adli konularda tarafsız olursa bu durumu yani Osmanlıların adli özgürlüğünü kabul etmemek gibi hiçbir sebep yoktu.⁸¹⁹ Ayrıca Bâbiâli'nin adli, ekonomik ve mali hareket özgürlüğünü tamamen üstlenmek istediği, kamuoyunda sıkça yer almaktaydı.⁸²⁰ Nihayetinde kapitülasyonlar, tam egemenliğin bir sınırılması olduğu için Bâbiâli'nin hoşlanmadığı bir sistemdi.⁸²¹

Bazı Büyük Britanya gazeteleri Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırmasına hak vermektedir. Ülkedeki yabancı konsoloslar, kapitülasyonlardan faydalanarak birçok konuyu suistimal etmekteydi. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancılar, kendi büyükelçileri yerine tamamen Osmanlı makamlarının koruması altına girdi. Böylece yabancılar, Osmanlı kanunlarına tabi oldu.⁸²² Ancak bazı gazeteler İngiltere ve Fransa'nın vatandaşlarını, Türk'ün merhametine teslim etmeye rıza göstermeyeceklerine kesin gözüyle bakmaktaydı.⁸²³

İngiliz basınında kapitülasyonların kaldırılması konusunda Osmanlı Devleti'ne hak veren olduğu gibi bazı yayın organları bu eylemi “akılsızca bir hareket” ve “küstah bir tavır”⁸²⁴ olarak değerlendirmekteydi. *The Scotsman* gazetesi kapitülasyonların kaldırılmasını talihsiz bir olay olarak değerlendirdi. Gazeteye göre bu karar, Avrupa güçlerinin ölümcül bir çatışma içerisinde olduğu bir zamanda kurnazca alınmış, düşmanca bir eylemdi. Bazı kesimlere göre kapitülasyonların kaldırılması kararı İstanbul'dan değil Berlin'den geliyordu. Bundan dolayı “Jön Türkler değil, Kayzer'e ve onu çevreleyen çeteye bu suç atfedilmeliydi.” Büyük güçler hâlihazırda savaş ortamında bulunduğu için kapitülasyonların kaldırılması konusunda, dikkatlerini ciddi bir şekilde Bâbiâli'ye çeviremeyecek kadar meşguldü. Hükûmet ise bu zamanı fırsat bilerek, Avrupa'ya karşı yükümlülüklerini reddetti.⁸²⁵ İngiliz basını, Osmanlı Devleti'nin

gerekmekteydi. Eğer Türk mahkemeleri tatmin edici bir standartta yükseltilseydi, Türkleri üzen yabancıların adli ayrıcalıklarını sürdürmenin bir anlamı olmazdı.” *Daily News (London)*, No. 21, 376, 12 Eylül 1914, s. 4.

⁸¹⁹ *The Globe*, No. 37, 201, 12 Eylül 1914, s. 4.

⁸²⁰ *The Newcastle Journal*, No. 18, 227, 14 Eylül 1914, s. 4.

⁸²¹ *Exeter and Plymouth Gazette*, No. 21, 239, 12 Eylül 1914, s. 3.

⁸²² *Daily Herald*, No. 751, 12 Eylül 1914, s. 2.

⁸²³ *Forres Elgin and Nairn Gazette, Northern Review and Advertiser*, No. 3284, 16 Eylül 1914, s. 2; *Ripon Observer*, No. 1686, 17 Eylül 1914, s. 2.

⁸²⁴ *Manchester Evening News*, No. 14, 227, 31 Ekim 1914, s. 2.

⁸²⁵ *Sheffield Daily Telegraph*, No. 18, 466, 14 Eylül 1914, s. 8.

kapitülasyonları kaldırma konusunda, Almanlar tarafından kışkırtıldığı görüşündeydi.⁸²⁶ Nitekim devlet, denizle ve askerlikle ilgili işlerini Almanya'nın egemenliğine teslim etmiş ve bundan dolayı İtilaf devletlerinden kopmuş gibi gözükmekteydi.⁸²⁷ Habere göre Berlin'in amacı, kapitülasyonların kaldırılması konusunda İtilaf devletleri'nin, Türkleri şiddetli bir şekilde protesto etmesini sağlamak ve bu şekilde çıkan çekişme yoluyla Türkleri savaşa müttefiki olarak dâhil etmektir. Ancak İtilaf devletleri Türklerin yaşadığı zorluklara karşı bir sempati beslediği için kapitülasyonlar meselesini dostane bir şekilde tartışmaya hazır olmasından ötürü, Almanların beklentisinin henüz gerçekleşmediğini de öne sürmekteydiler.⁸²⁸ Bu tür haberler karşısında Almanya, "kışkırtma" iddiasının asılsız olduğunu bildirmekteydi.⁸²⁹ Ayrıca bir Berlin gazetesi Türkiye'nin tarafsızlığını koruması karşılığında, İtilaf devletlerinin rüşvet olarak kapitülasyonların tamamen feshini kabul edeceklerine dair bir iddiada bulunmaktaydı.⁸³⁰ Bu kararı İtilaf devletleri ve İtalya hemen protesto etti. Amerika da bu şekilde karar aldı. İngiliz basınına göre yabancı devletlerle yapılan antlaşmaların fiilen feshedilmesi anlamına gelen kapitülasyonların kaldırılmasına ses çıkarılmaması mümkün değildi. Bu konuda soğukkanlılıkla düşünülmeli ve temkinli davranılmalıydı.⁸³¹

İtilaf devletleri gün geçtikçe Bâbîâli'nin Almanya safına geçmesinden endişelenmeye başladı. Bundan dolayı tarafsız kalması durumunda, kapitülasyonların kaldırılması konusunda rıza göstermeye hazır olduklarını bildirdiler. Hükûmet ise "Türk tarafsızlığının satın alınmayacağı" yönünde cevap verdi.⁸³² Bazı yayın organları İngiltere'nin kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeyeceğini aktarmaktaydı. New York'tan alınan haber, Türkiye'nin nihayet bağımsız kalmayı tercih ettiğini ve Almanya'yı desteklemeyeceği yönündeydi. Bu kararda İngiliz ve Fransızların savaş

⁸²⁶ *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, No. 20, 976, 12 Eylül 1914, s. 8.

⁸²⁷ *The Newcastle Daily Chronicle*, No. 17, 627, 21 Eylül 1914, s. 4.

⁸²⁸ *The Newcastle Journal*, No. 18, 227, 14 Eylül 1914, s. 4; *Yorkshire Factory Times*, No. 1, 366, 17 Eylül 1914, s. 5.

⁸²⁹ *The Scotsman*, No. 22, 238, 14 Eylül 1914, s. 8; *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 737, 14 Ekim 1914, s. 4.

⁸³⁰ *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 740, 17 Eylül 1914, s. 6.

⁸³¹ *The Scotsman*, No. 22, 238, 14 Eylül 1914, s. 6.

⁸³² *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 237, 14 Eylül 1914, s. 4; *Leicester Daily Mercury*, 17 Eylül 1914, s. 5.

sahasında aldıkları zafer haberlerinin etkili olduğu inancı hâkimdi. İddiaya göre, Osmanlı Devleti tarafsızlık karşısında, kapitülasyonların kaldırılmasını talep etmekteydi.⁸³³

The Scotsman gazetesi Bâbîâli'nin kapitülasyonları kaldırma konusunda büyük güçlerin büyükelçilerine, ayrı ayrı bir ön sınama notası gönderdiği düşüncesindeydi. Makaleye göre, kapitülasyonlar antlaşmalara dayanmaktaydı ve bu nedenle büyük güçlerle önceden müzakere yapılmadan bunların feshedilmesi yasa dışıydı. Ayrıca gazete Bâbîâli'nin, yabancı elçiliklerin protestosunu dikkate almadığını ve yabancı imtiyazların 1 Ekim'den itibaren kaldırılmasıyla durumun ne olacağı konusunda pek çok spekülasyon olduğunu aktardı. Nitekim bilgiye göre, Türk yargı ve cezaevi sistemi yabancıların arzu ettiklerinden hâlâ çok uzaktı. Yabancı tüccarlar ise bu durumdan oldukça endişeli ve genel olarak karamsardı.⁸³⁴ H. Charles Woods kapitülasyonların yürürlükten kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti'ne ithal edilen mallar üzerindeki tarifelerin yükseltilmesine itiraz etme hakkının ortadan kalkacağı uyarısını yaptı. Bu durumun aynı zamanda, Osmanlı maliyesinin büyük bir bölümünü kontrol eden ve yöneten Düyun-ı Umumiye'nin de sonu anlamına gelebileceğini bildirdi.⁸³⁵

Büyük güçler tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırılmasını protesto etmekle birlikte, yeni ticaret antlaşmaları imzalanıncaya kadar Osmanlı Devleti'nin mali ve ekonomik konularda hareket serbestliğini geçici olarak kabul etmeyi planlamaktaydı. Ayrıca Türklerin adli meselelerde uygun ortamı oluşturuncaya kadar, adaletin idaresine ilişkin güvencelerin devam etmesi düşünülmekteydi.⁸³⁶

İngiliz basınında Washington'dan perşembe günü alınan haber geniş yer buldu. Amerika Başkanı Wilson, kapitülasyonların kaldırılmasına beklenmedik bir şekilde sert bir tavır almıştı.⁸³⁷ Ayrıca Başkan, İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya telgraf çekerek Bâbîâli'ye, Birleşik Devletlerin kapitülasyonların kaldırılması meselesine boyun

⁸³³ *The Kerry Evening Post*, Vol. CXL., 16 Eylül 1914, s. 3.

⁸³⁴ *The Scotsman*, No. 22, 239, 15 Eylül 1914, s. 7; *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, No. 20, 978, 15 Eylül 1914, s. 6.

⁸³⁵ *The Evening News (London)*, No. 10, 253, 16 Eylül 1914, s. 1.

⁸³⁶ Aynı yer; *Dundee Evening Telegraph*, No. 4593, 17 Eylül 1914, s. 1; *Edinburgh Evening News*, No. 12, 933, 17 Eylül 1914, s. 3.

⁸³⁷ Fransız *Le Temps* gazetesi İstanbul'daki diplomatik çevrelerden, Amerika Birleşik Devletleri'nin kapitülasyonların kaldırılması konusunda güçlü bir protesto beklendiğini haberini almıştı (*Le Temps*, No. 19420, 16 Eylül 1914, s. 1).

eğmeyi reddettiğini bildirmesi talimatını verdi. Osmanlı Devleti'nin bu harekete hakkı olmadığı ileri sürülerek, Amerikan hükûmetinin bunu reddettiği bildirilmekteydi.⁸³⁸

İngiliz kamuoyu Ekim 1914'te hâlâ kapitülasyonların kaldırılması konusunda endişeliydi. Nitekim devletler zamanında Bâbîâli'ye müdahale etmezse, yabancılar Türk mahkemelerinin yargı yetkisinin altına girecekti. Diğer yandan ülkenin içinde bulunduğu durum şöyle özetlenmekteydi: “Ülke savaşta olmasa da tüm işler askıya alındı, ayrıca dükkânların çoğu da kapalı. Ordu buğday, şeker ve hatta kolonya stokluyor.”⁸³⁹ İngiliz kamuoyu, kapitülasyonların tamamen yürürlükten kalkacağı 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren hükûmetin teşvikiyle, kutlamaların yapılacağına dair söylentilere rağmen beklenildiği gibi olmadığı görüşündeydi. Zira basına göre halk, kapitülasyonların kaldırılması karşısında büyük güçlerin misilleme olarak ne gibi bir adım atacağı konusunda kaygılıydı.⁸⁴⁰

İngiliz basını, aynı tarihlerde Goeben ve Breslau gemilerinden artık iyice rahatsız olduğunu dile getirmeye başladı. Nitekim Alman subayları hâlâ Osmanlı donanmasının komutasındaydı. Bu durumu konu eden haberin devamı şöyleydi: “Ne yazık ki Türkler kılıcı çekerse bunu Almanya'nın kışkırtmasıyla yapacağına ve Almanya'nın düşmanlarına karşı savaşacağına dair kesin kanıtlar var. Kapitülasyonların kaldırılması da bu tarzda bir adımdı. Nihayetinde Goeben ve Breslau olayını kapitülasyonların kaldırılması meselesi izledi.”⁸⁴¹ *Dundee Courier* gazetesi bu gidişatın Osmanlı Devleti'ne hiçbir avantaj sağlamayacağı ve Türklerin böyle bir mücadeleye girişmesinden üzüntü duyulması gerektiği görüşündeydi.⁸⁴² *Secolo*'nun İstanbul muhabiri, Avrupa'da savaşın çıkmasından bu yana 600 Alman subayının mühimmat ikmaliyle beraber, Osmanlı Devleti'ne geldiğini duyurmaktaydı. Ayrıca kapitülasyonlar kaldırıldığı zaman Kayzer'in portresini taşıyan kırmızı broşürlerin İstanbul'da dağıtıldığını iddia etmekteydi.

⁸³⁸ *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 740, 17 Eylül 1914, s. 6; *The Westminster Gazette*, 17 Eylül 1914, No. 6, 610, 17 Eylül 1914, s. 3; *Dundee Evening Telegraph*, No. 4593, 17 Eylül 1914, s. 1; *Jersey Evening Post*, No. 44, 17 Eylül 1914, s. 2; *Edinburgh Evening News*, No. 12, 933, 17 Eylül 1914, s. 3; *Western Mail*, No. 14, 143, 18 Eylül 1914, s. 6; *Birmingham Daily Post*, No. 17, 569, 18 Eylül 1914, s. 8; *The Daily Herald*, No. 756, 18 Eylül 1914, s. 2; *The Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, No. 20, 981, 18 Eylül 1914, s. 6; *The Daily Citizen (Manchester)*, No. 608, 18 Eylül 1914, s. 1.

⁸³⁹ *The Evening Irish Times*, No. 17, 880, 7 Ekim 1914, s. 5; *Liverpool Daily Post*, No. 18, 519, 7 Ekim 1914, s. 6.

⁸⁴⁰ *The Evening Mail*, No. 8, 444, 23 Ekim 1914, s. 7.

⁸⁴¹ *The Evening Mail*, No. 8, 447, 30 Ekim 1914, s. 5.

⁸⁴² *Dundee Courier*, No. 19, 140, 12 Ekim 1914, s. 6; *The War*, No. 9, 17 Ekim 1914, s. 36.

Broşürlerde Türkçe şunlar yazmaktaydı: “Majesteleri Sultan ve yeryüzüne dağılmış ve ancak Halife’ye saygıyla birleşmiş olan 300 milyon Müslüman bilmelidir ki Kayzer Wilhelm, Müslümanların her zaman dostudur.” Bir yandan da İngilizler, Türk üniforması giyen Alman subayların hararetle Osmanlı ordusunu savaşa hazırlamasını kaygıyla gözlemlemekteydi.⁸⁴³

Ekim 1914’ün ortalarından, Rusya’nın Karadeniz’deki limanlarının Osmanlı donanmasının birinci komutanı Amiral Souchon marifetiyle Goeben ve Breslau tarafından bombalanmasına kadar geçen süreçte (3 Kasım 1914), İngiliz basınında hemen hemen benzer haberler çıktı. Goeben ve Breslau’nun satın alınmasından sonra kapitülasyonların kaldırılması ve Çanakkale Boğazı’nın kapatılması,⁸⁴⁴ Almanların tahriki olarak yorumlandı. Nitekim Osmanlı ordusunda, Alman subaylarına verilen pozisyonların sayısı giderek artmaktaydı.⁸⁴⁵ 27 Ekim 1914’te Amiral Souchon’un, Karadenizdeki Rus limanlarını bombalamasıyla, İngilizler endişelerinde haklı çıktı.

11 Eylül 1914 yani kapitülasyonların kaldırıldığı haberinin alındığı ilk günlerde, kapitülasyonların kaldırılması haberi sürmanşet ve manşetler yerine, ancak gazetenin ilerleyen sayfalarında yer bulabildi. İngilizler savaştaydı ve Almanya gibi daha önemli bir sorunu vardı. Kapitülasyonların kaldırılması basına, “Türklerin Özgürlüğü”, “Türklerden Önemli Adım/Karar”, “Türkler Kapitülasyonları Kaldırdı”, “Türkiye Savaştan Yararlanıyor”, “Yabancılar Türk Hukukuna Tabi Olacak”, “Türk Diplomasisi”, “Kapitülasyonların Kaldırılmasının Anlamı Nedir?”, “Ecnebilerin Özel Korumaya Sahip Olmaları”, “Türklerin Tarafsızlığı”, “Mali ve Yargı Özgürlüğü”, “Türkiye Savaşa Girerse”, “Türkiye’den Dramatik Hareket”, “Türkiye Kendi Evinin Efendisi” gibi başlıklarla yansıdı. İngiliz kamuoyunda kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin notaya, şiddetli karşı çıkanlar oldu. Ancak Türklerin tarafsızlığını koruması ve Alman safında yer almaması için kapitülasyonların kaldırılmasını ılımlı karşılayan kitle de vardı. Bâbîâli ise tarafsız olduğunu İtilaf basına büyükelçileri marifetiyle dayatmaya çalıştı. Goeben ve Breslau gemilerinin satın alınması ve akabinde kapitülasyonların kaldırılması meselesini İngiliz kamuoyu, Almanya’nın tahrikine bağladı. Osmanlı Devleti ise tarafsızlık iddiasını sürdürmeye devam etti. Bu arada İngilizler Türk mahkemelerinde yabancıların

⁸⁴³ *The Birmingham Daily Post*, No. 17, 595, 19 Ekim 1914, s. 9.

⁸⁴⁴ *Birmingham Daily Post*, No. 17, 584, 6 Ekim 1914, s. 8.

⁸⁴⁵ *Western Daily Press*, 3 Kasım 1914, s. 8.

yargılanması, gümrük meselesi ve yabancı postanelerin kapatılması konusunda tereddütlerini dile getirmeye de bir yandan da devam etti. İtilaf devletlerine göre Türkler, Alman yanlısı bir politika izlemekteydi. Nihayetinde kapitülasyonların kaldırılması da bunlardan biriydi. Amiral Souchon 27 Ekim 1914 tarihinde Rus limanlarını bombalayarak bu tartışmalara son verdi ve Osmanlı Devleti’ni yanan yangının içine atmış oldu.

3.2.3. Fransız Basını

Fransa 1528 yılında Mısır Memlûk sultanlarının, Katalonya ile Fransızlara bahsettiği ayrıcalıkları, 1536 yılında Kanuni Sultan Süleyman’a onaylatarak kapitülasyonları elde etmişti. 1569, 1581, 1604, 1673 ve 1740 yıllarında yapılan antlaşmalarla kapitülasyonlar yenilendi. 1740 kapitülasyonu son kapitülasyondur.⁸⁴⁶ Osmanlı Devleti Fransa ile 9 Nisan 1914 tarihinde bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmanın 9. ve 10. maddelerine göre Fransa, kapitülasyonların kalkması ve Osmanlı ticaretinin uluslararası hukuka tabi olması için incelemeleri kabul etti.⁸⁴⁷ Bâbîâlî bu antlaşmadan beş ay sonra kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etti.

Kapitülasyonların kaldırılma kararı Fransız basınına 12 Eylül 1914 tarihinden itibaren yansımaya başladı. İlk haber Almanya dâhil tüm güçlerin, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeyeceği yönündeydi.⁸⁴⁸ Ayrıca tarafsız olan İtalyan elçisinin, 10 Eylül’de Bâbîâlî’ye nota verdiği bildirilmekteydi. Notada kapitülasyonlar rejiminin, Osmanlı Devleti’nin kendine öz bir müessesesi olmayıp, uluslararası antlaşmaların ve türlü sözleşmelerin sonucu olduğu ifade edilmekteydi.⁸⁴⁹

Le Temps gazetesi İstanbul muhabirinin 9 Eylül’de çektiği telgrafa dayanarak, kapitülasyonların 1 Ekim itibarıyla kaldırılacağını duyurdu. Kapitülasyon sistemi bir kalem darbesiyle yıkılmıştı. Bu meselede Londra, St. Petersburg, Paris ve Roma’nın nasıl tavır takınacakları konusunda henüz bir karar verebilmiş olmadıklarına değinildi. Gazete, İngiliz basınının vurguladığı gibi kapitülasyonların ikili antlaşma olduğu⁸⁵⁰ ve tek taraflı

⁸⁴⁶ Dyck, *age*, s. 15.

⁸⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 425.

⁸⁴⁸ *Excelsior*, No. 1397, 12 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁴⁹ *La Croix*, No. 9664, 15 Eylül 1914, s. 3.

⁸⁵⁰ *La Croix*, No. 9664, 15 Eylül 1914, s. 3.

olarak feshedilemeyeceği üzerinde durmaktaydı.⁸⁵¹ Makaleye göre Türkiye, Germen barbarlığına duyduğu hayranlıkla yani “güç haktan üstün gelir” ilkesiyle hareket ederek bu kararı almıştı.⁸⁵² *La Croix* gazetesine göre ise Osmanlı Devleti, kapitülasyonları sadece “kâğıt paçavraları” olarak gören Alman koruyucularını örnek alarak, kapitülasyon rejimini “küstah” bir kararla kaldırmaya cesaret etmişti.⁸⁵³

İtalya hükûmeti, Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonları kaldırma konusunda Uşi Antlaşması’na⁸⁵⁴ bağlı kaldığını 11 Eylül tarihinde duyurmaktaydı. Antlaşmaya göre eğer tüm devletler kapitülasyonların kaldırılmasına rıza gösterirse, bunu İtalya da kabul edecekti.⁸⁵⁵ Ayrıca Almanya dâhil olmak üzere İstanbul’daki tüm büyükelçiler bu karara karşı olduklarını beyan etmekteydi.⁸⁵⁶

L’action Française gazetesi 22 Eylül 1914 tarihli sayısında, kapitülasyonlar rejiminin kökeninin çok eskiye dayandığını ve bunlar arasında en dikkate değer olanının da 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman tarafından, I. François’e verildiğini aktardı. Kapitülasyonların yabancılar için avantaj ve kolaylık sağladığını belirten gazete, yabancıların bu haktan mahrum edilmeye çalışıldığı eleştirisinde bulundu. Jön Türklerin “savaş ortamında bu yağmayı üstleneceği” düşünülmekteydi. Ayrıca Almanya ve Avusturya’ya kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili notanın Üçlü İtilaf devletleri ve İtalya’ya verilen notadan farklı olduğu iddia edilmekteydi. Diğer taraftan *Le Temps*’in haberine göre Almanya ve Avusturya’nın, eğer diğer devletler kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ederse buna rıza göstereceklerine dair beyanat verdikleri aktarılmaktaydı. Bununla birlikte ithalat vergilerinde gümrüklerin dört kuruş arttırıldığı bilgisi paylaşılmaktaydı.⁸⁵⁷ Makaleye göre hükûmetin bu hareketleri, “Çok fazla gürtlüye neden olabilecek büyük sonuçları olan eylemlerdi” eğer savaş olmasaydı Bâbiâli’nin asla böyle kararlar alamayacağı görüşü hâkimdi. Kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Bâbiâli’nin tarafsızlığı önemli bir etkendi.⁸⁵⁸ Fransız kamuoyunun Osmanlı devlet erkânından isteği, “sadece katı bir şekilde tarafsız kalınacağı

⁸⁵¹ *Excelsior*, No. 1399, 14 Eylül 1914, s. 6; *Le Temps*, No. 19445, 2 Ekim 1914, s. 1.

⁸⁵² *Le Temps*, No. 19426, 13 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁵³ *La Croix*, No. 9663, 13 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁵⁴ Uşi Antlaşması yabancı literatüründe 1912 Lozan Antlaşması olarak geçmektedir.

⁸⁵⁵ *Le Petit Journal*, No. 18.887, 12 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁵⁶ *La Croix*, No. 9663, 13 Eylül 1914, s. 1; *L’Echo D’Alger*, No. 912, 13 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁵⁷ *Le Temps*, No. 19133, 20 Eylül 1914, s. 1; *La Croix*, No. 9680, 3 Ekim 1914, s. 4.

⁸⁵⁸ *L’action Française*, No. 265, 22 Eylül 1914, s. 1.

söylenmemeli, askerî veya diplomatik olarak diğer devletleri endişelendirmeyecek güvence de verilmeli” biçimindeydi.⁸⁵⁹

Fransız basınında kapitülasyonların kaldırılmasından sonra çıkan haberler, Büyük Britanya basınındakine benzer içerikteydi. Kapitülasyonların kaldırılması temelde Osmanlı adalet sisteminin yeniden düzenlenmesiyle ilişkilendirilmekteydi.⁸⁶⁰ Medeni hukuk ve ceza hukuku sorunlarıyla Müslüman bir ülkedeki Avrupalılara ilişkin mali yükümlülüklerin, devletin eline geçmesi karşısında Fransızlar endişelenmekteydi.⁸⁶¹ *Le Temps* gazetesi “İtilaf devletleri, Türkiye’ye egemenliğinin azalmasından kurtulmanın yollarını, onunla birlikte incelemeye hazır olduğunu duyurmaktaydı.”⁸⁶²

Le Temps gazetesi 20 Eylül 1914 tarihli sayısında Osmanlı Devleti’ni Almanya’nın Doğu’daki hizmetkârı olarak itham etti. Nitekim Almanya ve Avusturya diğer devletler de kabul ederse kapitülasyonların kaldırılmasını hemen kabul edeceklerdi. Ya da diğer devletler kabul etmese de edeceklerdi. İddiaya göre Osmanlı Devleti hemen Yunanistan’a denizden saldırarak Ege Adaları’nı almak istemekteydi.⁸⁶³ Ayrıca Osmanlı kabinesinin, askerî kuvvetlerin büyük bir bölümünü kontrol eden ve kendisinden korkulan Enver Paşa’nın etkisi altında olduğu ileri sürülmekteydi. Kabinenin diğer üyelerinin ise iradeleri olmadığı gibi sadrazamın da herhangi bir üstünlüğü yoktu. Nihayetinde Osmanlı Devleti, Almanların etkisi altında saldırma fikriyle genel bir seferberlik ilan etmişti. Gazeteye göre Osmanlı Devleti, Romanya ile hareket edebileceklerini anladıklarında, kapitülasyonları kaldırmaya karar vermişti.⁸⁶⁴

La Croix gazetesi 4 Ekim 1914 tarihli sayısına Türklerin, Avrupa halklarıyla olan ilişkilerine yön veren kapitülasyonların artık olmadığını ve savaş ortamından yararlanılarak kapitülasyonların yırtıp atıldığı serzenişiyi çıktı. Gazete “Doğu’dan gelen halka açık telgraflar” olduğunu ve kapitülasyonların kaldırılmasıyla “Avrupalıların evlerine yönelik vahşi saldırılar” olduğuna ilişkin asılsız iddialarda bulunmaktaydı. Gazetenin temennisi şuydu: İtilaf devletleri bu zulüm ve yağma karşısında kazanılmış hakları ihlal edenlerden hesabını sormalı ve cezasını ödetmeliydi. Fransız kamuoyuna

⁸⁵⁹ *Le Temps*, No. 19428, 15 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁶⁰ *Le Petit Journal*, No. 18. 888, 13 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁶¹ *Le Temps*, No. 19428, 15 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁶² *Le Temps*, No. 19428, 15 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁶³ *Le Temps*, No. 19133, 20 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁶⁴ *Le Temps*, No. 19430, 26 Eylül 1914, s. 2.

göre kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Türkleri “çılgınlığa sürükleyenler Almanlardı.”⁸⁶⁵

3.2.4. Amerikan Basını

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında ilk kapitülasyon antlaşması 7 Mayıs 1830 tarihinde İstanbul’da imzalanmıştı. Bu antlaşma 2 Şubat 1831’de Birleşik Devletler Senatosu tarafından onaylanmış ve 4 Şubat 1832’de Amerika Başkanı tarafından resmen ilan edilmişti.⁸⁶⁶

Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonları kaldırma kararı Amerikan basınına, 11 Eylül 1914 tarihinden itibaren yansımaya başladı. *The Sun* gazetesi kapitülasyonların kaldırılmasını “Türkiye, Hristiyanların Haklarını Geri Aldı” başlığıyla duyurdu. Bâbiâli’nin, özel imtiyaz veren tüm sözleşmeleri kaldırdığının resmî duyurusunu yaptıktan sonra gazete, Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Bey’in kapitülasyonların kaldırıldığını duyuran açıklamasına yer verdi.⁸⁶⁷ Osmanlı Devleti’nin bu kararı sadece Avrupa Hristiyanları için değil, Amerika Birleşik Devletleri için de büyük önem taşımaktaydı. Kamuoyunda Fransız ve Büyük Britanya basınında olduğu gibi Hristiyan milletlerin konsolosluk mahkemelerinde yargılanamayacağını rahatsızlığı vardı. Ayrıca Osmanlı hükûmetinin, yabancıların yargılanması konusunda yıllardır rahatsız olduğunun altı çizilmekteydi. Dışişleri Bakanı Bayard ise kapitülasyonları; “Yabancıların, Müslüman idaresi altındaki tartışılmaz mirası, onları Müslüman inanç ve kanunlarından ayıran her şeyde tam özerkliğe sahip bir yasalar ve gelenekler bütünü” olarak tanımlamaktaydı.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ *La Croix*, No. 9681, 4 Ekim 1914, s. 1.

⁸⁶⁶ Dyck, *age*, s. 19; Yorgo Boşo Efendi, Meclis-i Meb’ûsan’da *Şarki Anadolu Demiryollarının Sûreti İnşası ile İşletilmesine Dâir Mukâvelenâme Lâyihası* görüşmesi sırasında bu ihalenin, Amerikalı bir şirkete verilmesini siyasi bir sebep olarak görmekteydi. Bu siyasi sebeplerden birisi de Amerika’nın kapitülasyonlar meselesiydi. Zira Boşo Efendi’ye göre Amerikan kapitülasyonu, Avrupalıların kapitülasyonuna benzemezdi. Zira Amerikalılar, Osmanlı Devleti’ne karşı hiçbir muahede ile bağlı değildi. Avrupalılar ise hiç olmazsa bir şart altında bulunmakta ve vaktiyle alabildikleri kapitülasyonlardan fazla bir şey alamamakta ve isteyememekteydiler. *MMZC*, D. 1, C. 7, İç. 3, İ. 108, 14 Mayıs 1327 (27 Mayıs 1911), s. 252.

⁸⁶⁷ *The Bennington Evening Banner*, No. 3088, 12 Eylül 1914, s. 1; Rüstem Bey’in kapitülasyonların kaldırılması konusundaki açıklamasına daha önce Büyük Britanya ve Fransa basınında yer verildiği için ayrıca burada değinilmeyecektir. Yine tekrara düşmemek adına Büyük Britanya ve Fransa kamuoyunda geçen haberler bu başlık altına alınmayacaktır. Türkiye’nin tarafsız kalması için İtilaf devletlerinin kapitülasyonların kaldırılması kararını kabul edeceklerine dair haber için bk. *The Day Book*, Vol. 3-4, No. 305, 12 Eylül 1914, s. 4.

⁸⁶⁸ *The Sun*, Vol. LXXXII, No. 11, 11 Eylül 1914, s. 1.

Kamuoyu Bâbîâli'nin kapitülasyonları kaldırmasındaki nedeni, Avrupa'nın içinde bulunduğu savaş ortamına bağlamaktaydı. Kapitülasyonlar, yabancıların yargısal haklarını garanti etmekte ve onları her türlü adaletsizlik ve baskıdan korumaktaydı. Ayrıca Amerikan kamuoyunda kapitülasyonların Osmanlı egemenliğini kısıtladığını ve bu durumun uygun olmadığını vurgulandı. *The Evening Star* gazetesine göre, "Bâbîâli'nin kapitülasyonları yırtıp atması, olası bir art niyetle ilgiliydi."⁸⁶⁹

New York Times gazetesi 12 Eylül 1914 tarihli sayısında, kapitülasyonların kaldırılmasını, "Yargı ve Mali Bağımsızlık" ve "Kapitülasyonlar Kaldırıldı" başlıklarıyla duyurdu. Haber, Bâbîâli'nin adli ve mali kapitülasyonları kaldırmaya karar verdiğini ve bu kararın büyük devletlerin temsilcilerine bildirildiğini yazmaktaydı. Gazete, notanın hazırlanmakta olduğu ve mevcut sistemin 1 Ekim'e kadar geçerli olacağını duyurdu. Ayrıca gazete Osmanlı Devleti'nin ticaret antlaşmaları imzalamaya hazır olmasından da bahsetti.⁸⁷⁰

Amerikan basınında kapitülasyonların kaldırılacağı haberinin yayılmasıyla bu durumun, Amerikan vatandaşlarının hak ve çıkarları için bir tehdit oluşturmasından endişe duyuldu. Bazı gazetelere göre bu sadece Amerikan vatandaşlarını değil, diğer Hristiyanların hak ve çıkarlarını da tehdit etmekteydi. *Perth Amboy Evening News* gazetesi kapitülasyonların Bâbîâli tarafından kaldırılmasının bazı çevrelerde, "Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa katılmasının habercisi olarak kabul edildiğini" duyurdu. Ayrıca gazete bu kararın alınmasındaki en büyük endişenin, Osmanlı hükûmetini kontrol eden Jön Türklerin, Müslüman İmparatorluğun tamamında, Hristiyanlık karşıtı ruhun hareketlenmesine yol açabileceği kaygısı vardı. Eğer bu gerçekleşirse Afrika ve Hindistan'daki Müslümanlar, Avrupalılara karşı ayaklanabilirdi. Gazete, Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 30 bin civarında Amerikan vatandaşının olduğunu tahmin etmekteydi. Nihayetinde kapitülasyonların kaldırılmasıyla Türkiye, yabancılara dilediği gibi davranmakta serbestlik kazanacağı için Amerikan vatandaşları için bu durum tehlikeydi ve Amerikalıların, Türk fikhının ihsanına bırakılması istenmemekteydi. Kapitülasyonların ilga notası karşısındaki ilk tepkilerde Amerika'nın tavrı henüz net

⁸⁶⁹ *The Evening Star*, No. 19, 707, 11 Eylül 1914, s. 6.

⁸⁷⁰ *New York Times*, "Sudden Stroke By Turkey", 12 Eylül 1914, s. 7.

değildi. Ancak basında Amerika'nın bu karara karşı boyun eğmeyeceği düşüncesi hâkimdi.⁸⁷¹

Evening Times-Republican gazetesi, kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin aslı olmayan iddialar ortaya atmaktaydı. Gazeteye göre, “Türkiye vahşet eylemleri gerçekleştirmektedir” ayrıca Osmanlı yönetiminde söz sahibi olan kişilerin yaptıkları başka eylemler de vardı. Başka bir iddia ise İngiltere ve Fransa'nın Hristiyanları korumak için Türkiye'ye savaş gemisi göndermeye çalıştıkları yönündeydi.⁸⁷² Londra merkezli *Daily Telgraf* gazetesi 2 Ağustos 1914 tarihli sayısında Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun mektubunu yayınladı. Bu mektupta Müslümanlarla düvel-i muazzamanın birbirleriyle muharebe etmelerinden istifade edilerek, tüm Hristiyanlarla Musevilerin katledileceği, Türkiye'de hiçbir gayrimüslimin yaşamayacağı iddia edilmekteydi.⁸⁷³ Amerikan basınında “vahşet söylemleri” bu açıklamadan ötürü sıkça yer bulmaktaydı. Oysaki Talat Paşa gönderdiği genelgede, yerel makamlardan yabancıların korumasını isteyerek, bu konuda istismarı olanların cezalandırılacağı yönünde talimat vermişti. Devlet bu konuda oldukça hassastı. Sadece coşkuya kapılan halktan bazı kişiler, münferit olarak yabancı dükkânlarındaki bayrakları indirmişti.⁸⁷⁴ Bunun ötesinde bir taşkınlık söz konusu değildi. Vahşet söylemi ise tamamen gerçekten uzaktı.

Amerika Dışişleri Bakanı Bryan, ABD'nin Osmanlı Büyükelçisi Morgenthau'ya kapitülasyonları kaldırdığı için Osmanlı hükûmetini protesto etme talimatı verdi. Ayrıca Bryan'ın beyanatı ve Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği telgraf, basında yer buldu.⁸⁷⁵

Amerikan basını kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Osmanlı Devleti'nin, Amerika'nın protestosunu dikkate almadığı gibi kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik programını uygulamasından rahatsızdı. Bu program gereğince Bâbıâli, gümrük oranlarını

⁸⁷¹ *Perth Amboy Evening News*, Vol. XXXV., No. 28, 12 Eylül 1914, s. 2; *The Washington Herald*, No. 2895, 12 Eylül 1914, s. 1.

⁸⁷² *Evening Times-Republican*, No. 216, 12 Eylül 1914, s. 2.

⁸⁷³ Habere göre Morgenthau bu açıklama hakkında bir tezip yayınladı. Bk. “Amerikan Sefirinin Tekzibi”, *İkdam*, No. 6310, 2 Eylül 1330 (15 Eylül 1914), s. 2.

⁸⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, 456/61, R. 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

⁸⁷⁵ *Norwich Bulletin*, Vol. LVI., No. 221, 17 Eylül 1914, s. 1; *Daily Kennebec Journal*, 17 Eylül 1914, s. 1; *The Rock Island Argus*, No. 287, 18 Eylül 1914, s. 20; *The Sentinel-Record*, Vol. XXXII, 17 Eylül 1914, s. 8.

arttırdı. Büyükelçi Morgenthau kapitülasyon hükümlerinin kalkacağı 1 Ekim tarihinde Amerikan Kurumu olan Robert Koleji'nde bulunmayı planlamaktaydı.⁸⁷⁶

The Farmer And Mechanic gazetesi “Kur'an'a Göre Adalet”, “Yabancılar İçin Bu Korkunç” gibi başlıklarla 29 Eylül 1914 tarihli sayısını çıkardı. Başkan Wilson'un Bâbiâli'nin kapitülasyonları kaldırma girişimini reddetmekle gösterdiği tavrı, tebrik edilmesi gereken bir eylem olarak değerlendirdi. Gazete, İslami hukuk kurallarıyla Osmanlı Devleti'nin kanunlarından bihaber olarak şu talihsiz açıklamalarda bulundu: “Yabancılar, sultanın adalet yönetimi tamamen Kur'an'ın öğretilerine dayanan, mahkemelerin yargı yetkisine tabi olacaktır. Müslüman adalet anlayışında ise suçun cezalandırılması ürkütücüdür.”⁸⁷⁷

The Richmond Virginian gazetesi artık kapitülasyon hükümlerinin cari olmadığı 1 Ekim 1914 tarihli sayısını, “Yabancıların Artık Türkiye'de Koruması Yok”, “Kapitülasyonlar Bugün Sona Eriyor” ve “Amerika Boğaz'a Harp Gemisi Gönderebilir” başlıklarıyla duyurdu. Washington'dan 30 Eylül'de aldığı haberi paylaşan gazete, eğer Bâbiâli aldığı kararda ısrar ederse yarın Türkiye'deki Amerikalılar ve diğer yabancıların kapitülasyon korumasından yoksun kalacakları uyarısını yaptı. Bunun yanı sıra bazı yayın organlarında Dışişleri Bakanı Bryan'ın, Türkiye'nin yabancıları koruyacağına dair güvence aldığı yönündeki habere yer verildi.⁸⁷⁸ Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'deki durumun belirsizliğiyle ilgili olarak donanmadan, Akdeniz'e ABD kruvazörü Tennenson'un gönderilmesini istedi. Kuzey Carolina kruvazörü zaten Türk sularındaydı ve süresiz olarak o bölgede kruvazörün kalacağı belirtilerek Türkiye'ye gözdağı verilmek istenildi.⁸⁷⁹ Bunların yanı sıra *Genç Erkekler Hristiyan Derneği*'nin uluslararası sekreteri John R. Mott basına verdiği demeçte, Türkiye'deki Amerikalıların güvenliğinden endişe duyduklarını ifade etmekteydi. Bununla beraber “Amerikan vatandaşlarını katliamdan korumak için misyonerlerden gelen raporlara dikkat çekti.” Mr.

⁸⁷⁶ 1 Ekim 1914'te Enver Paşa, Amerikan elçiliğine giderek, planlandığı şekilde Morgenthau ile Robert Koleji'ne geçti (Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 140). *The Midland Journal*, Vol. XXXVII., No. 8, 16 Ekim 1914, s. 6; *The Middletown Transcript*, Vol. 47, No. 40, 10 Ekim 1914, s. 6; *The Citizen*, Vol. 98, No. 4, 16 Ekim 1914, s. 6; *The Wheeling Intelligencer*, Vol. LXIII., No. 22, 17 Eylül 1914, s. 1; *South Bend News-Times*, Vol. XXXL., No. 267, 17 Eylül 1914, s. 7.

⁸⁷⁷ *The Farmer And Mechanic*, Vol. C., No. 42, 29 Eylül 1914, s. 4.

⁸⁷⁸ *The Day Book*, Vol. 4, No. 4, 1 Ekim 1914, s. 27; *East Oregonian*, No. 8310, 1 Ekim 1914, s.1.

⁸⁷⁹ *The Richmond Virginian*, Vol. V., No. 235, 1 Ekim 1914, s. 1.

Mott bununla da yetinmeyip Başkan Wilson’u, Çanakkale Boğazı’na savaş gemisi göndermeye davet etti.⁸⁸⁰

Kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Amerikan kamuoyu durumu, “Müslümanların Hristiyanları katledecekleri” gözüyle okudu. Hatta asılsız olarak “Türklerin, Hristiyanlara yönelik vahşet hareketleri” yönünde haberler dahi aldıklarını duyurdu. Kamuoyu kapitülasyonların kaldırılmasını içeren notanın uygulanmaya konulmaması için Amerikan kruvazörlerinin Çanakkale Boğazı’na dahi gönderilmesi teklifinde bulundu. Her ne kadar kapitülasyonların kaldırılma kararı, Amerikan basını ve Amerika hükûmeti tarafından şiddetli bir şekilde protesto edilse de hükûmet bu protestoları göz ardı etti. Nihayetinde Bâbîâlî, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik eylemleri ve uygulamaları tatbik etmekten çekinmedi.

3.2.5. Alman Basını

Prusya Kralı Büyük Frederik’ten önce Prusya ile Osmanlı Devleti arasında hiçbir antlaşma yoktu. 1761 yılında Osmanlı Devleti ile Prusya arasında Türkçe ve İtalyanca olarak kaleme alınan ticaret ve dostluk antlaşmasının imzalanmasıyla, Almanlara ilk kapitülasyon verilmiş oldu.⁸⁸¹ 26 Ağustos 1890 tarihli Osmanlı-Alman Ticaret Antlaşması kapitüler özde olmayıp, tarife usulüne göre olduğu için Almanlar, ekonomik kapitülasyonların geniş ölçüde kalkabileceğini kabul etmiş oldu.⁸⁸²

Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda Çarlık Rusya ile yaptığı savaşlar neticesinde, halkın ruhuna nefret ve intikam duygusu sinmişti. Dünya Savaşı’nın başlaması bir şans olarak görüldü. Nitekim bir fırsat kollanarak Almanya ile Ruslara karşı savaşa girişme konusunda kamuoyu da oluşmuştu. Almanların ilk zafer haberleri İstanbul’a ulaştıktan sonra Bâbîâlî’nin bu durumdan neden yararlanmadığına dair şikâyet edenler vardı. Hatta halkın bir kısmı valiliklerle, taşradaki İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin şubelerine resmî ve şahsi müracaatlarda bulunarak savaşıma isteklerini merkeze iletti. Halktan bazı kişiler savaş başlamadan önce, “Balkan Harbi’ni nasılsa kaybettik. Ama yakında yine harp olacak, bu defa yedi düvele karşı savaşıcağız ve taş üstünde taş bırakmayacağız” şeklinde

⁸⁸⁰ *New-York Tribune*, Vol. LXXIV., No. 24,777, 17 Eylül 1914, s. 4.

⁸⁸¹ Dyck, *age*, s. 18.

⁸⁸² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım: 1..., s. 164-165.

sözler sarf etmekteydi. Almanlar ise yaptıkları propagandalarla, bu eğilimden faydalanmaktaydı.⁸⁸³

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İttihadçı liderlerle İstanbul'daki Alman diplomatlar sıkı bir ilişki içerisindeydi. Zira Osmanlı Devleti'nin iç işleriyle ilgili gelişmelerde, önce Alman Dışişleri Bakanlığı haberdâr edilmekteydi. İstanbul'daki Alman diplomatları bu haberleri genellikle Talat Bey ve Enver Paşa üzerinden almaktaydı.⁸⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra Alman Büyükelçisi, 6 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir mektup verdi. Bu mektupta Osmanlı Devleti'nin eğer bağlaşma antlaşmasındaki -2 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı-Alman gizli antlaşması- şartları yerine getirmesi hâlinde, Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Bâbîâli'ye yardım edeceğini yazmaktaydı. Diğer taraftan eğer hükûmet tarafsız kalırsa İngiltere, Fransa ve Rusya kapitülasyonların kaldırılması için müzakere yapmaya hazırды. Osmanlı Devleti ile büyük güçler arasında kapitülasyonlar meselesindeki son durum bu yöndeydi. Ancak 9 Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırılacağı büyük devlet elçiliklerine bildirildiğinde, en sert protestoyu Alman Büyükelçisi Wangenheim verdi. Wangenheim'in İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçilerinden daha şiddetli protesto göstermesi iki sebebe bağlanabilirdi. Bunlardan ilki, Almanya'nın Bâbîâli'ye savaşa girmesi karşılığında vereceği “mükafatı”, Osmanlı Devleti kapitülasyonları kaldırarak kendi kendine aldığı kanaatiyle Bâbîâli'nin artık savaşa girmeyeceği düşüncesi idi. İkincisi ise Wangenheim, Bâbîâli'nin İtilaf devletleriyle anlaşıp, tarafsız kalması durumunda kapitülasyonları kaldırma iznini gizlice mi aldı, kuşkusuyla kapitülasyonların kaldırılmasına sert tepki vermiş olmasıydı.⁸⁸⁵

Fransa Büyükelçisi Bompard başta olmak üzere İtilaf devletleri elçileri, memleketin Alman taraftarlığından memnuniyetsizdi.⁸⁸⁶ Bompard bu şikâyetinde pek haksız sayılmazdı. Nitekim Osmanlı kamuoyu savaş başladıktan kısa bir süre sonra Almanların galibiyetlerinden “zafer” olarak bahsetmekte, Almanlar ve ordusu övülmekteydi. *Tasvîr-i Efkar* gazetesi kapitülasyonların kaldırılmasını çarpıcı bir başlıkla

⁸⁸³ Kazım Karabekir, *age*, s. 80.

⁸⁸⁴ Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 63.

⁸⁸⁵ Kazım Karabekir, *age*, s. 165.

⁸⁸⁶ Hasan Babacan ve Servet Avşar, *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. II..., s. 655.

verdiği 10 Eylül tarihli sayısında aynı zamanda, “Büyük Frederik Zamanında Olduğu Gibi I” başlıklı tefrikaya başladı. “18. yüzyılda Büyük Frederik Rusya, Fransa ve İngiltere gibi üç büyük devlet üzerine karadan ve denizden yalın kılıç yürümekte olan Almanya İmparatoru haşmetli Wilhelm Hazretlerinin büyük atasıdır” sözleriyle bu tefrikada, Alman İmparatorluğuna övgüler düzülmekteydi.⁸⁸⁷ *İkdam* gazetesi “Millî Bayramımız” başlığıyla kapitülasyonların kaldırılmasını duyurduğu sayısında “Almanlar İlerliyor”, “İngiliz Atâlet-i Bahriyesine Karşı Hayret”, “İngilizlerin Zayıyatı”, “Avusturya’nın Muzafferiyatı-Rus Yalanları” başlıklarıyla, İttifak devletlerinin orduları övülürken, İtilaf devletlerinin zayıyatları ve başarısızlıklarına dikkat çekilmekteydi. Tüm bu haberlerin kaynakları çoğunlukla, Berlin ve Viyana’dan alınmaktaydı.⁸⁸⁸

Bâbîâli’nin kapitülasyonların 1 Ekim itibariyle kaldıracağını duyurduğu notasını tüm yabancı büyükelçiler protesto etti. Üçlü İtilaf hükûmetleri, büyükelçilerinin bu protesto notasını teyit ederek bu karara karşı itiraz ve muhalefet ettiklerine dair yazı gönderdi. Ancak Almanya ve Avusturya-Macaristan hükûmetleri, büyükelçilerinin protestosunu teyit edecek itiraz veya muhalif bir yazı göndermedi. Bundan dolayı Wangenheim’in kapitülasyonların kaldırılması konusunda, kendi hükûmeti tarafından desteklenmediği açık bir şekilde görülmekteydi. Nitekim Mahmud Muhtar Paşa da 12 Eylül’de Alman basınında Bâbîâli’nin kararını olumlu karşılayan makaleler kaleme alındığını bildirmekteydi.⁸⁸⁹

İkdam gazetesi 13 Eylül tarihli sayısında, Alman basınının kapitülasyonların kaldırılmasına bakışını, Alman *Lokal Anzeiger* gazetesinden aldığı haber doğrultusunda yansıttı. Alman basınıyla Berlin borsası, kapitülasyonlar hakkında İtilaf devletleri hükûmetlerine verilen nota karşısında, bu devletler tarafından Bâbîâli’yi protesto eden yazılarını kesin bir dille reddetmekle beraber, bunu memnuniyetle karşıladıklarını bildirmekteydi. Devletin tereddütsüz ve kendi kararıyla kapitülasyonları kaldırması, düşmanlarını şaşırttığı gibi dostlarını da sevindirmişti.

Lokal Anzeiger gazetesi, Bâbîâli’nin ileri gelenleriyle gerçekleşen konuşmalara da yer verdi. Bu konuşmalarda verilen açıklamalar şöyleydi: “Bu Büyük Harp ya

⁸⁸⁷ *Tasvîr-i Efkar*, “Büyük Frederik Zamanında Olduğu Gibi I”, No. 1195, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 3.

⁸⁸⁸ *İkdam*, No. 6306, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 6.

⁸⁸⁹ BOA, HR.SYS, 2276/25, 12 Eylül 1914; Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s. 171.

Türkiye'nin mahvına ya da Türkiye'nin güçlenip, yenilenmesine neden olacaktır. Ayrıca Türkiye'nin Alman mütehassısları tarafından talim ve terbiye görmüş 800 bin askerden oluşan bir orduya sahip olması da dile getirilmekteydi. Bununla beraber, Almanya'nın adalet ve doğruluğun memleketi olduğu bu konuşmada vurgulanmaktaydı. Bu konuşma arasında Almanya İmparatorunun İslam'ın koruyucusu olduğuna dair söylemler de yer almaktaydı.⁸⁹⁰

Berlin gazeteleri kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik yazdıkları makalelerde, bu karardan ötürü hükûmeti tebrik etmekteydi. *Vossische Zeitung* gazetesi, İtilaf devletlerinin Bâbîâli ile kapitülasyonların kaldırılması konusunda müzakereler yaptıklarını belirttikten sonra İtilaf devletlerinin bu karara karşı bütün kuvvetiyle muhalif bir vaziyet aldığı bilgisini paylaştı. Devlet esasında uzun süredir kapitülasyonların kaldırılmasını istemekteydi. Bâbîâli iç işlerinde çoktan beri kaybetmiş olduğu hukuk-ı hükümanisini şimdi yeniden kazanmaya çalışmaktaydı.⁸⁹¹

İkdam gazetesi, *Osmanischer Lloyd* gazetesinin haberini 15 Eylül 1914 tarihinde paylaştı. Gazete cesurane ve müstakilen bir surette kapitülasyonları kaldırdığı için hükûmeti tebrik etmekteydi. Ayrıca gazete, Bâbîâli'nin kapitülasyonları kendisi kaldırmakla tarafsızlığının satılık olmadığını pek güzel bir şekilde gösterdiği inancındaydı.⁸⁹²

Osmanlı kamuoyu Ekim ayının ilk günlerinden itibaren, Alman gazetelerinden şu satırları aktarmaktaydı: “Kapitülasyonlar ilga edildikten sonra Bâbîâli kendini çok iyi bir şekilde idare edecektir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının Hazar Denizi ve Kafkas Dağlarına kadar uzaması Almanya'nın menfaatine olacaktır.”⁸⁹³ Kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Alman hükûmeti ve kamuoyu, Osmanlı Devleti'ni desteklemekteydi. Zira bu haberlerin üzerinden çok geçmeden yaklaşık 20-25 gün sonra Bâbîâli, Almanya'nın yanında savaşa katıldı.

⁸⁹⁰ “Kapitülasyonların İlgası ve Alman Matbûâtı”, *İkdam*, No. 6308, 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914), s. 2.

⁸⁹¹ *agm.*

⁸⁹² “Kâpitülasyonlar ve Alman Matbûâtı”, *İkdam*, No. 6310, 2 Eylül 1330 (15 Eylül 1914), s. 2; “Kâpitülasyonların İlgası”, *Tanin*, 7 Eylül 1330 (20 Eylül 1914), s. 2.

⁸⁹³ Kazım Karabekir, *age*, s. 211.

3.2.6. Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve İtalyan Basınları

Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında ilk kapitülasyon antlaşması, 1 Temmuz 1615 tarihinde yapılmıştı. Bu antlaşma 1616 yılında teyit edilmiş ve Haziran 1617 tarihinde de büyük ölçüde genişletilmişti.⁸⁹⁴ 1914 yılına gelindiğinde Avusturya-Macaristan Devleti, kapitülasyonların kaldırılmasına manevi bakımdan itiraz edebilecek durumda değildi.

Hüseyin Hilmi Paşa, 13 Eylül 1914 tarihinde Viyana'nın, kapitülasyonların kaldırılması konusundaki eylemlerini raporladı. Raporda Avusturya-Macaristan basınının Osmanlı Devleti tarafında olduğu, Dışişleri Bakanı ile görüşmesinde bu konunun hiç açılmadığı, bakanlık şube müdürlerinden Kont Forgah'ın da Avusturya-Macaristan hükûmetinin gerçek desteğine güvenebileceğini belirttiğini ifade etti.⁸⁹⁵ Kapitülasyonların kaldırılmasında Avusturya-Macaristan hükûmeti ve basınının tutumu, Alman kamuoyu ve hükûmetiyle benzerdi.

İkdam gazetesi Avusturya-Macaristan basınından *News Pester Jurnal* gazetesinin haberini, 22 Eylül 1914 tarihinde sütunlarına taşıdı. Bu haber adeta kapitülasyonların getirdiği ve devletin rahatsız olduğu birçok meseleyi özetlemekteydi. Haberin muhtevası şöyleydi: “Avrupa kıtasında Birinci Dünya Savaşı ile beraber, iktisaden fevkalade ehemmiyeti olan bir bomba infilak etmiştir ki o da Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırmasıdır. Kapitülasyonların olması Osmanlı milleti için büyük bir felaket ve bir cinayet idi. Dört asırdan beri millet kapitülasyonlar yüzünden esarete katlandı. Osmanlı Devleti önceden kapitülasyon belasından kurtulmak teşebbüsünde bulunmuş ise de İtilaf devletleri “olamaz” sözleriyle reddetmişti. Nigehbân-ı medeniyet tavrını takınan Avrupalılar kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti'nden milyarlar çekti. İşte bundan da anlaşılıyor ki kapitülasyonlar denilen şey bir kanun ve hak olmayıp, tefecilik için bir takım kanun ve nizamlardan ibaretti. Bütçe bu gibi durumlardan dolayı düzeltilemedi. Vergilerin arttırılamamasıyla sanayi ilerleme ve gelişme kaydedemedi. Kapitülasyonların kaldırılmasına izin vermeyen İtilaf devletleri, ülkeye çok zarar verdiler. Ayrıca yabancı vatandaş hiçbir şekilde vergi vermez ve yargılanamazdı. Mesela kalebentliğe mahkûm olan bir yabancı, Türkiye'ye firar ederdi. Burada kapitülasyonlar sayesinde bir cinayet

⁸⁹⁴ Dyck, *age*, s. 17.

⁸⁹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s. 171.

dahi işlese, adeta büyük bir adam gibi serbest dolaşırdı. Çoğunlukla polisin elinden firar eden caniler bile, konsoloshanelere iltica edip bu suretle kurtulmaktaydı. Eğer polisler konsoloshaneye ayak basarsa buna adeta ihtilaf vesilesi manası verilir ki bu da hâkimiyet hakkını tanımamak demektir. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti hürriyetine kavuşmuştur.”⁸⁹⁶

İkdam gazetesi “Kâpitülâsyonların İlgâsı ve Bulgar Matbûâtı” başlığı altında *Volya* gazetesinin kapitülasyonların kaldırılması hakkında yazdığı makaleye yer verdi. Bâbîâli ile Bulgaristan’ın çıkarlarının ortak olması sebebiyle, devletin istiklaline tam anlamıyla kavuşmasını, Bulgaristan’ın çok önceden temenni ettiği bu yazıda belirtildi. Bu sayede iki devlet arasında yeni bir devre başlayacaktı. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti, yeni bir hayata başlamıştı.⁸⁹⁷ Başka bir Bulgar gazetesi Osmanlıların asırlardan beri elde etmeğe çalıştığı şeyi, şimdi bir hamlede kendi kendine ele geçirmesinden bahsetmekteydi. Bu haberlerden anlaşılacağı üzere Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan hükûmetleri ve yayın organları, kapitülasyonların kaldırılması meselesinde Osmanlı Devleti’ni destekler yönde tavır aldı.⁸⁹⁸

1914 yılında İtalya Devleti, Avusturya-Macaristan gibi bütün kapitülasyonların kaldırılmasına manevi bakımdan itiraz edebilecek durumda değildi.⁸⁹⁹ Bâbîâli’ye karşı sistemli bir politika takip eden İtalya, savaşın başlamasından hemen sonra tarafsızlığını ilan etti.⁹⁰⁰ Kapitülasyonların kaldırılmasında Nabi Bey, İtalyan basınının bu mesele karşısında muhtelif görüşler savunduğunu, ancak yarı resmi *Popolo Romao* gazetesinin Lozan Antlaşması’nın 6. ve 8. maddelerini hatırlattığını bildirdi.⁹⁰¹ Ayrıca gazete kapitülasyonların kaldırılmasının İtalya için bir sürpriz olmadığını beyan etti.⁹⁰²

Roma’da yayımlanan yarı resmî *Tribuna* gazetesi 25 Eylül 1914 tarihli sayısında, gazetenin Doğu’daki özel muhabirinin kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik bir değerlendirmesine yer verdi. *Tanin* bu haberi tercüme ederek okuyucularına sundu. Bu

⁸⁹⁶ “Avusturya Matbûâtı ve Kapitülasyonlar”, *İkdam*, No. 6317, 9 Eylül 1330 (22 Eylül 1914), s. 2.

⁸⁹⁷ “Kâpitülâsyonların İlgâsı ve Bulgar Matbûâtı”, *İkdam*, No. 6309, 14 Eylül 1914 (1 Eylül 1330), s. 2.

⁸⁹⁸ “Bulgar Matbûâtı”, *İkdam*, No. 6308, 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914), s. 2.

⁸⁹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s. 165.

⁹⁰⁰ Mevlüt Çelebi, “Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri”, *Belleten*, C. 62, S. 233, 1998, s. 159.

⁹⁰¹ Bu maddeler eğer diğer devletler kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ederse, İtalya’nın da kapitülasyonların kaldırılmasını uygun görmesine ilişkindi. Yusuf Hikmet Bayur, *age*, s. 171.

⁹⁰² BOA, HR.SYS, 2276/23, 12 Eylül 1914.

haber “İkinci Osmanlı İnkılâbı: Uhûd-ı Atîkanın Lağvı” başlığını taşımaktaydı. Makalede kapitülasyonların kaldırılması olumlu bir hareket olarak görüldü ve bu durum bir inkılap hareketi olarak yorumlandı. Kapitülasyonların devlete verdiği zarardan bahsedildi. Bazı İtalyan kamuoyu ise kapitülasyonların kaldırılmasından rahatsızdı. Nitekim onlara göre Osmanlı ülkesinde bulunan İtalyan vatandaşları, kapitülasyonlardan faydalanmaktaydı. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla sefaretlerin yargılama yetkisine son verilmekteydi. Ülkede binlerce vatandaşının olduğunu dile getiren basın, rahatsızlık duymasının ana sebebi buydu. Kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edildiğinde İtalya henüz savaşa dâhil olmamıştı. Bu mesele karşısında İtalyan kamuoyundan bazı yayın organları rahatsızlık duyarken, bazıları da bu durumdan memnuniyetlerini dile getirdi.⁹⁰³

3.3. Kapitülasyonların Kaldırılmasından Sonraki Uygulamalar

Kapitülasyonlarla ilgili kanun ve antlaşmaların kaldırılması⁹⁰⁴ veya bunların ülkenin menfaatine uygun hâle getirilmesi, yabancı imtiyazların kaldırılmasından sonra hükûmetin ilk icraati oldu. Bundan ötürü, 1 Ekim 1914’e kadar ithal maddelerine uygulanan gümrük vergisi tek taraflı olarak yüzde 50 oranında attırıldı. 3 Mart 1916 tarihinde ilk ayrımcı ve spesifik tarife yürürlüğe girdi. Bunda amaç, ülkede üretilen gıda maddeleriyle çimento ve basit dokumalar gibi yerel ürünlerin korunmasıydı. Ayrıca tarım araçları ve üretimde kullanılan diğer bazı makinalar, gümrük vergisinden muaftı. İlk tarife deneme olarak üç yıl yürürlükte kaldı. Bunun yayınlanması vatanseverlik patlamalarına yol açtı.⁹⁰⁵ Bunun yanı sıra ülkede faaliyet gösteren tüm yabancıları kapsayacak şekilde temettü vergisi yeniden düzenlendi. Yabancı hukukuyla ilgili yabancı şirketlerin kuruluş ve çalışmaları devletin kontrolüne geçti. 21 Eylül itibarıyla gümrük vergisi yüzde 15’e çıkarıldı. Ecnebi anonim ve sermayesi eshama münkasım şirketler ile yabancı sigorta şirketleri hakkında kanun 13 Aralık 1914’te kabul edildi. Bu kanunla yabancı şirketler Osmanlı kanunlarına tabi hâle geldi.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Muhammet Emin Külünk, *age*, s. 119.

⁹⁰⁴ Kapitülasyonlar ve kaldırılmasında sonra kaldırma kararının uygulanması konusunda iki önemli eser bulunmaktadır. Bk. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat ve Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Kitabevi, İstanbul 2015; Muhammet Emin Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

⁹⁰⁵ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, Birgen Keşoğlu (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 132-133.

⁹⁰⁶ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 27-28.

Bundan sonra yabancılara nasıl muamele edilmesi gerektiği meselesi ortaya çıktı. 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlğâsı Üzerine Ecânib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname*, Bâbîâlî tarafından bir kitapçık olarak basıldı ve 3 Ekim 1914 tarihli yazıyla bütün vilayetlere gönderildi.

Adı geçen tâlimâtname doğal olarak, bu meselede devlete en çok sorun çıkaran adli konular üzerine yoğunlaştı. Ayrıca bu yönetmelikte yabancıların ruhban, sağlık ve eğitim kurumları hakkında uygulaması gereken yönergeler tespit edildi. Kapitülasyonların kaldırılmasından önce ve sonraki uygulamaların tespiti açısından yönetmelik, oldukça önem arz etmekteydi. Tâlimâtnamenin ilk maddesi kapitülasyonlar ve sonradan imzalanan sözleşmeler, teamüller ve bunların yorumlanmasıyla Avrupa Devletler Hukuku'na aykırı olarak ülkede geçerli olan tüm kapitülasyonları 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren tamamen kaldırmaktaydı. Bu tarihten itibaren yabancılar hakkında, Avrupa Devletler Genel Hukuku geçerli oldu. Yabancılar, bundan böyle hukuksal konularda Osmanlı vatandaşı gibi muamele görecekti. Maddeye göre kapitülasyonlar 1 Ekim 1914 itibariyle geçerli olmayacağı gibi Osmanlı yabancı ayırımını da ortadan kaldırmaktaydı. Yabancıların Osmanlı vatandaşları gibi muamele görecektir olmasını sadece elçi ve konsolosluklar değil, bu tür uygulamalarla ayrıcalıkları ortadan kalkan yabancı vatandaşlar da protesto etti.⁹⁰⁷ Nitekim belediye vergisi ve yol bedelleri⁹⁰⁸ gibi birçok vergiden muafiyeti olan yabancıların vergi muafiyetiyle adli ve hukuki imtiyazları kaldırılmış oldu.⁹⁰⁹

Yönetmeliğin ikinci maddesi, yabancı suçluların celp, mahkemeye getirilmesi, tutuklanması ve yabancıların ikametgâhlarıyla kendilerine ait dükkân, mağaza ve otel gibi yerlerin aranması, sorgulanması ve yabancıların yargılanması konularında, konsoloshane çalışanlarının aracılık etmesini ortadan kaldırmaktaydı.⁹¹⁰ Böylece devlet kendi hukuk egemenliğine gölge olarak gördüğü konsoloshane çalışanlarının, yabancı davalarına müdahil olması meselesini ortadan kaldırdı.⁹¹¹

⁹⁰⁷ BOA, HR.UHM, 181/18, R. 5 Mayıs 1331 (18 Mayıs 1915).

⁹⁰⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 73/25, R. 24 Mayıs 1331 (6 Haziran 1915).

⁹⁰⁹ BOA, DH.EUM.MKT, 62/3, R. 11 Teşrînisâni 1330 (24 Kasım 1914).

⁹¹⁰ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlğâsı Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s. 2.

⁹¹¹ BOA, BEO, 4315-323613/2, R. 29 Eylül 1330 (12 Ekim 1914).

Yabancıların adli evrakları doğrudan ilgili kişiye tebliğ olunması, şahıs hakkında verilen tutukluluk veya mahpusluk kararı önceden olduğu gibi Osmanlı tutukevi ve hapishanelerinde infaz edilecekti. Ayrıca bütün para cezalarının da şahıstan direkt alınması ibaresi, üçüncü maddeyi oluşturmaktaydı. Devlet, yabancı tutukluların cezasını Osmanlı hapishanelerinde çekmesini istemekteydi. Hapishaneye konulması gereken yabancılar için yerel mahallerde uygun hapishane olmaması durumunda ise hapishane kiralanmasını talep etmekteydi.⁹¹²

Bundan sonra gerek yabancılar tarafından Osmanlı vatandaşı ya da farklı uyruktaki yabancılar aleyhine gerekse de Osmanlılar tarafından yabancılar aleyhine işlenen bütün suçlar, Osmanlı mahkemelerinde görülecekti. Bu mahkeme konsoloshane memurları hazır bulunmaksızın görülecekti.⁹¹³ Almanya sefareti de dâhil olmak üzere yabancı elçilik ve konsoloslar, yabancılarla ilgili görülen davalarda konsolosluk tercümanının hazır bulunmamasına itiraz etti.⁹¹⁴

Yabancı tanıklar, devletin ilgili daireleri ve mahkemeleri tarafından yani konsoloshane aracı edilmeksizin, aracısız davet edilebilecekti. Yabancıların tanıklık davetine icabet etmemesi hâlinde, Osmanlı vatandaşı tanıkları için geçerli olan usul ve muamele uygulanacaktı. Kapitülasyonlar kaldırılmadan önce, bir yabancı hakkında çıkartılan celpname, yabancıların mensup olduğu konsoloshane aracılığıyla şahsa tebliğ edilmekteydi. Konsolos ise uzun süre bekledikten sonra ya celpnameyi zaman aşımından dolayı iade etmekte ya da celpnameyi tebliğ etmemek için farklı zorluklar çıkartmaktaydı. Tüm bunlar gerçekleşse bile tercüman mahkemeye gelmeyerek, mahkemenin görülmesine mâni olmaktaydı. Ayrıca yabancıların evine veya işyerine girmek için tercümanın hazır bulunması şarttı. Tercüman, yabancıların konutuna veya kurumuna gelmez ya da geç gelirse, suçlu ya kaçar ya da suç unsuru ortadan kaldırılırdı. Bu maddeyle bu gibi istismarın önüne geçilmeye çalışıldı.⁹¹⁵

Tahkikat ve mahkeme ile konsoloshane arasındaki mesafe dokuz saatten az veya çok olsun farketmeksizin, artık Osmanlı vatandaşı ile yabancılar arasında hiçbir fark

⁹¹² BOA, DH.MB.HPS.M, 17/25, R. 6 Teşrîni-evvel 1330 (19 Aralık 1914).

⁹¹³ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname...*, s. 2-3.

⁹¹⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 212/3, H. 26 Şaban 1334 (28 Haziran 1916).

⁹¹⁵ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname...*, s. 3.

gözetilmeyecekti.⁹¹⁶ Kapitülasyon hükmü geçerliyen bir yabancı zanlıyı, konutunda yakalamak veya tutuklamak için konsoloshane çalışanının hazır bulunması şarttı. Ancak konsolos veya konsoloshane çalışanlarından biri gelinceye kadar zanlının meskeninin etrafında nöbet tutmak gibi tedbirler alınabilirdi.⁹¹⁷ Şimdi bu şartların hepsi bu maddeyle hükümsüz kaldı.

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla meslekten yetişme konsolos, general konsolos ve konsolos vekili gibi sıfatlarla bir konsoloshanenin idaresinde bulunan kimseler tarafından işlenen cinayetten dolayı Osmanlı memurları, daireleri ve mahkemeleri doğrudan doğruya bu suçu işleyen şahısların tutuklanması, yargılanması ve hapsedilmesi yoluna gidebilecekti. Ancak suç ve kabahat işleyen konsoloshane memurları, tabi oldukları devletlerin de karşılıklı olarak aynı muameleye uyması şartıyla, Osmanlı mahkemelerinde yargılanmayacaktı. Bu maddeyle konsolosların cinayet işlemesi hâlinde dokunulmazlığı kaldırıldı ve konsolosların adli işlemleri artık tamamen karşılık esasına dayanmaya başladı. Ayrıca gerek cinayetin işlenmesi gerekse de karşılıklı muamele şartlarını kabul etmeyen devletlerin konsoloshane memurları, suç ve kabahat işlemeleri durumunda haklarında yapılacak kovuşturma sırasında konsoloshane evrakı ve sicillerine dokunulmayacaktı.⁹¹⁸

Bundan sonraki zamanda tahkikatla ilgili, konsoloslardan birinin bilgisine veya şehadetine başvurulması gerektiğinde Osmanlı memurları, konsolosun yanına bizzat giderek, konsolostan sözlü olarak bilgi alabilmekte veya şehadetlerini dinleyebilmektedir. Ayrıca bilgi veya şahitlik yazılı olarak da talep edilebilecekti. Bu iş, konsolosun yanına özel bir memur gönderilerek de yapılabilirdi. Konsoloslar hangi şartlar altında olursa olsun, Osmanlı memur ve mahkemelerinin taleplerini ertelemeyen yerine getirmek zorundaydı.⁹¹⁹ Konsoloslar ile Osmanlı memurları arasındaki ilişkiler, uluslararası hukuk kanunlarına uygun olarak cereyan edecekti.⁹²⁰

1 Ekim 1914 tarihinden itibaren fahri konsoloslar, kâtipler ve kavaslar ile ruhani memurların emri altında bulunan manastırdaki mütevellî ve tercümanların, Osmanlı

⁹¹⁶ *age*.

⁹¹⁷ Mehdi Fraşeri, *age*, s. 100.

⁹¹⁸ *age*, s. 3.

⁹¹⁹ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname...*, s. 4.

⁹²⁰ BOA, DH.İ.UM, 85/1, R. 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916).

vatandaşı veya yabancı olmasına bakılmaksızın ayrıcalıkları kaldırıldı.⁹²¹ Kapitülasyonlar hükmü geçerliyken, konsolosların zatı ile meskeni, dokunulmazdı. Eğer konsolosların Osmanlı vatandaşıyla davası olursa davanın İstanbul'da görülmesi gerekmekteydi. Fahri konsolosun davası muhtelit mahkemelerde görülmekteydi. General konsolosun davası da Bâbîâli Divânı'nda görülmekteydi. Eğer cezayı gerekli kılan bir suç işlenirse ilk tahkikat ve sorgu, yerel hükûmet marifetiyle icra edilerek, icabına bakılmak üzere Bâbîâli Divânı'na bilgi verilirdi. Bâbîâli Divânı elçilere durumu ifade ederdi. Elçiler suçluyu tedip ederdi. Bununla beraber konsolos ve konsoloshane çalışanları gümrükten geçirdikleri eşyanın vergisinden de muaftı. Bu maddelerle konsolos ve konsoloshane çalışanlarının adli ve mali ayrıcalıkları kaldırıldı.⁹²²

Yabancılar kendileriyle ilgili hukuk, emlak, taşınmaz mallarla alakalı tereke ve vasiyetlere ilişkin davaların yanı sıra ticaret ve ceza ile ilgili davaları da aynı Osmanlı vatandaşı gibi muamele görecekti.⁹²³ Böylece konsolosluk mahkemeleri, karma ticaret mahkemeleri gibi yabancılar için kurulan mahkemeler kaldırılarak, yabancı yerli ayırt edilmeksizin tüm vatandaşlar, Osmanlı mahkemelerine tabi olacaktı. Yabancıların terekesi artık konsoloslar aracılığıyla değil, Osmanlı mahkemelerince dağıtılacaktı. Ayrıca vatandaşlardan alınan bütün adliye dairelerindeki harç, vergi ve diğer masraflar yabancılardan da tahsil edilecekti.⁹²⁴

Tâlimatnâmenin birinci bölümü adli işlere ayrılmıştı. Birinci bölümün ilk kısmı cezai işlerle ilgiliydi. Yönetmeliğin birinci bölümünün ikinci kısmı, konsoloslar ve maiyetlerindeki memurların yargılanmasına ilişkindi. Birinci bölümün üçüncü faslı, yabancı ticaret gemilerindeki adli işlerle alakalıydı. İkinci kısım ticari ve hukuki işlere aitti. İkinci bölümün ikinci kısmı, aile hukuku ve mirasa ayrılmıştı. Yönetmeliğin ikinci bölüm üçüncü kısmı, konsolos ve konsolos memurlarının hukuki ve ticari işlerde yabancı vatandaş gibi Osmanlı mahkemelerinde yargılanmasıyla ilgiliydi. Üçüncü bölüm ceza mahkemeleri, hukuk, ticaret ve sulh mahkemelerinde yabancılardan alınacak harç ve vergi masraflarının, Osmanlı vatandaşından tahsil edilenle aynı olması yönündeydi. Son bölümde ise hukuki, cezai ve ticari davalarda konsolosların bulunmayacağı belirtildikten

⁹²¹ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtname...*, s. 4.

⁹²² Mehdi Fraşeri, s. 147-148.

⁹²³ BOA, DH.EUM.MKT, 49/3, H. 11 Zilkade 1332 (1 Ekim 1914).

⁹²⁴ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 72/17.

sonra o güne kadar konsolosluk mahkemelerinde görülen davaların veya işlerin, o bölgedeki mahkemelere aktarılması talebine ilişkindi. Ayrıca konsolosluk hapishanelerindeki tutukluların ve mahkûmların da Osmanlı hapishaneleri ve tutukevlerine geçişlerinin sağlanması istenilmekteydi. 31 maddeden oluşan bu yönetmelikle Osmanlı Devleti, adli konularda hukuksal egemenliğini sağladı. Yabancı ve yerli vatandaşın ayrı muamele görmesine son verdi. Artık yabancılar kapitülasyon hükümlerine değil, Avrupa Devletler Hukuk kurallarına bağlı oldu. Osmanlı vatandaşı nasıl tutuklanıp, yargılanıp, hakkında hüküm icra ediliyorsa aynı kurallar artık yabancılar için de geçerliydi.

Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Bâbîâli'nin çıkardığı ilk yasa, 20 Eylül 1914 tarihli *Gümrük Resminin Tadili* hakkındaki kanundu. Kapitülasyonlar kaldırılmadan önce yüzde 11 olan gümrük vergisi, 30 Eylül 1914'ten itibaren yüzde 15'e çıkartıldı.⁹²⁵ Bu konuda başta Amerikan konsolosları olmak üzere diğer İtilaf devletleri, gümrük vergisinin arttırılmasını protesto edip hükûmete takrir verdi.⁹²⁶ Hükûmet 1 Ekim 1914 itibariyle tüm kapitülasyonları kaldırdığı için gümrük vergisinin dört akçe arttırılmasına, yabancı konsolosların itiraz edemeyeceği yönünde cevap verdi. Ardından 31 Mayıs 1915 yılından itibaren gümrük vergisi yüzde 30'a çıkartıldı.⁹²⁷ Bu kanunu 24 Eylül 1914 tarihli temettü vergisinin yabancılara uygulanması kanunu takip etti. 13 Ekim 1914 tarihinde *Mehâkim-i Şer'îyye ve Nizâmiyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme* yayımlandı. Bu kanunla Şer'îyye mahkemeleri ile Nizâmiye mahkemelerinin görevleri ayrıldı.⁹²⁸ 15 Ekim 1914 tarihinde *Kavânîn-i Mevcûdede Uhûd-ı Atıkaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat* ile kapitülasyonlar kaldırıldığı için bunlara dayanan bütün hükümlerin feshedildiği açıklandı.

Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra 1914 ila 1915 yılları arasında kapitülasyonların kaldırılmasından sonra uygulanan tüm kanun, kararname ve

⁹²⁵ *Gümrük Resminin Yüzde On Beşe İbلاغı, Ecnebi Postaları ve Kapitülasyon*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334.

⁹²⁶ BOA, DH.İD, 59/85, R. 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916); *Le Temps* gazetesi, "Osmanlı Devleti'nin keyfine göre gümrük arttırdığı" görüşündeydi. *Le Temps*, No. 19430, 26 Eylül 1914, s. 2.

⁹²⁷ *İmtiyazât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memûrîne Tebliğ Olunacak Tâlimâtname İkinci Kısım*, "İthalat Resminin Tezyidi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", Matbaa-i Osmaniye, Dersâdet 1331, s. 37.

⁹²⁸ Ticari, ceza ve gayrimenkul davaların nizâmiye mahkemelerinde diğerlerinin ise şer'îyye mahkemelerinde görülmesi kararlaştırıldı. *Düstur*, I. Tertip, C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s. 1055-1056.

nizamnâmeler *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Me'mûrîne Tebliğ Olunacak Tâlimât-nâme İkinci Kısım* şeklinde 1331 (R.) tarihinde yayımlandı. Tâlimât-nâmede ilk sırada, yabancı postalar hakkında uygulanacak muameleler yer aldı. Akabinde *Konsolosların Temettü Vergisi* ile ilgili düzenlemeler sıralandı.⁹²⁹ Birinci bölümde *Umûr-ı Rûsûmiyye, Maden ve Sanayi' Umûruna Mûteallik Tâlimât-nâme, Kavânîn-i Mevcûdede Uhûd-ı Atıkaya Mûstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat* gibi kanun ve yönetmelikler yer aldı.

Tâlimât-nâmenin ikinci kısmında *Tebaa-yı Osmaniye ile Tebaa-yı Ecnebiye Arasında Mûtevekkîn Olup 18 Eylül 1330 Tarihinde Derdest-i Rüyey Olan Deavinin Faslı ve Hasmında Takip Edilecek Usûl-ı Muhakemeye Dair Kanun-ı Muvakkat* yer aldı. Kanunda Osmanlı vatandaşı ile yabancılar arasında 1 Ekim 1914'ten önce ortaya çıkan ve görülmekte olan davaların aynen devam edeceği bildirilmekteydi. Ancak kapitülasyonlar kaldırıldığı için istisnai durumların artık nazar-ı dikkate alınmayacağı kararlaştırıldı. Bu kanunla amaçlanan, yabancılar a ait davalarda konsolosluk müdahalesi gibi istisnai durumları ortadan kaldırmaktı.⁹³⁰ Ayrıca Bâbîâlî 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren, iki ay içinde ruhsat almayan tüm yabancı kuruluşların kapanacağını ilan etti.⁹³¹

Memâlik-i Osmaniyyede Bulunan Ecnebilerin Hukûk ve Vezâifi Hakkında Kanun-ı Muvakatta ile yabancıların, memleketin asayiş ve emniyetiyle ilgili tüm kanun ve nizamlarda, Osmanlı vatandaşı gibi muamele görmesi kararlaştırıldı.⁹³² Ayrıca yabancıların tüm taşınmaz mallara ait davalarıyla diğer ticari ve cezai davaları, Osmanlı vatandaşıyla ilişkili olup olmamasına bakılmaksızın Osmanlı mahkemelerinde görülecekti.

⁹²⁹ General konsolos, fahri general konsolos, konsolos ve konsolos vekilleri ve ajan konsoloslar ticaret ve sanatla meşgul olduğu takdirde, icra ettikleri sanat ve ticaretten dolayı Osmanlı vatandaşının tabi oldukları vergiye tabi olacaklardı. Bununla beraber Konsoloslar kendileri için imal ettikleri şaraplar eğer 250 kiloyu geçerse resm-i miri alınacaktı. *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memûrîne Tebliğ Olunacak Tâlimât-nâme İkinci Kısım*, Matbaa-i Osmaniye, Dersââdet 1331, s. 7. Kapitülasyonlar kaldırılmadan önce, konsolos ve tercümanın kullandıkları eşyalar ve tükettikleri içki ve yiyecekleri dışarıdan temin ettikleri zaman gümrük ve bac vergileri istenmiyordu. Böylece ticaret veya sanatla uğraşan ve 250 kilo üzerinde içki üreten konsolos, Osmanlı vatandaşı gibi vergiye tabi tutulmaktaydı.

⁹³⁰ Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 99.

⁹³¹ Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s. 114.

⁹³² BOA, HR.HMS.İŞO, 73/12, 29 Haziran 1914.

Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshâma Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile bu minvalde olan şirketlerin, faaliyetlerine başlamadan önce Ticaret Nezâretinden unvanını, mahall-ı teşkilini, tabiiyetini ve sermaye miktarını bildirmesi istenildi.⁹³³

Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra Osmanlı ülkesine gelen ve giden yabancılar hakkında uygulanması planlanan geçici kanunlar da belirlendi. *Ecnebilerin Memâlik-i Osmaniye’de Seyahat ve İkametleri Hakkından Kanun-ı Muvakkat* (15 Mart 1915), *Ecânibin Memâlik-i Osmaniye’de İkâmet ve Seyâhatleri Hakkındaki 2 Mart 1331 (15 Mart 1915) Târihli Kanun-ı Muvakkatin Sûret-i Tatbikiyyesine Dâir Tâlimât* ile bu kanunun 30 Mart 1915 tarihinden itibaren geçerli olması kararlaştırıldı. Bu tarihten sonra ülkeye gelen yabancılardan, hudut veya iskelelere ulaştıktan sonra 15 gün içerisinde durumlarını beyan etmesi istenildi. Eğer zabıta tarafından gerek görülürse artık yabancılar, beyanname içeriğini pasaportlarıyla ispata mecburdu. Beyannamenin bizzat polis merkezine verilmesi şart olmayıp, otelci hancı vesair gibi yerler vasıtasıyla da bildirim yapılabilirdi. Ayrıca *Pasaport Kanun-ı Muvakkati*’nin birinci maddesinde yer alan, yabancı memleketlerden ülkeye gelenler ile ülkeden yabancı devletlere gidenlerin pasaportlarını göstermeleri zorunlu kılındı. 1911 yılındaki *Pasaport Kanunu*’nda, ülkeye giriş ve çıkışlar ihtiyariydi. Bu kanunla ülkeye giriş ve çıkışlarda pasaport gösterilmesi zorunlu hâle getirildi.⁹³⁴ Ayrıca devlet pasaportuna bakılmaksızın, diğer muhasım devletler vatandaşlarına nazaran miktarı oldukça az olan ve çoğunluğu İstanbul’da bulunan Karadağ ve Sırp vatandaşların, savaşın başlamasıyla beraber tard edilmesi yönünde karar aldı.⁹³⁵

*Tekâlîf-i Harbiyenin Sûret-i Tarhı Hakkında Kanun, Altın İhracının Meni Hakkında Kanun-ı Muvakkat*⁹³⁶, *Rusya, Fransa ve İngiltere Devletleriyle Hâl-i Harp İlânı Hakkında İdâre-i Seniyye, Düvel-i Muhâsıma ve Müttefikleri ile Bîtaraf Devletler Tebaası Yedlerinde Bulunan Tahvîlât Faiz ve Amortismanları Hakkında Kanun-ı Muvakkat*

⁹³³ *İmtiyazât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memûrine Tebliğ Olunacak Tâlimâtname İkinci Kısım...*, s. 19.

⁹³⁴ Bu kanunlar hakkında bk. *age*, s. 28- 45.

⁹³⁵ BOA, BEO, 4342-325577/2, R. 31 Kânunusânî 1330 (13 Şubat 1915).

⁹³⁶ Madde 1: “Maliye Nezâretinin izni olmaksızın sikke veya külçe hâlinde altın, Osmanlı Devleti’nden dışarıya çıkarılması yasaklanmıştır” (*İmtiyazât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memûrine Tebliğ Olunacak Tâlimâtname İkinci Kısım...*, s. 50).

çıkartılan diğer kanunlardı. Bunların yanı sıra *Tebaa-i Osmaniye'nin Düvel-i Muhâsıma ve Müttelikleri Tebaasına Karşı Olan Düyûn ve Taahhüdâtı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*ın birinci maddesiyle Osmanlı vatandaşının düşman devlet vatandaşına olan borçları ertelendi. Bu konuda hukuki sorumluluk da kabul edilmedi. Bu geçici kanunu *Birinci Te'cîl-i Düyûn Kanunu*, *İkinci Te'cîl-i Düyûn Kanunu* ve *Üçüncü Te'cîl-i Düyûn Kanunu*, *Te'cîl-i Düyûn-ı Tekrar Temdîdi Hakkında Kanun*, *Beşinci Düyûn-ı Kanun-ı Muvakkatı* gibi kanunlar takip etti. Osmanlı Devleti, kapitülasyonları kaldırmadan önce, alacak verecek işlerinin imtiyaz hükümlerine göre gerçekleştirilmesini istemekteydi.⁹³⁷ Osmanlı Devleti bu kanun ve tâlimatnâmelerle kapitülasyonlarla cari olan ve kendisini yüzyıllardır rahatsız eden uygulamaların hepsine son verdi.

3.3.1. Yabancı Postanelerin Kapatılması

Rusya Sefareti Müsteşarı Goulkewitch, Maliye Nâzırı Cavid Bey'den kapitülasyonlar meselesi hakkında bir mülakat talep etti. 16 Eylül 1914 günü gerçekleşen bu görüşmede Cavid Bey, 1 Ekim 1914'ten itibaren yabancı postaların her halükârda kaldırılacağını, açılmamaları için de postanelerin önüne sabahdan polis memurları koyacaklarını ve bu konuda kararlı olduklarını bildirdi.⁹³⁸ Cavid Bey'in belirttiği üzere Osmanlı topraklarındaki yabancı postaneler ve şubeleri, 1 Ekim 1914 itibarıyla kapatıldı.⁹³⁹ Maliye Nâzırının ifade ettiği bu karar, "1 Ekim 1914 günü sabahleyin yabancı postanelerinden her birinin önüne bir polis memuru ile Posta ve Telgraf idarelerinden birer memur konulacaktır. Bunlar ahalinin mezkûr postanelerle münasebet ve muamelatta bulunmalarına ve atide beyan olunan müddet zarfında postaneler olarak kullanılmakta olan binanın, bekçilerden başka vesikayı hamil olmayan posta memurlarının dahi, mezkûr bina içerisine girmelerine müsaade edilmeyecektir"⁹⁴⁰ şeklinde yansdı.

Yabancı postalarla ilgili üç bölümden oluşan bir düzenleme yer aldı. Bu düzenlemeye göre, 1 Ekim 1914 itibarıyla yabancı postaneleri müdür veya memurlarına birer tezkire yazıldı. Müdür ve memurların postanelere girebilmesi vesikaya bağlandı.

⁹³⁷ BOA, AE.SMHD.I, 33/1959.

⁹³⁸ "Maliye Nazırı Cavit Beyin Notları", *Tanin*, No. 4454-427, 6 Kasım 1944, s. 2.

⁹³⁹ BOA, MV, 192/7, H. 25 Şevval 1332 (16 Eylül 1914).

⁹⁴⁰ *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Me'mûrîne Tebliğ Olunacak Tâlimâtname İkinci Kısım*, "Ecnebi Postaları", *Matbaa-i Osmaniye*, Dersââdet 1331, s. 3.

Yabancı postanelerindeki tüm evrakların, Osmanlı postanelerine teslimi istendi. Yabancı posta merkezlerinin üzerinde bulunan levhaların kaldırılmasına gerek görüldü. Bunlar kaldırılmazsa polis levhaları bulunduğu yerden alarak konsoloshaneye teslim edecekti. Aynı işlem gerek sokak gerekse de mağaza ve otel gibi kamuya açık olan yerlerde yabancı posta kutuları için de icra edilecekti. 1 Ekim 1914'ten itibaren yabancı devletlerden tren yoluyla postaneler adına gelen posta çantalarının Osmanlı yetkililerine teslimi kararlaştırıldı. Yabancı posta sevkiyatının bundan sonra nasıl olması gerektiği konusuna açıklık getirildi.⁹⁴¹ Önceden Osmanlı Devleti yabancı posta çantalarına dokunamazken, şimdi dokunabilir kılınmıştı. Ayrıca bir yabancı kurumuna konsolos veya konsoloshane çalışanı olmadan her ne sebeple olursa olsun müdahale edilemezken bu ayrıcalıkları artık kalmadı.

Bu kararlar karşısında, İtalya ile Avusturya-Macaristan hükûmeti postanelerini 29 Eylül'de, Almanya ise 30 Eylül'de kapattı. Olası müttefik Almanya ile Avusturya-Macaristan görevlerini yerine getirerek, ellerinde bulunan mektup, koli ve çantaları Osmanlı posta idarelerine 1 Ekim'den önce ulaştırdı. Amerika ve İtalya da aynı işlemi gerçekleştirdi. Çok geçmeden 1 Ekim 1914 tarihinde İttifak ve İtilaf devletleri, tüm postanelerini hiçbir sorun çıkarmadan kapattı.⁹⁴²

Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa ve Rusya, Kudüs'teki postanelerini Ekim ayının başında kapattı. Çarşı ve mahallelerdeki posta kutularıyla postanelerin üzerindeki levhalar kaldırıldı. İskenderun'daki Fransa, Avusturya ve Rusya postaneleri, posta levha ve kutularını topladı. Yabancı devletler Yafa'daki tüm postanelerini kapatarak levhaları ve posta kutularını piyasadan çekti. İtalya postası miadından bir gün önce devir ve teslim muamelesini gerçekleştirdi. Beyrut'taki yabancı postaları ve kutularının kaldırılması işlemi de tamamlandı. Ayrıca Trablus ve Hayfa'da da aynı kapatılma işlemleri gerçekleşti.⁹⁴³ Ancak İngiliz, Fransız ve Ruslar postaneleri kapatmalarına rağmen ellerindeki evrak ve çantalarını Osmanlı postalarına teslim etmedi. İngiltere ve Rusya Ekim ayının ilk günlerinde bu karardan vazgeçerek çantalarını Osmanlı postalarına

⁹⁴¹ *age*, s. 3-4.

⁹⁴² "Ecnebi Postaları", *Tanin*, 16 Eylül 1330 (29 Eylül 1914), s. 4.

⁹⁴³ "Ecnebi Postaneleri", *Tanin*, No. 2078, 22 Eylül 1330 (5 Ekim 1914), s. 3.

teslim etti. Ancak Fransa bu konuda direnerek çantalarını Ekim ayının son günlerine kadar vermeyi reddetti. Sonunda Fransa da çantalarını teslim etti.⁹⁴⁴

Ruslar gerek postaların gerekse de tüm iktisadi kapitülasyonların kaldırılmasında mahzur görmemekteydi. Yalnız İtilaf blokunda oldukları için başlı başına hareket edememekteydi.⁹⁴⁵ İngiliz sefiri postaların kapitülasyonlarla ilişkili olmadığı düşüncesindeydi.⁹⁴⁶ İtilaf kamuoyu, özellikle de Büyük Britanya basını, postaların kapatılmasından memnun değildi.⁹⁴⁷ *The Birmingham Daily Post* gazetesi yabancı postanelerin kapatılması, kapitülasyonların kaldırılması ve Çanakkale Boğazı'nın kapatılması gibi gelişmeleri, Bâbiâli'nin İtilaf devletlerine karşı tutumunun muğlak olmasının sebepleri arasında göstermekteydi.⁹⁴⁸

Bazı yayın organları yabancı postanelerin kapatılmasıyla ilgili olarak, Bâbiâli ile Fransa ve Rus büyükelçiliklerinin anlaşmaya vardığı bilgisini paylaştı. Yabancı postaneler 1 Ekim'de kapanmasına rağmen personelleri ilgili büyükelçilik binalarına nakledildi. Yabancılar, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren Osmanlı Posta İdaresi marifetiyle posta göndermeye devam edebildi. Avusturya, Almanya ve İtalya'nın ofisleri ise 1 Ekim 1914'ten itibaren tamamen kapatıldı.⁹⁴⁹ Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra yabancı postaların kaldırılması meselesinde bazı yayın organları, Bâbiâli'nin Almanya'ya yaklaşmasının bir sonucu olarak yorumladı.

Osmanlı kamuoyu kapitülasyonların kaldırılmasından sonra yabancı postanelerinin kaldırılmasını da sevinçle karşıladı. Kamuoyunda genelde yabancı postaların ülkeye verdiği zararlardan bahsedildi. Kemal Rıza Bey “Memleketimizde yabancı postaneleri vasıtasıyla her sene milyonlarca liralık kaçak eşya ithal olunmakta, gümrük vergisi verilmemekte zararlı evrak ve yasak şeyler çuvalarla gelmekteydi”⁹⁵⁰

⁹⁴⁴ Bk. “Ecnebi Postaları”, *Tanin*, No. 2080, 24 Eylül 1330 (7 Ekim 1914), s. 2; Hasan Babacan ve Servet Avşar, *age*, s. 662; Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 134.

⁹⁴⁵ Hasan Babacan ve Servet Avşar, *age*, s. 652.

⁹⁴⁶ Cavit Bey İngiliz elçisinin bu düşüncesi karşısında “Yabancı postaların doğrudan doğruya değilse de kapitülasyonların mahsülü olduğu” yönünde görüşünü beyan etti (“Cavid Bey’in Notları”, *Tanin*, No. 4454-430, 10 Kasım 1944, s. 2.

⁹⁴⁷ *The Pall Mall Gazette*, No. 15, 419, 2 Ekim 1914, s. 2; *Edinburgh Evening News*, No. 12, 946, 2 Ekim 1914, s. 5; *The Newcastle Journal*, No. 18, 244, 3 Ekim 1914, s. 7; *The Scotsman*, “Situation In Turkey”, No. 22, 255, 3 Ekim 1914, s. 10.

⁹⁴⁸ *The Birmingham Daily Post*, No. 17, 593, 16 Ekim 1914, s. 4.

⁹⁴⁹ *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, No. 12, 752, 29 Eylül 1914, s. 6.

⁹⁵⁰ Kemal Rıza, *Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram*, Sada-yı Millet Matbaası, 1332, s.10-11.

diyerek, yabancı postaların ülkeye verdiği zararı dile getirdi. *Servet-i Fünûn* gazetesi 1 Ekim 1914 tarihli sayısının kapağında Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan Efendi'nin büyük boy fotoğrafına yer verdi.⁹⁵¹ Aynı sayıda "Postalarımızın İstiklâli" adlı bir makale de yayımlandı.⁹⁵²

Ülkenin önemli şehirlerine yerleşmiş kalmış olan yabancı postaları, devletin siyasi özgürlüğüne gölge düşürmekteydi. Ayrıca yabancı postaneleri Osmanlı vatandaşını dışarıyla olan haberleşmesinde, kendi pulları⁹⁵³ ve ismini kullanmaktan dahi mahrum bırakmaktaydı. Yabancı postalar, ülkede posta gelirlerinin büyük bir kısmına sahipti. Ülkede kurulan yabancı postaneleri, hiçbir ahite veya mukaveleye dayanmazdı. Ülkeye gelen ilk yabancı vapurlarının açtıkları acenteler, yabancı postalarını beraber getirmiş, daha doğrusu postaneler o acentehanelerden doğmuştu. Yabancı postanelerin sayısı böylece gittikçe artmış, 40 seneden beri de Bâbîâli'yi işgal eder olmuştu.⁹⁵⁴ Yabancı postalar ülkenin istiklaline gölge düşürdüğü gibi posta gelirlerinin yarısından çoğu da yabancı postacılara gitmekteydi. Bu yüzden mutlak kaldırılmalıydı ve nihayetinde kaldırıldı.

3.4. Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan'da Kapitülasyonların Kaldırılmasından Sonra Yapılan Değerlendirmeler

Meşrutiyetin 1908'de ilanından sonra Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan üyeleri, kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini yönündeki görüşlerini, mecliste çok kez dile getirmişlerdi. Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra özellikle Adliye ve Hariciye nezâretlerinin bütçe görüşmelerinde, yabancılarla ilgili yapılan kanun layihalarında, Almanya ile imzalanan mukavelelerde, gümrük ve müskirat vergisinde gerçekleştirilen kanun düzenlemelerinde meclis üyeleri, kapitülasyonlarla ilgili değerlendirmelerde bulundu. Bu konuda en fazla görüş bildirenlerin başında, Ahmed Rıza Bey gelmekteydi. Ahmed Rıza Bey'in kapitülasyonların kaldırılması gerektiği düşüncesi, Sultan II. Abdülhamid zamanına dayanmaktaydı. Maliye Nâzırı Cavid Bey de gümrük ve müskirat

⁹⁵¹ *Servet-i Fünûn*, No. 1217, 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914).

⁹⁵² "Postalarımızın İstiklâli", *Servet-i Fünûn*, No. 1217, 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914), s. 320-321.

⁹⁵³ *Le Temps* gazetesi yabancı postaların kaldırılmasına rağmen Fransızların Osmanlı pullarını basmaya devam edebilecekleri görüşündeydi (*Le Temps*, No. 19430, 26 Eylül 1914, s. 2).

⁹⁵⁴ Ahmed İhsan, "Postalarımızın İstiklâli", *Servet-i Fünûn*, No. 1217, 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1914), s. 320-321.

vergileri hakkında yapılan kanun görüşmelerinde, kapitülasyonlarla ilgili yorumunu bildirdi.

Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra gümrük ve temettü vergisinin⁹⁵⁵ yabancılara uygulanması meselesi Meclis-i A'yân'da tartışma konusu oldu. Meclis-i A'yân'da, *Gümrük Kanunu Layihası* görüşmesinde Maliye Nâzırı Cavid Bey, ülkede uygulanan gümrük kanunun yaklaşık, 40-45 seneden beri geçerli olan *Gümrük Nizamnâmesi* adıyla bilindiğini, bu kanunun düzenlenmesinde esas olanın kapitülasyonlar olduğunu beyan etti. Zira nizamnâme maddelerinin çoğu kapitülasyonlarla ilgiliydi. Şimdi kapitülasyonlar kaldırıldı. Bu yüzden nizamnâmenin uygulanmasına ihtiyaç kalmadığı için bu nizamnâmenin değiştirilmesi gerekmektedir. Maliye Nâzırı gümrükte, tarife usulünü istemekteydi. Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra birçok düzenleme yapıldı. Cavid Bey'e göre temettü vergisi eskiden sadece yerlilere mahsustu bugün dost, düşman ve tarafsız bütün yabancılardan bu vergi tahsil edilmekteydi. Bu yorum karşısında Ahmed Rıza Bey ülkede yabancı kalmadığını belirtti. Cavid Bey'e göre ülke ticaretle uğraşan yabancılarla doluydu. Rıza Bey, yabancılardan hapis olmasından ötürü ticaret yapan ve vergi veren yabancı kalmadığını düşüncesini dile getirdi.⁹⁵⁶

1915 yılında *Kavânîn-i Mevcûdede Uhûd-ı Atıkaya Müstenid Aksamın Mefsûhiyetinde Dâir Kanun Layihası*'nın görüşülmesi esnasında, kapitülasyonların kaldırılması üzerine, bunlara dayanan kanun hüküm ve nizamlarının da kaldırılması gerektiği görüşüne varıldı. Kapitülasyonlar yabancılardan sahip oldukları ayrıcalıklarla ilişkili olarak, mevcut kanunlarda yazılı tüm fıkralardı. Hükûmet bu kanunla bunları feshetmekteydi. Bu kanun layihasıyla yabancılardan hukuki ayrıcalıkları kaldırıldı. Artık

⁹⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin yabancılardan temettü vergisi alma isteği ve temettü vergisi ile ilgili diğer meseleler basında sıkça yer bulmuştu. Bk. "Temettü Vergisi", *İkdam*, No. 175, 23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910), s. 4; "Temettü Vergisi", *İkdam*, No. 236, 25 Teşrinievvel 1330 (7 Kasım 1914), s. 1; "Temettü Vergisi ve Osmanlı Erbâb-ı Ticâreti", *İkdam*, No. 242, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914), s. 1; "Temettü Vergisi", *İkdam*, No. 345, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 2; "Temettü Vergisinin Ecnebilere Teşmilî", *İkdam*, No. 5745, 6 Şubat 1328 (19 Şubat 1913), s. 4; "Temettü Vergisi", *İkdam*, No. 6145, 19 Mart 1330 (1 Nisan 1914), s. 3; "Temettü Vergisinin Ecânibe Teşmilî Şerâiti Münâsebetiyle", *Tasvîr-i Efkar*, No. 978, 22 Mart 1330 (4 Nisan 1914), s. 3; "Ecnebilere Temettü Vergisi", *Tanin*, No. 862, 14 Teşrinisani 1327 (27 Kasım 1911), s. 1; "Ecânibin Temettü Vergisi", *Tanin*, No. 1914, 9 Nisan 1330 (22 Nisan 1914), s. 3; "Temettü Vergileri Hakkında", *Tanin*, No. 2011, 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914), s. 3.

⁹⁵⁶ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 4, İ. 36, 12 Mart 1334 (12 Mart 1918), s. 83-85.

yabancılarla, Osmanlı vatandaşına nazaran fazla hukuk bahşedilmiyordu. Bilakis kapitülasyonların kaldırılmasıyla verilmiş olan hukuksal ayrıcalıklar kaldırılıyordu.⁹⁵⁷

Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Meclis-i A'yân'ın bazı üyelerinde “yabancılarla memleketimizde kapitülasyonların vücuduna ihtiyaç olmadığını ve yabancı hukukunu idare ve muhafazaya muktedir olduğumuzu ispat eyleyelim” düşüncesi hâkimdi.⁹⁵⁸ Nitekim 1918 yılında Ahmed Rıza Bey ve Azaryan Efendi gibi bazı üyeler, kapitülasyonların kaldırılmasını diğer devletlerin kabul edip etmeyeceği yönündeki endişelerini dile getirmekteydi.⁹⁵⁹ İbrahim Efendi ise kapitülasyonların kaldırıldığını ve artık geri gelmeyeceğini savunmaktaydı.⁹⁶⁰

Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyyesi Teşkilâtına Dair Kanun Lâyihası görüşmesi esnasında Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyyesi Muavini, karantina idare meclis üyelerinin çoğunlukla yabancılardan ibaret olduğunu ve bu durumun kapitülasyonların kaldırılmasına kadar devam ettiğini belirtti. Nail Bey kapitülasyonların karantina ile hiçbir alakasının olmadığını, bu meclisin Sultan II. Mahmud tarafından kurulduğunu ve karantinanın İslamiyet meselesi olduğu yönündeki itirazını dile getirdi. Tevfik Rüştü Bey, karantina idaresinden yabancı delegelerin ancak kapitülasyonların kaldırılmasıyla ayrıldığı yönünde karşı cevabını verdi.⁹⁶¹ Karantina uygulamasında dinî gerekçelerin de olduğu bilinmekle birlikte, Sultan Abdülmecid döneminde karantina meclisine Batılı devlet temsilcilerinin oy hakları dâhil, daimî katılımı gerçekleşmeye başladı. Koleranın Avrupa'ya yayılmasında özellikle Hicaz bölgesinin gösterilmesi ve Batılıların karantina

⁹⁵⁷ MAZC, D. 3, C. 1, İç. 2, İ. 2, 2 Teşrinisânî 1331 (15 Kasım 1915), s. 13.

⁹⁵⁸ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 3, İ. 37, 1 Mart 1333 (1 Mart 1917), s. 74.

⁹⁵⁹ Ahmed Rıza Bey bu endişesinde çok da haksız değildi. Zira Osmanlı Devleti'nin kendi müttefikleri bile aradan üç-dört yıl geçmesine rağmen kapitülasyonların kaldırılmasını tam anlamıyla onaylamamıştı. Ancak Osmanlı Devleti ile Almanya, 11 Ocak 1917 tarihinde ikamet, konsolosluk ve adli himaye gibi konularda kapitülasyonsuz ve eşitlik esası üzerine bir antlaşma imzalayabildi. Aynı gün İstanbul'da Alman Elçi Kuhlmann ile Halil Bey arasında imzalanan gizli antlaşmada, Almanya kapitülasyonların kaldırılmış olmasını kabul etmeyi, diğer devletlerin de bunu kabul etmesi şartına bağladı. Bu şart Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasını tam olarak kabul etmek istemediğinin açık bir göstergesiydi. Diğer taraftan Avusturya-Macaristan ile 12 Mart 1918 tarihinde Viyana'da, ikamet, şehbenderlik ve suçlu iadesi konusunda beş mukavele imzalandı. Osmanlı basınında bu antlaşma kapitülasyonlardan kurtuluş olarak yorumlandı. Avusturya basını ise “uhûd-ı atıkaya müstenid hukuki ilişkilerin çağa uydurulması” olarak görüldü. Bazı kesimlere göre, Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri Bâbü'lî'nin çabaları artık sonuçlanmıştı. İttifak devletlerinin yanında savaşa girerek kendilerine ortak olan “Türk yardımı ödülünü” kapitülasyonların kaldırılmasıyla almıştı. Mehmet Emin Elmacı, *age*, s. 154-165.

⁹⁶⁰ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 4, İ. 36, 12 Mart 1334 (12 Mart 1918), s. 81-83.

⁹⁶¹ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 2, İ. 32, 11 Şubat 1331 (25 Şubat 1916), s. 136-137.

meclisindeki sayıca üstünlükleri ve gittikçe artan müdahalesi, bu meclisin sağlık alanında bir kapitülasyona dönüşmesine neden oldu.⁹⁶²

Bazı devletler kendi topraklarında yabancılara mektep hakkı⁹⁶³ verdikleri için Osmanlı Devleti de buna müsaade etti. Yalnız kapitülasyonlar yabancı mektepleri özel bir mevkide bulundurmaktaydı. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı mektepler kaldırılmadı, bu kurumlar Osmanlı mektepleriyle aynı konuma geldi. Yani bir Osmanlı vatandaşı nasıl bir mektep açar ve mektebi ne şekilde idare ederse, artık yabancılar da buna tabi oldu. Bazı üyelere göre Alman okulları da dâhil olmak üzere, yabancı okullardaki imtiyazlar kaldırılmıştı.⁹⁶⁴

Mecliste “Alman Mektepleri teftiş ediliyor mu?” konusu gündeme geldi. Maârif Nâzırı Şükrü Bey “tamamıyla teftiş ediliyor” cevabını verdi. “Yarın Fransız ve İngilizler, ülkede okul açabilecekler mi?” sorusu karşısında Şükrü Bey, “Bugün kapatılan okulları açtırmak istemeyiz, fakat ihtiyaç hâsıl olursa, yani bir yerde Fransız vatandaşı çok olur ve Fransız hükûmeti değil de oradaki ahali kendi çocuklarını terbiye için bir okul açmayı arzu edip hükûmet de buna müsaade ederse, o zaman okul açılır. Ancak bu okul hususi olur, yani Fransa hükûmetinin okulu olmaz” düşüncesi hâkimdi. “Bugün Almanlara verilen müsaadelerden ileride Fransızlar da istifa edecek midir?” sorusu karşısında Maârif Nâzırı: “Bugün Almanlara hiçbir müsaade verilmemiştir. Alman okulları üzerinde de yabancılık unvanı kalktı. Onlar için de *Mekâtib-i Husûsiyemiz*⁹⁶⁵ icra edilmekte ve bizim talimatımız uygulanmakta. Yabancı okullar eskiden olduğu gibi sefaret ve

⁹⁶² Sevtap Metin, “Osmanlı Devleti’nden Lozan’a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Mıydı?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 2, 2021, s. 905.

⁹⁶³ *Tanin* gazetesinin 20 Kasım 1914 tarihli sayısında “Ecnebi Mektepleri Ne Olacak?” başlıklı bir makale yayımlandı. Bu makalede yabancı okulları, fesat ve her türlü kötülüğün yapıldığı bir suistimaller kurumu olarak adlandırıldı. “Ecnebi Mektepleri Ne Olacak?”, *Tanin*, No. 2124, 7 Teşrîisânî 1330 (20 Kasım 1914), s. 3. *Tanin* gazetesi 23 Aralık 1914 tarihli sayısında yabancı okullar hakkında şu yorumda bulunmaktaydı: “Kapitülasyonlar adı altındaki yabancı imtiyazlar ve ona bağlı veya ondan doğan tüm müsaadelerin kaldırılması hakkında Osmanlı hükûmeti tarafından gerçekleştirilen karar üzerine, yabancı okullara tatbik edilecek muameleye dair tâlimatnâme yayınlanmıştır.” Bk. “Mekâtib-i Ecnebiyye Hakkında”, *Tanin*, No. 2157, 10 Kânunuevvel 1330 (23 Aralık 1914), s. 4. Bu haber yabancı okulların, kapitülasyon imtiyazlarından doğduğunu belirtmekteydi.

⁹⁶⁴ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 2, İ. 34, 16 Şubat 1331 (29 Şubat 1916), s. 176.

⁹⁶⁵ 12 Eylül 1915 tarihinde çıkartılan *Mekâtib-i Husûsiye Tâlimatnâmesi*’ne göre Alman hükûmeti kendine ait okullar için yeniden ruhsat almaya başladı. Bu amaçla Filistin’de yedi Alman Okulu ruhsat aldı. Osmanlı topraklarında tüm müttefik ve muhasım okul ve yetimhanelerine el konulurken, Almanlara ait kuruluşlara dokunulmamıştı. Elâzığ ve Urfa gibi bazı şehirlerdeki Alman kuruluşları savaş esnasında ihtiyaçtan dolayı depo olarak kullanılmıştı. Bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra bu kuruluşlar eski işlevine devam etti (Sezen Kılıç, *age*, s. 114).

şehbenderlerine müracaat etmeyip doğrudan doğruya Maârif Nezâretini tanımakta ve her iş için Maârif Nezâretine gelmekte⁹⁶⁶” sözleriyle, artık yabancı okullar üzerinde kapitülasyon ahkâmının cari olmadığını beyan etmekteydi.

Hapishaneler Müdürü Efdalettin Bey, hapishanelerin ıslah edilmesinin elzem olduğuna dair 1916 yılında Meclis-i A'yân'da bir konuşma yaptı. Hapishanelerin fena şartlarda inşa edilmiş olduğunu ve mahkûmların, bu binalar içinde gayriinsani işkenceler altında kaldığını belirtti. Bunun için hapishanelerin ıslahı amacıyla Almanya'dan bir müfettiş geldiği bilgisini paylaştı. Müdür kapitülasyonların kaldırılmasıyla, hapishanelerin bu durumuna yabancıların itiraz edeceği için mevcut binaların ıslahının şart olduğu görüşündeydi. Ahmed Rıza bu açıklamadan, kapitülasyonlar kalktığı için hapishanelere yabancıların girecek olması ve onlara bir misafir gibi ikram ve nezaket gösterilmesi manasını çıkardı. Böyle bir şeyin resmî bir ağızdan çıkmasını uygun bulmadı. Ayrıca bu bir sebep olarak gösterilmemeliydi. Efdalettin Bey, kapitülasyonların kaldırılmasından önce hapishanelerin ıslahı için hazırlandıklarını ve Almanya ve Fransa hapishanelerini tetkik ettikleri bilgisini paylaştı. Kapitülasyonların kaldırılması ise bu süreci hızlandırmıştı.⁹⁶⁷

Mecliste yabancıların hapsedilmesi konusunda Ahmed Rıza Bey ile Cavid Bey arasında tartışma yaşandı. Cavid Bey, savaş esnasında ülkenin yabancılarla dolu olduğunu ve bunların ticaretle uğraştığını varsaymasına rağmen Ahmed Rıza Bey aynı düşüncede değildi. Zira Ahmed Rıza'ya göre dünya savaşında yabancıların sayısı bir hayli azalmış ve ülkede olan yabancılar da hapishanelerde tutuklu bulunmaktaydı.⁹⁶⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında 55.318 kadın, 141.017 erkek olmak üzere toplam 196.335 yabancı nüfus bulunmaktaydı. 1917 yılında ise ülkede 58.212 erkek, 34.530 kadın olmak üzere 92.742 yabancı nüfus vardı. Bu verilere göre 1917 yılına gelindiğinde yabancı sayısı yüzde 52,7 oranında azalmıştı. Bu sonucun ortaya çıkmasında kapitülasyonlar bağlamında yabancı nüfusa tanınan imtiyazların kaldırılması ve savaş şartları etkiliydi.⁹⁶⁹

⁹⁶⁶ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 2, İ. 34, 16 Şubat 1331 (29 Şubat 1916), s. 176.

⁹⁶⁷ MAZC, D. 3, C. 1, İç. 3, İ. 28, 28 Kânunusânî 1332 (10 Şubat 1917), s. 405-406.

⁹⁶⁸ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 4, İ. 36, 12 Mart 1334 (12 Mart 1918), s. 84.

⁹⁶⁹ Nejdî Bilgi, “Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV, S. 1, 2010, s. 114.

Meclis-i Â'yan'da Cavid Bey, 25 Mart 1918 tarihli *Müskirat Resmi Hakkında Kanun Lâyihası* görüşmelerinde kapitülasyonların kaldırılmasından önce yerli ürünlerden daha fazla vergi alındığı için bu mahsulü yabancı ürünlere karşı koruyamadıklarını itiraf etti. Bundan dolayı ülkede yapılan bira ve şaraplardan fazla vergi almaya cesaret edemediklerini ayrıca vurguladı.⁹⁷⁰ Denizli mebusu Rüştü Bey, “o menhûs ve muzır olan kapitülasyon dolayısıyla memleketimizde meşrubat imal edemiyorduk. Lehü'l-hamdü ve'l-minne (hamd ve minnet Allah'a mahsustur) kapitülasyon belasından kurtulduk. Şimdi bağıcılığın geleceği için büyük ümitler besleniyor” görüşündeydi.⁹⁷¹

Meclis'i A'yân'da olduğu gibi Meclis-i Meb'ûsan'da da kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra görüş bildiren mebuslar oldu. Sivas mebusu Nazarat Dağavaryan Efendi, *Posta Telgraf Umûm Müdürlüğü Bütçesi* görüşmesinde, “Birçok vakit kapitülasyon denilen imtiyazlar hakkında bir şey söylemekteyiz. Osmanlı ülkesinde misafir bulunan yabancıların kendileri için hususi bir mahkemeleri, hapishaneleri ve postaneleri vardır; bu hâl o devletin üzerinde onların emniyetleri olmadığına delâlet eder ve bu da hükûmet içinde hükûmet demektir”⁹⁷² sözlerini sarf ettiğinde henüz tarihler 1911 yılını göstermekteydi.

Denizli mebusu Rüştü Bey, “Milletin hukukunu mahveden kapitülasyonlar öyle müşavirlik ihdası ile ve yabancı memurların gelmesi ile kaldırılmadı, ancak milletin metaneti, hükûmetin feraseti, serhatlarda bulunan din kardeşlerimizin fedakârlıkları sayesinde o kapitülasyonlardan, o yabancılara karşı olan imtiyazlardan kurtulabildik”⁹⁷³ sözleriyle daha önce mecliste Kont Ostorrog gibi yabancı müşavirlerin gelmesini savunan mebus ve nâzırlara gönderme yaptı. Yine Rüştü Bey, *Nüfus Kanunu'na İlâve Kanun Lâyihası* görüşmelerinde kapitülasyonların esasen her türlü iktisadi ilerlemeye mâni olmasından bahsetti. Kapitülasyonlar dolayısıyla kanunlar tamamıyla uygulanamamaktaydı. Fakat artık “kapitülasyon denilen beladan tamamıyla kurtulundu.” Rüştü Bey, istisnaları muhafaza etmek suretiyle Devletler Hukuku'nu da muhafaza etmek görüşündeydi.⁹⁷⁴

⁹⁷⁰ MAZC, D. 3, C. 2, İç. 4, İ. 42, 25 Mart 1334 (25 Mart 1918), s. 235.

⁹⁷¹ MMZC, D. 3, C. 2, İç. 4, İ. 58, 27 Şubat 1334 (27 Şubat 1918), s. 556.

⁹⁷² MMZC, D. 1, C. 5, İç. 3, İ. 76, 28 Mart 1327 (10 Nisan 1911), s. 158.

⁹⁷³ MMZC, D. 3, C. 1, İç. 2, İ. 3, 12 Teşrîisânî 1331 (25 Kasım 1915), s. 40.

⁹⁷⁴ MMZC, D. 3, C. 1, İç. 2, İ. 20, 11 Kânunusânî 1331 (24 Ocak 1916), s. 407.

Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey, *Hükümet-i Osmaniyye ile Almanya Hükûmeti Beyninde Akdohunan Muâhedât ve Mukâvelâtın Tâdilinen Dair Kanun Lâyihası* müzakeresinde, son zamanlarda adli, idari ve mali kapsamı fazlasıyla genişleyen kapitülasyonların, hukuk-ı hükümraniye en esaslı surette zarar vermesi üzerinde durdu. Nâzıra göre yabancıların hukuka karşı hiç eksik olmayan tecavüzleri, yeni vergiler konulmak veya mevcut vergiler arttırılmak istenince karşı çıkmaları, kanun mevzuatına karşı itirazları, sayıları sürekli artan yabancı postaneleri, şahsi imtiyazları ve nihayetsiz müdahalelerle, Osmanlı egemenlik hakkı ve millî haysiyetini alt üst etmekteydi. Ayrıca servetin ilerlemesi durdurularak iktisadî tahrip eden kapitülasyonların, hiçbir vakit unutulmayacağını konuşmasında vurguladı.⁹⁷⁵ Emanuel Emanuelî Efendi, *İcra Kanunu Lâyihası* görüşmesinde, konsoloshanelerin kazâ hakkının olmadığı bilgisini paylaştı. Kapitülasyonlar artık kaldırılmıştı. Bundan dolayı konsoloshanelerden verilmiş veya verilecek olan ilamlar, yazılmış birer kâğıt hükmündeydi.⁹⁷⁶

Mehmed Sabri Bey'in konuşması kapitülasyonların kaldırıldığı tarihin kıymeti üzerine yoğunlaştı. Nitekim devletin yabancılar üzerinde hukuksal egemenliği yoktu. Sanayi ve ticarete ise ilerleme kaydedilememekteydi. Çünkü sanayinin gelişmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Herhangi bir sanayi teşebbüsünde bulunulsa, kapitülasyonlarla tayin edilen, açılan rekabet sahası, teşebbüsü öldürüyordu. Bu sebeplerden ötürü devlet, istiklalini sağlamak için kapitülasyonları kaldırmaya mecburdu. İşte 8 Eylül 1914 günü hükümet, o yıkılmaz zannedilen “abide-i şeameti (uğursuzluk)” kökünden kaldırıp attı. Fakat kapitülasyonların kaldırılması yeterli değildi. Bu imtiyazatı kaldırmakla beraber bundan sonra hükümeti, arzu edilen siyasi mevkiye getirmek ve onun devletler ile münasebatını düzenlemek için çalışılmalıydı.⁹⁷⁷

Meclis-i A'yân ve Meb'ûsan görüşmelerinde kapitülasyonların kaldırılması gerektiği, bunun adli ve mali yönden devletin ilerlemesine engel olduğu üzerinde duruldu. Ayrıca kapitülasyonlar bir pranga olarak görülmekteydi. Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra meclislerde yapılan müzakerelerde daha çok, “istiklali engelleyen beladan” kurtulmanın sevinci yaşandı.

⁹⁷⁵ MMZC, D. 3, C. 3, İç. 3, İ. 60, 26 Mart 1333 (26 Mart 1917), s. 342-343.

⁹⁷⁶ MMZC, D. 3, C. 1, İç. 3, İ. 15, 15 Kânunuevvel 1332 (28 Aralık 1916), s. 233.

⁹⁷⁷ MMZC, D. 3, C. 3, İç. 3, İ. 60, 26 Mart 1333 (26 Mart 1917), s. 342-345.

3.5. Dönemin Coşkusunu Yansıtan Bir Risale: “*Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram*”

Kemal Rıza tarafından kaleme alınan “*Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram*” adlı risale, 9 Eylül akşamı yabancı elçiliklere gönderilen nota ile başlamaktaydı. Bu kitapçık, çalışma konusunun ağırlık merkezini oluşturan meseleleri birçok açıdan doğruladığı ve dönemin ruhunda yazıldığı için geniş yer verilmeyi hak ettiği düşüncesini özellikle oluşturdu. Eserin özü şöyleydi:

“Bâbîâli’nin en büyük başarılarından biri, kapitülasyonları kaldırmasıdır. Meşrutiyetin ilanıyla beraber, bağımlı olduğumuz zincirleri kıramamış, kendimizi kapitülasyon denilen ahkâmın esaretinden kurtaramamıştık. Biz memleketimize sahip değil idik. Bugün ise bu memleketin hür ve müstakil sahibi olduğumuzu ilan ettik. Artık o bağlardan, ağır zincirlerden kurtulduk.

Bugün ne kazandık? Bu sorunun cevabı olarak ‘istiklal ve necat’ kazandık diyeceğiz. Bununla beraber bugün, Osmanlı tarihinin en parlak bir sayfasını teşkil edecek, bu büyük başarı zerrin kalemiyle milletin mukadderatı sayfasına yazılacaktır.

1536 yılında memleketimizde bulunan Fransız vatandaşı bazı tüccar ve ahaliye ait olmak üzere Osmanlı saltanatının bir atıfet olarak verdiği bazı müsaade ve imtiyazlar gittikçe dallar ve budaklar salarak, her yabancıyı kapsadı ve türlü türlü yorumlara uğratıldı. Son günlerde devletin istiklalini mahvedecek bir hâle geldi, adeta her yabancı ikametgâhı memleket içinde diğer bir memleket olmuştu.

Kapitülasyonların, bazı yabancı yazarların halkı iğfal için özel surette uydurdukları gibi Osmanlı Devleti tarafından mecburen kabul edilmiş şeyler olmadığını ve bunların ihsan buyurulmuş olduğunu ispat için ilk kapitülasyon antlaşmasının zaman ve tarih akitini dikkate almak kifayet eder.

Osmanlı Devleti’nin Doğu ve Batı’daki zaferleriyle en parlak döneminde, Sadrazam İbrahim Paşa ile Fransa arasında iki tebaa içinde aynı surette tatbik edilmek üzere, müzakerenin kararlaştırılması bunun bir atıfet olduğunu ispat eder.

Bundan sonra bilhassa son asır sürecinde zayıf olduğumuzda, bazı antlaşmalar kabul edildi. Yine o aciz vaziyetten istifade eden yabancı konsoloslar, kapitülasyonları istedikleri surette tefsir ve tatbik etti.

Meşrutiyetin ilanıyla, bizim hiç layık olmadığımız hâlde altında ezileceğimiz bu kapitülasyonları omuzlarımızdan atmak için icap eden teşebbüslerde bulunuldu. Fakat birbirini takip eden olumsuz olaylar, bu teşebbüsü olumsuz etkiledi. Nihayetinde hükûmetimiz adım atarak milleti zincir esaretinden kurtardı. Çünkü bu istiklal ve istihsal edilmedikçe meşrutiyet tamam olamazdı.

Kapitülasyon denilen zincirlerin üzerimizde ne kadar ağır bir yük olduğunu herkes biliyordu. Fakat bunların hürriyet ve hareket serbestliğimizi nasıl âtıl kıldığını, Osmanlı Devleti'ni ne kadar müşkül bir hâle soktuğunu belki birçokları tamamıyla takdir edemez. Bununla beraber kapitülasyonların son zamanlarda aldığı eşkâli kısaca beyan ve izah ederek, hükûmetin kapitülasyonları kaldırmakla ne büyük bir başarıya imza attığını anlatmayı vazife sayarım.

Cinayet işleyen kişi Osmanlı vatandaşı bile olsa, bir sefaret ve konsoloshaneye hatta yabancı vatandaşlardan birinin hanesine iltica ederse zabıta takibatından kurtulur, Avrupa'ya gitmesine engel olunamazdı. Bunun en yeni misali Bitlis'te isyan eden... Selim'in Rusya konsoloshanesine firarıyla cezadan kurtulması örnek verilebilir.

Bir cani her kim olursa olsun, yabancı kisvesine girince kendisini Osmanlı kanunlarının pençesinden kurtarıyordu. Yabancı tüccar ise patent vergisi ve temettü vergisi gibi şeylerden müstesna idi. Bu kişi yanı başındaki dükkân ve mağazada ticaret eden ve tüm vergilerini veren Osmanlı vatandaşıyla haksız rekabet ediyordu. Bunlar, memleketimizden milyonlar kazandığı hâlde hükûmete bir para vermiyordu. Hâlbuki memleketimizde en büyük ticaret yabancıların elindeydi.

Osmanlı vatandaşı, bir yabancı ile ticari muamelede bulunur ve sözleşme kontrat maddeleri uygulanmayarak zarar ederse bu davanın Osmanlı mahkemesinde görülmesini talep edemezdi. Yargılama ve hükmün verilmesi tercümanın keyfine tabi bulunurdu. İcraya gelince bunun imkânı hemen hemen yoktu. Çünkü konsoloshane icrayı katiyen uygulamazdı.

Suçüstü hâlinde yakalanan bir zanlı, sokakta kavga eden bir herif, gelen zabıta memuruna ben yabancıyım demekle yakasını kurtarıyordu. Hükûmetçe bir hane veya dükkânda arama icrası icap eylediği hâlde, konsoloshaneden bir tercüman veya kavas gelmedikçe, oraya zabıta memurları giremezdi. Davet olunan konsoloshane memuru gelinceye kadar mevcut olan ve müsaderesi istenilen eşya da kaçırılırdı.

Ülkede yabancı postaneleri vasıtasıyla her sene milyonlarca liralık kaçak eşya ithal olunmakta, gümrük vergisi verilmemekte; evrak, zararlı ve yasak şeyler çuvalarla gelmekteydi. Açılan okullarda dinî ve millî hissiyatları rencide edecek ne kadar şey varsa çocuklara öğretilmekteydi, Osmanlı hükûmeti aleyhine yazılmış kitaplar ve risaleler okutulmaktaydı. Maârif Nezâretinin teftiş hakkı yok edilmekteydi. Her okul adeta bir düşünce zehirlemesinin kaynağı olmuştu.

Osmanlı hükûmeti gümrük vergisini arttıramıyordu. Belediye tezyin ve tanzif (temizleme) hususunda daima zor durumda kalıyordu. Kısaca Osmanlı hükûmeti her tarafı ağır zincirler ve bağlarla bağlı, istiklalden mahrum bir hâlde idi.

İşte bugün büyük ve muhterem hükûmetimiz asırlardan beri bizi ezen bütün bu yükleri üzerinden attı. Bütün bu zincirleri kırdı. İşte onun için bugün bize büyük bir bayramdır. Meşrutiyetin ilanından daha büyük bir bayramdır. Çünkü kapitülasyonlar mevcut oldukça meşrutiyeti idareye muktedir olamazdık. Kanunlar yerine getirilemez, Osmanlı hükûmeti bu zincirler içinde oldukça hür ve müstakil sayılamazdı.

Bu günlerin önemi bu kadar büyüktür. Çünkü bugün Osmanlılar hür ve müstakil bir idareye, millî istiklale ulaştılar. Artık ilerleme ve gelişmeye şimdiye kadar mâni olan ve bize set çeken kapitülasyonlar mevcut değildir. Bundan sonra biz de devletler arası hukuk ve milletler dairesinde müstakil bir idareye sahip olacağız. Dün akşamdan beri Osmanlılar tarafından bu başarı kutlanmakta ve hükûmet tebrik edilmekteydi. Halkın yabancılara karşı taşkınlık etmemesi de temenni edilmekteydi.

‘Türkler barbardır’, ‘Türkler cahildir’, ‘Türkler vahşidir’ gibi senelerden beri bizi tahkir ederek ezenlere ve dostlarımıza karşı kendimizi âlem-i beşeriyede mümtaz bir sınıf ve halk olduğumuzu ispat ve göstermek için bu durum en güzel fırsattır. İşte bu fırsatı kaçırmaz, bütün âleme bizim ne büyük faziletli ahlaka sahip olduğumuzu ispat edersek, gelecekte daha büyük başarılarla kolayca ulaşabiliriz.

Osmanlı hükûmetinden şunu rica ediyoruz ki kapitülasyonların kaldırılması da 10 Temmuz gibi millî bayram olarak kabul edilsin. Çünkü bugünkü başarı 10 Temmuz’u taçlandırıyor. Yaşasın Millet! Yaşasın Hükûmet! Yaşasın İstiklal ve Hürriyet!”⁹⁷⁸

Kemal Rıza tarafından kaleme alınan bu metinde, Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonları kaldırmasıyla elde ettiği bağımsızlık ve özgürlükten bahsedilmiştir. Aynı zamanda kapitülasyonların Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkileri ve halkın yaşadığı sıkıntılara da değinilmiştir. Yazar, Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonları kaldırmasını meşrutiyetin ilanından daha büyük bir başarı olarak görmüştür. Ayrıca kapitülasyonların devleti, ekonomik ve siyasi açıdan zayıflattığına vurgu yaparak, ayrıcalıkların kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti’nin hür ve müstakil bir idareye kavuşmasına vurgu yapmıştır. Metin, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor durumu ve yabancı devletlerin ülke üzerindeki nüfuzunu eleştirmiştir. Yazar kapitülasyonların kaldırılmasıyla gelecekte daha büyük başarılarla ulaşma fırsatının doğacağına işaret etmiştir. Metin aynı zamanda Osmanlı hükûmetine, kapitülasyonların kaldırılmasının millî bir bayram olarak kutlanmasını önermiştir.

3.6. Yabancı Müdahalesinden Kurtuluş: “Türkiye Türklerindir”

1912-1913 yılları arasında meydana gelen ve Osmanlı Devleti için hezimetle sonuçlanan I. Balkan Savaşı siyasi edebiyatta, Balkanlardaki Hristiyanların Müslüman Osmanlı Devleti’nin yönetiminden kurtulması, Türklerin Avrupa’dan kovulması veya “Balkanlar Balkanlılarıdır” başlığı altında yer aldı.⁹⁷⁹

Balkan Savaşları, Osmanlı aydınını derinden sarstı. Münevver kesim, Müslüman Türklerin yaşadığı felaketlerin sebebi olarak yabancıları ve Balkan devletlerine destek veren gayrimüslim vatandaşları suçlu gördü. Bu durum, İmparatorluğun bütün unsurlarını bir arada tutma fikrine dayanan Osmanlılık politikasının geçerliliğini kaybetmesine yol açtı. Balkan Savaşı, milletin bağımsızlığı ve millî iradeye bağımlı olma düşüncesini besledi. “Türkiye Türklerindir”, “Biz bize yeteriz”, “Bize yalnızca bizden fayda var” yahut “Bize bizden başka dost yok” gibi söylemler, Balkan Savaşları boyunca sürdü. Kendi kendine yeterlilik fikrinin bir diğer boyutu ise iktisadi otarşıdır. Böylece II.

⁹⁷⁸ Kemal Rıza, *Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram*, Sada-yı Millet Matbaası, 1332.

⁹⁷⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 287.

Meşrutiyet'in ilk yıllarında benimsenen liberal iktisat politikaları bu yıllardan itibaren yerini, bir tür neo-merkantalist iktisadi yapılanmayı ifade eden millî iktisat anlayışına terk etmeye başladı.⁹⁸⁰

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Balkan savaşlarında yok olurcasına sarsıldı. Fakat sınımsız ve yapayalnız sarıldığı yeni ideolojisi olan Türkçülük böylesine bir bunalımlar örgüsü içinde daha taze, daha güçlü çıkmaya başladı.⁹⁸¹ Balkan savaşları ile başlayan süreçte, Almanya'da Friedrich List'in geliştirdiği millî iktisat⁹⁸² örnek alınarak, benzer bir iktisat modeli oluşturulmaya çalışıldı. O güne kadar kozmopolit niteliğe sahip olan iktisadın, yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinden kurtarılması amaçlandı. Bu dönemde Müslüman orta sınıfı oluşturmaya yönelik çabalarda, etnik boyut sürekli vurgulandı. Türklerin memuriyet yerine ticaret ve zanaatla uğraşmaları, müteşebbis olmaları ve aralarında dayanışma kurmaları gerektiği yönündeki propaganda içerikli yazıların sayısında artış yaşandı. Dönemin Türkçü yayın organlarında İttihadçıların, Müslüman orta sınıf oluşturma politikasına paralel pek çok yazı yayımlandı. *İktisadiyat Mecmuası*, *Halka Doğru* ve *Türk Yurdu* gibi dergilerde Tekinalp, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Ömer Seyfettin gibi Türkçü aydınlar, millî iktisat politikasına yoğunlaştı.⁹⁸³

İkdam gazetesi gibi özellikle İstanbul gazeteleri bu dönemde, "Zavallı Türk"⁹⁸⁴, "İntibâh Tarihi"⁹⁸⁵, "Âlem-i İslâm'da İntibâh"⁹⁸⁶, "Millî Tekâmüle Doğru"⁹⁸⁷ gibi makalelerle, Türk milletinin geçmişine övgüler dizerek, millî uyanışa dikkat çekmeye başladı. Ayrıca Batı'dan geri kalmış bir milletin nasıl tekrar eski şanlı günlerine geri dönebileceğine ilişkin yazılar da kaleme alındı. Müslüman ve Türklerin artık uyanmaya başladığı; Türklük, Türk tarihi ve coğrafyasından bahsedilerek "Biz de Mazisi Olan Bir Milletiz" vurgusu yapılmaya başlandı. Bunların yanı sıra Millî İnâs Mektebi, Türkçe

⁹⁸⁰ Yahya Kemal Taştan, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 99-105.

⁹⁸¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 560.

⁹⁸² Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2017; Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

⁹⁸³ Yahya Kemal Taştan, *age*, s. 99-105.

⁹⁸⁴ Ali Kemal, "Zavallı Türk", *İkdam*, No. 5586, 26 Ağustos 1328 (8 Eylül 1912), s. 1.

⁹⁸⁵ "İntibâh Tarihi", *İkdam*, No. 6022, 16 Teşrinisânî 1329 (29 Kasım 1913), s. 6.

⁹⁸⁶ "Âlem-i İslâm'da İntibâh", *İkdam*, No. 5843, 15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913), s. 5.

⁹⁸⁷ "Millî Tekâmüle Doğru", *Tasvîr-i Efkâr*, No. 1603, 30 Teşrinievvel 1331 (12 Kasım 1915), s. 1.

Markalar, Millî Osmanlı Tiyatrosu, Türkiye Millî Bankası, Millî Tiyatro, Millî Türküler, Millî Musiki, Türk Şarkıları, Millî Edebiyatın Okutulması ve Boykot gibi 1914-1918 yılları arasında İstanbul Türk basınında çıkan makaleler, millî şuuru artırmayı amaçlamaktaydı.

Basın, iktisadi teşebbüs başlamadıkça özgür olunmayacağı inancındaydı.⁹⁸⁸ Kamuoyu, “Millî Sermaye, Ecnebi Sermaye” kıyaslamasını yapmaya başlamıştı.⁹⁸⁹ Bununla beraber “Türklüğü Kurtaracak Ticarettir” başlığı altında, iç ticaretin teşvik edilmesi gerektiği için Arif Zeki Ticarethanesi’nden giyinmeleri gerektiğini tavsiye eden reklamlar da artık basında yer almaktaydı.⁹⁹⁰ Bunun yanı sıra Müslüman ve Türk Tüccar cemiyetlerin de korunması gerektiğini belirten makalelere artık daha sık rastlanılmaktaydı. Bu dönemde kamuoyunda “Ey Türk! Zengin Ol”⁹⁹¹ çağrısı yapılmaktaydı. Kamuoyu “Niçin Feslerimizi Yerli Malından Giymiyoruz” diyerek iktisadi hayatı sorgulamaya başlamıştı.⁹⁹² Ayrıca Türklerin üretici bir millet olmadığı için “ah zavallı Türkler” yazısının, dükkânların kapısının üzerine asılması gerektiğini söyleyen özeleştirici içerikli makalelerin sayısında artış yaşanmaya başlamıştı.⁹⁹³ Her savaşta, Türk olmayan unsurların servet sahibi olmasına karşın, vatandaşlar yoksulluğa düşmekteydi. Bu bakımdan vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek gerekli görüldü. Amaç, haklı ve zorunluydu.⁹⁹⁴

Kamuoyunun bu uyanışı karşısında Rumlar, Yunan elçi ve konsoloslarının himayesinde örgütlenerek Müslümanlara iş vermemek için kendi aralarında ittifak yapmaktaydı.⁹⁹⁵ Ayrıca Balkan savaşlarının hemen öncesinde özellikle Trakya’dan gelen raporlar, bu bölgede Yunan konsoloslarının girişimleriyle Rum halkının bölgede karışıklık çıkarmak istemesiyle ilgiliydi.⁹⁹⁶ Bu olaylar karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti önderliğinde meşrutiyetin ilanından hemen sonra Rumlara karşı boykotaj

⁹⁸⁸ “Şirketler Hakkındaki Teşebbüsümüz”, *İkdam*, No. 5279, 23 Kânunusâni 1324 (5 Şubat 1909), s.1

⁹⁸⁹ “Millî Sermaye, Ecnebi Sermaye”, *Tanin*, No. 1899, 25 Mart 1330 (7 Nisan 1914), s. 1.

⁹⁹⁰ “Türklüğü Kurtaracak Ticarettir”, *İkdam*, No. 5852, 24 Mayıs 1329 (6 Haziran 1913), s. 6.

⁹⁹¹ “Ey Türk! Zengin Ol”, *İkdam*, No. 7141, 16 Kânunuevvel 1332 (29 Aralık 1916), s. 1

⁹⁹² “Niçin Feslerimizi Yerli Malından Giymiyoruz?”, *Tasvîr-i Efkâr*, No. 978, 15 Kânunusâni 1329 (28 Ocak 1914), s. 5.

⁹⁹³ “Biz Türkler Müstahsil (üretici) Millet Olsaydık”, *İkdam*, No. 6930, 15 Mayıs 1332 (28 Mayıs 1916), s. 1.

⁹⁹⁴ *Talât Paşa’nın Anıları*, Alpay Kabacalı (hızl.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 35.

⁹⁹⁵ BOA, DH.MUI, 25/9, R. 10 Teşrinievvel 1325 (23 Ekim 1909).

⁹⁹⁶ BOA, DH.MKT, 2827/96, H. 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911).

hareketi başlatıldı. Boykotaj karşısında Osmanlı topraklarında bulunan Osmanlı Rum ve Yunan vatandaşları bu durumdan rahatsız oldu. Nitekim Akhisar Rum Milleti A‘zaları Dâhiliye Nezâretine yazdığı telgrafta, Boykotaj Cemiyeti vazifesini yerine getiren İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin, Akhisar Rum okulunda hocalık eden iki Yunanlı ile Rum kilisesinde bulunan bir Yunanlının tard ve memuriyetten uzaklaştırmalarını istediği şikâyetinde bulundu. Telgrafta eğer bu istek gerçekleştirilmezse tüm Rumlara boykotaj çekileceğinin iddiası da bulunmaktaydı. Talep karşısında üç Yunan vatandaşının işlerine son verildi. Ancak iddiaya göre bu kişiler Akhisar’ı terk etmediği için İttihadçılar tarafından Osmanlı vatandaşı Rumlara boykotaj çekme kararı alındı. Karar dellal vasıtasıyla tüm ahaliye ilan edildiği gibi kim bu durumdan söylenecek olursa ona da boykotaj çekileceğinin duyurulmasından Rum az‘âlar rahatsızdı.⁹⁹⁷

Balkan savaşları öncesinde bu gibi durumlar yaşanırken, savaş sonundaki Balkan bozgunu, kamuoyunda sert özeleştirilere yol açtı. Böylece hezimetin nedenlerini sorgulayan zengin bir literatür ortaya çıktı. Balkan yenilgisinin nedenleri arasında Müslüman ve Türk unsurun ekonomik ve toplumsal yaşamdaki atıllığı temel saiklerden biri ve hatta en önde geleni olarak görüldü. Balkan şokunun sıklıkla sözü edilen “uyandırıcı” tesiri belki de en yoğun şekilde, iktisat alanında belirdi. Türklüğün yükselişiyle beraber iktisadi düşünce, iktisat politikaları ve ticaret hayatı köklü değişik geçirmeye başladı. Bu savaş Türklerin, iktisadi irkilmesinde bir dönüm noktası oldu. 1908-1912 boykotları Osmanlı vatandaşı gayrimüslimleri yer yer etkilemişse de esas olarak Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Yunanistan ve İtalya’yı hedef almıştı. 1913-1914 boykotajı, Türk milliyetçiliğinin iktisadi cephesi olan millî iktisadın, fikir düzeyinden uygulama aşamasına geçişini simgelemekteydi. 1913-1914 Boykotu esas olarak bir Osmanlı unsuru olan Rumları hedef almaktaydı. Boykotun en görünür nedeni ve gerekçesi, Osmanlı Rumlarının, Yunan hükûmetine yaptıkları bağışlardı. Boykot hareketinin ulaşmaya çalıştığı temel amaç Müslümanların Rum, gayrimüslim ve yabancı işyerlerini boykot ederek, alışverişlerini Müslüman müesseselerinden yapmalarıydı.⁹⁹⁸ Ancak bazen olay amacını aşarak Hristiyanlarla iş yapan Müslümanlarla, Osmanlı

⁹⁹⁷ BOA, DH.MUI, 107-39/6, R. 11 Haziran 1326 (24 Haziran 1910).

⁹⁹⁸ İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, s. 44-45.

vatandaşı Rum kadınları gibi bazı kesimlerin kötü muameleye maruz kalmasına sebep oldu. Ayrıca Rumların yaralandığı asayiş olayları da gerçekleşti.⁹⁹⁹

Dünya Savaşı'nın çıkması İttihad ve Terakki Cemiyetine, özlemini duyduğu Müslüman Türk iş adamının oluşturulması için uygun ortamı sağladı. Bu yıllarda serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle alt üst olmuştu. Bu alt üst oluş sebebiyle devlet, doğrudan iktisadi yaşama müdahale etme gereği duydu. Diğer taraftan “millî iktisat” ve “iktisadi uyanış” adı altında Türk-Müslüman unsurları girişimciliğe özendirilerek, sermaye birikimini hızlandıran spekülâtif kazançlara göz yumuldu. Savaşla birlikte ekonominin dışa kapanması, temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları istediği gibi yükseltmesine olanak sağladı. Bu durum karaborsa ve istifçilikle, harp zengini olarak adlandırılan bir kesimin doğmasına neden oldu. Savaş yıllarında iş sahalarının Türk-İslam eşrafının eline geçmesinde siyasal etmenler rol oynadı. “Ermeni tehciri” ile doğan boşlukları, Müslüman Türk girişimciler doldurmaya başladı. Diğer taraftan *Men-i İhtikar Heyeti*'nin spekülasyonla mücadele sırasında bilhassa gayrimüslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağladı.

Meşrutiyetin liberal dönem olarak nitelendirilen ilk beş yılında (1908-1913) kurulan anonim şirketlerde yabancı/gayrimüslim unsur ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştur. Millî iktisat dönemi olarak adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman Türk eşrafa aitti. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermaye enderdi.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁹ BOA, DH.KMS, 63/58, leff 1-2, H. 5 Cemâziyelevvel 1332 (1 Nisan 1914).

¹⁰⁰⁰ Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918...*, s. 176. Tablo için bk. *age*, s. 175.

Tablo 5. 1849-1920 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nde Kurulan Osmanlı Ya Da Esas Faaliyeti Osmanlı Ülkesinde Olan Yabancı Anonim Şirket Sayısı.

Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı	Yıl	Şirket Sayısı
1849	1	1863	2	1871	1	1885	2	1892	4	1899	2	1906	4	1914	21
1850-1855	-	1864	2	1872	4	1886	2	1893	4	1900	2	1907	4	1915	11
1856	2	1865-1866	-	1875-1878	-	1887	2	1894	-	1901	-	1908	3	1916	24
1857-1858	-	1867		1879	1	1888	5	1895	5	1902	3	1909	14	1917	39
1859	1	1868		1880-1882	-	1889	4	1896	2	1903	1	1910	32	1918	31
1860	2	1869		1883	3	1890	5	1897	3	1904	4	1911	33	1919	9
1861	-	1870	-	1884	-	1891	12	1898	-	1905	1	1912	21	1920	23

Ömer Seyfettin, kapitülasyonların kaldırılmasından kısa bir süre önce, Müslümanların ve Türklerin ekonomik olarak geri kalmasının sebebini, ticarete aktif olmamalarına bağladı. Neticede ortaya çıkan ekonomik kölelik, Osmanlıların kendi içinde bulundukları siyasi esaretin temel nedeniydi. Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Bâbîâlî’nin planladığı millî ekonominin oluşturulabilmesi için Müslüman tüccar ve tacir sayısı mevcut düzeyinin çok üzerine çıkmalıydı. Bu sebepten, Müslümanlar ve Türkler tarafından üretilen ve işletilenler lehine Türk olmayan, gayrimüslim tacirlerin ve malların boykot edilmesi icap etmekteydi. Aynı zamanda diğer yazarlar, Müslümanları ve Türkleri bu mesleğe girmeye telkin etmek için tacirlerin kahramanı olduğu romanlar ve kısa öyküler yazarak, sürece yardımcı olmaya çalıştı. Tüm bu çağrılar ve Avrupalıların hâkimiyeti yerine, Türk millî ekonomisi geliştirilmesine yönelik verilen halk desteğiyle, 1913’teki İttihad ve Terakki Cemiyeti kongresinde millî Türk ekonomisinin kalkınması için programlar sunulurken, hükûmet tarafından uygulamaya konuldu. Yeni bir Ticaret Mektebi açılarak Osmanlı vatandaşlarının uluslararası ve ulusal sanayi ve ticarete, yabancı tüccarla rekabet edebilmeleri için eğitilmesine çalışıldı. Devlet ticaret ve sanayinin geliştirilmesiyle uğraşırken, diğer yandan da Avrupa ve Amerika’nın büyük şehirlerine yerleşmiş olan tüm dinlerden Osmanlı vatandaşlarına, Osmanlı ürünlerini ithal etmeleri ve satmaları için teşvik sundu. Ticaret Nezâreti, Osmanlı mallarının dünya sahnesinde reklamını yapmak için bir program başlatmaya karar verdi. Bu tarz

girişimlerin yaşandığı süreçte dünya savaşı patlak verdi ve kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı.¹⁰⁰¹

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla 13 Aralık 1914'te *Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Munkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat* kabul edilerek gerçek kişilerin yanı sıra ticari nitelikteki tüzel kişiler, Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi. Ayrıca esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmeleri istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırımları şartı kondu. Bu yasanın ardından 23 Mart 1916 tarihinde *Müessesât-ı Nâfia ile İmtiyazlı Şirketler Muhâberât ve Mu'âmelâtında Türkçe İsti'mâlî* hakkında bir yasa çıkarılarak o güne değin, genellikle Fransızca görülen ticari işlemler ve yazışmaların, bundan böyle Türkçeleştirilmesine karar verildi.¹⁰⁰² Şirketler imtiyazlı ve imtiyazsız olarak sınıflandırılmıştı. İmtiyazsız şirketler de tüm yazışmalarını Türkçe'ye çevirmeliydi.¹⁰⁰³ Meslek okulları ve gece dersleri açılarak, yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren işkolları, Müslüman Osmanlılara açıldı. Kapitülasyonların kaldırılışının ertesi, *ad valorem*¹⁰⁰⁴ tarifesi bir kenara bırakılarak, özel tarife yürürlüğe konuldu. İhrâcât Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet, doğrudan üstlendi. Osmanlı parasının yabancı paralar karşısında değerini korumak gayesiyle kambiyo işlemleri Kambiyo Mu'âmelâtı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. İttihad ve Terakki'nin teşvikiyle taşrada kurulan millî bankalarla, Müslüman eşrafının birikime gitmesi sağlandı. Yerel kredi kurumlarına gerek maddi gerekse manevi her türlü kolaylık sağlandı. Osmanlı para ve kredi politikası yabancı bankaların denetiminden kurtarıldı. Yerel kredi kurumlarının yanı sıra özellikle Ege bölgesinde eşraf, yerel tüccar, çiftçi, satış ve kredi kooperatifleri bir araya geldi. Cemiyetin yerel örgütleri sendikalaşarak piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayrimüslim büyük tüccara

¹⁰⁰¹ *age*, s. 202-203.

¹⁰⁰² Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi...*, s. 58-60.

¹⁰⁰³ BOA, BEO, 44/20/331438, R. 12 Haziran 1332 (25 Haziran 1916).

¹⁰⁰⁴ İthal edilen eşyadan alınan vergilerin ağırlık, hacim ve birim gibi fiziksel ölçüler yerine eşyanın birim değeri veya fiyatı üzerinden alınmasını esas alan vergilendirme listesidir. Ad valorem vergileri, matrah değerler üzerinden hesaplanmaktadır (T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Muhasebe ve Finansman Vergi*, Ankara 2011, s. 16); <https://www.cglgumruk.com.tr/terimler-sozlugu/ad-valorem-tarife.html> (Erişim tarihi: 27.03.2023).

karşı, Müslüman üretici ve tüccarı kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirdi.¹⁰⁰⁵

Rusya'dan gelebilecek muhtemel bir saldırı korkusu, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve kapitülasyonlardan kurtulma arzusuyla bazı İttihadçı liderler savaş fikrini benimsemişti.¹⁰⁰⁶ Fakat Osmanlı Devleti uzun süreli bir genel savaşın ekonomik sonuçlarına karşı koyma konusunda, tüm ülkelerden daha az hazırlıklıydı. Hükûmetin savaşa bakış açısı şöyleydi: Bu denli geniş çaplı bir dünya savaşı birkaç haftadan fazla süremezdi. İlk büyük muharebede savaşın sonucu belirlenecekti. Bundan dolayı yönetim yolların, nakliye araçlarının ve sanayi kaynaklarının yokluğu nedeniyle mevcut her şeyi cömertçe ve süratle askerî amaçların emrine tahsis etti. Ayrıca demiryolları ordunun ihtiyaçlarına tahsis edildiği için malların nakliyesi mümkün değildi. Bundan dolayı tüm malların fiyatlarında düşüş yaşandı. İhraç mallarının fiyatlarında görülen düşüş özellikle çok fazlaydı. Üretim merkezlerinde fiyatlar düşerken, İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerinde panik havası hâkim oldu ve bu da temel ihtiyaç mallarının ani artışına yol açtı. Seferberlik ilan edildiği andan itibaren dış dünyayla ticari ilişkiler tamamen durdu. Türk limanları abluka altına alındı.¹⁰⁰⁷

Hükûmetin savaşın yol açtığı ekonomik sorunlara karşı tavrı tamamen çaresizdi. Sorunlar vahim hâle geldikçe hükûmet sert tedbirler almaktaydı. Esasen savaş esnasında bir ekonomi politikası oluşturularak, Türklere cazip gelecek bir iş hayatı yaratılması yönünde bazı somut adımlar atıldı. Ana amaç ekonomik açıdan tam bağımsızlık, ticari hayatın Türkleştirilmesi ve ülkenin ekonomik kaynaklarının geliştirilmesiydi. Bu yeni ekonomi, Türkçülük fikirleriyle yerli bir ticaret sınıfının ortaya çıkmasına neden oldu. Asıl düşünce Türk olmayanların faaliyet alanlarını da ele geçirmektir. Ambargo ve ithalatın yerine, yerli üretimin ikame edilmesi ve Türk işçilerinin yetiştirilmesi zaruridir.¹⁰⁰⁸

Kapitülasyonların kaldırılması ve olağanüstü savaş koşulları ekonomide millî bir anlayış değişimini hızlandırdı. Her kademede millî iktisat politikaları uygulandı. Devlet iktisadi yaşama doğrudan katıldı. Artık koruyucu bir dış ticaret politikasına geçildi.

¹⁰⁰⁵ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik...*, s. 3.

¹⁰⁰⁶ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 195.

¹⁰⁰⁷ Ahmet Emin Yalman, *age*, s. 123-129.

¹⁰⁰⁸ *age*, 130-131.

Piyasanın millîleştirilmesi amaçlandı. Bu dönemde millî iktisat, millî sermaye ve millî burjuvazi şiarını düstur edinen Bâbîâlî, savaş nedeniyle düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere de el koydu. Yabancı şirketlerin elinde olan limanlarla Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstinye dokları sözleşme hükümleri uygun olarak hükûmetçe satın alınarak millîleştirildi.¹⁰⁰⁹

Tüm bu millîleştirme politikalarının yanında savaşın zorunlu kıldığı bir de kontrol hareketi vardı ki bunun adı “iâşe meselesi” idi. İstanbul’un iâşesini düzenli olarak sağlamakta çekilen zorluklar neticesinde, 1915 yılında Kara Kemal¹⁰¹⁰ “iâşe diktatörü” tayin edildi. Kemal Bey, kendisine verilen görev ve yetkileri bir devletçilik anlayışıyla ortaya koydu. Kara Kemal, harbin patlak vermesinden önce de İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin teşvikiyle küçük Türk endüstrilerinin, işçilerin ve tüketicilerinin tümünü birden koruma amacı güden, onları birlikler hâline getirme faaliyetine girişmişti.¹⁰¹¹

Kara Kemal Bey, savaş boyunca yerli sermayeyi topyekûnlaştırmak adına millî şirketlerin ilki olan Anadolu Millî Mahsûlât Anonim Şirketi’ni 23 Ağustos 1915’te kurdu. Bu şirket 200 bin lira sermaye ile 20 sene müddetle İstanbul merkezli olarak kuruldu. Şirketin temel uygulamaları tiftik, yapağı, tahıl, koyun, yün ve deri gibi ürünlerin alım satımını sağlamaktı.¹⁰¹² Esnaf teşkilatını da genişleten Kara Kemal ikinci şirket olarak, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi’ni 6 Eylül 1916 tarihinde kurdu. Şirket 200 bin lira sermaye ve 30 sene müddetle İstanbul merkezli idi.¹⁰¹³ Şirketin asıl amacı ihtiyaç duyulan şeker, yağ, pirinç, kahve ve zeytinyağı gibi ürünleri satan küçük cirolu bakkal ve benzeri esnafın ihtiyaçlarını karşılamaktı. İki şirketin kâr elde etmesi sonucunda bu defa 12 Aralık 1916 tarihinde Millî Ekmekçiler Anonim Şirketi, İstanbul merkezli kuruldu. Şirket 100 bin lira sermaye ile 20 sene müddetle kuruldu.¹⁰¹⁴ Bu şirketin işlevi buğday, un ve undan yapılan mamüller üretmektir. Sonra yün, pamuk, keten, kenevir, iplik, kumaş üretimini tesis etmekle vazifeli Millî Mensucat A.Ş. kuruldu. Bu şirketlerden elde edilen kârla Millî Mahsûlât Şirketi Müdürü Said Bey, Millî Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey

¹⁰⁰⁹ Zafer Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)...*, s. 207.

¹⁰¹⁰ Bu konu hakkında bk. Alperen Gökçe, *İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi Kara Kemal Hayatı ve Millî İktisat Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

¹⁰¹¹ Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 633.

¹⁰¹² BOA, MV, 241/91, H. 11 Şevval 1333 (22 Ağustos 1915).

¹⁰¹³ BOA, BEO, 4426/331905, H. 17 Şevval 1334 (17 Ağustos 1916).

¹⁰¹⁴ BOA, BEO, 4445/333309, H. 18 Safer 1335 (14 Aralık 1916).

ve Millî Ekmekçi Şirketi Müdürü İzzet Bey tarafından İstanbul merkezli 1,5 milyon sermaye ve 25 sene müddetle millî bir banka olan Millî İktisat Bankası 20 Nisan 1918 tarihinde kuruldu.¹⁰¹⁵ Kara Kemal'in ekonomik örgütlenme için çalışmasının görünür yönü halkın ve ordunun gereksinimlerini karşılamaktı. Asıl sebebi savaşın meydana getirdiği sıkıntıları avantaja çevirip savaş bitiminde ülkenin iktisadi kalkınması için bir altyapı oluşturmaktı. Kurduğu şirketlerin yapıları ve kuruluş şekilleri yerli esnafın kapitalist sistemde mücadele edebilmesi için tasarlanmıştı.¹⁰¹⁶

Savaştan ötürü ülkede üretim düşmüştü. İhtiyaçların artması ve ithalatın yapılamaması gibi nedenlerle millî iktisat çözüm olarak görülmeye başlandı. Aynı zamanda savaş sırasında ulusal bir bankaya sahip olunmamasının oluşturduğu sorunları aşabilmek için ulusal bankacılık meselesi gündeme geldi. Artık İngiliz ve Fransız ortaklı Osmanlı Bankası'nın yerini alacak millî sermayeli bir bankanın temelleri atılmak istenilmekteydi. Bu millî bankanın zamanla devlet bankasına dönüştürülmesi planlanmaktaydı. Bunun için *Tanin* gazetesi tarafından etkili bir kampanya yürütülerek millî bir banka kurulması için etkin bir kamuoyu oluşturuldu. Basına göre, ülkenin iktisadi bağımsızlığı için millî bir banka mutlaka kurulmalıydı. Ayrıca vatandaşlar da iktisadi cihada çağrılmaktaydı.¹⁰¹⁷

Millî bir devlet bankası kurma fikri ortaya atılınca bankayı kurmak için gerekli iç ve dış temasları kurma görevi Cavid Bey'e verildi. Gerekli temasları sağlayan Cavid Bey, Tevfik Bey ve Hüseyin Cahit ile 1916 yılının son aylarında Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluş dilekçesini verdi. Gerekli prosedür tamamlandıktan sonra 1 Ocak 1917'de Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulmasına izin verildi.¹⁰¹⁸ İstanbul merkezli banka, dört milyon Osmanlı lirası sermaye ve 30 müddetle kuruldu.¹⁰¹⁹ Bankanın genel müdürlüğüne Avusturya Macaristan vatandaşı Mösyö Viktor Weil getirildi.¹⁰²⁰ Böylece

¹⁰¹⁵ BOA, ŞD, 1261-9/2-3, R. 16 Kânunusâni 1334 (16 Ocak 1918)- R. 29 Teşrînisâni 1333 (29 Kasım 1917).

¹⁰¹⁶ Somer Alp Şimşeker, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi Ve Kara Kemal Bey'in Yeri*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 105.

¹⁰¹⁷ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/itibar-i-milli-bankasi/> (Erişim tarihi: 06.02.2023).

¹⁰¹⁸ Nihat Yılmaz, *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 72.

¹⁰¹⁹ BOA, BEO, 4448/333586, H. 10 Rebûlevvel 1335 (4 Ocak 1917).

¹⁰²⁰ BOA, BEO, 4449/333641, H. 16 Rebûlevvel 1335 (10 Ocak 1917).

sermayesi millî olan ilk finans kurumu kuruldu.¹⁰²¹ Bankanın kurulması tepkileri de beraberinde getirdi. Nitekim ilk tepki, Osmanlı Bankası'nın emisyon imtiyazını gasp ettiği iddiasıyla Avrupa'dan geldi. Müttefik Almanya da bu bankadan endişe duymaktaydı. Bankanın millî niteliğini ön plana çıkaran makaleler, hisse senetlerinin sadece Osmanlı vatandaşlarına satılması, banka sermayesine yabancı sermaye kuruluşlarının alınmaması ve Alman yerine Avusturyalı birinin genel müdür olması Almanya'nın hoşuna gitmemişti. Bâbîâli, kendi kontrolünde bir banka arzulamaktaydı. Banka, müdür ve bazı uzmanlar dışında Osmanlı vatandaşı çalıştırmak istemekteydi. Bankanın nizamnâmesine göre, işlem ve yazışmalarda Türkçe kullanılmalıydı.¹⁰²²

Savaş ortamında her alanda millîleşme şiarına sarılan Kara Kemal ve beraberindekiler, esnaf ve kooperatifçilik örgütlenmelerinde de etkili oldu. 1914 sonrası *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile şirketleşme ve Türk tüccarının güçlendirilmesi amaçlandı. Basın da bu doğrultuda yönlendirme yaptı.¹⁰²³ Kara Kemal'in kurduğu bu yapı ayrıca, aynî olarak konulan istihsal vergisi, el koyma, satın alma yetkileri, İttihad ve Terakki'ye yakın kesimlere kurdurulan şirketler yoluyla, dağıtım sistemi partinin hedefleri doğrultusunda yeniden düzenlenmeye çalışıldı. İttihadçıların millî tüccar oluşturmadaki en güçlü aracı, demiryolu vagonlarının tahsisinin devletin tekeline alınmış olmasıydı. Bir kişiye vagon tahsis etmek ona yüksek rantlar sağlamak demekti. Bu mekanizma zamanında “vagon ticareti” olarak ün kazandı. Millî tüccar sınıfının oluşturulmasında vagon ticaretinin yanı sıra diğer argümanlar da kullanıldı. Nitekim ordunun iâşesi için yapılan alımlar genellikle İstanbul'un iâşesini karşılamak amacını taşımaktaydı.¹⁰²⁴

İâşe örgütlenmeleri sonrasında ülkenin iâşe işlerini düzenlemek amacıyla 30 Temmuz 1918'de İâşe Nezâretinin kuruluşu hakkındaki kararname kabul edildi. Bu kararname, 17 Ağustos'ta *Takvîm-i Vekâyi'* de yayınlanarak 18 Ağustos 1918'de yürürlüğe girdi. Kemal Bey de 17 Ağustos'ta İâşe Nâzırlığına tayin edildi.¹⁰²⁵ Nezâretin

¹⁰²¹ BOA, DH.ŞFR,72/64, H. 27 Rebûlevvel 1335 (21 Ocak 1917).

¹⁰²² Nihat Yılmaz, *age*, s.75-81.

¹⁰²³ Emine Aşçı, *İttihat ve Terakki'nin Fikri Yapısı ve Siyasi Yansımaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 305.

¹⁰²⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeler İçinde İâşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ayrışım*, Ankara 2000, s. 1165.

¹⁰²⁵ BOA, MV, 259/106, R. 17 Ağustos 1334 (17 Ağustos 1918).

görevi muhtaç ahali, ordu ve devlet memurlarının iâşesiyle diğer ihtiyaç maddelerini tedarik ederek hayat pahalılığını önleme ve halka yardım eden kurumların ihtiyaçlarının karşılanmasında kolaylık sağlamaktı. Nezâretin bu amacı gerçekleştirebilmesi için bazı kolaylıklar da sağlandı. Her türlü alım-satım işlemleri, devlet adına sanayi işletmeleri kurma, üretimin artırılması ve nakliyenin sağlanabilmesi için Harbiye Nezâretinden iş gücü sağlanabilecekti, Ayrıca her türlü kamulaştırmayı yapabilme, gıda ve ihtiyaç maddelerine azami fiyat belirleyebilme ve bunların ticaretiyle uğraşanları kontrol edebilme ve askerî amaçlı kullanım dışındaki tüm deniz, kara ve demiryolu ulaşımının nâzırlığın emrine verme gibi geniş ayrıcalıklar tanındı. Ayrıca nezâret sadece sivil halkın değil ordunun iâşesini de temin edecekti.¹⁰²⁶

Savaş koşullarının oluşturduğu bu yapısal zorunluluk, İttihadçılar arasında millî iktisat düşüncelerini iyice perçinledi. Müttefik Almanya, İttihadçıları iktisadi alanda etkilemiş olduğundan, kısa zamanda Alman iktisatçıların savunduğu doktrinlerin etkisinde kaldılar. 1915 yılı millî iktisat açısından bir başlangıçtı. 1916 yılında İktisat Kongresi düzenlendi. İttihadçılar yoğun olarak savaş ekonomisi, millî iktisat ve sosyal devlet anlayışına yönelme kararı aldı. Böylece tüm ülkede sanayi, eğitim, ticaret, liman, deniz ve demiryolu taşımacılığında, ekonomide ve diğer sektörlerde millîleşme hareketi hız kazandı.¹⁰²⁷

Kapitülasyonların kaldırılması ve iktisatta millî politikanın izlenmesi, her şeyin tam anlamıyla iyi gittiği anlamına gelmemekteydi. İâşecilik, İttihad ve Terakki'nin savaş esnasında zorunlu olarak uygulamaya soktuğu “devlet iktisadiyatı”nın bir parçasını oluşturmaktaydı. Bu durum devletin ilk kez iktisadi alanda mali kaynaklardan uzak bir denetim denemesiydi. İttihad ve Terakki'nin hem iktisadi hayatı kontrol etmesi hem de bir “parti içi” harp zenginleri çıkmasına müsaade etmesi tartışılmaktaydı.¹⁰²⁸ İttihad ve Terakki'nin iyi niyetine rağmen savaşan tüm devletlerde olduğu gibi iâşe işleri bir dizi yolsuzlukla sonuçlandı.¹⁰²⁹ Nitekim İttihadçılar daha sonra millî şirketler kurma, Millî

¹⁰²⁶ Mehmet Aydın, “İâşe Nezareti ve İâşe Nazırları (1918-1919)”, *History Studies*, C. 14, S. 4, 2022, s. 769.

¹⁰²⁷ Yüksel Kaştan, “Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı’nda Almanya İle Osmanlı Devleti Arasındaki Ekonomik İlişkiler”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.765.

¹⁰²⁸ Şerif Mardin, *agm*, s. 632.

¹⁰²⁹ Zafer Toprak, “Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İâşe Politikası”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C. 6, 1978, s. 220.

Mahsulat ve Millî Kantariye şirketleri, İtibar-ı Millî Bankası; üzüm, incir ve koruk ihracatı, iâşe meselesi, İstanbul'un un, ekmek, kömür ve et meselesi; ihtikârcılık ve inhisarcılık gibi birçok konudan yargılandı.¹⁰³⁰ Kapitülasyonların kaldırılması ve savaşın olağanüstü koşullarında hızla büyüyen Kara Kemal'in yönettiği millî şirketler, vakıflar ve bankalar; bir başka olağanüstü koşulların yaşandığı Mütareke Dönemi'nde hızla küçüldü ve en sonunda da olağanüstü mahkemenin verdiği kararlar tarih sahnesinden silindi.¹⁰³¹

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışıyla birlikte ülkedeki hâkimiyetini daha sıkı bir şekilde ve tek başına sürdürdü. Ancak kaybedilen toprakların geri alınması, kapitülasyonların kaldırılması, devletin parçalanmaktan kurtarılması gibi büyük ümitlerle savaşa katılan Bâbîâli, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak dört yıl süren dünya savaşından çekildi.¹⁰³² Mütareke Dönemi'nde İstanbul hükûmetlerinin başlıca görevi en kısa zamanda barışı sağlamaktı. Bundan dolayı bu dönemde hükûmetlerin iktisadi sahada gösterdiği faaliyet alanı oldukça cılız kaldı. Mütareke Dönemi'nde İtilaf devletleri kapitülasyonların kayıtsız şartsız yeniden uygulamaya konulmasını istemekteydi. Hatta yabancı vatandaşlardan temettü vergisi alınmaması ve kapitülasyonların kaldırılmasından sonra yabancıların zor durumda kaldıklarını bildirerek, muhtelit mahkemelerin kapitülasyonların kaldırılmasından önceki hâliyle işlem görmesini talep etti.¹⁰³³

Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında ülke art arda savaşlarla buhran içindeydi. Diğer taraftan bağımsızlık mücadelesini sürdüren Mustafa Kemal ve arkadaşları Erzurum Kongresi'nde yer alan “Hristiyan unsurlara siyasi hâkimiyetimizi ve içtimai muvazenemizi bozucu imtiyazlar verilemez” kararıyla, kapitülasyonların kabul edilemez olduğu yönündeki tavrını ortaya koydu. Aynı kararlar Sivas Kongresi'nde de kabul edildi. Misak-ı Millî'de “... siyasi, yargısal, parasal alanlarda gelişmemizi önleyici sınırlamalara (kapitülasyonlar) karşıyız” denilerek, kapitülasyonlara karşı olunulduğu bir kez daha vurgulandı. Ayrıca Ankara hükûmeti,

¹⁰³⁰ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 366.

¹⁰³¹ Ercan Tatar, *Millî İktisat ve Kara Kemal*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s. 91.

¹⁰³² Mehmet Fatih Sancaktar, *age*, s. 434.

¹⁰³³ BOA, HR.SYS, 2705/3, R. 6 Teşrinievvel 1335 (6 Ekim 1919).

İstanbul hükûmetinin verdiği imtiyazları tanımayacağını bildirdi ve gümrük vergisini arttırdı. Ancak 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Antlaşması’nın 261. ve 317. maddeleriye 1914 yılında kaldırılan kapitülasyonlar yeniden yürürlüğe konularak yabancı postanelerin açılması gündeme geldi.¹⁰³⁴

Millî Mücadele Dönemi gibi zor bir dönemde dahi, kapitülasyonların kayıtsız şartsız kaldırılması amacıyla Amerika Birleşik Devletleri ile siyasi teşebbüste bulunarak görüşmesi için Hariciye Nezâreti’ne bir kararname çıkartıldı.¹⁰³⁵ Nitekim hükûmet bu buhrandan çıkabilmek için tek çıkar yolun, iktisadi faaliyetlerin yeniden canlandırılması olduğu inancındaydı. Nihayetinde ülkedeki bütün iktisadi camianın iştirakıyla İzmir İktisat Kongresi 1923 yılında toplandı. Kongrede ekonomik sorunları düzenlemek için kararlar alındı. Türkiye’nin bu süreçteki amacı, savaşımlardan yorgun çıkan halka, ekonomik yön vermek ve harap olan yurdu kalkındırarak mamur etmektir.¹⁰³⁶ Millî mücadele yıllarının iktisadi anlayışı, millî teşebbüslerin hükûmetin desteğiyle gelişmesini sağlayacak bir düzenin kurulması şeklinde özetlenebilirdi. Esasında bu girişim uzun yıllar hükûmetin programında yer aldı.¹⁰³⁷

Türk Kurtuluş Savaşı’nın başarıya ulaşması sonucunda, geriye askerî zaferleri diplomasi alanına taşıyarak tescillemek kalmıştı. İsmet Paşa bu önemli görevi üstlenerek 1923 yılında Lozan Barış Konferansı’na katıldı. Lozan Konferansı’nın en önemli konularından birisi kapitülasyonlar meselesiydi. Kapitülasyonlar bir devletin içeride egemenlik, dışarıda da bağımsızlık haklarıyla doğrudan ilgiliydi. Bu nedenle Lozan’a giden Türk heyetine hükûmet tarafından verilen 14 maddelik önerenin sekizinci maddesi, kapitülasyonlara ayrılmıştı. Kapitülasyonların kaldırılması ödün verilmemesi gereken iki temel konudan birisi olarak öngörülmüştü.¹⁰³⁸ Devlet tezine göre kapitülasyonlar, bir ulusun bağımsızlık ve egemenlik haklarıyla bağdaşmamaktaydı. Ayrıca İsmet Paşa, yabancıların uluslararası hukuk kurallarına göre yaşadıklarını ve gerekli güvencelerin sağlandığını konferansta belirtti. Bu sebepten Paşa, eşitlik isteyerek

¹⁰³⁴ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kapitulasyonlar/> (Erişim tarihi: 01.02.2023).

¹⁰³⁵ BCA, Fon: 30-18-1-1, Yer: 2-28-19, R. 18 Mart 1337 (18 Mart 1921).

¹⁰³⁶ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 12.

¹⁰³⁷ Vedat Eldem, *age*, s. 160.

¹⁰³⁸ Temuçin Faik Ertan, “Lozan Konferansı’nda Kapitülasyonlar, *Atlas Tarih*, Haziran-Temmuz 2022, s. 67.

kapitülasyonların varlığının artık imkânsız olduğunu belirtti.¹⁰³⁹ İsmet Paşa, bu sistem yerine getirilecek hiçbir düzenlemenin kabul edilmeyeceğini ayrıca belirtti.¹⁰⁴⁰

İsmet Paşa, komisyonda görülecek kapitülasyonlar meselesi için Heyet-i Vekile Riyasetine gönderdiği raporunda, bu konuda “en ufak ümit vermeyerek kesin ret fikrini” beyan edeceğini bildirerek, kesin ve kararlı tutumunu bildirdi.¹⁰⁴¹ Bu konuda adli teminatla adli kapitülasyon isteyen devletlere kapıları da kapattı.¹⁰⁴² Kapitülasyon görüşmelerinde komisyon, başta ticaret kanunları olmak üzere bazı kanunlarda ıslahat yapılmasını istemekteydi. Hatta mahkemelerde yabancı hâkimlerin bulundurulması dahi teklif edildi. Paşa ise bu gibi uygulamaların bağımsız bir devletle uyuşmadığını belirterek bu teklifleri reddetti.¹⁰⁴³ Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde Türk Devleti bu çetin konu üzerinde kesinkes taviz vermez bir tutum sergiledi. Nihayetinde Türk heyetinin Lozan’da ödün vermez tavrı karşısında, Batılıların “mübarek kapitülasyonlar” olarak bahsettiği ve yüzyıllarca bu imtiyazlar aracılığıyla geniş yetki ve haklardan yararlandıkları ayrıcalıkları, Lozan Antlaşması ile ebediyete kadar sona erdi.

¹⁰³⁹ “Turkish Capitulations Ismet Claims Equality”, *World*, 5 Aralık 1922, s. 5.

¹⁰⁴⁰ Erkan Cevizliler ve Seyhan Akbulut, “Lozan Barış Konferansı’nda Kapitülasyon Meselesi ve İsmet Paşa”, *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 2, 2019, s. 169.

¹⁰⁴¹ CA, Ebsis Sıra No: 01004081, Belge Eki No: 11, Belge Kayıt No: 567389, R. 28 Kânunuevvel 1338 (28 Aralık 1922).

¹⁰⁴² CA, Ebsis Sıra No: 01004111, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 563222, R. 6 Kânunusâni 1339 (9 Ocak 1923); CA, Ebsis Sıra No: 01004128, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 566771, R. 11 Kânunusâni 1339 (11 Ocak 1923).

¹⁰⁴³ CA, Ebsis Sıra No: 01004113, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 567393, R. 6 Kânunusâni 1339 (9 Ocak 1923).

SONUÇ

Kapitülasyon rejimi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun öncesine kadar gitmektedir. Bizans Devleti iç ve dış ticareti geliştirerek yabancı tüccarları topraklarına çekmek için devletlere ayrıcalık verdi. Bu durumu Selçuklular ve ticaretle uğraşan İslam devletleri devam ettirdi. Osmanlı Devleti kendisine miras olarak kalan bu usul ve uygulamayı devam ettirerek dinî, siyasi ve ekonomik gerekçelerle yabancı tüccarlara imtiyaz verdi. Böylece sultan, topraklarına samimiyet ve iyi niyetle gelmek isteyenlerin canını ve malını güvence altına alarak, rahatça yaşamalarını temin etti.

Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyonlar zamanla, ekonomide oldukça derin ve uzun vadeli etkiler meydana getirdi ve ekonominin gelişmesini engelledi. Yabancı şirketler, Osmanlı topraklarındaki ticaretlerinde büyük bir avantaj sağladı. Şirketlerin faaliyetleriyle ilgili kuralları belirleyen kapitülasyonlar, devletin ekonomisini kontrol etme yetisini ortadan kaldırdı. Ayrıca, yabancı şirketlerin ülkedeki faaliyetlerinden elde ettikleri kârlar, Osmanlı ekonomisinden çıkıp, yabancı ülkelerin ekonomisine girdi. Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin sanayi devriminde geri kalmasına neden olduğu gibi yabancı devletlerin ülkedeki faaliyetleri, endüstriyel gelişimi de engelledi. Bu nedenle, kalkınma yavaşladı ve ülke, yabancı devletlerin gerisinde kalarak dünya ticaretindeki payı azaldı. Dış ticaretteki dengesizlik giderek büyüdü. Yabancı devletlerin şirketler vasıtasıyla ülkede faaliyet göstermesi, ürünlerin fiyatlarının düşmesine neden oldu. Kapitülasyonların ekonomik boyutu uzun vadede, Avrupa devletlerinin Osmanlı ekonomisini sömürmesine yol açtı. Böylece ekonomik bağımsızlık kaybedildi. Tüm bunlar geri kalmış bir sanayi sektörüne sahip olunmasına ve dış ticaretteki istikrarsızlığın artırmasına neden oldu.

Kapitülasyonların bir diğer olumsuz sonucu, adli alanda kendini gösterdi. Yabancılar verilen ayrıcalıklar kendi hukuk sistemlerini kullanmalarına ve Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisini kısıtlamalarına neden oldu. Adli kapitülasyonlar, hukuk sistemi üzerinde yabancıların baskısını çoğalttı. Ayrıca devletin vatandaşlarına eşit muamele etme yeteneği azaldı. Adli kapitülasyonlar neticesinde yabancılar serbestçe faaliyet gösterebilirken, Osmanlı vatandaşları bu ayrıcalıklardan yararlanamadı. Bu durum yabancıların ülkede iş yapma avantajını artırarak Osmanlı vatandaşlarının hukuki haklarını kısıtladı. Ayrıca adli kapitülasyonlar, Bâbîâli'nin modernleşme çabalarını

engelledi. Modernleşme girişimleri, hukuk sistemini reform etmek ve hukukun üstünlüğünü sağlayarak mahkemelerin bağımsızlığını artırmayı amaçlıyordu. Adliye ıslah edilemediği için modernleşme gerçekleşmedi. Bu noktada Avrupalıların argümanı ise Osmanlı adli yapısı modern olmadığı için özellikle adli kapitülasyon kaldırılamaz şeklindeydi.

Osmanlı Devleti, Batı’da meydana gelen sanayileşme ve zenginleşme süreci içine giremediği için, aleyhine çalışan dinamikler daha kolay ve kısa sürede sonuç üretir oldu. Nitekim kapitülasyonlardan yararlanan devletler, ahidnâme maddelerini kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlamaya başladı. Antlaşmaların suistimal edilmesiyle, verilen ayrıcalıklar her geçen gün genişlemeye başladı. Büyük güçler ticaret antlaşmalarıyla; reji idareleri, Düyun-ı Umumiye ve imtiyazlı şirketler gibi kurumlarla, Osmanlı toprakları üzerindeki varlıklarını dokunulmaz kıldı. Yabancı kurumlar yönetimin hâkimiyet sahasını ihlal ederek, devletin “millî izzet-i nefsin” ihlal edici bir hâl aldı. Bu vaziyet karşısında Bâbîâli, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kapitülasyonlardan kurtulmanın çarelerini aramaya başladı.

Vergi toplamada iltizam sistemine son vermek, mali alanda yapılması düşünülen ama gerçekleştirilemeyen bir reform olarak kaldı. Devletin gelirlerini arttırmak için gümrük vergisini yüzde 8’den yüzde 11’e yükseltmek, kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyen büyük devletlerin karşı çıkması nedeniyle mümkün olmadı. Bu dönemde mali reform çabaları başarıya ulaşamadı. Başarısızlığın nedenleri arasında Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu kötü durum, ülkede iktisadî gelişmeye temel olabilecek altyapının ve insan kaynaklarının yetersizliği ile kapitülasyonların olumsuz etkilerini azaltmaya imkân vermeyen uluslararası konjonktür sayılabilirdi. Devletin dış borcu bu dönemde de arttı, bununla birlikte alınan borçlar bütçe açığının kapatılmasına, askerî ihtiyaçlara ve demiryolu inşaatına harcanarak öncekilere göre daha verimli bir şekilde kullanıldı.

Bu olumsuz etkiler karşısında Bâbîâli, kapitülasyonların bir an önce kaldırılmasını, 1856 Paris Konferansı’ndan sonra talep etmeye başladı. Âlî Paşa Bâbîâli’ye elçileri çağırarak, yabancı sayısının giderek artmasından ve bunların hukuka muhalif olarak kapitülasyonlardan faydalanmasından şikâyet etti. Ayrıca Paşa, *Vilayet Nizamnâmesi*, *Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlâka Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun* ve

Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nu yayınlarak kapitülasyonların uygulanmasındaki istismarı engellemeye çalıştı. Ancak bu girişimleri de başarıya ulaşmadı. Osmanlı Devleti, Batı'ya karşı eşit muamele konusunda herhangi bir gelişme de kaydedemedi. Büyük güçler emperyalizm çağında, Osmanlılara karşı ırksal ve manevi üstünlük tavrını benimseyip kapitülasyonları meşrulaştırdıkça durum daha da kötüleşti. Batılılara göre ülkede bulunan yabancılar, Türk-İslam hukuku altında yaşayamazdı. 1860'lardan itibaren büyük güçlere artan boyun eğmenin bedelini ödeyen toplumsal tabakalar adına konuşan Yeni Osmanlılar Reji İdaresi'ni, kapitülasyonları, devletin mali ve ekonomik reformlarıyla, iç işlerine yapılan yabancı müdahalesini basın yoluyla eleştirmeye başladı. Osmanlı aydınınca "Devlet içinde devlet" olarak adlandırılan bu imtiyazlar, düvel-i muazzamaya devletin iç işlerine dahil olma yolunu açmaktaydı. Kapitülasyonlar adeta devletin içinde ama devletin denetiminin dışındaydı. Bu sebepten 1860'lardan itibaren basın yoluyla kamuoyu oluşturularak, kapitülasyonlar reddedilmeye başlandı.

Kapitülasyonların kaldırılması konusunda ilk desteği, 26 Şubat 1909 tarihinde siyasi çıkarları doğrultusunda Avusturya-Macaristan Devleti verdi. İmzalanan protokolle Bâbiâli'ye kapitülasyonların kaldırılması için destek verilerek, devletin ekonomik bağımsızlığını sağlamak amacıyla çeşitli kararlar alındı. 1912 yılında Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Lozan'da imzalanan antlaşmayla, İtalya da aynı vaatte bulundu. Osmanlı kamuoyu ise özellikle meşrutiyetin yeniden ilanından sonra kapitülasyonlar meselesine ağırlık verdi. Ancak kapitülasyonların tamamen kaldırılması için daha fazla müzakere gerekiyordu. Bu nedenle, 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan gizli antlaşmayla yabancı imtiyazların kaldırılması konusunda daha ileri adımlar atıldı.

İttihadçılar ülke bağımsızlığı için savaşı fırsat bildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kapitülasyonlar kaldırılarak büyük devletlere meydan okundu. "Millî iktisat" politikası uygulamaya koyuldu. Ülke dış güçlerin ekonomik cenderesinden kurtarılmaya çalışıldı ve kâğıt para reformuna gidilerek bugünkü para sisteminin temelleri atıldı.

5 Eylül 1914 günü hükümet, kapitülasyonların kaldırılmasını kararlaştırdı. Durum, 8 Eylül günü, "yabancılar verilmiş ve günümüzde kapitülasyon adı altında geçerli olan mali ve iktisadi ve adli ve yönetsel bütün ayrıcalıkların ve onlara bağlı ve

onlardan kaynaklanan bütün izin ve hakların bundan böyle kaldırılması ve hükümsüz bırakılması” diye kesinleştirildi. Bu, iktisadi bağımsızlığın ilanı demektir. Tabii, tam bağımsızlığın ilanı gerçekten tam bağımsız olunması demek değildi. Ama Bâbîâli, tam bağımsızlığını ilân edip, cesaret ve cüretle böyleymişçesine davranarak, bu yolda faal mücadeleye atıldığını gösteriyordu. İttihad ve Terakki hükümeti, bizzat müttefiki Almanya ile savaşı boyunca süren dışarıya karşı bir mücadeleye bu uğurda didinecek ve büyük mesafeler alacaktı.

Savaş ortamı olsa da özellikle Balkan savaşları sonunda başlayan ve yıllardır uygulanmak istenen millî iktisat politikası devreye sokuldu. Millî iktisat politikası, ekonomik bağımsızlığı hedefleyen bir politikaydı. Bu politika, yabancı ürünlere bağımlılığın azaltılması ve endüstrinin geliştirilmesi gibi farklı amaçlar taşımaktaydı. Bunun için yerli sanayi, ulaşım, ticaret, eğitimin geliştirilmesi, tarımın desteklenmesi ve yabancı sermayenin kontrol edilmesi gibi çeşitli uygulamalar devreye alındı. Millî iktisat politikası, ekonomiyi modernize etmek ve güçlendirmek için atılmış önemli bir adımdı. Ancak bu yöntem yeterli bir şekilde uygulanamadığı ve yaşanan iç ve dış sorunlar nedeniyle istenilen sonuca ulaşamadı.

Hükûmetin dünya savaşından yenilgiyle ayrılması, izlenen iktisat politikasını geri plana düşürdü. Ana tema millî bağımsızlık oldu. Savaşta yenilgi, pek çok reformist hareketin ve milliyetçi düşüncelerin doğmasına sebep oldu. Bunun için Millî Mücadele Dönemi’nde kapitülasyonlar asla kabul edilemez bir unsur olarak görülerek reddedildi. Avrupalı devletlerin karşı çıkımlarına rağmen savaş hâlinin Osmanlı Devleti’ne sağladığı fırsat ülkede iktisadi anlamda millileşmenin yolunu açmıştı. İttihatçıların açtığı bu iktisadi siyaset, Millî Mücadele liderleri tarafından da takip edildi. Sevr’in ağır hükümlerine rağmen Sovyet Rusya tarafından 1921 Moskova Antlaşması’yla kapitülasyonların geçersizliği kabul edildi. Kapitülasyonlar konusu Lozan Konferansı’nın her iki safhasında da tartışılmış ve çetin müzakereler meydana gelmişti. Kapitülasyonların kaldırılmaması konusunda ittifak etmiş olan Avrupalı devletlerin esas gayeleri ticari ve mali imtiyazlardan ziyade kapitülasyonların adli yönüydü.

Bu nedenle, Türkiye’nin bağımsızlığına tam olarak kavuşması için kapitülasyonların kaldırılması talep edildi. Kapitülasyonlar, iktisadi bir mesele olmasına rağmen Lozan’da “Siyasi Hükümler” bahsinde görüşülerek antlaşmanın 28. maddesinde

düzenlendi. Buna göre kapitülasyonlar konusu “... taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye’de kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler” şeklindeki ifadeyle neticelendi.

Böylece tüm kapitülasyonlardan kurtulunarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin tam bağımsızlığı sağlandı. Yabancı imtiyazların tarihe karışmasıyla Türkiye, yargı sistemi üzerinde tam bir hâkimiyet hakkına sahip olarak, iç hukukunu işletme özgürlüğüne kavuştu. Bu sayede Türkiye ekonomisi, ticareti ve iş dünyası kendi kaynaklarına dayalı olarak kalkınma yolunda hızlı adımlar atabilme imkânına kavuştu.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

I.a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)¹⁰⁴⁴

a. Ali Emirî Tasnifi

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I)

Ali Emiri Mustafa IV (AE.SMST.IV)

Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III)

b. Bâb-ı Asâfi Tasnifi

Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun İzn-i Sefine Kalemi (A.DVN.İZN.d.)

Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi (A.DVN.NMH)

Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A.DVNS.DVE.d)

Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A. DVNS.MHM.d)

c. Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

d. Cevdet Tasnifi

Cevdet Hariciye (C. HR)

e. Dâhiliye Nezâreti Evrakı

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evr. (DH.EUM.MKT)

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR.)

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evr. (DH.MUİ)

Dâhiliye Nezâreti Dâhiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS)

¹⁰⁴⁴ Çalışmada kullanılan arşiv kaynaklarının dosya/gömlek numaraları ve defter tasnif numaraları metin içerisinde ilgili dipnotlarda verilmiştir.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Kalemi Umumi (DH.EUM.KLU)

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Evrakı (DH. H)

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD)

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)

Dâhiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı
(DH.MB.HPS.M)

Dâhiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye-i Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı
(DH.MB.HPS.M)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİD.d.)

Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS)

Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH.TMİK.M)

f. Hariciye Nezâreti Evrakı

Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)

Hariciye Nezâreti İdare (HR.İD)

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3)

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT)

Hariciye Nezâreti Mütenevvîa Kısım Evrakı (HR.MTV)

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS)

Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR. TH)

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO)

Hariciye Nezâreti Umûr-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM)

g. Hatt-ı Hümayun Tasnifi

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

h. İradeler Tasnifi

İrade Dâhiliye (İ.DH)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

i. Maârif Nezâreti Evrakı

Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

j. Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)

k. Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

l. Sadâret Tasnifi

Sadâret Divân Düvel-i Ecnebiyye Evrakı (A.DVN.DVE)

Sadâret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (A.MTZ.(04)

Sadâret Eyalet-i Mümtaze Mısır Evrakı (A.MTZ (05)

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

m. Şûrâ-yı Devlet Evrakı

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD)

n. Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.ML)

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezâreti Evrakı (Y.PRK.PT)

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN)

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH)

Yıldız Perakende Evrakı Şûrâ-yı Devlet Maruzatı (Y.PRK.ŞD)

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)

Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.TNF)

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM)

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

Yıldız Sadâret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

o. Zabtiye Nezâreti Evrakı

Zabtiye (ZB)

I.b. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Ebsis Sıra No: 01004111, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 563222, R. 6 Kânunusâni 1339 (9 Ocak 1923).

Ebsis Sıra No: 01004113, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 567393, R. 6 Kânunusâni 1339 (9 Ocak 1923).

Ebsis Sıra No: 01004128, Belge Eki No: 1, Belge Kayıt No: 566771, R. 11 Kânunusâni 1339 (11 Ocak 1923).

Ebsis Sıra No: 01004081, Belge Eki No: 11, Belge Kayıt No: 567389, R. 28 Kânunuevvel 1338 (28 Aralık 1922).

I.c. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon: 30-18-1-1, Yer: 2-28-19, R. 18 Mart 1337 (18 Mart 1921).

I.d. İngiliz Arşivi Belgeleri (The National Archives)

F.O. (Foreign Office), 881/2544, No. 20, Henr L. Bulwer'den Âlî Paşa'ya, 30 Haziran 1863, s. 17.

F.O. (Foreign Office), 881/2544, No. 20, Âlî Paşa'dan Sir H. Bulwer'e, 29 Temmuz 1863, s. 17.

F.O. (Foreign Office), 881/2544, No. 1-178, 26 Ekim 1874.

F.O. (Foreign Office), 881/9560, 30 Aralık 1908.

II. Resmî Yayınlar

II.a. Düstur

Düstur, 1. Tertip, C. 1, 28 Ocak 1869.

Düstur, 1. Tertip, C. 1, Matbaa-i Amire, 1289.

Düstur, 1 Tertip, 4. Cüz, 13 Ocak 1878.

Düstur, 1. Tertip, Zeyl 4, Matbaa-i Amire, İstanbul 1298.

Düstur, I. Tertip, C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Düstur, 1. Tertip, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939,

Düstur, 2. Tertip, C. 3, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1330.

II.b. Meclis-i A'yân Zabıt Cerideleri (MAZC)

II.c. Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Cerideleri (MMZC)

II.d. Resmî ve Kurumsal Yayınlar

Affaires Étrangères Documents Diplomatiques. Paris: Imprimerie Impériale, 1869.

Convention Consulaire Conclue Entre La Turquie Et La Serbie. Constantinople: Typographie& Lithographie Osmanie, 1896.

Devlet-i Âliyye ve Yunanistan Konsolosluk Mukâvelesi. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1317.

G. Bie Ravndal, *The Origin Of The Capitulations And Of The Consular Institution*. Washington: Government Printing Office, 1921.

Gümrük Resminin Yüzde On Beşe İbلاغı, Ecnebi Postaları ve Kapitülasyon. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334.

İmtiyazât-ı Ecnebiyenin İlğası Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Tâlimâtnâme. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330.

İmtiyazât-ı Ecnebiyenin Lağvından Dolayı Memûrîne Tebliğ Olunacak Tâlimâtnâme İkinci Kısım. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1331.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914, Supplement, The World War. Document No. 136, File No. 763.72/430, Washington: United States Government Printing Office, 1928.

The Middle East And North Africa in World Politics A Documentary Record. Volume 2 British- French Supremacy 1914-1945, drl., çev., dznl. J.C. Hurewitz New Haven and London: Yale University Press, 1979.

III. Dönemin Gazete ve Dergileri

Ceride-i Adliye Dergisi

Cerîde-i Mehâkim

Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası

Davul

Hürriyet

İbret

İçtihad

İkdam

İlm-i Hûkuk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası,

İslam Dünyası

İstişare

İştirak

Kalem

Le Mukhbır

Meşveret

Mizan

Muâdedât Mecmûası

Muâhede

Muhbir

Sabah

Sebilürreşâd

Servet-i Fünûn Sırâtı müstakîm

Sosyalist

Şûrâ-yı Ümmet

Takvîm-i Vekâyi ‘

Tan (Bk. EK-16)

Tanin

Tasvîr-i Efkâr

Terakki

Tercümân-ı Hakikat

Türk Yurdu

Ulûm

Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmuası

III.a. Dönemin Yabancı Basını

Büyük Britanya Basını (Avustralya, Yeni Zelanda, İskoçya, İrlanda)

Aberdeen Press And Journal,

Birmingham Mail

Bolton Evening News

Coventry Evening Telegraph

Daily Gazette For Middlesbrough

Daily Herald

Daily News (London)

Derby Daily Telegraph

Dublin Daily Express

Dumfries and Galloway Standard

Dundee Courier

Dundee Evening Telegraph

Edinburgh Evening News

Evening Despatch

Exeter and Plymouth Gazette

Forres Elgin and Nairn Gazette, Northern Review and Advertiser

Freeman's Journal

Gloucestershire Echo

Hamilton Daily Times

Hampshire Telegraph

Hull Daily Mail

Jersey Evening Post

Leicester Daily Mercury

Leicester Daily Post

Leicester Evening Mail

Liverpool Daily Post

London Evening Standard

Manchester Evening News

Newcastle Journal

Ripon Observer

Salisbury and Winchester Journal

Sheffield Daily Telegraph

Staffordshire Sentinel

Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette

The Birmingham Daily Post

The Daily Citizen (Manchester)

The Daily Herald

The Evening Irish Times

The Evening Mail

The Evening News (London)

The Globe

The Kerry Evening Post,

The Newcastle Daily Chronicle

The Newcastle Journal

The Northern Chronicle and General Advertiser for the North of Scotland

The Pall Mall Gazette

The Scotsman

The War

The Western Chronicle

The Western Morning News

The Westminster Gazette

The Westminster Gazette

The Yorkshire Post and Leeds Intelligencer

Western Daily Press

Western Mail

Western Mail

Western Times

Westminster Gazette

WorldFikamet

Yorkshire Evening Post

Yorkshire Factory Times

Yorkshire Post and Leeds Intelligencer

Fransız Basını

Excelsior

L' Echo D' Alger

L'action Française

La Croix

Le Petit Journal

Le Temps

Amerikan Basını

Daily Kennebec Journal

East Oregonian

Evening Times-Republican

New York Times

New-York Tribune

Norwich Bulletin

Perth Amboy Evening News

South Bend News-Times

The Bennington Evening Banner

The Citizen

The Day Book

The Evening Star

The Farmer And Mechanic

The Middletown Transcript

The Midland Journal

The Richmond Virginian

The Rock Island Argus

The Sentinel-Record

The Washington Herald

The Wheeling Intelligencer

IV. Yayınlanmış Vesikalar ve Kaynak Eserler

Abdullah Niyazi. *1740 Kapitülasyonu*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1329.

Abdurrahman Şeref. *Tarih-i Asr-ı Hâzır*, İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1329.

Ahmed Midhat. *Ekonomi Politik*, İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1296.

Ahmed Midhat. *Hallü'l-Ukad*, Dersaâdet: Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'ne Derc Edildikten Sonra Ma'arif Nezâret-i Celîlesi'nin Ruhsatıyla Kitâb Sûretinde Dahi Tab' Olunmuştur, 1307.

Akyiğitzade Musa. *İktisad Yâhûd İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314.

_____. *İlm-i Servet Veyahûd İlm-i İktisat: Kavâid-i Mühimme-i İktisâdiyeyi Hâvidir*, İstanbul: Pangaltıdaki Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316.

Ali Reşad-Macar İskender çev., *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları*, Dersaâdet 1330.

Ali Şehbaz. *Mufasssal-ı Hukûk-ı Düvel*, C. 2, Dersaâdet: Dersaâdet Matbaa-i Jirayir Keteon, 1325.

Baron Paul Guillaume. *Recueil Des Rapports Des Secrétaires De Légation De Belgique Rapport Sur La Juridiction Belge En Turquie*, Bruxelles 1897.

Benoit Brunswik. *Études Pratiques Sur La Question D'Orient Reformes Et Capitulations*, Strasbourg 1869.

Edward A. Van Dyck. *Capitulations Of The Ottoman Empire Since The Year 1150*, Washington: Government Printing Office, 1881.

_____. *U.S. Consular Clerck At Cairo Ed. A. Van Dyck by Report for 1880, Cairo, Egypt, August 1880 Part I. -The Capitulations*, United States Department of State, 1881.

Esad Efendi. *Üss-i Zafer*, Dersaâdet 1293.

- François Alphonse Belin. *Des Capitulations et des traités de la France en Orient (Extrait du contemporain, Revue d'Economie Chrétienne, 1869)*, Paris: Chez Challamel Ainé, Libraire-Editeur, 1870.
- Gabriel Noradounghian Efendi. *Recueil D'actes Internationaux De L'empire Ottoman (1300-1789)*, Paris: E. Dentu, Libraire- Éditeur, 1897.
- Halil Cemalettin-Hrand Asadur. *Ecânibin Memâlik-i Osmâniye'de Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye*, Dersaâdet: İstanbul Hukuk Matbaası, 1331.
- Hasan Fehmi. *Telhis-i Hukûk-ı Düvel*, Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1312.
- İbrahim Hakkı. *Hukûk-ı Düvel*, İstanbul: Cihan Matbaası.
- İbrahim Hakkı Paşa. *Medhâl-i Hukûk-ı Beyneddüvel*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- J. -C. Aristide Gavillot. *Essai Sur Les Droits Des Européens En Turquie Et En Égypt Les Capitulations Et La Réforme Judiciaire*, Paris: E. Dentu, Libraire- Éditeur, 1875.
- Kemal Rıza. *Ne Kazandık? İstiklâl ve Necât, Büyük Bayram*, Sada-yı Millet Matbaası, 1332.
- M. Albert Desjardins. *De L'origine Des Capitulations Dans L'empire Ottoman*, Paris: Alphonse Picard, Éditeur, 1891.
- M.B.C. Collas. *La Turquie En 1861*, Paris: Librairie A. Franck, 1861.
- Mehdî Fraşerli. *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı Hâzırası*, Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325.
- Mehmed Cavid. *Malumat-ı İktisadiye*, Dersaâdet: Kanaat Matbaası, 1329.
- Mehmed Memduh. *Kapitülasyon Yâhûd Memâlik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Haiz Olduğu İmtiyâzât*, Dersaâdet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327.
- Naoum Y. Yantcheff. *La Bulgarie Et L'Étranger La Nationalite Bulgate Etude comparative entre la loi bulgare et les lois de la Turquie, de la Grèce de la Serbie, etc. Le Régime Des Capitulations*, Lausanne 1892.

Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 4, Kavânîn, Nizamât ve Talimât-ı Sıhhiye-i Belediye, Dersaâdet: Arşak Garoyan Matbaası, 1331.

Philip Marshall Brown, *Foreigners In Turkey Their Judicial Statüs*, Princeton: Princeton University Press, 1914.

Sakızlı Ohannes Efendi, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Dersaâdet: Mihran Matbaası, 1297.

Seyyid Tahir, *Kapitülasyonlar*, Sancakçıyan Matbaası, 1329.

Şemseddin Sami, *Kâmûsü 'l-A 'lâm*, C. V, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1314.

V. Araştırma ve İnceleme Eserler

V.a. Kitaplar ve Kitap Bölümleri

Açba, Sait. *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Ahmad, Feroz. *İttihad ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

_____. *Jön Türkler Ve Osmanlı'da Milletler*, çev. Ayşen Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

_____. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.

Ahmed Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet I*, hzl. Şevki Nezihi Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi I*, Eski Yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

_____. *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi 4-5*, Eski Yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

_____. *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi 6-7-8*, Eski Yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Akar, Tuba ve Ergenoğlu, Mehtap. "19. Yüzyılda Yabancıların Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti Edinmelerine Bir Kalkan Olarak Toprakların Vakıflaştırılması:

- Mersin Örneği”, *Osmanlı’da İktisadî Hayat ve Vakıflar*, ed. Kerem İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, 168-181.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Altuğ, Yılmaz. *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1966.
- Apaydın, Bahadır. *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2013.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Aybay, Rona. *Yabancılar Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Aykut, Şevki Nezihi. *Ahmed Cevdet Paşa (1238-1312/1823-1895) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma Ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Ayverdi, İlhan. *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010.
- Babacan, Hasan ve Avşar, Servet. *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları- Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Bayur, Hilmi Kâmil. *Sadrızam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III 1914-1918 Genel Savaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- _____. *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım: III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- _____. *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Berkes, Niyazi. *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, C. II, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.
- Bilsel, Cemil. *Lozan*, C. II, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.
- Blaisdell, Donald C. *Düyyûn-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008.
- Boogert, Mauritd H. van den. *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18.Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Berathılar*, çev. Ali Çoşkun Tunver, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Bozkurt, Gülnihâl. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- _____. *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Böcüzâde Süleyman Sami. *Üç Devirde Gördüklerim*, hzl. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Cengizer, Altay. *Adil Hafızanın Işığında, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Cerrahoğlu, A. *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975.
- Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Çalen, Mehmet Kaan. *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygarlık Yayınları, 1982.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

- Çelikel Aysel ve Gelgel, Günseli (Öztekin). *Yabancılar Hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları, 2013.
- Çetinkaya, Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- _____. *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir I-12*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953.
- _____. *Tezakir 21-39*, yay., Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Christmast, Henry. *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, çev. Mustafa Özbaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Çiçek, Kemal. "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon: Derya Kitabevi, 1998, s. 179-182.
- Çolak, Mustafa. *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Danışmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- _____. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Demir, İsmet ve Diğerleri, *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1992.
- Demir, Tanju. *Türkiye'de Posta Telgraf ve Teloфон Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005.
- Doğan, Atilla. "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 75-83.
- Düzdağ, M. Ertuğrul ed., *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtımuştakim Mecmuası*, C. I, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012.

- Ebuzziya Tefvik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.
- Eldem, Edhem. “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C. III, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, 341-391.
- Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Elmacı, Mehmet Emin. *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Engin, Vahdettin. “Sultan II. Abdülhamit’e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, hzl. Erhan Afyoncu, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001, 115-132.
- Erdoğan, Mustafa. “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, 23-40.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri*, C. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri. *Türkiyede İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.
- Fromkin, David. *Avrupa’da Son Yaz*, çev. Ali Şükrü Durukan, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Genç, Mehmet ve Özvar, Erol. *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar-I*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Geyikdağı, V. Necla. *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayın, 2008.
- Göger, Erdoğan. *Yabancılar Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Gökçe, Alperen. *İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi Kara Kemal Hayatı ve Millî İktisat Mücadelesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Güllü, Ramazan Erhan. *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi -Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Hacısalihoglu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Hammer, J. Von. *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, C. V, çev. Ata Bey, İstanbul 1330.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889- 1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Hopkirk, Peter. *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1995.
- Iorga, N. *Osmanlı Tarihi*, çev. Bekir Sıtkı Baykal Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1948.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- _____. *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- _____. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. I*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quateret, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İnan, Afet. *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İrtem, Süleyman Kani. *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, hzl. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Karabekir, Kazım. *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, C. 2, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.
- Karakulak, Mesut. *Osmanlı Sularında Rus Vapurları Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- _____. *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- _____. *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.
- Karaman, Deniz. "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Liberalizm*, C. 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 84-102.
- Karaoğlu, Ömer. *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme 19. Yüzyıldan Portreler-Olaylar- Belgeler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kazgan, Haydar. *Galata Bankerleri, I Cilt*, Ankara: Orion Yayınevi, 2005.
- _____. *Galata Bankerleri, II Cilt*, Ankara: Orion Yayınevi, 2005.
- Kerîmî, Fatih. *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.

- Kılıç, Sezen. *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021.
- Kılınçoğlu, D. Taner. "Veblen, Weber ve Ahmed Midhat Efendi'nin Kahramanları", *Kurumsal İktisat (Institutional Economics)*, ed. Eyüp Özveren, İstanbul: İmge Yayınevi, 2007, 441-472.
- Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul: Temel Yayınları, 1998.
- Köse, Osman. *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Kuran, Timur. *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Enstitüsü Yayınları, 1953.
- _____. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- _____. *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurdakul, Necdet. *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.
- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Zeki Doğan, İstanbul: Fener Yayınları, 1998.
- Külünk, Muhammet Emin. *Kapitülasyonların Kaldırılması*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Ankara: Türk Kültürüne Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.

- _____. *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- _____. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Mahmud Esad. *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, çev. Ahmet Öylek, Ankara: Türk Hukuk Kurumu Yayınları, 2008.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirler 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Doğu Sorunu (Türkiye)*, çev. Yurd Akul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 1977.
- Mcmeekin, Sean. *Berlin Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır, İstanbul: Picus Yayınları, 2012.
- Mücellidoğlu, Ali Çankaya. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C. III*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.
- Naîmâ Mustafa Efendi. *Naîmâ Târihi*, C. IV, çev. Zuhuri Danışman, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968.
- Nebioğlu, Osman. *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- Noviçev, A.D. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Ankara: Onur Yayınları, 1979.
- Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*. yay. hzl., İsmail Arar, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1993.

- _____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- _____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- _____. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____. *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- _____. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- _____. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, çev. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977.
- Pınar, İlhan. *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl I*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- _____. *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII Yüzyıl*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.
- _____. *Gezginlerin Gözüyle İzmir XX. Yüzyıl I*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997.
- _____. *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998.
- Odabaşı, İ. Arda. *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- _____. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Raczynski, Edward. *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyâhat*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.
- Reşat Ekrem. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsiyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1934.
- Rogan, Eugene. *Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ryan, Sir Andrew. *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Sağlam Çubukcu ve S. Atilla (ed.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Hayriye Tüccarları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, 2020.
- Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Salih Münir Paşa (Çorlu). *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi İstanbul ve Paris Hâtıraları*, hzl. Ali Birinci ve Selma Günaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Sancaktar, Fatih Mehmet. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2009.
- Schefer, M. Charles. *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer ve hzl. Mustafa Daş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Sertoğlu, Midhat. *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Seviğ, Vedat Raşit. *Türkiye'nin Yabancılar Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Fakülteler Matbaası, 1981.

- Sousa, Nasim. *The Capitulatory Regime of Turkey -Its History, Origin, and Nature-*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1933.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.
- Şıvgın, Hale. *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Talât Paşa'nın Anıları*. hzl. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016,
- Taner, Tahir. *Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin. *Kafkasya Hattında Osmanlı Hristiyanlarına Yönelik Rus Politikaları (1828-1878)*, Erzurum: Fenomen Yayınları, 2021.
- Taştan, Yahya Kemal. *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Tekinalp, Gülören. *Türk Yabancılar Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Tekinsoy, Yunus Emre ve Hanılçe, Murat. “Yabancı” Kavramı Üzerine Bir Deneme, *Osmanlı Devleti Hizmetindeki Yabancılar*, ed. Murat Hanılçe ve Yunus Emre Tekinsoy, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, 11-25.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzim. *Hatıralar*, Ankara: Elips Kitap, 2020.
- Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, hzl. Necati Tonga, Ankara: Çolpan Kitap, 2020.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- _____. *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- _____. *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

_____. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

_____. *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

Tunçay, Mete. *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Tunçay, Mete ve Zürcher, Erik Jan (drl.). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Turan, Şerafettin. *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Görüp İştittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. *Muhasebe ve Finansman Vergi*, Ankara 2011.

Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, yay. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.

Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi Cilt: III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*, hzl. Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yalman, Ahmet Emin. *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

_____. *Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913*, çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Yavuzarslan, Paşa hzl. *Kamus-ı Türkî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

Yerasimos, Stefanos. *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2- Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Gözlem Yayınları, 2001.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

V.b. Tezler

Akkoç, Alim Baki. “*Osmanlı Devleti'nde Pasaport Nizamnameleri ve Bunların Uygulamadaki Boyutları.*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.

Aşçı, Emine. “*İttihat ve Terakki'nin Fikri Yapısı ve Siyasi Yansımaları.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2018.

Aydar, Metin. *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî: Osmanlı Devleti'nde İktisat İlmine Dair Bir Risâle*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2016.

Aygın, Mert Can. “*Osmanlı Devleti'nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914).*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Demirci, Akmandar. “*Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticâret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selânik ve Ankara Örnekleri).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

Dördüncü, Muharrem. “*İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2013.

Erdal, Serkan. “*Osmanlı Devleti'nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.

Gök, Nejdet. “*Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomáticasında Berat Formu.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.

Gönen, Yasemin Saner. “*Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.

Konan, Belkıs. “*Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

- Kutlu, Burcu. “*Batı Anadolu’daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910).*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Mutlu, Şamil. “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.
- Özcan, Besim. “*Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1990.
- Özden, Mehmed. “*“Türk Yurdu” Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1994.
- Serbestoğlu, İbrahim. “*Osmanlı Devleti’nde Tabiiyet.*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2010.
- Şimşeker, Somer Alp. “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi Ve Kara Kemal Bey’in Yeri.*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, 2014.
- Taştekin, Serpil. “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madenleri İmtiyazları (1848-1914).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2020.
- Tatar, Ercan. “*Milli İktisat ve Kara Kemal.*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.
- Tekdemir, Aziz. “*Ticaret Nezareti (1839-1876).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Uygun, Süleyman. “*Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti’nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914).*” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.
- Yılmaz, Nihat. “*Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası.*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

V.c. Makaleler, Bildiriler ve Röportajlar

- Acaroğlu, M. Türker. “Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap”, *Belleten*, C. 50, S. 197, (1986): 507-530.

- Ahmad, Feroz. "Ottoman Perceptions of The Capitulations 1800-1914", *Journal of IslamicStudies*, Vol. 11, No. 1, (2000): 1-20.
- Angell, James B. "The Turkish Capitulations", *The American Historical Review*, Vol. 6, No. 2, (1901): 254-259.
- Arıkan, Zeki. "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 27, S. 37, (2005): 11-28.
- Aslan, Taner. "Osmanlı Devleti'nde Avusturya Postaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 8, S. 3, (2022): 714-728.
- Aydın, Mehmet. "İaşe Nezareti ve İaşe Nazırları (1918-1919)", *History Studies*, C. 14, S. 4, (2022): 767-779.
- Bilgi, Nejdett. "Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 25, S. 1, (2010): 101-146.
- Birecikli, İhsan Burak ve Maden, Fahri. "Yıldız Suikastı: Ermeni Komitacıların Sultan Abdülhamid'e Karşı Düzenlemiş Oldukları Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-68-69, (2007): 399-424.
- Castiglione, Frank. "'Levantine' Dragomans in Nineteenth Century Istanbul: The Pisanis, the British, and Issues of Subjecthood", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 44, S. 44, (2014): 169-195.
- Cevizliler, Erkan ve Akbulut, Seyhan. "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyon Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 2, (2019): 161-193.
- Çadircı, Musa. "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr Ve Pasaport Nizâm-nâmeleri", *Belgeler*, C. XV, S. 19, (1993): 170-181.
- Çelebi, Mevlüt. "Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri", *Belleten*, C. 62, S. 233, (1998): 157-206.
- Çolak, Mustafa ve Türkmen, İsmet. "Almanya Maliye Bakanı Dr. Theodor Karl Helfferich'in Birinci Dünya Savaşı'nın Sebeplerine Dair Değerlendirmeleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 17, (2015): 1-22.

- Davison, Roderic H. “Küçük Kaynarca Antlaşması’nda ‘Dosografa’ Kilisesi”, çev. Durdu Mehmet Burak, *Belleten*, C. 64, S. 239, (2000): 213-222.
- Demir, Kenan. “Ali Suavi’nin İktisadi Görüşleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16, (2018): 443-463.
- Demiryürek, Mehmet. “Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri (1600-1800)”, *Kebikeç*, S. 30, (2010): 89-104.
- Ekinci, İlhan. “Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (2003): 53-78.
- Elmacı, M. Emin. “Osmanlı Hukuk Reformunda Bir Öncü: Kont Leon Ostrorog”, *OTAM*, C. 29, (2011): 1-30.
- _____. “İttihat ve Terakki’nin Kapitülasyonları Kaldırması ve Diplomatik Alanda Yabancı Devletlerin Tepkileri”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Bildiriler C. I, 25 Kasım 2014, Ankara, (2015): 31-84.
- Ertan, Temuçin Faik. “Lozan Konferansı’nda Kapitülasyonlar”, *Atlas Tarih*, (Haziran-Temmuz 2022): 60-69.
- Fişek, Kurthan. “Osmanlı Dış Borçları Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 22, S. 3, (1967): 157-167.
- Genç, Mehmet. “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 6, (1999): 1-8.
- Gök, Nejdett. “Osmanlı Diplomatasında Bir Berât Çeşidi Olan –Ahidnâmeler-, *Türkiye Günlüğü*, S. 59, (2000): 97-113.
- Gökbilgin, M. Tayyip. “Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri”, *Belleten*, C. 1, S. 2, (1964): 119-220.
- Güran, Tevfik. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, *Belgeler*, C. XIII, S. 17, (1988): 213-360.

- İlhan, Tekeli ve İlkin, Selim. “Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeler İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey’in Yeri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ayırbaşım*, (2000): 1157-1188.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasenetiyle”, *Belleten*, C. 15, S. 60, (1951): 629-684.
- _____. “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Doğu Batı Dergisi Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, S. 17, (Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002): 9-36.
- _____. “Osmanlı’nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticâret”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 6, S. 24, (Ağustos, Eylül, Ekim 2003): 55-82.
- Konan, Belkıs. “Osmanlı Devletinde Protégé (Koruma) Sistemi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 1, (2009): 169-188.
- _____. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 64, S. 1, (2015): 171-194.
- Koray, Enver. “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C. 47, S. 186, (1983): 563-582.
- Kuran, Ercüment. “Fransa’nın Cezayir’e Tecavüzü”, *Tarih Dergisi*, C. 3, S. 5-6, (1953): 54-62.
- Ökçün, A. Gündüz. “Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli’nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 3, (1967): 139-151.
- Pamuk, Şevket. “Bağımlılık ve Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi (Ekonomi)*, Yıl: 4, S. 17, (2001-2002): 37-44.
- Pınar, Hayrettin. “Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âlî Paşa’nın İzmir Valiliği”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, (2008): 135-154.
- Saner Gönen, Yasemin. “Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri-I”, *Toplumsal Tarih*, C. 12, S. 67, (1999): 12-17.

- Serbestoğlu, İbrahim. “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *OTAM*, S. 29, (2011): 193-214.
- Sevta, Metin. “Osmanlı Devleti’nden Lozan’a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Mıydı?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 2, (2021): 905-957.
- Sezer, Hamiyet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, (2003): 105-124.
- Sonyel, Salâhi R. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleten*, C. 55, S. 213, (1991): 359-370.
- Soysal, İsmail. “Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi”, *Tarih Dergisi*, C. 3, S. 5-6, (1953): 63-94.
- Süme, Mehmet. “Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Oktruva Resmi”, *Belleten*, C. 80, S. 288, (2016): 531-546.
- Şeber, Nurdan İpek. “Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı’nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaaya Yansımaları”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, (2011): 237-262.
- Şişman, Ayşin. “1702-1708 Tarihleri Arasında Türk-Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler”, *Belleten*, C. 63, S. 237, (1999): 509-558.
- Talbot, Michael. “Petitions of the Suppliant Ambassador: British Commercial Representations to the Ottoman State in the Eighteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 46, S. 46, (2015): 163-191.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin, “Erzurum Şehrinde Yabancı Nüfus (1835-1847)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2020): 421-449.
- Toprak, Zafer. “Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki’nin İaşe Politikası”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C. 6, (1978): 211-225.
- Van Den Boogert, Maurits H. “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 44, S. 44, (2014): 9-20.

_____. Maurits H. van den Boogert Röportajı-Şiir Alkan, “Mübarek Kapitülasyonlar”, *Atlas Tarih*, S. 75, (Haziran-Temmuz 2022): 50-59.

Yeşil, Fatih. “III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, C. 76, S. 275, (2012): 75-146.

V.d. Ansiklopedi Maddeleri

A.A.A., “İbrahim Hakkı Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 892-894.

Akşin, Sina, “Jön Türkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 832-843.

Aktepe, M. Münir, “Abdülhamid I”, *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 213-216.

Akün, Ömer Faruk, “Nâmık Kemal”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2016, 361-378.

Baysun, M. Cavid, “Balyos”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 291-295.

Beydilli, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 442-444.

_____. “II. Mahmud”, *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 352-357.

_____. “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 524-527.

_____. “Şark Meselesi”, *DİA*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 352-357.

_____. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 430-433.

Brentjes, Sonja, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 251-259.

- Boztemur, Recep, “XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 383-388.
- Buhl, Frantz, “Millet”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979 317.
- Çankaya, Ali “Kapitülasyon’lar”, *Türk Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, C. XXI, Ankara 1974, 232-234.
- Çelik, Hüseyin, “Hürriyet”, *DİA*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 505-507.
- Efe, Adem, “Sebîlürreşâd”, *DİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 251-253.
- Genç, Mehmet, “Yed-i Vâhid”, *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 378-383.
- Gökbilgin, M. Tayyip, “Konsolos”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, 836-840.
- Gürsel, Seyfettin, “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 672-687.
- _____. “Osmanlı Dış Borçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 389-399.
- İlkin, Selim, “Câvid Bey, Mehmed”, *DİA*, C. 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 175-176.
- İnalcık, Halil, “İmtiyâzât”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 245- 252.
- İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *DİA*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 3-15.
- Kallek, Cengiz, “İmtiyâzât”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 242-245.
- Karal, Enver Ziya “Mahmud II.”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1957, 165-170.
- Kazgan, Haydar, “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 691-715.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, 185-188.

_____, “Vergi”, *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 52-58.

Keyder, Çağlar, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 642-652.

Kurşun, Zekeriya, “İbrâhim Hakkı Paşa”, *DİA*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 311-314.

Küçük, Cevdet ve Ertüzün, Tevfik, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *DİA*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 58-62.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâme”, *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 536-540.

_____, “Baltalimanı Muahedesi”, *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 38-41.

_____, “Osmanlılar’da Gümrük”, *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 264-265.

_____, “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 64-65.

_____, “Mürur Tezkiresi”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 60-61.

Mardin, Şerif, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 618-634.

Orhonlu, Cengiz, “Tercüman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 175-181.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 278-281.

_____, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *DİA*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, 66-70.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 1547-1581.

Özdemir, Bülent, “1838 Ticaret Anlaşması”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 351-361.

- Özel, Ahmet, “Müste’men”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 140-143.
- Özkiper Oktar, Tiginçe, “Tütün Reji Şirketi-Memâlik-i Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi, Reji Şirketinin Kuruluşundan Önceki Gelişmeler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 459- 464.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 718-723.
- Savaş, Ali İbrahim, “Konsolos”, *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 178-180.
- Shaw, Stanford J., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 1000-1031.
- Siler, Abdurrahman, “Namık Kemal’in İktisadî Görüşleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 1176-1194.
- Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 635-640.
- _____, “Tanzimat’tan Sonra İktisadî Politika”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, 668-671.
- _____, “Fes Boykotu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, 297.
- Tuncer, Hüseyin, “Türk Yurdu”, *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 550-551.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, “Cavit Bey”, C. 24, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, 1309-1311.
- Türkoğlu, İsmail, “Mûsa Akyiğitzâde” *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2003, 213-214.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Berat”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 523-524.

Yazıcı, Nesimi, “İkdam”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, Ankara 2000, 24-25.

Yılmaz, Faruk, “Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 415-430.

V.e. İnternet Kaynakları

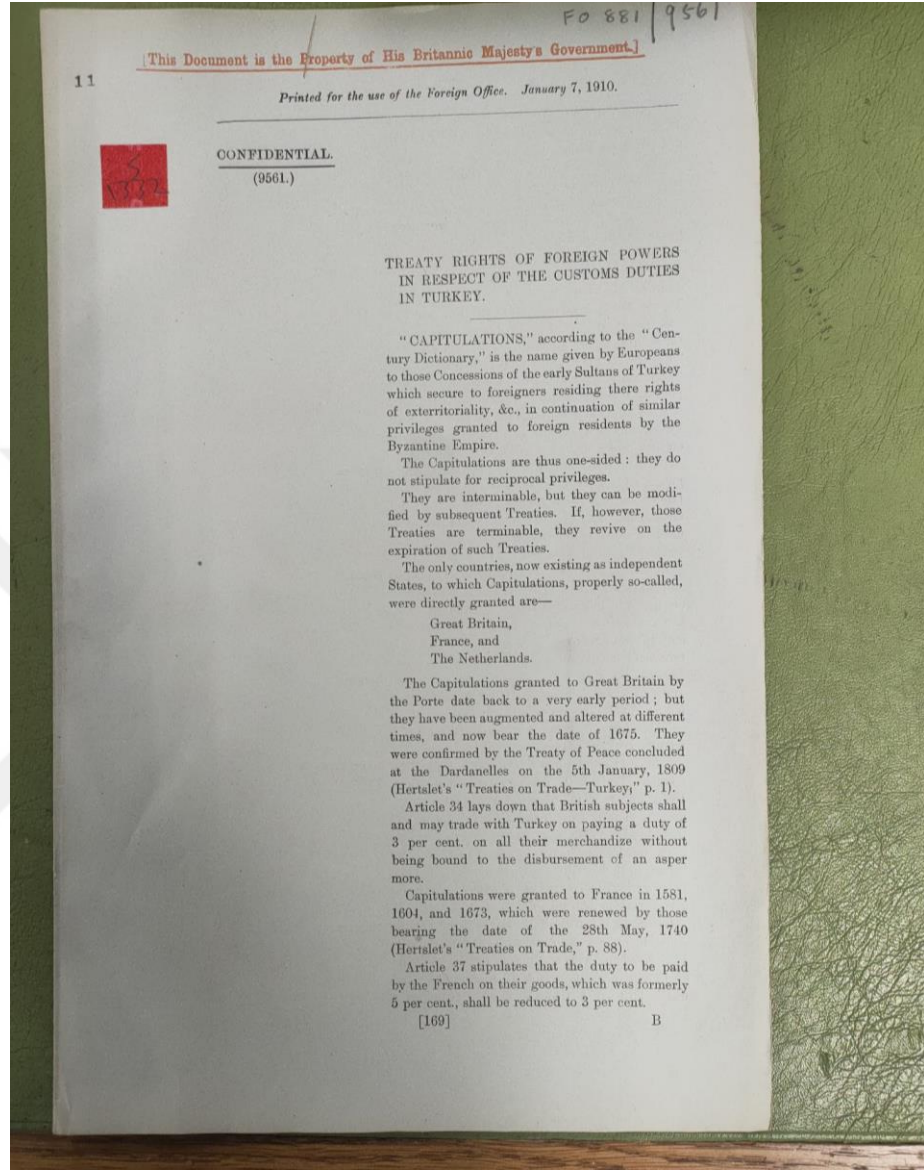
<https://www.haberturk.com/murat-bardakci-1908-deki-avusturya-boykotunun-oykusunu-yazdi-2009185> (Erişim tarihi: 10.07.2021).

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/itibar-i-milli-bankasi/> (Erişim tarihi: 06.02.2023).

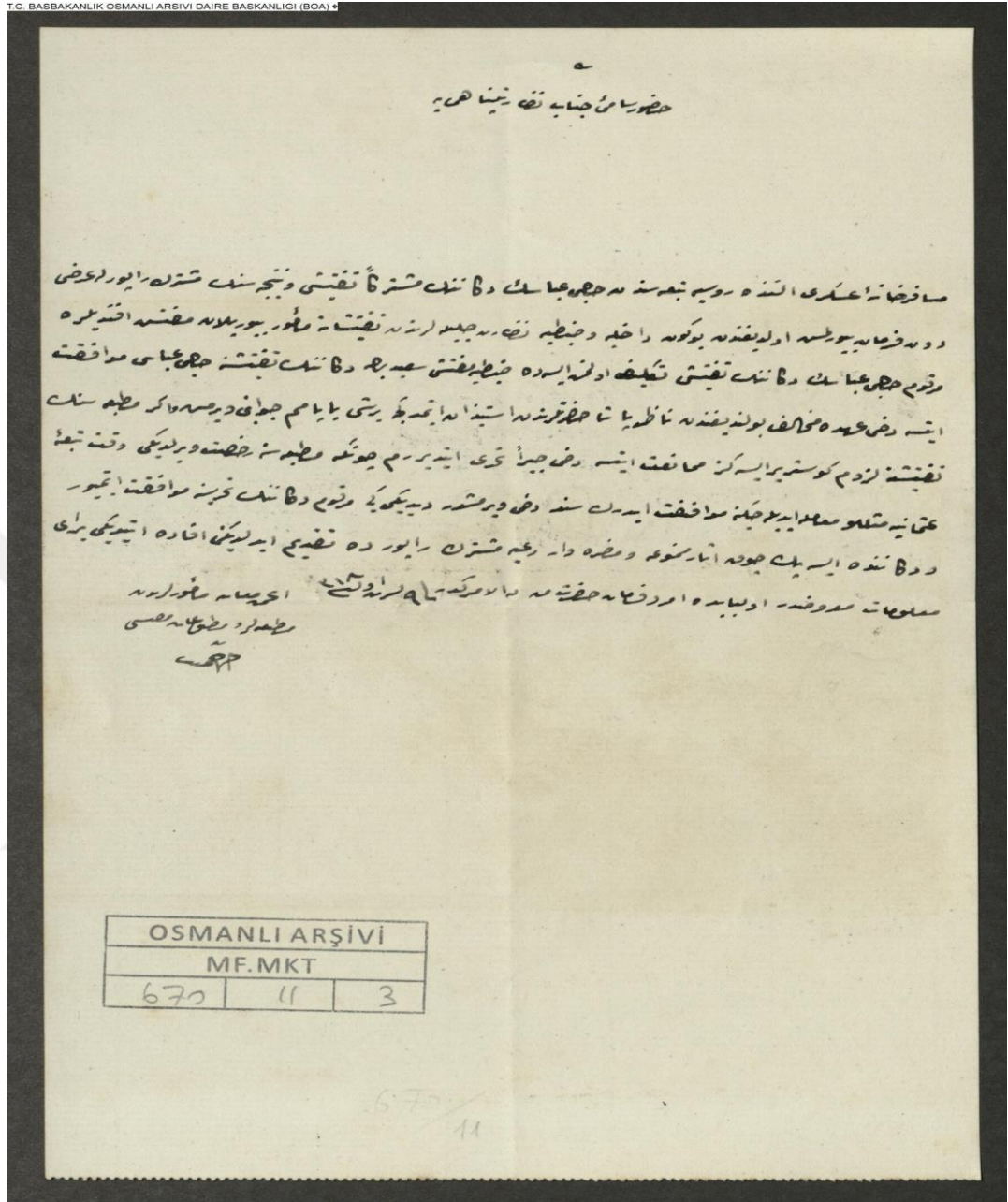
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kapitulasyonlar/> (Erişim tarihi: 01.02. 2023).

<https://www.cglgumruk.com.tr/terimler-sozlugu/ad-valorem-tarife.html> (Erişim tarihi: 27.03.2023).

EKLER

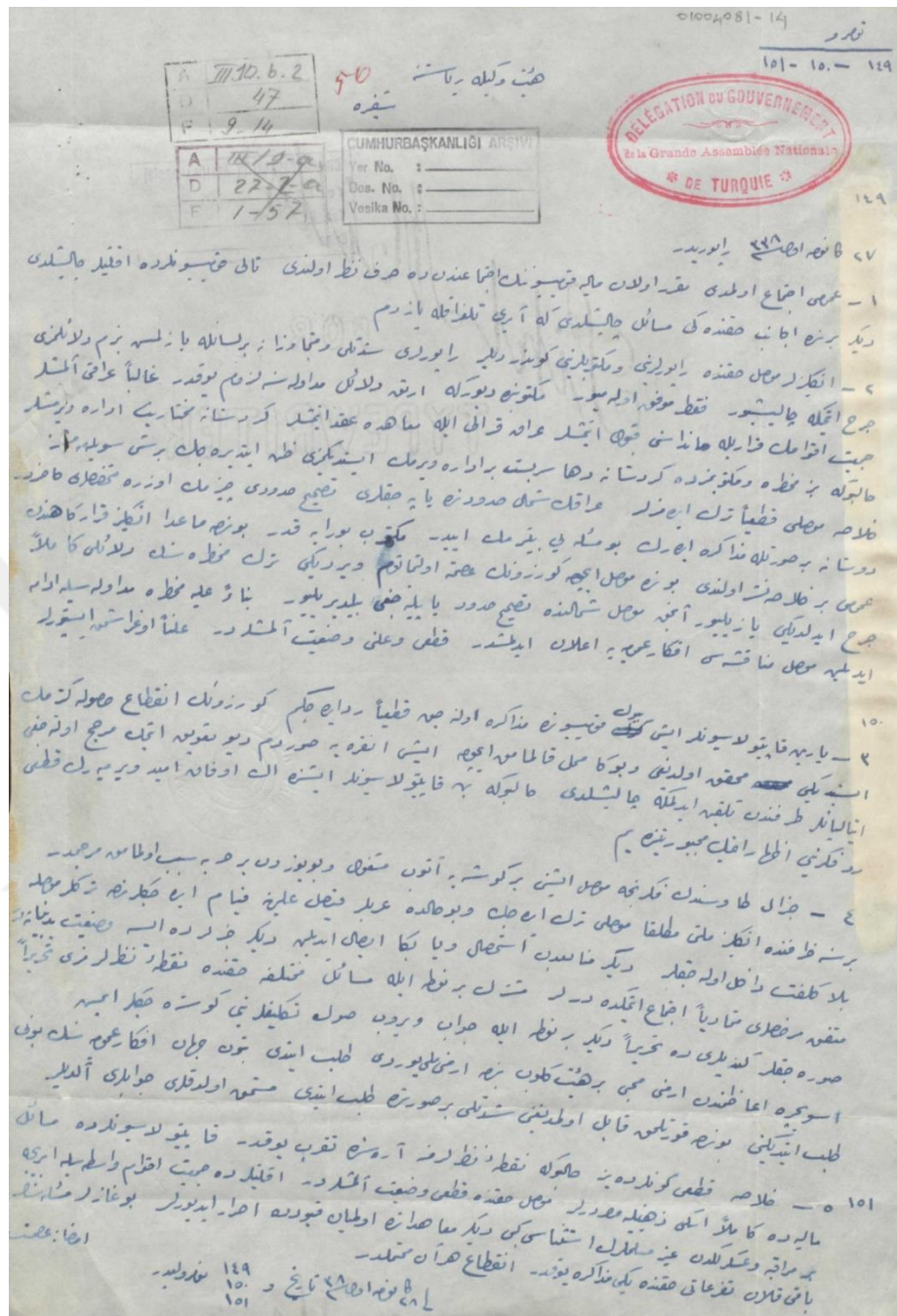

Ek-1. İngiliz Millî Arşivi'nde Kapitülasyonların Tanımını İçeren Bir Döküman
(TNA, F.O., 881/9560, 7 Ocak 1910).

MF.MKT.00670.00011.003

Ek-2. Rus vatandaşı olan Hacı Abbas Ağa'nın dükkânında yasaklı kitaplar satması ve dükkânının aranmasına muvafakat ederek senet dahi vermesine rağmen Zaptiye Müfettişi Sait Bey'in bu durumu "uhde muhalif" bularak, aramayı reddettiğini gösterir belge (BOA, MF.MKT, 670/11, leff 3, R. 9 Teşrîni evvel 1318 (22 Ekim 1902).

Ek-3. Kapitülasyonlar meselesinin büyük komisyonda görüşülmesinin hemen öncesinde İsmet Paşa'nın, bu konuda “en ufak ümit vermeyerek kesin ret fikrini” beyan edeceğini bildirdiği raporu (CA, Ebsis Sıra No: 01004081, Belge Eki No: 11, Belge Kayıt No: 567389, R. 28 Kânunuevvel 1338 (28 Aralık 1922)).

Ek-4. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin kapitülasyonların kaldırılmasını duyurduğu sürmanşeti (*Tasvîr-i Efkâr*, No. 1195, 10 Eylül 1914).

Ek-5. *Servet-i Fünûn*'un 17 Eylül 1914 tarihli sayısında yer alan iki fotoğraf. İlk fotoğrafta İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, kapitülasyonların kaldırılması üzerine toplantıda kabul edilen kararı, Sadrazam Said Halim Paşa'ya tebliğ etmektedir. Altteki fotoğraf, kapitülasyonların kaldırılması sebebiyle kutlama yapan kalabalığın Sultan Ahmed Meydanı'nda toplanmasına ilişkindir. (*Servet-i Fünûn*, No. 1215, 17 Eylül 1914).

Ek-6. *İkdam* gazetesinin kapitülasyonların kaldırılmasını “Millî Bayramımız” şeklinde duyurduğu nüshası (*İkdam*, No. 6303, 10 Eylül 1914).

TURKEY'S MOMENTOUS STEP.

CAPITULATIONS TO BE ABOLISHED.

Constantinople, Sept. 10th.

The Porte has informed the Foreign Embassies of the decision of the Council of Ministers to abolish the privilege of the capitulations for foreign subjects in Turkey. This will take effect on the 1st of next month. The Russo-Greek negotiations in Bucharest have been adjourned since for the purpose of affording time for the consideration of the various proposals for a settlement of the question of the Aegean Islands.—*Reuter*.

Constantinople, Friday.

The removal of the capitulations by the decision of the Porte means the placing henceforward of foreign subjects entirely under the protection of the Ottoman authorities, instead of each of the European Powers, and the abolition of the foreign post offices, in fact the subjecting of foreign residents in Turkey to the laws of the country. The Minister of the Interior is addressing circulars to the local authorities announcing this important decision, and enjoining the protection of foreigners, who, the circular says, are to be treated as respected visitors to the country.—*Press Association War Special*.

Washington, Friday.

The Turkish Ambassador has announced that he is advised by his Government that all conventions between the Powers and Turkey conferring privileges or restricting the sovereignty of the Porte have been abrogated.—*Press Association War Special*.

Petrograd, Friday.

With reference to the Note of the Sublime Porte which abrogates at the same time the regime of the Capitulations together with the Sultan's decree instituting the Ottoman Public Debt, it is semi-officially declared here that the Powers of the Triple Entente, having taken cognizance of the Note, have begun an exchange of views in accordance with their principle of community of interest, and the resolutions taken by them.—*Press Association War Special*.

SUDDEN STROKE BY TURKEY.

JUDICIAL AND FINANCIAL INDEPENDENCE.

CAPITULATIONS ABOLISHED.

"NO UNFRIENDLY INTENTIONS."

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, SEPT. 9.

The Porte has decided to abolish the judicial and financial capitulations. Djavid Bey informed the representatives of the Powers of this decision this afternoon.

The Porte is now preparing a Note in which it will explain the reasons for its action. The Government proposes to permit the existence of the present system until October 1 (New Style).

CONSTANTINOPLE, SEPT. 10.

The communication to the Powers declares that the Porte is inspired in its decision solely by a desire to assure judicial, economic, and fiscal liberty of action in the interests of the progress of the country, and it points out that the Porte entertains no unfriendly intentions towards any foreign Power, that the Porte is acting in the supreme interests of the Ottoman Fatherland, and that it is ready to conclude treaties of commerce based upon the principles of international law.—*Reuter*.

* These Capitulations date back to 1535, and are modelled in part on similar arrangements which were freely entered into in Syria during the period of the Crusades by the local Mahomedan and Christian States on the one side, and the enterprising Italian trading Republics on the other. For many years the existence of the Capitulations was a convenience alike to the Porte and to the Western States to which they had been accorded. Turkish justice, being based on the Sheriat, could not trouble itself with the intricate situations arising out of the more complicated Western legal systems, and for the sake of simplicity each nation continued to govern its own subjects within the Ottoman dominions.

The scope of the Capitulations, though varying in certain minor details, is in the main the same for each of the Western nations which enjoy them. No foreign subject may be arrested without the intervention of his Consul, nor may he be tried for an offence against an Ottoman subject save in the presence of his Consul. In questions arising between subjects of foreign Powers, or between subjects of the same Power, the Ottoman courts have no jurisdiction; and in all cases in which a foreign subject becomes liable for criminal action he is tried in a Consular Court, and, if necessary, imprisoned in a Consular prison according to the law of his own country, which, by a legal fiction peculiar to the Capitulatory regime, follows the individual even when he is upon Turkish territory.

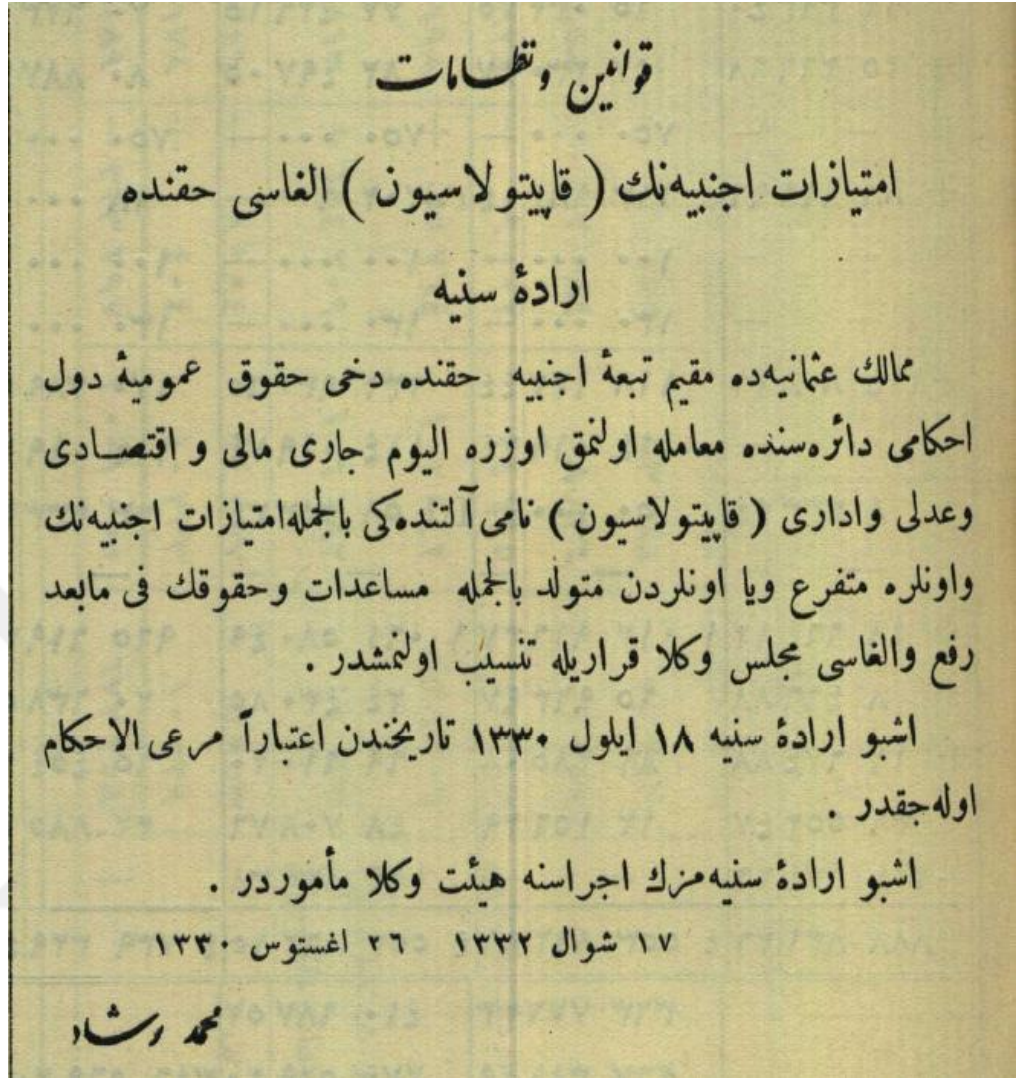
It is understood that the Ambassadors of the Powers in Constantinople have already protested against the action of the Porte, and that the initiative was taken by the German Ambassador.

Ek-7. Kapitülasyonların

kaldırılmasının yabancı basına yansıması (*Leicester Daily Post*, 12 Eylül 1914, s. 6).

Ek-8. Kapitülasyonların kaldırılmasının

yabancı basına yansıması (*The New York Times*, 12 Eylül 1914, s. 7).

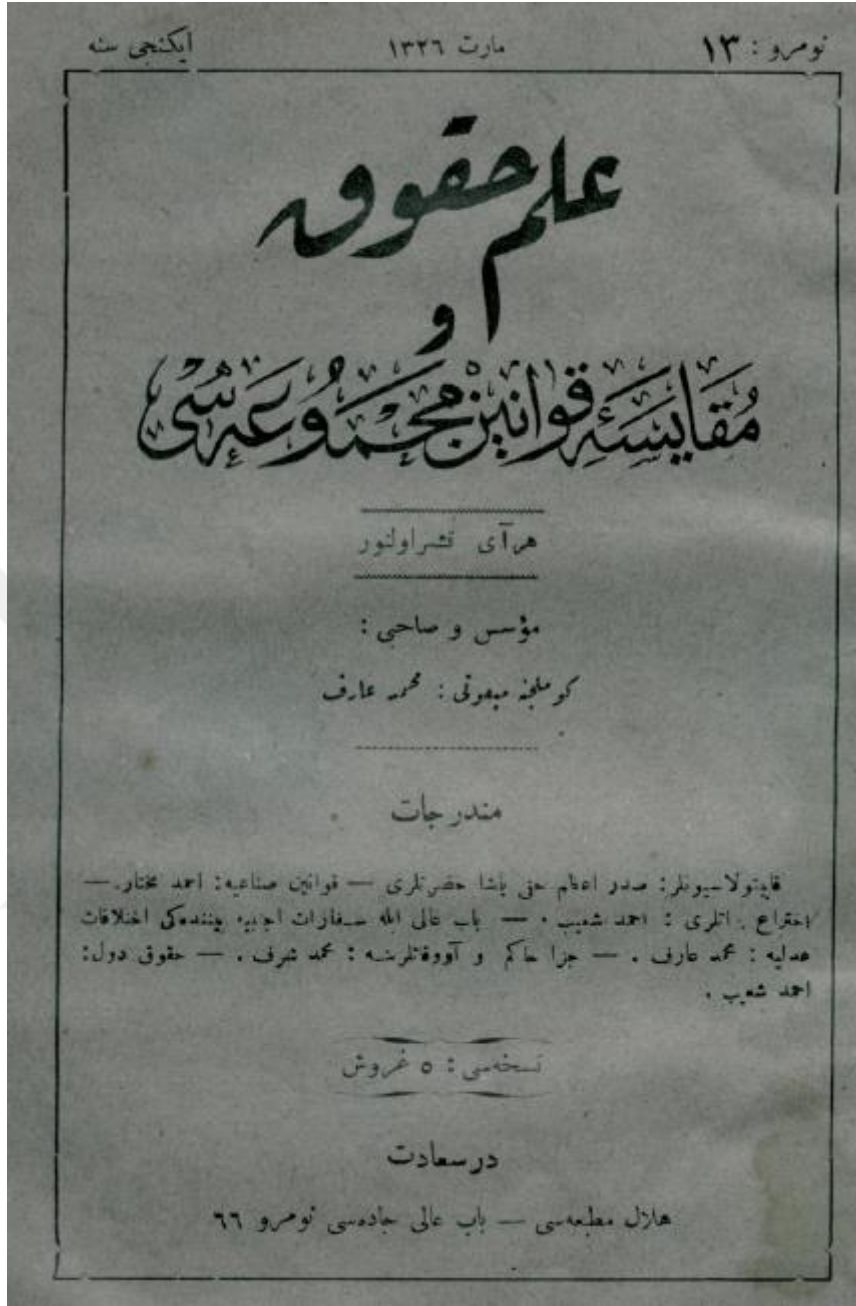
**Ek-9. İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında
İrâde-i Seniyye**

“Memâlik-i Osmâniye’de mukîm tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukûk-ı umûmiye-i düvel ahkâmı dâiresinde muâmele olunmak üzere el-yevm câri malî ve iktisadî ve adlî ve idarî (kapitülâsyon) nâmı altındaki bi’l-cümle imtiyâzât-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri’ veya onlardan mütevellid bi’l-cümle müsâadat ve hukûkun fimâbad ref’i ve ilgâsı Meclis-i Vükelâ kararıyla tensib olunmuşdur. İşbu irâde-i seniyye 18 Eylöl 1330 tarihinden itibaren meri’ül-ahkâm olacaktır. İşbu irâde-i seniyyemizin icrâsına Hey’et-i Vükelâ me’mûrdur.

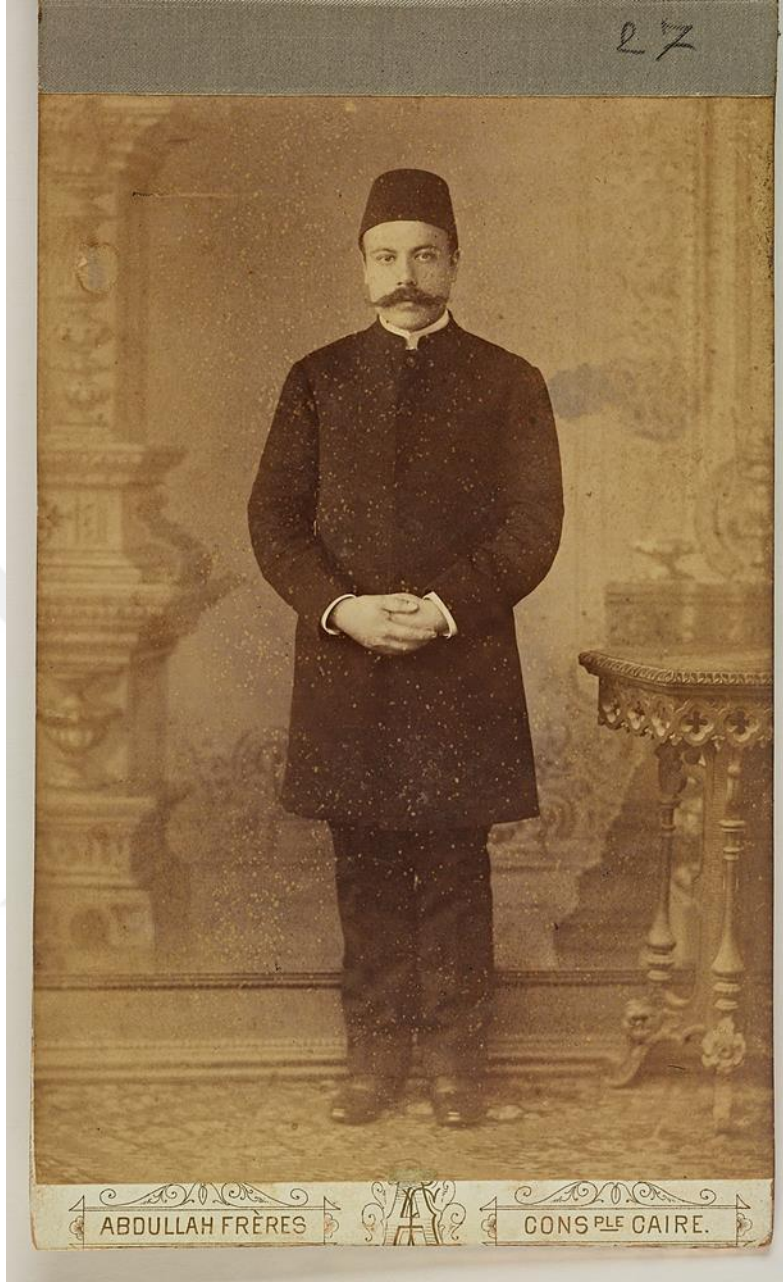
17 Şevvâl 1332/26 Ağustos 1330

Mehmed Reşad”

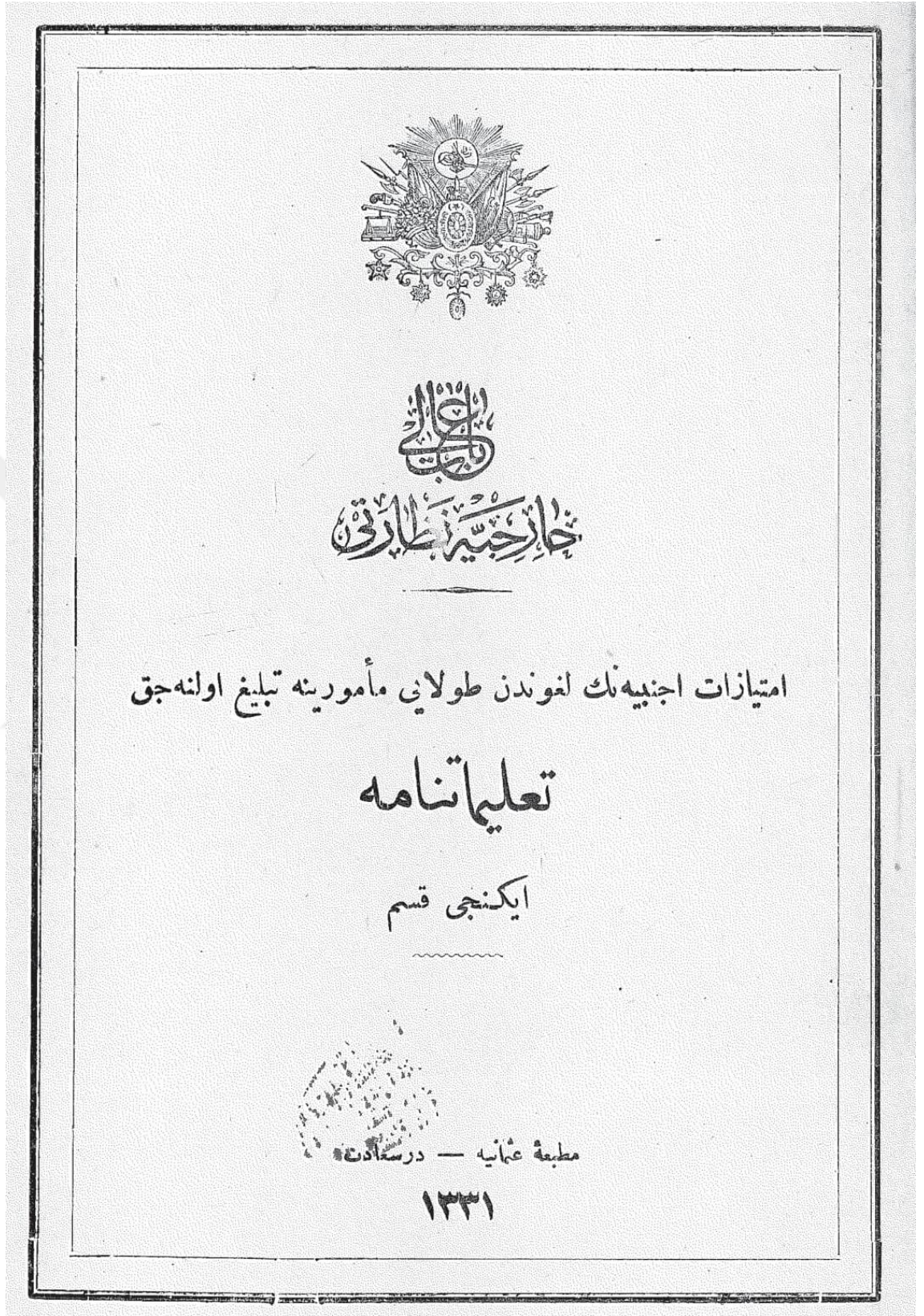
“İmtiyâzât-ı Ecnebiye’nin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkında İrâde-i Seniyye”,
Takvîm-i Vekâyi’, No. 1938, 4 Eylöl 1330 (17 Eylöl 1914), s. 1.

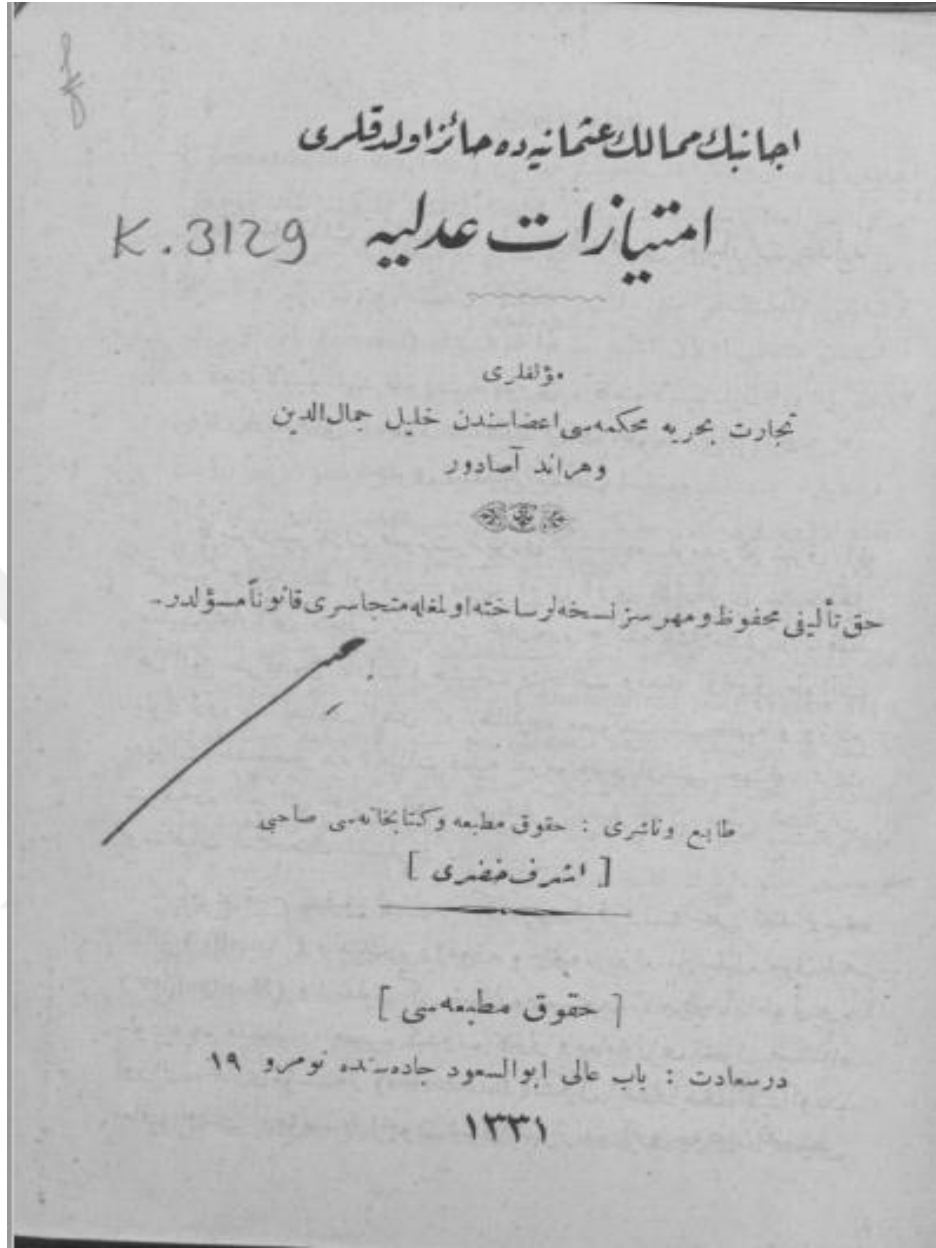
Ek-10. İbrahim Hakkı Paşa, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*'nın 13 ila 24 sayıları arasında, “Kapitülasyonlar Yâhûd Uhûd-ı Kadîme” adlı 10 makaleden oluşan bir yazı dizisi kaleme almıştır (*İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn Mecmûası*, No. 13, Dersaâdet Mart 1326).

Ek-11. *II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri*, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918).

Ek-12. İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Lağvından Dolayı Me'murine Teblîğ Olunacak Talimât-nâme İkinci Kısım, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet 1331.

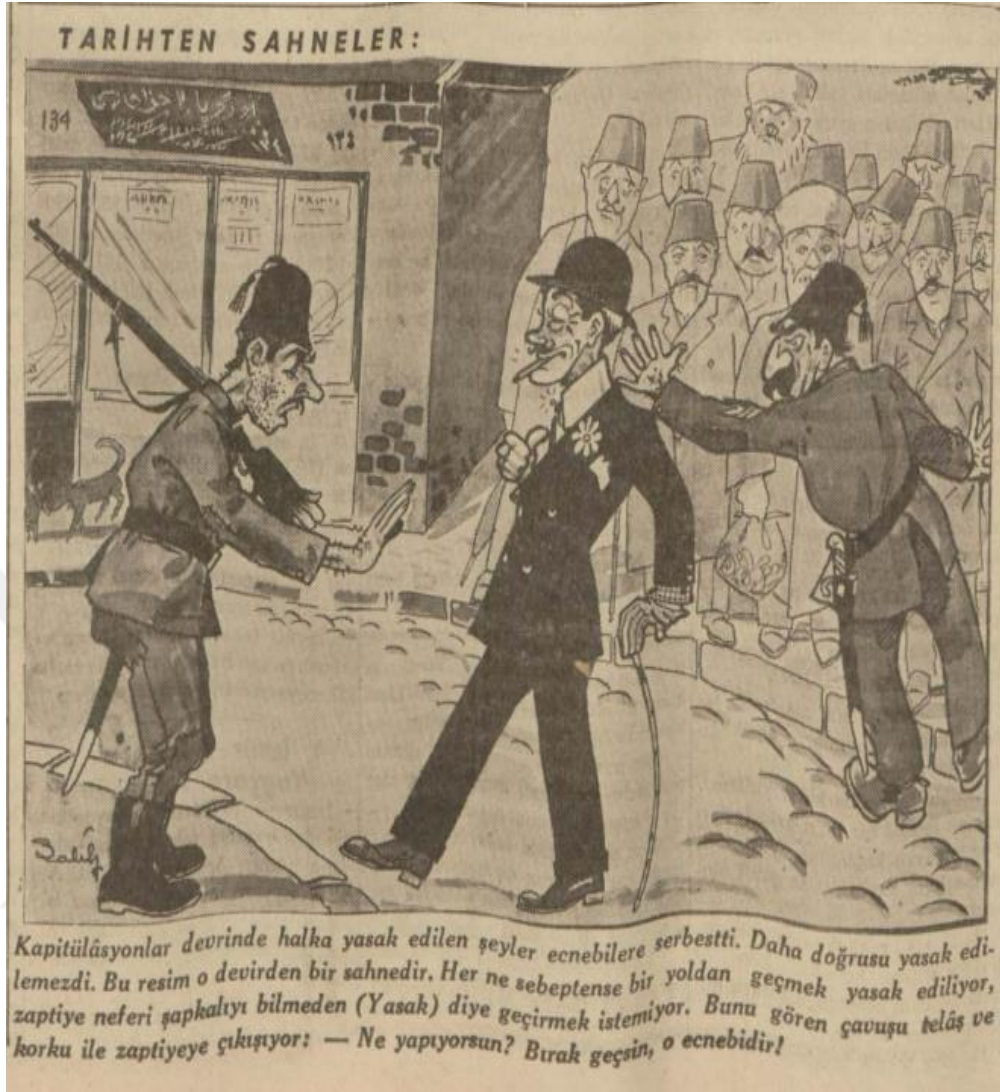
Ek-13. Halil Cemaleddin ve Hrand Asadur, *Ecânibin Memâlik-i Osmâniye'de Hâ'iz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliye*, Hukûk Matbaası, Dersaâdet 1331.

Ek-14. *II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri*, Gümüşsuyu Alman Sefarethanesi'nin dış görünüşü.

Ek-15. *II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri*, Katolik hastanesinin açılışında bir konsolos ve delegeleri

Ek-16. Cumhuriyet Dönemi'nde Kapitülasyonların Hicvedilmesi (*Tan*, No. 1292, 8 Mart 1939, s. 5).

Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Borçlanılan miktar (Osmanlı Altın Lirası)	İhraç Bedeli (%)	Ele Geçen Safi Miktar (Osmanlı Lirası)	Yıllık Faizi ve İtfası (%)	Karşılık Gösterilen Kaynak ve Borcun Kimliği	Aracı Kuruluş ya da Alacaklılar
1854 Kırım Savaşı'nın finansmanı ve silah alımı	3.300.000 (75 milyon Fransız Frangı, ya da 3,0 milyon -yetki 5,0- İngiliz sterlini)	80	2.640.000	6 + 1	Mısır Eyaleti'nden alınan yıllık 60.000 kese altın gelirleri "Mısır Borçlanması"	Dent Palmer ve ortakları (Londra) ve Goldschmid ve ortakları (Paris)
1855 Kırım Savaşı'nın finansmanı ve silah alımı	5.500.000 (5 milyon İngiliz sterlini)	100	5.500.000	4 + 1	Mısır Eyaleti vergi gelirleri, İzmir ve diğer gümrük gelirleri	Rothschild Brothers (Londra), Fransa ve İngiltere
1858 Kaimelerin tedavülünden çekilmesi	5.500.000 (5 milyon İngiliz sterlini)	76	4.180.000	6 + 1	İstanbul gümrük gelirleri ve okturva (ayakbaşı) hasılatı	Dent Palmer (Londra) ve Ortakları
1860 Birikmiş çeşitli iç-dış borç ödemeleri	2.240.942 (50.930.500 Fransız Frangı)	62,5	1.400.588	6+2	Aşar vergisi "Mirés Borçlanması"	Demiryolları Şirketi Direktörü Mirés (Paris)
1862 Kaimelerin toplanması ve birikmiş iç-dış borç ödemeleri	8.800.000 (200 milyon Fransız Frangı)	68	5.984.000	6 + 2	Aşar vergisi	Deveaux ve Ortakları ve Osmanlı Bankası
1863 Kısa vadeli borçların ödenmesi ve madeni para basılması	8.800.000 (200 milyon Fransız Frangı)	68 ve 72	6.248.000	6 + 2	Çeşitli illerin ipek, zeytin, tuz ve tütün aşar vergisi	Osmanlı Bankası ve Crédit Mobilier
1865 Dış borçların ödenmesi ve bütçe açığı	6.600.000 (150 milyon Fransız Frangı)	66	4.356.000	6 + 2,44	Ergani bakır madeni gelirleri ile ağnam (koyun) vergisi "Ağnam İstikrazı (Koyun Borçlanması)"	Osmanlı Bankası ve Crédit Mobilier de Paris

1865 I. Tertip genel borçları kısa vadeli borçların %5 faizli tahvillerle konversiyonu	40.000.000 (900 milyon Fransız Frangı)	50	20.000.000	5	1864-1865 bütçesinde 2.464.000 altın liralık ödenek öngörüldü.	General Credit and Finance (Londra)
1869 Kısa vadeli borçların ödenmesi ve bütçe açığı	24.444.442 (555 milyon Fransız Frangı)	54	13.200.000	6 + 1	Cezayir, Konya, Aydın, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Bosna, Mentеше vilayetlerinin aşar ve ağnam vergileri	Comptoir d'Escompte (Paris)
1870 Rumeli demiryolu yapımı	34.848.000 (792 milyon Fransız Frangı)	32,125	11.194.920	3	"İkramiyeli Rumeli Demiryolu Borçlanması"	Baron Hirsch (Brüksel)
1871 Kısa vadeli borçların ödenmesi- bütçe açığı	6.270.000 (5,7 milyon Sterlin)	73	4.577.100	6 + 1	Mısır Hidivi ile antlaşma sonucu artırılan Mısır aşar vergisinden serbest kalan kısım	Crédit Général Ottoman, Louis Cohen and Sons Dent Palmer ve Ortakları (Londra)
1872 Hazine tahvilleri bütçe açığı	5.302.220 (12.238.820-6.936.600) (278.155.000 Fransız Frangı) (Mahsup Sonrası)	98,5	5.222.686 (12.055.238- 6.832.582) (Mahsup Sonrası)	9	Edirne, Selanik ve Tuna vilayetleri vergisi ve Anadolu ağnam resmi	Crédit Générale Ottoman ve Banque Austro-Ottomane
1873 Genel borçları II. Tertip 1872'de ihraç olunan Hazine bonolarının konversiyonu	6.936.600 (12.612.110=11 milyon sterlin) (Mahsup Sonrası)	98,5 (Mahsup Sonrası)	6.832.551 (Mahsup Sonrası)	5	Devletin tüm gelir fazlaları	Osmanlı Şahane Bankası

1873 Bütçe açığı	30.555.558 (694,4 milyon Fransız Frangı)	42	16.500.000	6 + 1	Ankara, Tuna aşarı, Anadolu ağnam resmi ve bütün tekeli gelir fazlası	Crédit Générale Ottoman ve Crédit Mobilier de Paris
1874 Genel borçları III. Tertip kısa vadeli borçların ödenmesi ve konversiyon için tahvil ihracı	44.000.000 (1 milyar Fransız Frangı)	43,5	19.140.000	5 + 1	Osmanlı Bankasına devletin hazine bankası statüsü de tanınarak	Osmanlı Bankası ve Diğer Kuruluşlar
1877 Rusya ile savaş masrafları	5.500.000 (5 milyon Sterlin)	52	2.860.000	5	Mısır Eyalet gelirleri	Osmanlı Bankası ve Glayn Mills, Curie and Co.
1885 Avans olarak	1.012.000 (23.000.000 Fransız Frangı)	---	---	7 Avans olarak	Rumeli demiryolları Osmanlı gelir payı	Osmanlı Bankası aracılığı ile Fransa'dan
1886 Avansın konsolidasyonu	6.500.000	100	6.500.000	5 + 1	Gümrüklerin yıllık 300.000 Osmanlı Liralık bölümü “Gümrükler Borçlanması”	Osmanlı Bankası
1888 Almanya'dan satın alınan askerî mühimmat bedeli	1.650.000 (30.000.000 Alman Markı)	70	1.155.352	5 + 2	İzmir'in ipek aşarı ile kara ve balık avı ruhsatname gelirleri “Balık Avı Borçlanması”	Deutsche Bank
1890 %5 faizli tahvilat-ımümtaze %4 faizli tahvillerle değiştirildi	8.609.964	75	6.457.4473	4+1	Gümrüklerin ve bazı illerin aşarının 311.000 Osmanlı Liralık bölümü	Osmanlı Bankası

1890 Dalgali borç konsolidasyonu	4.999.500	88	4.400.000	4 + 1	Gümrüklerin ve bazı illerin aşarının bir bölümü “Osmaniye İstikrazı”	Osmanlı Bankası
1891 %5 faizli 1877 tahvilleri uzun vadeli %4 faizli tahvillerle değiştirildi	2.663.000 (6.316.920 Sterlin) (Mahsup Sonrası)	90	2.397.000 (Mahsup Sonrası)	4	Mısır Vilayeti aşar vergisi	Osmanlı Bankası Rothschild Biraderler
1893 Bütçe açığı	1.000.000	70	700.000	4 + 1	Tömbeki Şirketi’nin Tekel karşılığı verdiği 40.000 Osmanlı Lirası	Vikont G. De Zaghep Tömbeki Şirketye “Tömbeki Borçlanması”
1894 Şark demiryollarından kalan borç için	1.762.000	73,5	1.260.600	4	Rumeli Demiryolu Şirketi’nin kilometre teminatı	Deutsche Bank
1894 1854 ve 1871 yılları borçlarının yenileri ile konversiyonu	631.000 (8.212.340 Sterlinlik yeni tahvillerden mahsup sonrası kalan miktar olarak)	91	580.000 mahsup sonrası	3,5 + 0,35	Şark demiryollarının vermesi gereken kişi başına 1.500 Osmanlı Liralık gelir	Rothschild Biraderler Demiryolları Şirketi ile “Şimendifer Borçlanması”
1896 Girit isyanının bastırılması için gerekli harcamalar	3.272.720	85	2.717.000	5 + 0,5	Aydın, Bursa ve Selanik Ağnamı; İzmir, Manisa, Denizli’nin Palamut, Afyon Revganı ve Zeytin Aşarı	Osmanlı Bankası
1902 1886 yılı %5 faizli Gümrükler Borçlanması ile konversiyon	3.467.000 (8.600.000 lira toplam borçtan mahsuptan sonra kalan miktar)	80	2.713.600 (Mahsup Sonrası)	4+1	Gümrüklerin Yıllık 300.000 Osmanlı Liralık Bölümü	Osmanlı Bankası “Gümrükler Borçlanması”

1903 Konya-Bağdat demiryolundan bir bölümünün kilometre tazminatı	2.376.000 (54.000.000 Fransız Fransı veya 2.160.000 Sterlin)	100	2.376.000	4 + 0,087538	Konya, Halep, Urfa aşarından 106.000 Osmanlı Liralık bölümü	Deutsche Bank ve Demiryolları Şirketi ile “Bağdat I. Tertip Demiryolu Borçlanması”
1903 1888 Balık avı istikrazının ödenmeyen kısmını karşılamak için	2.640.000 (48.900 Alman Markı)	81,5	2.151.600	4 + 0,45	Düyun-ı Umumiye gelir fazlaları ve İzmir Sancağı tahıl aşarı	Deutsche Bank
1903 Muharrem Kararnamesi gereğince dış borçların birleştirilmesi için	32.738.722 Tamamı eski borçların birleştirilmesi için kullanılmıştır	---	---	4	Muharrem Kararnamesi gereğince dış borçların birleştirilmesi için ihraç edilen yeni tahvil tutarı	Düyun-ı Umumiye İdaresi ile anlaşılaraq
1904 Bütçe açığı	2.750.000 (2.500.000 sterlin)	80	2.159.000	4 + 0,5	Düyun-ı Umumiye gelirinin hükûmete ait nispeti artılan kısmı	Osmanlı Bankası ve Comptoir d’Escompt (Paris)
1905 Önceki borçların ödenmesi	5.306.664	80	4.248.932 (2.590.00)	4 + 0,5	Düyun-ı Umumiye gelirinin hükûmete ait kısmı	Osmanlı Bankası
1905 Almanya’ dan alınan askeri teçhizat için	2.640.000	81	2.098.000	4 + 0,5	Bazı yerlerin aşarına ve gümrüğüne eklenen %6 askeri teçhizat resmi	Deutscht Bank ile “Askerî Teçhizat Borç Sözleşmesi”
1906 1890 tarihli imtiyazlı senetlerin tahvili (konversiyonu) için (Mahsup Sonrası)	2.751.000 (Mahsup Sonrası)	87,5	1.368.000 (Mahsup Sonrası)	4	Gümrüklerin ve bazı illerin aşarı	Osmanlı Bankası

1908 Bağdat Demiryolu için	9.988.000	100	9.988.000	4 + 0,87538	Tahviller teminat olarak Bağdat Demiryolu şirketine verilmiştir	Deutsche Bank ve “Bağdat Demiryolu Şirketi II. ve III. Tertip”
1908 Bütçe açığı	4.711.124	85	3.910.000	4	Gümrük gelirlerinin bir bölümü ve kilometre tazminatı	Osmanlı Bankası
1909 Bütçe açığı	7.000.000	86	5.845.000	4	Bazı vilayetlerin aşarı ve bir bölüm ağnam hissesi	Osmanlı Bankası
1910 Soma- Bandırma demiryolu yapımı	1.712.304	89	1.489.000	4	Yapılacak demiryolunun gelirleri	İzmir- Bandırma Demiryolu Şirketi
1911 Hüdeyde-Sana demiryolu yapımı	1.000.000	82	820.000	4	Hüdeyde ve Cebena şehirleri gümrük gelirleri	Hüdeyda- Sana Demiryolu ve Uzantıları
1911 Bütçe açığı	7.040.000	84	5.737.000	4	İstanbul gümrük gelirleri	Deutsche Bank ‘Gümrük İstikrazı’
1913 Konya Ovası sulaması için	818.970	100	818.970	5+1,1072	Anadolu Demiryolu Şirketi’nin önceki işlerinden kalan alacağı ve bir kısım aşar	Anadolu Demiryolu Şirketi “Konya Ovası Sulaması”
1913 Tersanenin geliştirilmesi için	1.485.000	100	1.485.000	5,5	Sivas Vilayeti aşarının bir bölümü “Doklar Borçlanması”	W.G. Armstrong Whitworths and Company
1914 Kısa vadeli borçların ve avansların uzun vadeye dönüştürülerek ödenmesi	22.000.000 (500.000.000 Fransız Fransı)	88,75	19.520.000	5 + 0,5	Düyun-ı Umumiye gelir fazlaları, İstanbul ve Trabzon gümrüklerinin bir kısmı, aşar üzerine %1 iane payı	Osmanlı Bankası

GENEL TOPLAM	347. 372.040	64,12	222.754.219			
--------------	--------------	-------	-------------	--	--	--

EK- 17. 1854-1918 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanmaları (Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 63-67.

52. m.: Konsoloslar ve tüccarın başka Hristiyan konsolos ve tüccarla aralarında anlaşmazlık olması hâlinde, tarafların rıza ve talepleriyle davalarının İstanbul’da oturan elçilerine havale olunmasına cevaz verilmiştir. Müddei ve müddeialeyhin rızaları hilâfına mahallî hâkimler, kadılar, zabıtlar ve gümrük eminleri bu davaları görmek üzere zorlamayacaklardır.
53. m.: Fransız tacir veya vatandaşından birinin iflası kesinleşirse, alacaklarına kalan eşyasından borçları ödenecektir. Alacaklının elinde Fransız elçi veya konsoloslarının tercüman vesair Fransızların usulü üzere düzenlenmiş tekeffül senedi olmadan, bu kişi tazmin iddiasıyla muahaze olunmayacaklardır.
60. m.: Fransa tüccarının işleri için tüccarlar arasında gidip gelen simsarlara hiçbir surette engel olunmayacaktır. Fransa tüccarları diledikleri simsarları kullanmakta serbest olup, hiç kimse hilafına mütat gedik ve hisse verilmeyecektir.
63. m.: Fransız tüccarları ve adamları, Fransız elçi ve konsoloslarının ilan kâğıdı üzerine yazılmış mürurnamelerle gezecekler; emniyet ve rahatlıkları için memleketin âdeti üzere kıyafetlere gireceklerdir. Bunlar cizye ve başka vergilerden muaf olup emniyetleri hususunda mümkün olan yardım gösterilecektir.
65. m.: Bir Fransız veya Fransa bayrağı altında bulunan kimse katil olup veya gayricürüm işleyip şeriatîşerife tarafından görülmek istenilse, Osmanlı kadı ve zabıtları bu gibi davaları bulundukları yerde elçilerin yahut konsolosların veyahut vekillerinin huzurunda dinleyecektir. Şer’î-şerife ve ellerine verilen ahidnâme-i hümayuna aykırı olmamak için her iki taraftan dikkat ve teftiş olunacaktır.
67. m.: Osmanlı Devleti’nde oturan evli veya bekâr Fransızlardan, cizye istenilerek rencide edilmeyeceklerdir.
70. m.: Mahkeme ve Osmanlı zabıtları tarafından, bir Fransızın hanesine sebepsiz ve zorla girilmeyecektir. Bir Fransızın evine girilmek istenirse, elçi ve konsolos bulunan yerlerde onlar tarafından tayin olunan adamlarla girilebilecektir.
71. m.: Osmanlı vatandaşı bir Fransızı dava ettiğinde, davacıların şer’î senetleri ve temessükleri olmadıkça davaları dinlenmeyecektir.
75. m.: Valiler, hâkimler kadılar, gümrük eminleri, voyvodalar, mütesellimler, zabıtlar, vilayet âyanı vs. hiç kimse bu ahidnâme-i hümayuna kavlen ve fiilen muhalif hareket etmeyecektir. Aksi hâlde haklarından gelinecektir. Bu ahidnâmeye muhalif hareket eden Fransızlar da konsolosları ve zabıtları tarafından tedip olunacaktır.
82. m.: Sair müste’menlere olan müsaade ve riayet Fransız vatandaşı hakkında da mer’i ve muteber olacaktır.
- 83-84. m.: Fransız elçisi, konsolosları, tercümanları ve onlara tabi olan tüccar ve sanatkârlar; Fransız kaptan ve gemicileriyle, ruhban ve piskoposları hakkında olan ahidnâme mer’i ve muteber tutulacak ve bu maddelerin mefhumları mugayir, önce ve sonraki tarihlerdeki emir dahi ibraz olunursa, ahidnâme hilafına bir muamele yapılmayacaktır. Ahidnâme hilafına hareketten kaçınılacaktır (Abdullah Niyazi, *age*, s. 29-43).

Ek- 18. Yabancı Vatandaşların Ayrıcalıkları Konusunda 1740 Kapitulasyon Antlaşmasında Geçen Maddeler.

15. m.: İki veya birkaç Fransız arasında bir anlaşmazlık veyahut bir cinayet dahi meydana gelse, bunu vicdanlarına göre görmek ve halletmek hakkı Fransa sefiri ile konsoloslarına ait olacaktı. Bu gibi davalara dışardan hiç kimse müdahale etmeyecekti.
25. m.: İskenderiye, Trablus-Şam ve Cezayir gibi diğer Osmanlı liman ve beldelerindeki yerlerde bulunan Fransa konsolosları, eğer değiştirilmek istenilirse, bunların yerine gelecek olan ve bu makamı hak ettiği için tayin olunacak şahıslara hiç kimse muhalefet etmeyecekti.
32. m.: Bir Fransız ölürse, mallarına ve paralarına hiç kimse el koymayacaktı. Bunların malları vasiyetnamesindeki varis olarak gösterdiği kişilere kalacaktı. Vasiyetname bırakmadan ölürse, malları ve paraları Fransa konsolosunun marifetiyle, yakınlarına teslim olunacaktı. Yabancı konsoloslar, Osmanlı topraklarında ölen vatandaşlarının terekelerine sahip çıkarak, vasiyetlerini yerine getirmekteydi. Nitekim İngiltere'ye verilen ahidnâmede şöyle denmekteydi: "İngiltere ve İngiltere'ye tabi yerlerden veya İngiltere bayrağı altında bulunanlardan biri Osmanlı topraklarında ölürse, geri kalan mal ve erzakına beytûlmâlcılar veya hâkimler bu mal kayıptır diye taarruz etmeyeler. Ölen kişi malını kime vasiyet ederse ona verile. Eğer vasiyetsiz ölürse konsolosları veya orada bulunan yerli yoldaşlarına verile. Eğer konsolosları veya yerli vatandaşları yoksa o zaman kadı tarafından mal kabz ve zapt oluna. İngiltere Elçileri kimi tayin ederse, bu malın tümü ona teslim oluna" [BOA, C.HR. 83/4148, H. 24 Şaban 1283 (1 Ocak 1867)].
45. m.: Fransa elçileri ve konsolosları istedikleri tercümanları ve diledikleri yasakçıları kullanacaklardı. Bu konuda kendilerine hiçbir suretle müdahale edilmeyecekti.
46. m.: Aslen Fransız olan tercümanlar, elçi ve konsolos vekilleri; tercümeleri sağlıklı ve hakikat üzerine yaptıkları sürece muahaze ve hapis olunmayacaktı. Eğer bu konuda kusurları olursa, elçileri ve konsolosları marifetiyle te'dip olunacak ve başka bir kimse müdahale edemeyecekti.
47. m.: Osmanlı vatandaşı olup, Fransa elçiliğinde hizmet edenlerden yalnız on beş hademe vergiden muaf olarak, rencide edilmeyecekti.
49. m.: Fransa konsolosları ve vekilleri eskiden beri olduğu üzere, oturdukları yerlere Fransa bayrağı çekeceklerdi. Buna hiç kimse engel olmayacaktı.
50. m.: Konsoloshane kapılarının emniyeti için konsolosların iltimas ettikleri yasakçılar tayin olunacaktı. Bu yasakçılar odabaşları vesair zabitleri tarafından korunacak olup, yasakçılardan vergi istenilmeyecekti.
52. m.: Konsolos veya tüccarın başka Hristiyan konsolos veya tüccarla aralarında bir anlaşmazlık olursa, iki tarafında rıza ve talepleriyle davaları İstanbul'da oturan elçilerine havale edilecekti. Dava ve davacıların rızalarına aykırı olarak, mahallî hâkim, kadı, zabıt ve gümrük emînleri bu davaları görmek için cebretmeyeceklerdi.
53. m.: Fransız tacir veya vatandaşı birinin iflası gerçekleşirse, alacaklılarına kalan eşyasından borçları ödenecekti. Alacaklının elinde Fransız elçi, konsolos veya tercüman gibi görevlilerden birinden, Fransız usulü üzere düzenlenmiş tekellüf senedi olmalıydı.
63. m.: Fransa tüccarları ve adamları, Fransız elçi ve konsoloslarının ilan kâğıdı üzere yazılmış mürurnamelerle gezecekler; emniyet ve rahatları için memleketin âdeti üzerine kıyafetler giyeceklerdi. Bunlar cizye vesair vergiden muaf olup, emniyetleri konusunda mümkün olan yardım gösterilecekti.
65. m.: Bir Fransız veya Fransa bayrağı altında bulunan kimse katil olursa veya suç işlerse, bu dava şeriatîşerife tarafından görülmek istenildiğinde, Osmanlı kadı ve zabitleri bu gibi davayı bulundukları yerde elçilerinin, konsoloslarının veyahut konsolos vekillerinin yanında dinleyeceklerdi. Ayrıca şer'î şerife ve ellerine verilen ahidnâme-i hümayuna aykırı olmamak için bu konuyu her iki tarafta etraflıca dikkat ve teftiş etmeliydi.
11. m.: Osmanlı tebaası bir Fransız hakkında dava açarsa, bu dava adi mahkemelerde ancak Fransız konsolos tercümanının huzurunda görülebilecekti. Eğer tercüman gelmezse, hâkim davacıyı dinlemeyecekti. Tercümanın önemli bir işi çıkarsa dava, tercümanın gelmesine kadar ertelenecekti.
12. m.: İki veya birkaç Fransız arasında bir cinayet veya başka bir sebepten ötürü ihtilaf veya dava çıkarsa, bu davayı halletmek hakkı Fransa sefir ve konsoloslarına aitti.
11. ve 12. Maddeler 1569'da Fransa ile yapılan ikinci kapitülasyon ahidnâmesinin maddeleridir. Bu maddeler 1740 kapitülasyon ahidnâmesinde de geçmektedir. Bk. Reşat Ekrem, age, s. 414.
70. m.: Osmanlı zabitleri tarafından bir Fransızın hanesine sebepsiz cebren girilmeyecekti. Eğer bir Fransızın evine girmek lazım gelirse, elçi ve konsolos bulunan yerlerde onlara haber verilerek konsoloshaneden gelen görevliyle eve girilebilecekti.

75. m.: Valiler, hâkimler, kadılar, gümrük eminleri, voyvodalar, zabitler vd. hiç kimse, bu ahidnâme maddelerine muhalif davranmayacaktı. Aksi hâlde haklarından gelinecekti. Eğer bu ahidnâmeye Fransızlar muhalif hareket ederse onlarda, konsolosları ve zabitleri tarafından te'dip edilecekti. Tüm bu maddeler için bk. Muâhedât Mecmûası, C. 1, Hakikat Matbaası, 1308, s. 14-35; Reşat Ekrem, *age*, s. 430-437.

Ek-19. 1740 Kapitülasyonlarıyla Konsolos ve Elçilere Verilen Ayrıcalıklar.

1569 kapitülasyonun 3. m.: Tüccar olup olmamasına bakılmaksızın, tüm Fransız vatandaşı ile maiyetindekilerindeki tercümanlar, kara veya deniz yoluyla istedikleri zaman Osmanlı ülkesine gelebileceklerdir. Ayrıca her türlü emtiayı alıp satmak hususunda serbest bırakılacaklardır. Tercümanlar, geldikleri ve gidecekleri zaman âdet olan vergileri ödeyeceklerdir. Osmanlı kolluk kuvvetleri ise bu gibi kişilere eza ve cefa etmeyecektir.

11. m.: Fransız vatandaşı aleyhine Osmanlı vatandaşı tarafından açılan davalar, âdi mahkemelerde ancak Fransız konsolos tercümanının huzurunda görülecektir. Eğer tercümanın vücudu kanıtlanmazsa, hâkim iddiaları ve müdafaaları dinlemeyecektir. Tercümanın önemli bir işi çıkar ve mahkemeye gelemese dava, tercümanın gelmesine kadar ertelenecektir.

1597 kapitülasyonun 9. m.: Fransa sefirinin maiyetindeki tercümanlar vergiden muaftır. Bunlardan iane adıyla hiçbir şey alınmayacaktır.

1673 kapitülasyonun 9. m.: Fransa elçilerinin hizmetinde olan tercümanlar, haraçtan ve kasabiye gibi vergiden muaftır.

1740 kapitülasyonunun 45. m.: Fransa elçileri ve konsolosları diledikleri tercümanları ve istedikleri kavasları seçebileceklerdir. Bu hususta kendilerine karışılmayacaktır.

46. m.: Aslen Fransız olan tercümanlar, elçi ve konsolosların vekilleri tercümeleri sağlıklı ve hakikat üzerine yaptıkları sürece muahaze ve hapis olunmayacaktır. Eğer bu konuda kusurları olursa elçileri ve konsolosları marifetiyle te'dip olunacak ve başka bir kimse müdahale edemeyecektir.

50. m.: Konsoloshane kapılarının emniyeti için konsolosların iltimas ettikleri kavaslar tayin olunacaktır. Bu kavaslar odabaşları vesair zabitleri tarafından korunacak olup, kavalardan vergi istenilmeyecekti (Reşat Ekrem, *age*, s. 413-432).

EK-20. Bazı Kapitülasyon Antlaşmalarında Konsoloshane Çalışanlarına Verilen Ayrıcalıklar

ÖZGEÇMİŞ